

PRIMENJENA LINGVISTIKA U ČAST RANKU BUGARSKOM
APPLIED LINGUISTICS IN HONOUR OF RANKO BUGARSKI

**JEZIK U UPOTREBI /
LANGUAGE IN USE**

urednica
Vera Vasić

Novi Sad, 2011

Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Redakcija

Mihal Tir, Vera Vasić, Snežana Gudurić

Uređivački odbor Primenjene lingvistike:

Svenka Savić (Srbija), Violeta Gerikova (Bugarska), Ivon Vrhovac (Hrvatska),
Davide Astori (Italija), Adrijana Ikim (Rumunija), Tjaša Miklič (Slovenija)

Recenzenti

Tvrtko Prčić, Duška Klikovac, Katarina Rasulić

Za izdavača

Snežana Gudurić, predsednica DPLS

Štampa

KriMel, Budisava

Tiraž: 300

ISBN 978-86-6065-068-1

NOVA SERIJA IZ PRIMENJENE LINGVISTIKE

Pred čitaocima je prva knjiga edicije koju pod naslovom *Primenjena lingvistika u čast* pokreće Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije (DPLS) u znak zahvalnosti svima onima koji su uložili napore da se jedno ovakvo društvo rodi na prostorima bivše SFR Jugoslavije, ali i onima koji su uspeali da ga očuvaju u teškim vremenima.

Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije osnovano je daleke 1973. godine u Novom Sadu. Osnovala ga je grupa lingvista entuzijasta, danas doajena naše lingvističke nauke, na čelu sa Melanijom Mikeš, Rankom Bugarskim, Vladimirom Ivirom, Olgom Mišeskom Tomić i drugima. Kako su godine prolazile, Društvo je raslo u raznim oblicima, ali je sa raspadom zajedničke države i ono, neminovno, pretrpelo suštinske organizacione promene. Iz jednog zajedničkog nastalo je više samostalnih društava, a među njima i Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore (2003), odnosno Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije (2006).

DPLS organizuje naučne skupove iz oblasti primenjene lingvistike, u saradnji sa Filozofskim fakultetom u Novom Sadu i Filološkim fakultetom u Beogradu, publikuje časopis *Primenjena lingvistika* i kolektivni je član svet-ske krovne organizacije, Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku (Association Internationale de Linguistique Appliquée – AILA).

Skoro četrdeset godina od svog prvobitnog osnivanja, Društvo konačno može da se na skroman način oduži onima koji su ga decenijama predano gradili, doprinoseći njegovom ugledu u zemlji, regionu i u svetu, ali koji su isto tako zadužili i lingvističku naučnu misao, ostavljajući iza sebe pored mnoštva vrednih radova i niz dostojnih učenika.

Svoje mesto u ovoj ediciji unapred obezbeđuju i svi oni koji rade kako na širenju granica lingvističke nauke, tako i na dobrobiti Društva za primenjenu lingvistiku Srbije.

U Novom Sadu, 31. marta 2011.

Snežana Gudurić
Predsednica DPLS

A NEW SERIES IN APPLIED LINGUISTICS

The present volume is the first in a new series launched by the Serbian Association of Applied Linguistics (SAAL) in honour of the founders of applied linguistics as a scholarly discipline on the territory of the former Yugoslavia, as well as those scholars who have succeeded in preserving its legacy in difficult times.

The Yugoslav Association of Applied Linguistics was established in 1973 in Novi Sad, by a group of linguist enthusiasts – subsequently to become doyens of linguistic science in this region – led by Melanija Mikeš, Ranko Bugarski, Vladimir Ivir, Olga Mišeska Tomić and others. The society grew in different forms as the years passed, but with the disintegration of the common state it too inevitably underwent substantial organizational changes. The parent association gave birth to several independent societies, including the Association of Applied Linguistics of Serbia and Montenegro (2003) and thereafter SAAL (2006).

SAAL organizes scholarly conferences in cooperation with the Faculty of Philosophy in Novi Sad and the Faculty of Philology in Belgrade, publishes the journal *Primenjena lingvistika* (Applied Linguistics), and is a collective member of the worldwide umbrella organization, the Association Internationale de Linguistique Appliquée (AILA).

Nearly forty years after its original foundation, the Serbian Association is finally in a position to acknowledge, however modestly, its debt to those who have been engaged over the decades in building it up, contributing to its reputation in Serbia, the region and the world at large, but who have likewise advanced scientific linguistic thinking, leaving behind them numerous valuable works as well as distinguished disciples.

A place in this series is assured to all who dedicate their efforts to broadening the scope of linguistic science, while at the same time serving the cause of the Serbian Association.

Novi Sad, 31 March 2011

Snežana Gudurić
President, SAAL

SADRŽAJ / CONTENTS

Nova serija iz primenjene lingvistike / A new series in applied linguistics (Snežana Gudurić)	3
Primenjena lingvistika u čast Ranku Bugarskom / Applied linguistics in honour of Ranko Bugarski (Vera Vasić).....	11
Biografija Ranka Bugarskog / A biographical sketch of Ranko Bugarski	21
Selektivna bibliografija Ranka Bugarskog (1968-2010)	29

Ranko Bugarski

Primenjena lingvistika u Jugoslaviji – sećanja jednog veterana <i>Applied linguistics in Yugoslavia: A veteran's recollections</i>	41
---	----

I JEZIK, DRUŠTVO I POLITIKA / LANGUAGE, SOCIETY AND POLITICS

Victor A. Friedman

From the Balkans to <i>Bahasa</i> : Comparative sociolinguistic perspectives on Southeast Europe and Southeast Asia <i>Jedno sociolingvističko poređenje jugoistočne Evrope i jugoistočne Azije</i>	55
---	----

Biljana Mišić Ilić

Anglosrpski i serglish: dva varijeteta srpskog jezika nastala pod uticajem engleskog <i>Angloserbian and Serglish: Two varieties of Serbian influenced by English</i>	71
---	----

Ronelle Alexander

The paradox of the instant trilingual <i>Paradoks trenutnog trilingvala</i>	95
--	----

Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažić Bulc

Drugi i “Drugi”: stavovi prema govornicima različitih jezika u slovenskom društvu <i>Others and “others”: Attitudes toward speakers of different languages in the Slovene society</i>	107
---	-----

Jelena Filipović

Language policy and planning in standard language cultures – an
alternative approach

Jezička politika i planiranje jezika u standardnojezičkim

kulturama – mogućnost alternativnog pristupa..... 121

Vera Klopčič

Zaštita jezika i kulture Roma u međunarodnim dokumentima

Protection of Romani language and culture

in international documents 137

Jagoda Granić

Sloboda jezika ili sloboda jezikom?

Freedom of language or freedom as language? 155

II UPOTREBA I NASTAVA JEZIKA / USING AND TEACHING LANGUAGE

Igor Lakić

What is actually discourse analysis?

Što je u stvari analiza diskursa? 169

Slavica Perović

You want an apology? Well, I am sorry!

Hoćete izvinjenje? E, pa izvinite! 181

Vera Vasić

Modeli kontekstualizacije izbornih flajera

Contextualisation models of election leaflets 201

György Szépe

Mother tongue competence and socio-professional integration into the
community

Znanje maternjeg jezika i društveno-profesionalna integracija u

zajednicu..... 219

Tatjana Paunović

- Intercultural communicative competence: Beyond queen, queuing, and crumpets
Interkulturalna komunikativna kompetencija: videti nevidljivo 231

Zoltán Kövecses

- Idioms, metaphors, and motivation in foreign language teaching
Idiomi, metafore i motivacija u nastavi stranih jezika 253

III RAZVOJ I STRUKTURA JEZIKA / DEVELOPMENT AND STRUCTURE OF LANGUAGE

Tijana Ašić

- O jeziku i mišljenju, još jednom
On language and thinking, once again..... 271

Vlasta Erdeljac

- Vrijednost jezičnih/govornih pogrešaka u istraživanju jezika:
psiholingvistički pristup
*The value of language/speech errors in linguistic research:
A psycholinguistic approach*..... 281

David Crystal

- Sounding out Shakespeare: Sonnet rhymes in original pronunciation
Ozvučavanje Šekspira: rime iz soneta u izvornom izgovoru 295

Stathis Efstathiadis

- Syntactic ambiguity revisited
Ponovo o sintaksičkoj dvosmislenosti..... 307

Snežana Gudurić

- Pour une typologie redéfinie des phonèmes serbes basée sur la nature acoustique des sons
U prilog izmenama u tipologiji srpskih fonema zasnovanim na akustičkoj prirodi glasova 321

Plemenka Vlahović

Nazivi razdoblja u francuskom i srpskom jeziku

Les termes français et serbes désignant un espace de temps 339

Milorad Pupovac

Imena i njihovi svjetovi (mala rasprava o svijetu *poduzeća* bez
poduzetnika i o svijetu *poduzetnika* bez *poduzeća*)

Names and their worlds (On naming firms in Croatia) 349

Milorad Radovanović

Beleške o teoriji jezika (Povodom jedne od glavnih knjiga Ranka Bugarskog)

Notes on language theory (A 'key book' by Ranko Bugarski) 367

PRIMENJENA LINGVISTIKA U ČAST RANKU BUGARSKOM

Dva su razloga, najmanje, zašto se prof. dr Ranku Bugarskom posvećuje prvi zbornik u ediciji *Primenjena lingvistika u čast* Društva za primenjenu lingvistiku Srbije. On je bio prvi predsednik Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije (1976-1978), nastalog reorganizovanjem Društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije (1973-1976), čija je predsednica bila Melanija Mikeš.¹

Da je Ranko Bugarski bio samo prvi predsednik Saveza, kome su ta čast i obaveza pripale na osnovu ugleda koji je kao profesor na Filološkom fakultetu u Beogradu do tada stekao, u istoriji Saveza, predašnjeg Društva i sadašnjeg Društva za primenjenu lingvistiku Srbije imao bi počasno mesto. Međutim, on nije bio samo njegov prvi predsednik, nego i član Međunarodnog komiteta AILA-e, član Izvršnog biroa AILA-e i koordinator njenih naučnih komisija. Bio je jedini lingvista iz Jugoslavije koji je bio jedan od tri potpredsednika AILA-e (1981-1984), te član komisije za publikacije i urednik prvog godišnjaka – *AILA Review/Revue de l'AILA*.

Sva zaduženja i funkcije Ranka Bugarskog u AILA-i bili su značajni kako za njega lično, što i sam kaže u svom tekstu u ovom zborniku, tako i za afirmaciju Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, ali i jugoslovenske lingvistike uopšte, koju su do tada uglavnom afirmisali pojedinci svojim radom, a on i time što je predstavljao jedno vrlo aktivno lingvističko društvo. Njegovi naučni radovi i bibliografska delatnost drugi su oblik njegovog rada na afirmaciji jugoslovenske lingvistike (up. posebno *Selektivna sociolingvistička bibliografija SFRJ/SRJ-SCG/Srbija, 1967-2007*).

Posredničku ulogu između strane, u prvom redu američke i britanske, lingvistike i domaće akademske zajednice Ranko Bugarski je ostvarivao i kao urednik i prevodilac – *Gramatika i um* Noama Čomskog, *Ogledi iz kulturne antropologije* Edvarda Sapira, *Jezik, misao i stvarnost* Bendžamina Lija Vorfa, *Kembrička enciklopedija jezika* Dejvida Kristala, te u suprotnom smeru, od nas drugima – *Language Planning in Yugoslavia* i *Language in the Former Yugoslav Lands* (kourednica Celia Hawkesworth). Da nije bilo tih prevoda, da Bugarski nije znao šta je u datom trenutku bilo važno da čitaju oni koji su se ovde, bez obzira na uže filološko usmerenje, počinjali baviti ili koji su se već bavili lingvistikom,

¹ Filozofski fakultet u Novom Sadu u suizdavaštvu sa Društvom za primenjenu lingvistiku Srbije izdao je 2009. godine kao prvi u tada pokrenutoj ediciji zbornik u čast prof. dr Melaniji Mikeš – *Višejezični svet Melanije Mikeš*.

da nije imao volje da im izborom, redakcijom i prevodima stranih dela pomogne, interesovanja mnogih bila bi usmerena u drugačijem, verovatno tradicionalnijem, pravcu. Treba se podsetiti na to da je to bilo vreme bez interneta, vreme kada su mnoge novoosnovane filološke katedre formirale osnovne, za užu struku vezane, biblioteke, kada su se seminarske biblioteke na pojedinim fakultetima obnavljale neredovno. Zbog svega toga upotrebljeni izraz *posrednička uloga* treba zameniti sa *misiónarska uloga*. Ovo je jedan od drugih razloga zašto je Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije pripremlilo zbornik u čast Ranku Bugarskom.

Značaj učešća u organima AILA-e za samog Bugarskog mogao bi se procenjivati i na osnovu tema kojima se tih godina i kasnije bavio. Sredinom sedamdesetih godina uočava se u njegovom radu jedan otklon, delom u skladu sa tada dominantnim lingvističkim paradigrama, od gramatike ka upotrebi jezika. Ne težeći strogoj podeli domena lingvističkih disciplina, a još manje razgraničavanju tzv. teorijskih i primenjenih lingvistističkih pristupa, što ponajbolje pokazuje naslov jedne njegove knjige – *Ka jedinstvu lingvistike*, on se počeo intenzivnije baviti upotrebom jezika – *Lingvistika o čoveku*, *Jezik u društvu*, *Lingvistika u primeni* (naslov Zbornika je svojevrsna parafraza naslova ove knjige). Da bi bila to što joj naziv kaže, lingvistika se nužno mora baviti i čovekom koji govori, odnosno govornim zajednicama. Odnosi između jezika i govornika/govornih zajednica predmet su mnogih njegovih radova i knjiga – *Jezici*, *Pismo*, *Jezik u kontekstu*, *Jezik u društvenoj krizi*, *Žargon – lingvistička studija*, *Jezik i kultura*, te *Evropa u jeziku*. Da lingvistika ne može biti nauka bez vrednosnih sudova o predmetu svog istraživanja, potvrđuju njegove knjige *Jezik od mira do rata*, *Lica jezika – sociolingvističke teme*, *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*, *Jezik i identitet*. Rukovođen političkim stavom i građanskom časnošću tokom poslednje dve decenije okretao se temama koje mnogi nisu hteli da uoče, čineći time lingvistiku u pravom smislu naukom o jeziku i njegovim govornicima.

Biti profesor za Bugarskog znači prihvatiti se mentorstva 46 magistarskih radova i 12 doktorskih disertacija, kao član komisije učestvovati u odbrani više od 30 magistarskih radova i oko 20 doktorskih disertacija. Najbolji dokaz kako je on poimao mentorski rad i najlepši način na koji su mu njegovi doktorandi i magistranti izrekli zahvalnost predstavlja zbornik *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata* (ur. Duška Klikovac i Katarina Rasulić), u čijem se naslovu nalaze ključne reči kako njegovog lingvističkog rada, sa nešto drugačijim redosledom – jezik, saznanje, društvo, tako i onih koje je lingvistici učio.

Ranko Bugarski je bio na čelu Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, ali i učesnik, često uvodničar, na mnogim domaćim i stranim kongresima i naučnim konferencijama. Kao učesnik bio je jedan od retkih koji dođu

pripremljeni, saslušaju sva izlaganja, odgovore na sva pitanja, razgovaraju o onome što su čuli, da bi kasnije, za ručkom ili večerom ispričali po koju anegdotu i ponovo se vraćali lingvističkim temama. Sve je to postizao jer je svakodnevno radio prekovremeno tokom pedeset godina.

U Zborniku su zastupljeni prilozi iz različitih lingvističkih disciplina i istraživačkih oblasti, iz opšte, deskriptivne i primenjene lingvistike, iz istorijske lingvistike i istorije lingvistike, sociolingvistike i socijalne psihologije jezika, psiholingvistike i kognitivne lingvistike, jezičke politike, pragmatike i analize diskursa, iz oblasti kojima se i sam Ranko Bugarski bavio.

Pozivi su upućeni stranim i domaćim kolegama Ranka Bugarskog. Na njegov predlog nisu pozvani oni koji su učestvovali u dva prethodna zbornika njemu u čast – *History and Perspectives of Language Study: Papers in Honor of Ranko Bugarski*, koji su priredili Olga Mišeska Tomić i Milorad Radovanović, i već pominjani *Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*. Neki od pozvanih zbog drugih obaveza nisu se mogli odazvati u predviđenom roku. Izbor jezika priloga bio je slobodan; kako je polovina tekstova napisana na engleskom, naslov knjige i dva uvodna teksta dati su dvojezično.

Analizirani jezički materijal najčešće je iz srpskohrvatskog (ili njegovih standardnih varijanti) i engleskog jezika, ali ponegde ima i primera iz francuskog, portugalskog, mađarskog, grčkog, makedonskog, albanskog, turskog, arapskog, malajskog, japanskog i još nekih jezika.

Tekstovi su okvirno grupisani u tri celine: *Jezik, društvo i politika*, *Upotreba i nastava jezika* i *Razvoj i struktura jezika*.

U prvoj celini je sedam priloga izrazito sociolingvističkog karaktera, od kojih se prva dva tiču jezičkih i kulturnih kontakata. Tako Victor A. Friedman nalazi i obrazlaže ranije neuočene paralele između jezičke situacije u jugoistočnoj Aziji i jugoistočnoj Evropi, a Biljana Mišić Ilić razlikuje dva varijeteta srpskog jezika prožeta uticajem engleskog, jedan u Srbiji a drugi u anglofonoj dijaspori. Ronelle Alexander izlaže svoj pogled na opštelingvistički i sociolingvistički intrigantni proces rastakanja srpskohrvatskog jezika. Vesna Požgaj Hadži i Tatjana Balažić Bulc na osnovu ankete analiziraju stavove prema različitim jezicima u slovenačkom društvu. Poslednja tri priloga su iz domena jezičke politike. Jelena Filipović se zalaže za jedan nov pristup jezičkoj politici i planiranju jezika u ‘standardnojezičkim kulturama’, Vera Klopčič analizira relevantne međunarodne dokumente sa stanovišta zaštite jezičkih i kulturnih prava Roma, dok se Jagoda Granić bavi pitanjima odnosa jezika, slobode i društvene moći u političkom kontekstu.

Drugi deo obuhvata šest priloga, od kojih prva tri pripadaju području pragmatike i analize diskursa. Igor Lakić polazi od pitanja šta je uopšte analiza diskursa, da bi na kraju ponudio jednu sveobuhvatnu definiciju ovog veoma aktuelnog pojma. Na tragu najnovijih teorijskih pristupa, Slavica Perović potanko analizira govorni čin izvinjenja, a Vera Vasić propagandni materijal u vidu izbornih flajera. György Szépe bavi se problemima kompetencije u maternjem jeziku i integracije govornika, posebno imigranta, u širu zajednicu. Prikazujući i komentarišući rezultate ankete sprovedene među studentima, Tatjana Paunović detaljno izlaže problematiku sticanja interkulturalne komunikativne kompetencije u stranom jeziku. Na kraju ovog bloka Zoltán Kövecses razmatra pedagoški potencijal kognitivne lingvistike, pokazujući kako uporedna analiza idioma i konceptualnih metafora može da unapredi motivaciju za učenje stranih jezika.

Prva tri priloga u delu *Razvoj i struktura jezika* tiču se evolucije jezika u filogenetskoj, ontogenetskoj i sociogenetskoj perspektivi. Tijana Ašić prikazuje rezultate novijih istraživanja u domenu razvoja jezika i posebno njegovog odnosa prema mišljenju, dok Vlasta Erdeljac razrađuje psiholingvistički pristup jezičkim i govornim greškama, ilustrujući ga brojnim primerima. Na detaljno analiziranom materijalu nesavršenih rima u Šekspirovim sonetima David Crystal ispituje posledice dugoročnih dijahronijskih promena na čitanje starijih književnih tekstova. Sledeća četiri priloga su deskriptivnog usmerenja, na različitim nivoima jezičke strukture. Stathis Efstathiadis se vraća večitom problemu sintaksičke dvosmislenosti, Snežana Gudurić daje novu tipologiju srpskih fonema zasnovanu na akustičkoj prirodi glasova, Plemenka Vlahović u tekstu iz kontrastivne leksikologije razmatra nazive razdoblja u francuskom i srpskom jeziku, a Milorad Pupovac analizira nazive firmi u hrvatskom. Na kraju se opšta tema ovog dela knjige transponuje u prilogu Milorada Radovanovića na plan nauke o jeziku, kroz prikaz pregleda razvoja lingvistike koji je sadržan u jednoj ranoj knjizi autora kome je Zbornik posvećen.

Vera Vasić

APPLIED LINGUISTICS IN HONOUR OF RANKO BUGARSKI

There are at least two reasons for dedicating the first collection of papers in the new series of *Festschriften*, launched by the Serbian Association of Applied Linguistics, to Professor Ranko Bugarski. Firstly, he was the first president of the Association of Yugoslav Societies of Applied Linguistics (1976-1978), which replaced the original Yugoslav Society of Applied Linguistics (1973-1976), presided over by Melanija Mikeš.¹

Had Ranko Bugarski served merely as the first president of the Yugoslav Association, an honour and responsibility accorded to him due to the reputation he had by then earned as a professor at the Faculty of Philology in Belgrade, he would have secured a place of honour in the history of the Association, of the preceding Society, and of the present Serbian Association of Applied Linguistics. However, in addition to that he served as a member of the International Committee and the Executive Bureau of the Association Internationale de Linguistique Appliquée (AILA), and as coordinator of its scientific commissions. He was the only Yugoslav linguist to be elected as a Vice President of AILA (1981-1984). Furthermore, it was to him that editing the first issue of the scholarly yearbook *AILA Review/Revue de l'AILA* was entrusted.

All these various roles and responsibilities within AILA, while of importance to his own academic career (as he points out in his recollections in this volume), were also significant for the affirmation of the Yugoslav Association and of Yugoslav linguistics generally, until that time mainly resulting from the work of individuals, but in his case, additionally, through representing a very active linguistic society. Another aspect of his efforts devoted to affirming his country's linguistics were his scholarly publications and bibliographic activities (the latter illustrated by his *Selective Sociolinguistic Bibliography of Yugoslavia/Serbia, 1967-2007*).

Ranko Bugarski has played a mediating role between international, mainly American and British, linguistics and the home academic community also as editor and translator (Noam Chomsky, *Grammar and Mind*; Edward Sapir, *Essays in Cultural Anthropology*; Benjamin Lee Whorf, *Language, Thought and Reality*; David Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*; etc.) and, in the oppo-

¹ The Faculty of Philosophy at Novi Sad, jointly with the Serbian Association of Applied Linguistics, published a volume commemorating Professor Melanija Mikeš, entitled *The Multilingual World of Melanija Mikeš*, in 2009.

site direction, as author and editor of works informing the world about linguistic issues in his own country (e.g. *Language Planning in Yugoslavia* and *Language in the Former Yugoslav Lands*, volumes coedited with Celia Hawkesworth). Had it not been for these translations, had Bugarski not known what should at any given time be required reading for those embarking on the study of linguistics or already active in the field, regardless of their narrower philological orientation, had he not been willing to aid them by selecting, editing and translating major works, the interests of many would have developed in another, probably more traditional, direction. One must recall that this was the period before the Internet, a time when numerous newly founded philological departments were forming their nuclear libraries, facing great difficulties in enlarging their funds. In view of all this, the phrase *mediating role* should actually be replaced with *missionary role*. This is another major reason for preparing a special volume honouring Ranko Bugarski.

The significance of participating in the activities of AILA for this scholar himself could also be assessed in the light of topics he was concerned with in those years and thereafter. From the mid 1970s a turn can be observed in his work, partly consonant with the then dominant linguistic paradigms, from the study of language structure to that of language use. Showing little sympathy for a strict partition of the domains of particular linguistic disciplines, and even less inclined towards the demarcation of so-called theoretical vs. applied approaches (as suggested by the title of one of his books, *Towards the Unity of Linguistics*), he concentrated more on language in use, in books such as *Linguistics on Man*, *Language in Society*, and *Linguistics in Application*; the title of the present volume reflects this emphasis. In order to be what its very name implies, linguistics must necessarily concern itself also with the speaking man – that is, with speech communities. The relations between languages and their speakers are examined in many of his works, including the books *Languages*, *Writing*, *Language in Context*, *Language in a Social Crisis*, *Slang – A Linguistic Study*, *Language and Culture*, and *Europe in Language*. That linguistics can hardly be a “pure”, value-free science is shown by his books *Language from Peace to War*, *Facets of Language – Sociolinguistic Topics*, *New Facets of Language – Sociolinguistic Topics*, and *Language and Identity*. In fact, his political stance and sense of civic honour have led him during the last two turbulent decades to address topics which many chose to ignore, thus upholding linguistics in its proper sense as the science of language and its users.

In his case, to be a professor has meant engaging in the supervision of 46 MA theses and 12 PhD dissertations (the full list is appended to his Biography below), and examination board membership for some further 30 MAs and 20

PhDs. The best proof of how seriously he took his obligations as supervisor, and the nicest way some of those supervised have expressed their appreciation of his guidance, is a volume they dedicated to him: *Language, Society, Cognition – For Professor Ranko Bugarski from his Students* (ed. by Duška Klikovac and Katarina Rasulić). This title contains three key words symbolising both his own work in linguistics and that of those he has taught.

In addition to his services connected with the official bodies of Yugoslav and international applied linguistics, our honouree has participated, frequently as a keynote speaker, in a large number of congresses and other scholarly conferences at home and abroad. As a participant he has been among the few who always come prepared, listen to as many papers as possible, discuss what they have heard, answer any questions, tell an anecdote or two over lunch or dinner, only to return to linguistic topics afterwards.

We may conclude by saying that Professor Bugarski was able to accomplish all of the foregoing because he has worked overtime every day for fifty years.²

This Festschrift contains contributions from different linguistic disciplines and research areas, mostly represented in the recipient's own work: general, descriptive and applied linguistics, historical linguistics and history of linguistics, sociolinguistics and social psychology of language, psycholinguistics and cognitive linguistics, pragmatics and discourse analysis, language policy and planning.

Invitations were sent out to a number of colleagues at home and abroad, following the honouree's suggestion that the list should not include any of the contributors to the two volumes previously dedicated to him (*History and Perspectives of Language Study: Papers in Honor of Ranko Bugarski*, ed. by Olga Mišeska Tomić and Milorad Radovanović, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 2000, and the already mentioned one, written and edited by his former students). A few of the invited were unable to prepare their papers within the time limit, due to other commitments. The language of the papers was left to the authors' choice; half of them were submitted in English – hence the bilingual title and introductory matter.

² The honouree's Selected bibliography, prepared for this occasion, follows his Biography. It is divided into six sections: I Books, II Book chapters and papers in collections published abroad, III Book chapters and papers in collections published in Yugoslavia/Serbia, IV Articles in foreign periodicals, V Articles in home periodicals, VI Edited publications.

The linguistic data analysed mostly come from Serbo-Croatian (or its standard variants) and English, although examples from languages such as French, Portuguese, Hungarian, Greek, Macedonian, Albanian, Turkish, Arabic, Malay and Japanese are occasionally cited.

Festschrifts are notoriously miscellaneous collections. In this instance, rather than adopting a straightforward alphabetical order, it was possible to group the articles loosely into three sections, within each of which some degree of logical ordering by topic has been sought.

Part One (*Language, Society and Politics*) contains seven papers of a markedly sociolinguistic nature. The first two deal with language and culture contacts. Victor A. Friedman discovers and explores parallels between the language situations of Southeast Asia and Southeast Europe, while Biljana Mišić Ilić distinguishes between two varieties of English-influenced Serbian, one in Serbia itself and the other in the anglophone diaspora. Ronelle Alexander then expounds her view of the linguistically and sociolinguistically intriguing process of dissolution of Serbo-Croatian. Next, Vesna Požgaj Hadži and Tatjana Balažić Bulc analyse, by means of a questionnaire, the attitudes towards different languages existing in Slovene society. The last three papers are from the domain of language policy. Jelena Filipović proposes a new approach to language policy and planning in standard-language cultures, Vera Klopčič reviews the relevant international documents concerned with the protection of linguistic and cultural rights of the Roma, and Jagoda Granić discusses the relations between language, freedom and social power in a political context.

Part Two (*Using and Teaching Language*) brings together six contributions, the first three of which deal with pragmatics and discourse analysis. Igor Lakić asks what discourse analysis actually is, arriving at an all-encompassing definition of discourse. Slavica Perović offers a detailed analysis of the speech act of apology, whereas Vera Vasić examines election fliers as a means of propaganda. Problems of mother-tongue competence and the integration of speakers, particularly immigrants, into the larger community are the topic of György Szépe's concern, while the issue of intercultural communicative competence in a foreign language is discussed by Tatjana Paunović on the basis of student responses to a questionnaire. This section ends with a consideration of the pedagogical potential of cognitive linguistics by Zoltán Kövecses, who shows how the comparative analysis of idioms and conceptual metaphors can increase the motivation for foreign language learning.

The first three articles of Part Three (*Development and Structure of Language*) are concerned, respectively, with language evolution in the phylogenetic, ontogenetic and sociogenetic perspective. Tijana Ašić reports on some recent re-

search in the evolution of language and its relation to thought. Vlasta Erdeljac expounds and illustrates a psycholinguistic approach to language and speech errors, and David Crystal explores the effects of long-range diachronic changes on reading older literary texts, through a detailed analysis of imperfect rhymes in Shakespeare's sonnets. The next four papers are addressed to different levels of language structure. The time-honoured problem of syntactic ambiguity is revisited by Stathis Efstathiadis, Snežana Gudurić proposes a new typology of Serbian phonemes based on the acoustic nature of sounds, Plemenka Vlahović engages in contrastive lexicology, comparing the names of time segments in French and Serbian, and Milorad Pupovac analyses Croatian names of firms. At the end, the general subject matter of this section is transposed, in the contribution of Milorad Radovanović, onto the level of the science of language, by means of an assessment of a historical review of the development of linguistics contained in an early book by the author to whom this volume is dedicated.

Vera Vasić

BIOGRAFIJA RANKA BUGARSKOG

Ranko Bugarski je rođen 1. I 1933. u Sarajevu i tu se školovao. Diplomirao je 1957. na Germanskoj grupi jezika Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Bio je stipendist Britanskog fonda za jugoslovenske stipendiste 1962/63. na Univerzitetском koledžu u Londonu, i stipendist Fordove fondacije 1966/67. na univerzitetu Kolumbija u Njujorku. Doktorat lingvističkih nauka stekao je 1969. na Beogradskom univerzitetu, odbranom disertacije *Predlozi over, under, above, below i beneath u savremenom engleskom jeziku*. Od 1958. do 1961. bio je profesor engleskog jezika u Zavodu za učenje stranih jezika u Sarajevu. Od 1. II 1961. radi na Odseku za anglistiku Filološkog fakulteta u Beogradu, najpre kao asistent; 1970. je izabran za docenta, 1974. za vanrednog a 1980. za redovnog profesora engleskog jezika. Na istom fakultetu je 1988. izabran i za redovnog profesora opšte lingvistike. Bio je upravnik Katedre za anglistiku 1981-83, a od 1991-98. i prvi upravnik Katedre za opštu lingvistiku, čiji je bio saosnivač. Studentima anglistike predavao je sintaksu engleskog jezika i druge gramatičke discipline, kao i Uvod u englesku lingvistiku i Teoriju prevođenja. Studentima opšte lingvistike predavao je Sociolingvistiku, a na postdiplomskim studijama vodio je nastavu iz Opšte lingvistike i Sociolingvistike. Za sve ove predmete, kao i za Uvod u opštu lingvistiku kao opštefakultetski predmet na I godini studija, sam je izradio programe. Pod njegovim rukovodstvom urađeno je i odbranjeno 12 doktorskih disertacija i 46 magistarskih radova (v. spisak u prilogu). Radni odnos mu je po sili zakona prestao 1.X 2000, ali je i dalje angažovan u raznim akademskim aktivnostima, naročito na postdiplomskim studijama; 1. februara tekuće 2011. godine navršilo se ravno 50 godina njegovog kontinuiranog rada na Filološkom fakultetu.

Kao Fulbrajtv predavač za lingvistiku u SAD 1969/70. držao je redovne i postdiplomske kurseve iz opšte lingvistike i istorije lingvistike na Univerzitetu severoistočnog Ilinoja u Čikagu, kao i kurs srpskohrvatskog jezika (uz saradnju na naučnim projektima) na Čikaškom univerzitetu. Iz raznih oblasti lingvistike držao je kurseve postdiplomcima filozofskih fakulteta u Beogradu, Novom Sadu i Sarajevu, a pojedinačna predavanja po pozivu na skoro svim univerzitetima SFRJ i preko 30 inostranih univerziteta (London, Oksford, Pariz-Sorbona, Lajden, Beč, Minhen, Krakov, Varšava, Poznanj, Barselona, Njujork-Kolumbija, Kalifornija-Berkli, Teksas-Ostin, Vašington-Sijetl, Čikago, Kornel, Pitsburg, Sidnej-Makvori, Melburn-Monaš itd).

Referisao je na više desetina svetskih, evropskih i jugoslovenskih kongresa, simpozijuma i drugih naučnih i stručnih skupova, često i kao organizator ili pozvani plenarni predavač. Akademski je organizator naučnih konferencija na Londonskom univerzitetu (o jezičkom planiranju u Jugoslaviji 1989. i o jeziku u zemljama bivše Jugoslavije 2000) i urednik knjiga poteklih s njih (v. br. 126 i 129 u priloženoj Selektivnoj bibliografiji /u daljem tekstu SB/).

Kao istraživač i autor bavio se strukturom engleskog jezika, kontrastivnom gramatikom, opštom i primenjenom lingvistikom, sociolingvistikom, istorijom lingvistike, teorijom prevođenja, terminologijom, statusom srpskohrvatskog jezika, srpskim žargonom, jezičkom kulturom, političkim zloupotrebama jezika, bibliografskim radom i dr. Iz ovih oblasti objavio je veliki broj radova u dvadesetak zemalja i na desetak jezika, od kojih su mnogi prevedeni, prikazivani i citirani u referentnoj domaćoj i inostranoj literaturi; on spada među najcitiranije lingviste na jugoslovenskom području. Njegove knjige, većinom u po više izdanja, doživle su brojne prikaze, a često su korišćene i na postdiplomskim studijama širom Srbije i SFRJ. (Samo *Uvod u opštu lingvistiku*, kao popularan srednjoškolski i univerzitetski priručnik, tokom dve decenije je štampan u sedam izdanja, u ukupnom tiražu od preko 50.000 primeraka).

Jugoslovenskoj stručnoj javnosti predstavio je neke istaknute lingviste (Noam Čomski, Edvard Sapir, Bendžamin Li Vorf) i aktuelne discipline (transformaciono-generativna gramatika, sociolingvistika, psiholingvistika), istovremeno upoznavajući lingvistički svet sa jezičkom situacijom i jezičkom politikom u SFRJ i njenim naslednicama. (Za spisak i kategorizaciju radova v. SB.)

Bio je saosnivač i prvi predsednik Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije (1976-78), organizator njegovog prvog kongresa (Beograd 1977) i urednik prva tri broja njegovog *Godišnjaka*; predsednik Društva za primenjenu lingvistiku Srbije (1978-80); član Međunarodnog komiteta i Izvršnog biroa Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku (Association Internationale de Linguistique Appliquée – AILA), te koordinator njegovih naučnih komisija (1976-86), potpredsednik AILA-e (1981-84) i urednik 1. broja časopisa *AILA Review/Revue de l'AILA*. Takođe je bio predsednik Evropskog lingvističkog društva (Societas Linguistica Europaea, 1999). Dopisni je član Centra za istraživanje višejezičnosti (Brisel, od 1986) i jugoslovenski (potom srbijanski) dopisnik Evropskog godišnjaka sociolingvistike: *Sociolinguistica, Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik* (Tibingen, od 1987). Ekspert je Saveta Evrope za Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima (Strazbur, od 2006). Stalni je član saradnik Matice srpske u Novom Sadu (od 1995). Bio je član uređivačkih ili savetodavnih odbora više domaćih i inostranih serijskih publikacija: *Anali Filološkog fakulteta*, *Filološki pregled* i *Kultura* (Beograd),

Historiographia Linguistica i *Studies in the History of Linguistics* (Amsterdam/ Filadelfija), *Multilingua* (Berlin/Njujork) i dr.

Bio je član i funkcioner i više drugih domaćih i inostranih stručnih udruženja i obavljao razne društvene funkcije u univerzitetskom i javnom životu (npr. predsednik Saveta Filološkog fakulteta 1980/81, član Prosvetnog saveta Srbije i predsednik njegove Komisije za strane i klasične jezike 1987-91, član Ekspertske grupe za izradu teza za savezni zakon o pravima manjina u SRJ 1992-93, član Saveta Univerziteta u Beogradu 1997-98).

Za svoj rad dobio je više priznanja. Dobitnik je Nolitove nagrade 1972. za knjigu *Jezik i lingvistika* i nagrade RTV Beograd 1986. za knjigu *Jezik u društvu*. Izabran je za člana Evropske akademije nauka i umetnosti u Salzburgu (*Academia Scientiarum et Artium Europaea*, 2001), počasnog predsednika Društva za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore (2003), počasnog predsednika Unije govornika engleskog jezika (*English-Speaking Union*) za Srbiju (2006) i počasnog člana Udruženja anglista Srbije (2009).

U njegovu čast već su objavljena dva zbornika radova. Prvi je internacionalni, sa prilogima 19 autora iz 11 zemalja (*History and Perspectives of Language Study: Papers in Honor of Ranko Bugarski*, ed. by O. Mišeska Tomić and M. Radovanović, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2000, str. XXI+304). Drugi su mu posvetili neki od mladih naučnika koji su svoj doktorat ili magisterijum stekli pod njegovim rukovodstvom (*Jezik, društvo, saznanje – Profesoru Ranku Bugarskom od njegovih studenata*, ur. D. Klikovac i K. Rasulić, Beograd: Filološki fakultet, 2003, str. 300). - Zastupljen je odrednicama u *Enciklopediji Jugoslavije*, *Maloj enciklopediji Prosvete*, *Enciklopediji srpskog naroda*, *Srpskoj enciklopediji* (u pripremi) i leksikonu *Ko je ko u Srbiji*. (Mnogo više raznovrsnih podataka sadrži biografski uvod u publikaciju: Ranko Bugarski, *Bibliografija uz Sabrana dela*, Beograd: Čigoja štampa/XX vek, 7. izd., 2010).

A BIOGRAPHICAL SKETCH OF RANKO BUGARSKI

This extract contains some basic information drawn from the fuller biography above, supplementing that already given in the English versions of the introductory texts.

Ranko Bugarski was born on 1 January 1933 in Sarajevo, where he completed his studies in English and German philology in 1957. He did postgraduate work at University College London and Columbia University, New York. His PhD dissertation (University of Belgrade, 1969) was a study of the prepositions *over*, *under*, *above*, *below* and *beneath* in contemporary English. Since 1961 he has been associated with the Faculty of Philology in Belgrade, where he became Professor of English and General Linguistics.

He was a Fulbright Lecturer in Linguistics in the United States in 1969/70, based at the University of Chicago. He taught courses and gave lectures at nearly all the universities of the former Yugoslavia and was a guest lecturer at over 30 universities abroad (London, Oxford, Paris-Sorbonne, Leiden, Vienna, Munich, Cracow, Warsaw, Barcelona, Columbia, California-Berkeley, Texas-Austin, Washington-Seattle, Chicago, Cornell, Pittsburgh, Sydney-Macquarie, Melbourne-Monash, etc.).

The main areas of his research include the structure of English, contrastive grammar, general and applied linguistics, sociolinguistics and history of linguistics. He is the author of 19 books and scores of articles published in many countries and in several languages.

Some previous or current positions: President, Societas Linguistica Europaea; member, European Academy of Sciences and Arts (Salzburg); corresponding member, Centre for Research on Multilingualism (Brussels); Council of Europe expert on Regional or Minority Languages (Strasbourg); Honorary President, English-Speaking Union (Serbian branch); national correspondent, European Sociolinguistic Bibliography (Tübingen/Berlin); advisory board member, *Historiographia Linguistica* and *Studies in the History of Linguistics* (Amsterdam/Philadelphia), *Multilingua* (Berlin/New York).

PRILOG BIOGRAFIJI: *MENTORSKI RAD*

Profesor Bugarski je bio mentor prilikom izrade 46 magistarskih radova i 12 doktorskih disertacija. Pored toga, on je u svojstvu člana komisije učestvovao u odbrani još preko 30 magistarskih radova i oko 20 doktorskih disertacija, od kojih je veći broj – naročito kad je reč o doktoratima – odbranjen izvan Filološkog fakulteta, na filozofskim fakultetima u Beogradu, Novom Sadu, Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu i drugim visokoškolskim institucijama, uključujući i jedan doktorat na Univerzitetu u Melburnu. Sabiranje ovih podataka daje broj od oko 110 komisija za pregled, ocenu i odbranu magisterijuma i doktorata u kojima je profesor Bugarski učestvovao kao mentor ili član.

Pod njegovim rukovodstvom odbranjeni su radovi iz sledećih oblasti: engleska gramatika i semantika, kontrastivna i primenjena lingvistika, englesko-srpskohrvatski jezički kontakti, terminologija i prevođenje, sociolingvistika i socijalna psihologija jezika, pragmatika i analiza diskursa, kognitivna lingvistika.

Sledi potpuni spisak (I) magistarskih radova i (II) doktorskih disertacija urađenih pod mentorstvom profesora Bugarskog (u zagradi je godina odbrane):

I

1. Dragan Momirović: *Funkcija i unutrašnja struktura složenica u jeziku savremene britanske i američke štampe* (1972)
2. Đorđe Ivačković: *Pasiv u udžbenicima engleskog jezika na srpskohrvatskom jezičkom području* (1972)
3. Milena Milojević Sheppard: *Pronominalization and reflexivization in transformational grammar* (1974)
4. Petar Vučković: *Proučavanje padeža u generativnoj gramatici* (1975)
5. Momčilo Zorić: *Infinitiv perfekta u nastavi engleskog jezika na srpskohrvatskom jezičkom području* (1976)
6. Snežana Bilbija: *Odstupanje od prelaznosti kod engleskih glagola* (1977)
7. Mirjana Kukić-Furundžić: *Usvajanje sintakse engleskog kao stranog jezika u vanškolskoj nastavi* (1978)
8. Nada Šolaja: *Semantička analiza prevoda vazduhoplovno-stručnih termina s engleskog na srpskohrvatski jezik i posledice neadekvatnog prevoda u praksi* (1980)
9. Lidija Sekulić: *Prevođenje engleskog sadašnjeg participa na srpskohrvatski* (1980)

10. Mihajlo Stojković: *Sintaksičke i semantičke osobine engleskih prideva izvedenih iz imeničkih i glagolskih osnova* (1980)
11. Mihajlo Paskota: *Sinonimija u engleskom jeziku* (1980)
12. Gordana Dimitrijević: *Neki problemi identifikacije složenih predloga u savremenom engleskom jeziku* (1980)
13. Mirjana Radosavljević: *Uticaj engleskog jezika na bankarsku terminologiju srpskohrvatskog jezika* (1984)
14. Slavica Vujanović: *Jezik kao pokazatelj društvene pripadnosti pojedinca (na materijalu engleskog jezika)* (1984)
15. Ljiljana Jovanović: *Predlozi in front of, behind, after i before i njihovi srpskohrvatski ekvivalenti* (1984)
16. Ranka Gajić: *“Lažni parovi” u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1984)
17. Vladimir Žegarac: *Načini izražavanja budućnosti u sistemima glagolskih vremena engleskog i srpskohrvatskog jezika* (1984)
18. Gordana Gregorić: *Dubinski instrumental i njegove površinske realizacije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1984)
19. Gordana Radulović Zalad: *Prilog proučavanju očuvanja jugoslovenskih jezika i kulture u Kanadi* (1988)
20. Zoran Starčević: *Jezik reklame u savremenoj štampi na srpskohrvatskom jeziku* (1988)
21. Milka Hadži Toševa: *Sociolingvistički aspekti prevođenja društveno-političke terminologije sa srpskohrvatskog na makedonski jezik* (1988)
22. Marina Ratković: *Lingvistička analiza političkog jezika (u dokumentima 13. kongresa SKJ)* (1988)
23. Nina Vlahović: *Popularni sudovi o jeziku na srpskohrvatskom jezičkom području* (1989)
24. Gordana Sekulović: *Prevođenje veterinarske terminologije sa engleskog na srpskohrvatski jezik* (1989)
25. Tvrtko Prčić: *Adaptacija antroponima iz engleskog jezika u srpskohrvatskom* (1991)
26. Tanja Ostojić: *Situacija govornog događaja (na materijalu srpskohrvatskog jezika)* (1991)
27. Ivana Trbojević: *Praćenje razvoja komunikativne kompetencije kod studenata engleskog kao stranog jezika* (1991)
28. Svetlana Stojić: *Engleske pozajmljenice u govornom srpskohrvatskom jeziku – poznavanje, upotreba, stavovi* (1992)
29. Slađana Grče: *Uporedna analiza reklamnog registra u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1992)

30. Ana Stefanovski: *Sociolingvistički aspekti srpskohrvatsko-engleskih jezičkih kontakata* (1993)
31. Mirjana Mišković: *Eufemizmi u savremenom engleskom jeziku* (1993)
32. Marija Dimitrijević Kozić: *Analiza diskursa u novinskim člancima: jezičke varijacije i ideološke razlike* (1994)
33. Nada Crvenica: *Elementi kulture u udžbenicima engleskog jezika u upotrebi u Crnoj Gori (srednja škola i tečajevi za odrasle)* (1994)
34. Viktorija Vukićević: *Jezik kao pokazatelj društvene pripadnosti u savremenom kineskom jeziku* (1994)
35. Katarina Rasulić: *Kategorizacija predloških značenja tipa "ispod" u engleskom, srpskohrvatskom i italijanskom jeziku* (1995)
36. Sava Vladetić: *Socijalizacija dece uz učenje srpskohrvatskog jezika* (1997)
37. Ljiljana Kalinić Ordev: *Načini oslovljavanja u govornom makedonskom jeziku* (1998)
38. Anđelka Ignjačević: *Stavovi o engleskom jeziku u srednjem i visokom obrazovanju u Beogradu* (1998)
39. Jelena Vojinović: *Prihvatanje strukture standardnog srpskog jezika u jugoistočnoj Srbiji* (1999)
40. Vera Vrbica Matejić: *Lingvistički pojam reči i praćenje njegovog razvoja kod školske dece engleskog i srpskohrvatskog jezika* (2000)
41. Katarina Cvetković: *Konceptualne metafore u vezi sa glagolima vizuelne percepcije u engleskom i srpskom jeziku* (2000)
42. Tatijana Bilankov: *Korelacija između medijske izloženosti engleskom jeziku i motivisanosti srednjoškolaca za učenje tog jezika* (2002)
43. Tatjana Marković: *Anglicizmi u računarsko-informatičkoj terminologiji u srpskom jeziku* (2003)
44. Aleksandra Obradović: *Usvajanje nemačkog jezika kod stranaca u Nemačkoj i njihovi stavovi prema tom jeziku* (2003)
45. Tamara Jurlina: *Terminologija i diskurs u pisanoj pomorskoj komunikaciji (engleski i srpski jezik)* (2005)
46. Tamara Vračarević: *Uticaj engleskog jezika na sportsku terminologiju u srpskom jeziku i problemi u prevođenju* (2006)

II

1. Petar Vučković: *Upotreba kvantifikatora u savremenom engleskom jeziku* (1981)
2. Snežana Bilbija: *Pronominalni anaforički procesi u savremenom engleskom jeziku* (1983)

3. Dragan Momirović: *Stvaralačka upotreba gramatičkih vremena u savremenom engleskom jeziku* (1985)
4. Đorđe Ivačković: *Sintaksičke odlike stručnog engleskog jezika (u tekstovima mašinske tehnike)* (1989)
5. Ljiljana Jovanović: *Dopuna objekta u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1993)
6. Smiljka Stojanović: *Binarne relacije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (1993)
7. Tvrtko Prčić: *Agentivni sufiksi u savremenom engleskom jeziku (morfosintaktički i semantički aspekti)* (1995)
8. Duška Klikovac: *Konceptualizacija i predložka realizacija sadržavanja (na primerima srpskohrvatskog i engleskog jezika)* (1996)
9. Svetlana Stojić: *Sociolingvistički i sociopsihološki aspekti standardizacije engleskog jezika* (2000)
10. Katarina Rasulić: *Konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (2002)
11. Mirjana Mišković-Luković: *Markeri diskursa u savremenom engleskom jeziku* (2003)
12. Anđelka Ignjačević: *Engleski jezik u obrazovnoj politici u Srbiji* (2005)

[Neki od magistarskih radova naknadno su štampani u izvodima, a većina doktorskih disertacija objavljena je u obliku knjige].

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA RADOVA 1968-2010.

Bibliografija predstavlja specijalno za ovu priliku priređen i klasifikovan izbor od 130 kontinuirano numerisanih jedinica sa potpunog, hronološki ustrojenog spiska autorovih radova sa blizu 500 jedinica počev od 1959. godine (Ranko Bugarski: *Bibliografija uz Sabrana dela*, Beograd : Čigoja štampa/XX vek, 7. izd., 2010, 61 str.). Izbor uključuje sve knjige (I), većinu poglavlja i referata u inostranim (II) i domaćim (III) zbornicima, jedan broj radova objavljenih u inostranoj (IV) i domaćoj (V) periodici, te publikacije koje je autor uredio (VI). (Kao domaće publikacije tretiraju se one štampane u SFRJ ili njenim naslednicama.) Zbog prostornih ograničenja nisu zastupljene sledeće velike kategorije radova: prikazi lingvističke literature, članci u enciklopedijama i leksikonima, drugi manji stručni prilozi, te mnogobrojni novinski članci i intervjui. Unutar svakog segmenta redosled jedinica je hronološki. Veći broj ovde zasebno evidentiranih radova na nekoliko jezika može se naći, u prilagođenoj srpskohrvatskoj verziji, i u nekima od knjiga.

I Knjige

/Dodaci [SD 1-12] znače da su označene knjige štampane (i) u ediciji autorovih Sabranih dela./

1. *Predlozi over, under, above, below i beneath u savremenom engleskom jeziku*. Beograd : Filološki fakultet (Monografije, knj. XXXII), 1969, 362 str. (Rezime na engleskom). ²1996, 331 str. [SD 1]/.
2. *Jezik i lingvistika*. Beograd : Nolit (Biblioteka Sazvežđa, knj. 34), 1972, 296 str. ²1984, 329 str., ³1996, 301 str. [SD 2], ponovljeno 2003/.
3. *Lingvistika o čoveku*. Beograd : BIGZ (Biblioteka XX vek, knj. 20), 1975, 255 str. ²1983, 267 str., ³1996, 218 str. [SD 3]/.
4. *Jezik u društvu*. Beograd : Prosveta (Biblioteka XX vek, knj. 64), 1986, 340 str. ²1996, 261 str. [SD 4], ponovljeno 2004/.
5. *Lingvistika u primeni*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (Biblioteka Tumačenje književnosti, knj. 4), 1986, 192 str. ²1996, 216 str. [SD 5], ponovljeno 2007/.
6. *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva/ Novi Sad : Zavod za izdavanje udžbenika, 1989, 175 str. ²1991, ³1995, ⁴2008; takođe 1996, 269 str. [SD 6], ponovljeno 2003, 2007, 2009/.
7. *Jezici*. Novi Sad : Matica srpska (Biblioteka Sveznanje, knj. 1), 1993, 129 str. /ponovljeno 1996; takođe 1997, 144 str. [SD 9], ponovljeno 2003, ²2005,

- ponovljeno 2007, ³2010/. Prevod na makedonski (Vesna Krstevska), Skopje : Ein-Sof, 2001, 166 str.
8. *Jezik od mira do rata*. Beograd : Beogradski krug (Biblioteka Krug), 1994, 142 str. /²1995: Biblioteka XX vek, knj. 81, 188 str.; ³1997, 142 str. [SD 11]/. Prevod na grčki i predgovor, Kostas Kanakis. Atina : Ekdoseis tou Eikostou Protou, 2011, 250 str.
 9. *Pismo*. Novi Sad : Matica srpska (Biblioteka Sveznanje, knj. 3), 1996, 180 str. /²1997, 194 str. [SD 10], ponovljeno 2009, ³2010, 190 str./. Prevod na makedonski (Evgenija Kuculovska), Skopje: Ein-Sof, 2001, 216 str.
 10. *Ka jedinstvu lingvistike*. [SD 7], 1997, 284 str.
 11. *Jezik u kontekstu*. [SD 8], 1997, 298 str.
 12. *Jezik u društvenoj krizi*. [SD 12], 1997, 168 str.
 13. *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 116), 2001, 246 str. /²2002/.
 14. *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 128), 2002, 262 str. /²2009/.
 15. *Žargon – lingvistička studija*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 137), 2003, 181 str. /²2006, 295 str., ponovljeno 2009/.
 16. *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 147), 2005, 288 str.
 17. *Evropa u jeziku*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 176), 2009, 246 str.
 18. *Selektivna sociolingvistička bibliografija SFRJ/SRJ-SCG/Srbija, 1967-2007*. Beograd : Narodna biblioteka Srbije, 2009, 124 str.
 19. *Jezik i identitet*. Beograd : Biblioteka XX vek (knj. 192), 2010, 279 str.

II Poglavlja i referati u inostranim zbornicima

20. Language and languages in the history of linguistics. *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists /Bologna-Florence, August 28-September 2, 1972/* (L. Heilmann, ed.). Bologna : Il mulino, 1974, Vol. I, 159-162.
21. The object of linguistics in historical perspective. *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics* (H. Parret, ed.). Berlin/New York : Walter de Gruyter, 1976, 1-12.
22. Reflections on the Goals of Linguistics. *Proceedings of the Twelfth International Congress of Linguists /Vienna, August 28-September 2, 1977/* (W. U. Dressler, W. Meid, eds). Innsbruck : Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 1978, 249-252.
23. The interdisciplinary relevance of folk linguistics. *Progress in Linguistic Historiography*. Papers from the International Conference on the History

- of the Language Sciences /Ottawa, 28-31 August 1978/ (K. Koerner, ed.). Amsterdam : John Benjamins, 1980, 381-393.
24. Some thoughts on the structure and applications of linguistics. *Models of Grammar, Descriptive Linguistics and Pedagogical Grammar*. Papers from the 5th International Congress of Applied Linguistics /Montreal 1978/ (G. Nickel, D. Nehls, eds), special issue of *IRAL*. Heidelberg : Julius Groos, 1980, 22-45. (Rezimej na nemačkom i francuskom).
 25. Problèmes de la culture de la langue en Yougoslavie. *La Crise des Langues* (J. Maurais, ed.). Québec : Conseil de la langue française/Paris: Le Robert, 1985, 303-309.
 26. Translation across cultures: Some problems with terminologies. *Scientific and Humanistic Dimensions of Language: Festschrift for Robert Lado* (K. R. Jankowsky, ed.). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1985, 159-163.
 27. [sa Melanijom Mikeš] Types and methods of multilingual research in Yugoslavia. *Methoden der Kontaktlinguistik/Methods in Contact Linguistics* (P. H. Nelde, ed.). Bonn : Dümmler (Plurilingua, V), 1985, 145-154.
 28. Notes on the terminology of applied linguistics. *Linguistics across Historical and Geographical Boundaries: In Honour of Jacek Fisiak* (D. Kastovsky, A. Szwedek, eds). Vol. 2: Descriptive, Contrastive and Applied Linguistics. Berlin : Mouton de Gruyter, 1986, 1147-1153.
 29. The role of sociolinguistics in foreign language teaching at university level. *Foreign Language Learning and Interpersonal Tolerance and Understanding*. Proceedings of the International Conference /Thessaloniki, 15-22 December 1985/ (S. Efstathiadis, N. Tryfona-Antonopoulou, eds). Thessaloniki : Greek Applied Linguistics Association, 1986, 108-116.
 30. Politique et aménagement linguistiques en Yougoslavie. *Politique et Aménagement Linguistiques* (J. Maurais, ed.). Québec : Conseil de la langue française/Paris: Le Robert, 1987, 417-452.
 31. Language planning in Yugoslavia. *Actes du Colloque International sur l'Aménagement Linguistique/Proceedings of the International Colloquium on Language Planning* /Ottawa, May 25-29, 1986/ (L. Laforge, ed.). Québec : Les Presses de l'Université Laval, 1987, 133-141.
 32. Applied linguistics as linguistics applied. *The Relation of Theoretical and Applied Linguistics* (O. Mišeska Tomić, R. W. Shuy, eds). New York/London : Plenum Press, 1987, 3-19.
 33. Generative structuralism. *Yugoslav General Linguistics* (M. Radovanović, ed.). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1989, 33-46.
 34. Towards integration in linguistics. *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists* /Berlin/GDR, August 10-15, 1987 (W. Bahner, J.

- Schildt, D. Viehweger, eds). Berlin : Akademie-Verlag, 1990, Vol. III, 2612-2614.
35. The social basis of language conflict and language attitudes. *Language Attitudes and Language Conflict/Spracheinstellungen und Sprachkonflikte* (P. H. Nelde, ed.). Bonn : Dümmler (Plurilingua, IX), 1990, 41-47.
36. Contrastive analysis of terminology and the terminology of contrastive analysis. *Languages in Contact and Contrast* (V. Ivir, D. Kalogjera, eds). Berlin/ New York : Mouton de Gruyter, 1991, 73-92.
37. Graphic relativity and linguistic constructs. *Literacy and Language Analysis* (R. J. Scholes, ed.). Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum, 1993, 5-18.
38. The language situation and language education in Yugoslavia. *Language Education for Intercultural Communication* (D. E. Ager, G. Muskens, S. Wright, eds). Clevedon : Multilingual Matters, 1993, 168-180.
39. Language and languages: A retrospect. *History of Linguistics 1993*. Papers from the Sixth International Conference on the History of the Language Sciences /Washington, DC, 9-14 August 1993/ (K. R. Jankowsky, ed.). Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1995, 321-326.
40. A problem of language identity: The comparative linguistics of Serbo-Croatian. *Dán do Oide: Essays in Memory of Conn R. O'Cléirigh* (A. Ahlqvist, V. Čapková, eds). Dublin : The Linguistics Institute of Ireland, 1997, 67-73.
41. Language-internal conflict and language dissolution. *Recent Studies in Contact Linguistics* (W. Wölck, A. de Houwer, eds). Bonn : Dümmler (Plurilingua, XVIII), 1997, 29-35.
42. Llengua, nacionalisme i la desintegració de Iugoslàvia. *Nacionalismes i ciències socials*. Colloqui Internacional /Barcelona, 7, 8 i 9 novembre 1996/. Barcelona : Editorial Mediterrània, 1997, 127-139; diskusija 225, 249-251.
43. Die Sprache, die Medien und der Krieg in Jugoslawien. *Verschwiegenges Serbien – Stimmen für die Zukunft?* (I. Šlosar, ed.). Klagenfurt/Salzburg : Wieser, 1997, 107-113.
44. The autonomy of linguistics: Saussure to Chomsky and beyond. *The Emergence of the Modern Language Sciences: Studies on the Transition from Historical-Comparative to Structural Linguistics in Honour of E. F. K. Koerner* (S. Embleton, J. E. Joseph, H.-J. Niederehe, eds). Vol. II – *Methodological Perspectives and Applications*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1999, 29-39.
45. Language and nationalism in Yugoslavia. „Strong“ and „Weak“ *Languages in the European Union: Aspects of Linguistic Hegemonism* (A. F. Christidis, ed.). Thessaloniki : Centre for the Greek Language, 1999, Vol. I, 591-598. / Paralelno na grčkom, 599-607/.

46. Serbokroatisch – eine plurizentrische Sprache/Srpskohrvatski – pluricentričan jezik. „Wir sehen, dass wir uns verstehen“/“Vidimo da se razumijemo“ (E. Fleck, ed.). Wien : Bundesministerium für Unterricht und kulturelle Angelegenheiten, 1999, 27-33/97-102; diskusija 36-40/104-107. /Sve na nemačkom i srpskohrvatskom/.
47. Serbo-Croatian: How many languages? *Die Sprachen Südosteuropas heute: Umbrüche und Aufbruch* (B. Kunzmann-Müller, ed.). Frankfurt/Main : Peter Lang, 2000, 192-199.
48. Some conditions and consequences of the change from „Serbo-Croatian“ to „Serbian“. *Sprachwandel in der Slavia: Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* (L. N. Zybatow, ed.). Frankfurt/Main : Peter Lang, 2000, Vol. 1, 519-524.
49. The future of our languages. *Szines eszürék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára* (J. Andor, T. Szücs, I. Terts, eds). Pécs : Lingua Franca Csoport, 2001, Vol. I, 221-224.
50. Serbo-Croatian and its descendants: A case of Umbau? *Lexical Norm and National Language – Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989* (R. Lučić, ed.). München : Otto Sagner, 2002, 145-149.
51. Sprachenpolitik in den Nachfolgestaaten des ehemaligen Jugoslawien. *Sprache und politischer Wandel* (H. Gruber, P. Menz, O. Panagl, eds). Frankfurt/Main : Peter Lang, 2003, 51-70.
52. Language and boundaries in the Yugoslav context. *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States* (B. Busch, H. Kelly-Holmes, eds). Clevedon : Multilingual Matters, 2004, 21-37; diskusija 50-63.
53. Serbo-Croatian and English: Some sociolinguistic parallels. *Germano-Slavistische Beiträge. Festschrift für Peter Rehder zum 65. Geburtstag* (M. Okuka, U. Schweier, eds). München : Otto Sagner, 2004, 45-52.
54. One, two, three, four: It's Serbo-Croatian that counts. *A Companion in Linguistics: A Festschrift for Anders Ahlqvist on the Occasion of his Sixtieth Birthday* (B. Smelik et al., eds). Nijmegen : Stifting Uitgeverij de Keltische Draak/Münster : Nodus Publikationen, 2005, 310-323.
55. Counting languages in the Balkans: The strange arithmetics of Serbo-Croatian. *Language, Society, History: The Balkans* (A.- F.Christidis, ed.). Thessaloniki : Centre for the Greek Language, 2007, 131-135. /Paralelno na grčkom, 137-141/.
56. Multiple language identities in Southeastern Europe (with a focus on Serbo-Croatian). *Europe-Evropa: Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe* (M. Könönen, J. Nuorluoto, eds). Uppsala

: Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Multiethnica Upsaliensia, 18, 2010, 34-49.

III Poglavlja i referati u domaćim zbornicima

57. Symmetry and asymmetry in prepositional systems. *Zbornik radova povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Katedre za engleski jezik i književnost*. Beograd : Filološki fakultet, 1969, 57-69. (Rezime na srpskohrvatskom).
58. Teorija prevođenja kao naučna disciplina. *Teorija i poetika prevođenja* (ur. Lj. Rajić). Beograd : Prosveta (Biblioteka XX vek, knj. 51), 1981, 7-26.
59. Terminologija generativne gramatike u Jugoslaviji (teze). *Kontrastivna jezička istraživanja – II simpozijum* (ur. M. Mikeš). Novi Sad : Filozofski fakultet, 1983, 89-92.
60. Terminologija kontrastivne lingvistike. *Kontrastivna jezička istraživanja – III simpozijum* (ur. V. Beriće). Novi Sad : Filozofski fakultet, 1986, 383-390. (Rezime na engleskom).
61. On formal equality and functional inequality of languages. *Minority Languages and Mass Communication* (I. Štrukelj, ed.). Ljubljana : The Slovene Association of Applied Linguistics, 1987, 1-5.
62. Pojam i klasifikacija jezičkih varijeteta. *Jezični varijeteti i nastava jezika* (ur. D. Kalogjera, G. Mikulić). Zagreb : Društvo za primijenjenu lingvistiku SR Hrvatske, 1987, 3-9. (Rezime na engleskom).
63. Linguistic perspectives on literacy. *Usmeno i pisano/pismeno u književnosti i kulturi/Oral and Written/Literate in Literature and Culture* (ur. S. Petrović). Novi Sad : VANU, Colloquia litteraria, 1988, 243-250. (Rezime na srpskohrvatskom).
64. Pogled na jezičku politiku i jezičko planiranje u Jugoslaviji. *Jezici i politike – jezična politika u višejezičnim zajednicama* (ur. M. Pupovac). Zagreb : Centar Vladimir Bakarić/Komunist, 1988, 45-55.
65. Jezik struke između jezika i struke. *Deset godina obveznog stranog jezika na sveučilištu: rezultati i problemi* (ur. M. Gačić). Zagreb : Društvo za primijenjenu lingvistiku SR Hrvatske, 1988, 3-10. (Rezime na engleskom).
66. Govor, govoreni jezik i govorni jezik. *Fonološki i fonetski aspekti govorenog jezika* (ur. D. Horga). Zagreb : Društvo za primijenjenu lingvistiku SR Hrvatske, 1989, 3-7. (Rezime na engleskom).
67. Lingvistika i jezička kultura. *Uporabno jezikoslovje* (ur. I. Štrukelj). Ljubljana : Zveza društev za uporabno jezikoslovje Jugoslavije, 1989, 329-333. (Rezime na engleskom).

68. Sociolinguistic aspects of Serbo-Croatian-English language contact. *Languages in Contact*. Proceedings of the Symposium 16.1 of the 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences / Zagreb, July 24-31, 1988/ (R. Filipović, M. Bratanić, eds). Zagreb : Institute of Linguistics, University of Zagreb, 1990, 341-345.
69. Translation as creation. *Prevođenje kao stvaralački čin*. Zbornik radova – XII svetski kongres FIT-e, Beograd 1990 (ur. M. Jovanović). Beograd : Prevodilac, 1991, 29-38. (Rezime na francuskom).
70. Pisani jezik kao kulturni i saznavni kod. *Prožimanje kultura i jezika* (ur. M. Andrijašević, Y. Vrhovac). Zagreb : Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistik, 1991, 15-19. (Rezime na engleskom).
71. Integralna kontrastivna analiza. *Kontrastivna jezička istraživanja – IV simpozijum* (ur. M. Tir). Novi Sad : Filozofski fakultet, 1991, 58-62. (Rezime na engleskom).
72. Minority language rights in Yugoslavia in a European framework. *Nationalism and Minorities* (M. Freeman, D. Pantić, D. Janjić, eds). Belgrade : Institute of Social Sciences/Colchester : University of Essex, 1995, 93-97.
73. Strane reči danas: pojam, upotreba, stavovi. *O leksičkim pozajmljenicama* (ur. J. Plankoš). Subotica : Gradska biblioteka, Beograd : Institut za srpski jezik SANU, 1996, 17-25. (Rezime na engleskom).
74. Mitologizacija političkog diskursa. *Mit – Zbornik radova* (ur. T. Bekić). Novi Sad : Filozofski fakultet, 1996, 285-293. (Rezime na engleskom).
75. Kontrastivna gramatologija. *Kontrastivna jezička istraživanja – V simpozijum* (ur. R. Šević, M. Tir). Novi Sad : Filozofski fakultet, 1996, 5-9. (Rezime na engleskom).
76. Kontrastivni pristup policentričnoj standardizaciji. *Kontrastivna jezička istraživanja – VI simpozijum* (ur. R. Šević, M. Tir, D. Točanac). Novi Sad : Filozofski fakultet/Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku, 1999, 5-8. (Rezime na engleskom).
77. Restandardizacija srpskohrvatskog u svetlu sociolingvističke teorije. *Život i delo akademika Pavla Ivića* (ur. J. Plankoš). Subotica : Gradska biblioteka i dr., 2004, 499-506. (Rezime na engleskom).
78. Language culture for the twenty-first century: A proposal. *Teaching English for Life: Studies to Honour Professor Elvira Petrović on the Occasion of her Seventieth Birthday* (D. Kučanda, M. Brdar, B. Berić, eds). Osijek : Faculty of Philosophy, 2004, 157-163.
79. Pol i rod u jeziku. *Lingvistički vidici* (ur. N. Leko). Sarajevo : Forum Bosniae, 34, 2005, 184-194.

80. Kultura i jezik. *Susret kultura* (ur. Lj. Subotić). Novi Sad : Filozofski fakultet, 2006, 31-37. (Rezime na engleskom).
81. What English means to us. *Interkatedarska konferencija anglističkih katedri Niš 2006* (ur. V. Ž. Jovanović). Niš : Filozofski fakultet, 2007, 11-19. (Rezime na srpskom).
82. Structures across cultures in linguistics 1957-2007: Some anniversary reflections. *English Language and Literature Studies: Structures across Cultures* (K. Rasulić, I. Trbojević, eds). Belgrade : Faculty of Philology, 2008, Vol. I, 19-23.
83. Žargon kao činilac modernizacije srpskog jezika. *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti* (ur. L. Badurina, I. Pranjković, J. Silić). Zagreb : Disput, 2009, 283-289. (Rezime na engleskom).
84. European language policy between diversity and globalisation. *Jezična politika i jezična stvarnost/Language Policy and Language Reality* (ur./ed. J. Granić). Zagreb : Hrvatsko društvo za primijenenu lingvistiku, 2009, 629-640.
85. Teorijske osnove urbane dijalektologije. *Govor Novog Sada, 1: Fonetske osobine* (ur. Ž. Bošnjaković). Lingvističke sveske, 8. Novi Sad : Filozofski fakultet, 2009, 13-30. (Rezime na engleskom).
86. Jezička politika i jezička stvarnost u Srbiji posle 1991. godine. *Med politiko in stvarnostjo – jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije* (ur. V. Požgaj Hadži, T. Balažic Bulc, V. Gorjanc). Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2009, 59-71. (Rezime na engleskom, 272).

IV Radovi u inostranoj periodici

87. On the interrelatedness of grammar and lexis in the structure of English. *Lingua*, Amsterdam, 19:3, 1968, 233-263.
88. Writing systems and phonological insights. *Papers from the Sixth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Department of Linguistics, University of Chicago, 1970, 453-458.
89. Sociolinguistics and language universals. *Studia Linguistica*, Lund, 37, 1983, 1-8.
90. Sociolinguistic issues in standardizing linguistic terminology. *Language in Society*, London – New York, 12:1, 1983, 65-70.
91. Language universals and linguistic relativity. *Acta Linguistica Hafniensia*, Copenhagen, 19:2, 1985, 45-55.
92. Unity in diversity: Aspects of language policy in the Soviet Union and Yugoslavia. *Sociolinguistica: Internationales Jahrbuch für Europäische*

- Soziolinguistik* (U. Ammon, K. J. Mattheier, P. H. Nelde, eds). Tübingen: Niemeyer, 1, 1987, 1-12.
93. Multilingualism and markedness in language use: The Yugoslav case. *Grazer Linguistische Studien*, Graz, 28, 1987, 5-11.
94. Soziolinguistische Aspekte der heutigen Serbokroatischen Standardsprache. *Die Welt der Slaven*, München, XXXIV:2, 1989, 259-273.
95. Lengua, nacionalismo y la desintegración de Yugoslavia. *Revista de Antropología Social*, Madrid, 6, 1997, 13-27.
96. Les noms de notre langue/The names of our language. *Transeuropeennes*, Paris, 14/15 (Politique de la langue/Politics of language), 1998/99, 63-68. / Paralelno na francuskom i engleskom/.
97. Language and state: The Yugoslav experience. *Wiener Linguistische Gazette*, Wien, 66, 1999, 3-11.
98. Discourses of war and peace. *Folia Linguistica*, Berlin, XXXIV:3-4, 2000, 129-145.
99. Language, nationalism and war in Yugoslavia. *Serbian Sociolinguistics* (M. Radovanović, R. A. Major, eds). [= *International Journal of the Sociology of Language*, Berlin, 151, 2001], 69-87.
100. What's in a name: The case of Serbo-Croatian. *Revue des Études Slaves*, Paris, LXXVI/1, 2004, 11-20.
101. Language policies in the successor states of former Yugoslavia. *Journal of Language and Politics*, Amsterdam/Philadelphia, 3:2, 2004, 189-207.
102. Half a century of linguistics: Some reflections and reminiscences. *BAS/ British and American Studies*, Timișoara, XIV, 2009, 203-212.

V Radovi u domaćoj periodici

103. Uriel Weinreich [In memoriam]. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, XII, 1969, 231-234.
104. Transformaciono-generativni pristup engleskoj sintaksi. *Anali Filološkog fakulteta*, Beograd, 10, 1970, 371-386. (Rezime na engleskom).
105. A system of English prepositions and their Serbo-Croatian equivalents. *Reports*, The Yugoslav Serbo-Croatian-English Contrastive Project (R. Filipović, ed.). Zagreb: Institute of Linguistics, University of Zagreb/ Washington, DC : Center for Applied Linguistics, 8, 1973, 3-20.
106. Položaj psiholingvistike u krugu lingvističkih disciplina. *Strani jezici*, Zagreb, V:4, 1976, 262-267.
107. Identitet i status sociolingvistike kao naučne discipline. *Strani jezici*, Zagreb, X:4, 1981, 267-274. (Rezime na engleskom).

108. Jezičke univerzalije i jezička relativnost. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, XXVII-XXVIII (Posvećeno akademikima Milki Ivić i Pavlu Iviću povodom 60-godišnjice života), 1983-84, 107-112.
109. Jezički nivo, diskurs, tekst: pojmovno-terminološki osvrt. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd, 21/2, 1993, 14-19. (Rezime na engleskom).
110. Jedan žargonizovani sufiks: sh. -āk. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, XXXVIII/2, 1995, 157-167. (Rezime na engleskom).
111. Tri decenije jugoslovenske sociolingvistike: selektivna bibliografija 1967-1997. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, XLI/2, 1998, 207-233.
112. Neki aspekti žargonizacije u našem današnjem jeziku. *Južnoslovenski filolog*, Beograd, LVI/1-2 (posvećeno Pavlu Iviću), 2000, 157-161.
113. Language and ethnicity in Sarajevo: Some recollections and observations. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, Zagreb, XXVII-XXVIII, 2002-2003 (Damir Kalogjera septuagenario in honorem oblata), 71-76. (Rezime na hrvatskom).
114. Kako smo organizovali primenjenu lingvistiku u Jugoslaviji. *Primenjena lingvistika*, Novi Sad, 4, 2003, 5-10. (Rezime na engleskom).
115. Engleski kao dodatni jezik. *Philologia*, Beograd, 2, 2004, 7-13. (Rezime na engleskom).
116. Povodom jedne lingvističke pedesetogodišnjice. *Južnoslovenski filolog*, Beograd, LXIV, 2008 (broj posvećen Milki Ivić), 35-46. (Rezime na engleskom).
117. English in European institutions: Some observations. *Belgrade English Language and Literature Studies*, Belgrade, 1, 2009, 109-117.

VI Uređene publikacije

118. Noam Čomski: *Gramatika i um*. Beograd : Nolit (Biblioteka Sazvežđa, knj. 31), 1972, 296 str. [Izbor, redakcija, predgovor /9-26/, napomene, prevod uz saradnju Gordane B. Todorović]. Drugo, dopunjeno izd. 1979, 312 str.
119. *Jezik i društvo*. *Kultura*, Beograd, 25, 1974, 200 str. [Izbor i redakcija tekstova tematskog broja časopisa, uvodna rasprava pod istim naslovom /8-32/, anotirana bibliografija /180-187/, prevod četiri priloga sa engleskog, rezime na engleskom].
120. Edvard Sapir: *Ogledi iz kulturne antropologije*. Beograd: BIGZ (Biblioteka XX vek, knj. 17), 1974, 217 str. [Izbor, redakcija, predgovor /5-16/]. Drugo, dopunjeno izd. 1984, 307 str., dodata bibliografska beleška /304-305/.

121. *Jezik u društvenoj sredini* (ur. R. Bugarski, V. Ivir, M. Mikeš). Zbornik radova sa konferencije „Jezik i društvo“. Novi Sad : Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 1976, 208 str. [Uređivanje zbornika, uvodni tekst: Predmet i metode sociolingvistike /7-13/].
122. Bendžamin Li Vorf: *Jezik, misao i stvarnost*. Beograd: BIGZ (Biblioteka XX vek, knj. 41), 1979, 207 str. [Izbor, redakcija, predgovor /5-25/, redakcija prevoda].
123. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Beograd, 3, 1979, 396 str. [Uređivanje zbornika radova sa I kongresa jugoslovenskih društava za primenjenu lingvistiku; beleška: Uz ovaj broj – Editorial comment /13-15/; uvodni referat: Pojam i značaj primenjene lingvistike /19-32, rezime na engleskom/].
124. *Psiholingvistika. Radio Beograd, Treći program*, Beograd, 44, 1980, 251-392. [Izbor i redakcija tekstova tematskog bloka, uvodni tekst: Šta je psiholingvistika /251-260/, prevod jednog priloga, redakcija prevoda ostalih šest tekstova].
125. *AILA Review/Revue de l'AILA*, Poznań, 1, 1984, viii+64. [Uređivanje tematskog broja časopisa (Applied linguistics: International perspectives); Editorial note, vii-viii].
126. *Language Planning in Yugoslavia* (R. Bugarski, C. Hawkesworth, eds). Columbus, OH : Slavica, 1992, 233 pp. [Uređivanje zbornika, predgovor: Introduction /7-9/, uvodno poglavlje: Language in Yugoslavia: Situation, policy, planning /10-26/].
127. Dejvid Kristal: *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit, 1996, vii+474 str. [Stručna redakcija i recenzija; predgovor prevodu /vii/].
128. *O engleskom jeziku*. Zbornik radova posvećen profesoru Ljubomiru Mihailoviću. Beograd : Filološki fakultet, 1999, 298 str. [Uređivanje zbornika, uvodna napomena /5/, uvodni tekst: Engleski jezik u svetu i kod nas /21-28, rezime na engleskom/].
129. *Language in the Former Yugoslav Lands* (R. Bugarski, C. Hawkesworth, eds). Bloomington, IN : Slavica, 2004, xiv+325 pp. [Uređivanje zbornika, predgovor: Introduction /xi-xiv/, uvodno poglavlje: Overview of the linguistic aspects of the disintegration of former Yugoslavia /3-11/, završno poglavlje: Envoi: Towards peace discourse /305-311/].
130. *Višejezični svet Melanije Mikeš* (ur. P. Vlahović, R. Bugarski, V. Vasić). Novi Sad : Filozofski fakultet/Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije, 2009, 206 str. [Uređivanje zbornika, engleski predgovor: The multilingual world of Melanija Mikeš /11-12/, poglavlje: Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima, rezime na engleskom /69-80/].

Ranko Bugarski

PRIMENJENA LINGVISTIKA U JUGOSLAVIJI – SEĆANJA JEDNOG VETERANA

Prvi deo ovog naslova deluje odveć ambiciozno, ali je zato tu njegov nastavak da ublaži taj utisak. Tekst koji sledi samo je skup ličnih sećanja jednog od učesnika razvojnog procesa na koji se naslovom aludira, i daleko je od svake pretenzije na svestrano i produbljeno razmatranje naznačene teme (za kakvo može jednim delom da posluži osnovna literatura na koju će biti ukazano). Jednostavno, činilo mi se umesnim, a naročito za mlađe čitaoce i korisnim, da u prvoj knjizi predviđene serije posvećene delatnicima na polju primenjene lingvistike kažem nešto o tome kako je ta disciplina nastajala i kako se razvijala u zemlji koje više nema – Jugoslaviji. Učiniću to putem odgovora na niz pitanja, od kojih se kao prvo nameće sledeće:

1. *Šta je uopšte primenjena lingvistika?*

U najkraćem, treba razlikovati praktične delatnosti u vezi s jezikom od njima posvećene naučne discipline, kao i konceptualni i institucionalni aspekt onoga što se konvencionalno naziva primenjenom lingvistikom. Pomenute delatnosti u svojim embrionalnim oblicima sežu u daleku prošlost (u vidu izrade starih pisama, sastavljanja prvih uporednih spiskova reči u raznim jezicima, jezičkih poduka i sličnih aktivnosti), da bi se u novija vremena naročito razgranale u nastavi stranih jezika, potom u leksikografiji i srodnim domenima. Nasuprot tome, primenjena lingvistika kao savremena nauka, i pored nesumnjivih korena u prošlosti, zapravo počinje svoj razvoj tek polovinom prošlog stoleća. Analogno tome, dok su same jezičke pojave od interesa za primenjenu lingvistiku praktično sve vreme oko nas, razrađen institucionalni okvir za njihovo naučno proučavanje skorijeg je datuma. Ovo važi generalno, pa tako i u Jugoslaviji. U ovoj zemlji je bilo razgranatih aktivnosti u oblastima poput metodike nastave stranih jezika ili kontrastivnih proučavanja (gde treba pomenuti višegodišnji jugoslovensko-američki projekat kontrastivne analize srpskohrvatskog i engleskog jezika, Zagreb-Vašington, pod rukovodstvom Rudolfa Filipovića, počev od 1968; za opis i literaturu v. Đorđević 2010, u zborniku koji iscrpno obaveštava i o drugim kontrastivnim projektima). Ali mnogo širi temelji, uz odgovarajuću organizacionu strukturu, postavljeni su tek koju godinu kasnije. Međutim, pre no što se njima pozabavimo potreban je osvrt na drugo pitanje:

2. Primenjena lingvistika ili lingvistika u primeni?

U internacionalnoj literaturi kodifikovan i široko prihvaćen naziv discipline o kojoj je reč jeste primenjena lingvistika (applied linguistics, linguistique appliquée, angewandte Linguistik itd.), pa se on od početka i – kao što vidimo – sve do danas koristi i u Jugoslaviji, a tako ostaje i u njenim naslednicama (primenjena/primijenjena lingvistika, uporabno jezikoslovje, применета лингвистика). Ipak ostaje pitanje domena i karaktera ovako nazvane discipline. Je li ona dovoljno različita od same lingvistike da bi takva terminološka sintagma bila sasvim opravdana? Ako jeste, koji je njen autentični specifikum, i šta bi bila ona druga, „neprimenjena“ lingvistika? Možda „čista“ – ali ovom neformalnom atributu teško je pripisati bilo kakvo određenje značenje. Ili teorijska, jer se takav kontrast često sreće u literaturi – ali ako primenjena lingvistika treba da bude punopravna nauka a ne samo praktična delatnost, polje primene rezultata drugih nauka, pre svega one o jeziku, onda ona mora da poseduje sopstvenu teoriju, koliko god „primenjenog“ karaktera.

Ova dilema ukazuje na raskorak, nikad uistinu prevaziđen, između institucionalnog i konceptualnog plana posmatranja. Nema nikakve sumnje da se na prvom pomenutom planu primenjena lingvistika profilisala i afirmisala kao zasebna disciplina, sa sopstvenim projektima, kadrovima, katedrama, udruženjima, kongresima, časopisima i drugim oblicima organizacione infrastrukture koje najčešće ne deli sa svojom „neprimenjenom“ posestrimom (ma šta ova bila), koja takođe ima svoje analogne institucije. Ali ovakva izdiferenciranost nestaje kad predemo na konceptualni ili teorijski plan i pogledamo šta je u suštini primenjena lingvistika u poređenju sa samom lingvistikom, te mogu li se njihovi domeni razgraničiti, i kako. I tu nastaju teškoće, sve očitije sa protokom vremena. Na svojim počecima primenjena lingvistika je uglavnom izjednačavana sa nastavom stranih jezika i eventualno još mašinskim prevođenjem, pa je tako naučni skup 1964. godine u Nansiju, kojom prilikom je osnovana AILA, udruženje o kojem će još biti reči, bio posvećen samo ovim dvema tematskim oblastima (v. *Actes* 1966). Zainteresovanost za mašinsko prevođenje uskoro je opala, ostavljajući samo nastavu stranih jezika kao područje s kojim će se primenjena lingvistika još dugo potom praktično izjednačavati, naročito u uticajnoj britanskoj tradiciji (v. npr. Corder 1973).

Međutim, na scenu su počeli da izlaze novi i sve brojniji kandidati za uključenje u domen primenjene lingvistike – usvajanje prvog i drugog jezika, poremećaji govora i sluha, višejezičnost, leksikografija i terminologija, prevođenje, jezička standardizacija, jezik u medijima, planiranje jezika itd. Usled toga je postajalo sve teže, i na kraju se pokazalo zapravo nemogućim, na tematskom nivou razgraničiti ovu disciplinu ne samo od same lingvistike, nego – i naro-

čito – od u međuvremenu stasalih interdisciplinarnih oblasti, pre svega psiholingvistike, neurolingvistike i, posebno, sociolingvistike. Tako se došlo do šire zasnovanih problemskih a ne uže tematskih definicija, koje ilustruje jedna od skorašnjih: „Primenjenu lingvistiku je najbolje posmatrati kao praksom motivisanu disciplinu koja se bavi problemima jezičke prirode u kontekstima realnog sveta“ (Grabe 2002: 10). Sama AILA danas na svom sajtu daje slično ali elaborirano određenje: „Primenjena lingvistika je interdisciplinarno područje istraživanja i prakse posvećeno praktičnim problemima jezika i komunikacije koji se mogu identifikovati, analizirati ili rešavati primenom raspoloživih teorija, metoda i rezultata lingvistike, ili pak izgrađivanjem novih teorijskih i metodoloških okvira u lingvistici kako bi se radilo na tim problemima. Primenjena lingvistika razlikuje se od lingvistike u opštem smislu najviše po svojoj eksplicitnoj orijentisanosti na praktične, svakodnevne probleme u vezi s jezikom i komunikacijom“.

Ovakvo stanovište u suštini je isto ono koje sam ja zastupao od početka svog angažovanja u ovoj oblasti, po kome primenjenu lingvistiku ne treba posmatrati kao zasebnu granu lingvistike, specijalizovanu za neko određeno područje ili više njih, nego kao opštu orijentaciju u lingvistici kao celini – to jest, kao usmerenost jezičke nauke prema rešavanju mnogobrojnih i raznovrsnih problema u vezi sa usvajanjem i upotrebom jezika u društvu. Ovo tumačenje jasno je naznačeno već u mom uvodnom programskom tekstu uz prvi broj jugoslovenskog godišnjeg časopisa za primenjenu lingvistiku: „Primenjena lingvistika se shvata kao prožimanje nauke o jeziku i društvene prakse – drugim rečima, kao društveno angažovana naučna disciplina. Ovo znači da se u načelu ne prihvata nikakva oštra podela na neku ‘čistu lingvistiku’ čiji rezultati ne bi mogli da budu primenjeni izvan nje same, i neku ‘primenjenu lingvistiku’ koja bi bila poistovećena sa njenim primenama i otuda praktično izlazila iz domena jezičke nauke. Naprotiv, teži se jednoj lingvistici koja bi zadovoljavala zahteve naučne zasnovanosti, ostajući pri tom otvorena prema problemima koje nameće upotreba jezika u životu društvenih zajednica, i dajući svoj naučni doprinos njihovom rešavanju u praksi“ (Bugarski 1977: 7; ovakav stav zastupa, u sličnom programski koncipiranom kongresnom referatu, i Ivir 1980-81).

To bi dakle u suštini bila lingvistika u primeni, i upravo tu sintagmu sam pustio u opticaj u vreme formiranja institucionalnog okvira primenjene lingvistike u Jugoslaviji (za teorijsku elaboraciju i dalju literaturu v. Bugarski 1979, 1980, 1986, 1987). Drugim rečima, posle iscrpne i višestране problematizacije samog pojma primenjene lingvistike tradicionalni termin je zadržan, ali mu je dato novo i šire značenje; time su određeni pravci kojima će se ova oblast kretati u narednom periodu. A da bismo rekapitulirali razvoj događaja u vezi s tim (prethodno skiciran u Bugarski 2003), sada moramo postaviti i treće pitanje:

3. Kako je sve počelo?

Odgovor na ovo pitanje mnoge će iznenaditi: sve je počelo uz flašu viskija u jednoj hotelskoj sobi u Budimpešti, jedne tople letnje noći daleke 1971. godine (dakle, pre ravno četiri decenije). Naime, prilikom jedne stručne konferencije u tom gradu Maks Goroš (Max Gorosch), agilni generalni sekretar Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku (Association internationale de linguistique appliquée – AILA), organizacije koja okuplja nacionalne asocijacije iz te oblasti, pozvao me je na razgovor o mogućnostima osnivanja jednog jugoslovenskog društva koje bi joj se onda priključilo. Ja sam se za tu ideju zainteresovao, ali kako sebe nisam smatrao primenjenim lingvistom nego naprosto lingvistom, po povratku u Beograd o tome sam obavestio svog kolegu Nauma Dimitrijevića, stručnjaka za primenjenu lingvistiku i metodiku nastave stranih jezika. Potom je sazvan inicijativni odbor za osnivanje Društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, do čega je došlo 1973. godine u Novom Sadu, kada je za predsednika izabrana Melanija Mikeš. Dve godine kasnije održan je prvi naučni skup u organizaciji Društva, pod naslovom „Jezik i društvo“, sa koga je potekla knjiga *Jezik u društvenoj sredini* (v. Bugarski, Ivir, Mikeš 1976). U velikoj meri zahvaljujući posvećenosti i pokretačkoj energiji svoje predsednice, Društvo je iniciralo i koordiniralo razne projekte za istraživanje razvoja govora, nastave jezika, višejezičnosti, kontrastivnih studija i drugih oblasti. (O Melaniji Mikeš i njenom radu i zaslugama v. sada u njoj posvećenom zborniku: Vlahović, Bugarski, Vasić 2009).

Već 1976. godine, u skladu sa tadašnjim ustavnim amandmanima, ovo jedinstveno jugoslovensko udruženje reorganizovano je kao skup republičkih i pokrajinskih društava okupljenih u Savez društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, sa prvim sedištem u Beogradu. Ta rekonstrukcija, u kojoj je važna uloga pripala meni, ostala mi je u živom sećanju. Jednog dana su u zbornicu Odseka za anglistiku Filološkog fakulteta u Beogradu, tada još u Takovskoj ulici, došle Melanija Mikeš i Plemenka Vlahović i, smestivši se u fotelje presvučene zelenom plastikom koje su mi odnekud još uvek pred očima, pozvale su me da se kandidujem za prvog predsednika Saveza. Pomalo zatečen, posle izvesnog nećkanja prihvatio sam ovu čast, a dakako i ne male obaveze koje su s njom išle. Među prvim bilo je organizovanje prvog kongresa Saveza, u Beogradu 1977. godine, i uređivanje prva tri broja njegovog *Godišnjaka* (br. 3 je činio veoma obimni i sadržajem raznovrsni, za uređivanje posebno zahtevni zbornik radova sa tog kongresa).

Iz tih dana dobro pamtim i jedan neprijatan doživljaj. Neposredno pred svečano otvaranje kongresa telefonom me je pozvao neko iz policije i pitao da li je predviđeno „značajnije“ učešće Melanije Mikeš, zapretivši posledicama ukoliko se ono ne otkaže. Odgovorio sam da sam za kongres i njegove učesnike

odgovoran ja, i da će ona održati svoj programom predviđeni referat – kako je i bilo. Najavljene posledice su ipak izostale, bar koliko je meni poznato. O ovom incidentu samoj Melaniji nisam pričao, niti sam pokušao da istražujem pozadinu te očigledno političke ujdurme; sada, kada Melanija već duže vreme boravi u svetu višejezičnih anđela, ovu epizodu prvi put iznosim u javnost, kako bi mlađi čitaoci saznali nešto i o zakulisnim radnjama koje su pratile prve aktivnosti Saveza: takvo je bilo vreme! I odmah prelazim na sledeće pitanje:

4. Šta je dalje bilo?

Sedišta i predsednici Saveza smenjivali su se po republičkim centrima, a kongresi su održavani u trogodišnjem ritmu – drugi u Zagrebu 1980, treći u Sarajevu 1983, četvrti u Herceg Novom 1986, a peti i poslednji u Ljubljani 1989, posle čega se Savez raspao, deleći sudbinu SFRJ. Za razliku od svih prethodnih kongresa, moja sećanja na ljubljanski skup nisu u celosti prijatna, utoliko što se (ne krivicom predusretljivih organizatora) u atmosferi već osećalo šta se sprema zemlji, a time i Savezu. Na primer, neki članovi Društva za primenjenu lingvističku Srbije čak su odbili da učestvuju, zbog već aktuelnih trzavica između političkih rukovodstava dveju republika. Bila je to poslednja zajednička manifestacija ove vrste u Jugoslaviji, što je meni kao prvom predsedniku i predstavniku Saveza u svetu veoma teško palo. Ali, pitam se, šta je gašenje jedne stručne organizacije prema nestanku jedne države?

Pored ovih kongresa i već pomenute konferencije „Jezik i društvo“, održan je još jedan savezni skup, sa temom „Jezički kontakti u jugoslovenskoj zajednici“, u Ohridu 1982. godine (sa koga je potekao zbornik, v. Mišeska Tomić 1984). Od izdavačke delatnosti treba na prvom mestu navesti već pomenuti *Godišnjak*, čija je naredna tri broja uredio Vladimir Ivir u Zagrebu, sledeći dvobroj Midhat Ridanović u Sarajevu, a poslednji broj Inka Štrukelj u Ljubljani. Tu su većinom objavljivani referati sa saveznih kongresa, ali je bilo i drugih priloga. Danas već raritetni komplet od sedam tomova ove serije, od kojih su četiri kongresni zbornici, predstavlja najvažniji izvor informacija o razgranatim i raznovrsnim aktivnostima na području primenjene lingvistike u Jugoslaviji. U prvo vreme je izlazio i *Bilten* Društva, kasnije Saveza. Pojedine članice Saveza imale su i sopstvene projekte, naučne skupove i publikacije, koji se ovde ne mogu nabrajati.

Glavna tematska područja zastupljena u celokupnom navedenom radu su razvoj govora, učenje i nastava maternjeg i stranih jezika, kontrastivna analiza, prevođenje, jezički kontakti i višejezičnost, jezička standardizacija, jezik u javnoj upotrebi, te leksikografija i terminologija. Uz sve to, od samog početka je načelno promišljan sam pojam primenjene lingvistike, u kontekstu aktuelnih preokupacija u svetu, a na već naznačeni obuhvatni način koji je, pored teorijske utemeljenosti, omogućavao velikom broju poslenika u raznim oblastima, naročito mladim, da

se organizovano uključe u domaće i međunarodne istraživačke projekte i da učestvuju na naučnim skupovima u zemlji i van nje, sve do nivoa svetskih kongresa za primenjenu lingvistiku. Što nas vodi narednom pitanju:

5. Šta je AILA?

Kako je već rečeno, AILA je asocijacija nacionalnih udruženja (čiji članovi se tim putem automatski učlanjuju i u nju). Ona je počela svoj život kao tematski ograničen franko-britanski projekat ali je brzo rasla, obuhvatajući sve više područja delatnosti i učlanjenih društava (čiji će broj premašiti 30, sa svih kontinenata i sa ukupno preko 8.000 članova). Posle osnivačkog kongresa u Nansiju 1964. godine, sledeći je priređen u Kembridžu 1969, a potom su u trogodišnjem ritmu održavani kongresi u Kopenhagenu, Štutgartu, Montrealu, Lundu, Briselu, Sidneju, Halkidikiju, Amsterdamu, Jivaskili, Tokiju, Singapuru, Madisonu i Esenu (naredni, XVI kongres održaće se u Pekingu avgusta 2011. godine). O pomenutom rastu govori i činjenica da je sa prvog kongresa potekao jednodomni zbornik radova, sa drugog dvodomni a sa trećeg trodomni, posle čega se više nisu mogla objavljivati potpuna kongresna akta nego samo knjige odabranih radova i rezimea (primera radi, već za kongres u Grčkoj 1990. štampana su četiri toma rezimea prijavljenih referata!).

O svojim aktivnostima AILA je članstvo obavestavala putem biltena (za kojim će potreba prestati 2004, kada Udruženje dobija svoj vebsajt). Godine 1984. pokrenut je godišnji naučni časopis, jedno vreme sa engleskim i francuskim naslovom, a potom samo sa engleskim, što sa svoje strane svedoči o premoći ovog jezika usled rastuće internacionalizacije Udruženja. Na organizacionom planu AILA, u kojoj su prvobitno engleski i francuski bili manje-više ravnopravni, sada faktički funkcioniše na engleskom i pored produžene formalne dvojezičnosti (dok se na kongresima primaju saopštenja na više jezika, po izboru referenta). Časopis redovno izlazi do danas, i u principu ga besplatno dobijaju svi pojedinci čije su nacionalne asocijacije uplatile članarinu za odgovarajuću godinu.

Pored trogodišnjih kongresa, AILA je kao glavni oblik svoje delatnosti organizovala rad dvadesetak naučnih komisija, otvorenih za sve zainteresovane stručnjake, na područjima kao što su – prema spisku aktuelnom u vreme o kome izveštavam – usvajanje, učenje i nastava jezika, kontrastivna analiza i analiza grešaka, obrazovna tehnologija, analiza diskursa, retorika i stilistika, leksikografija i leksikologija, terminologija, prevodenje, pismenost, profesionalna komunikacija, jezici struke, višejezičnost, planiranje jezika, jezik i ekologija, jezik i pol, jezik i mediji i dr. Ove komisije, predvođene internacionalno priznatim stručnjacima i koordinirane u Izvršnom birou AILA-e, pružale su i članovima iz Jugoslavije priliku da se direktno uključe u međunarodne istraživačke projekte u navedenim

oblastima. (Kasnije će doći do organizacionih promena: pređašnje naučne komisije zamenjene su istraživačkim mrežama, čiji je broj ograničen na 16.)

Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije odmah je učlanjeno u AILA-u, čime je ostvaren cilj razgovora uz viski u onoj hotelskoj sobi, a to članstvo se potom prenelo na Savez društava. Počev od tada, veliki broj članova iz svih delova Jugoslavije učestvovao je na svetskim kongresima i u radu naučnih komisija. Jugoslovenski predstavnici bili su aktivni i u upravnim organima AILA-e, naročito u radu njenog Međunarodnog komiteta (sastavljenog od po jednog člana iz svake zemlje članice, po pravilu predsednika njene nacionalne asocijacije). I ovo je trenutak da sa pretežno faktografskog plana pređem na limitirano autobiografski – to jest, da još ponešto saopštim o sopstvenim aktivnostima u Međunarodnom udruženju.

6. Šta sam ja radio u AILA-i?

U organima i poslovima ove asocijacije učestvovao sam okruglo deset godina, počev od 1976, kada sam kao predsednik našeg Saveza postao član njenog Međunarodnog komiteta i nacionalni dopisnik iz Jugoslavije. Prilikom kongresa u Montrealu 1978. godine Komitet me je izabrao za člana Izvršnog biroa AILA-e i koordinatora njenih naučnih komisija za trogodišnji period do narednog kongresa. Ovaj posao tada, u vreme znatno pre interneta i elektronske pošte, nije bio nimalo lak – trebalo je pratiti i usklađivati rad petnaestak tadašnjih komisija, od kojih je svaka imala svoje probleme. Ipak sam ga obavljao prilježno, u skladu sa svojim mogućnostima. Priznanje za ovaj angažman stiglo je na kraju tog perioda, kada sam na kongresu u Lundu 1981. godine u oštroj konkurenciji izabran za jednog od tri potpredsednika AILA-e, sa trogodišnjim mandatom (druga dvojica bila su iz SR Nemačke i Australije). Ovaj izbor mi je dosta značio, ne samo kao lični uspeh nego i kao doprinos daljoj afirmaciji moje domovine u svetu primenjene lingvistike.

Po isteku mandata, na kongresu u Briselu 1984. godine izabran sam za člana komisije za publikacije i urednika prvog broja već pomenutog naučnog godišnjaka – *AILA Review/Revue de l'AILA*. Internacionalnu perspektivu Udruženja lepo ilustruje sledeći odlomak iz mog predgovora ovoj publikaciji, sa str. VII (ovde dat u prevodu sa engleskog originala):

Ova nevelika sveska napisana je u Lundu, Urbani-Šampejnu, Briselu i Lajpcigu, uređena u Beogradu uz konsultovanje drugih članova uređivačkog odbora u Blumingtonu, Nici i Trijeru, finansirana iz Vageningena i štampana u Poznanju.

O životu AILA-e i svom učešću u njenim aktivnostima jugoslovensku javnost sam obaveštavao na kongresima i drugim naučnim skupovima, te putem

napisa u stručnim publikacijama i u štampi (deo te literature već sam citirao, a ovde treba dodati rad pod Bugarski 1980-81). S druge strane, o razvoju primenjene lingvistike u Jugoslaviji pisao sam za internacionalnu publiku u Biltenu Međunarodnog udruženja i srodnim publikacijama (v. Bugarski 1978a, b, 1981). Tokom te decenije učestvovao sam u radu još nekih komisija AILA-e, kao i na redovnim zasedanjima Međunarodnog komiteta i Izvršnog biroa, održanim uz kongrese, a u godinama između kongresa i zasebno, uvek u nekoj drugoj zemlji članici (u Varšavi, Stokholmu, Zagrebu, Levenu, Dublinu...).

Moj organizacioni angažman u AILA-i završio se 1986. godine, kada je došlo vreme da se povučem i prepustim drugima ulogu jugoslovenskog predstavnika u njenim telima. Doduše, u stručnom smislu to još nije bio kraj: kao što sam na pomenuta tri svetska kongresa učestvovao i kao referent, član okruglih stolova i diskutant, tu tradiciju sam nastavio i na naredna dva kongresa, u Sidneju 1987. i Halkidikiju 1990. godine – posle čega su moje aktivne veze sa ovim udruženjem prestale. Tom prekidu umnogome je doprinelo gašenje jugoslovenskog Saveza posle ljubljanskog kongresa 1989, praćeno raspadom zemlje i ratovima na njenom tlu. Po konstituisanju samostalnih država na toj teritoriji u njima su osnovana zasebna nacionalna udruženja, od kojih su neka pristupila AILA-i, ali to već izlazi iz ovog izveštajnog perioda. Podsetiću samo da će, što se Srbije tiče, zakratko postojati Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku, potom preimenovano u Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije i Crne Gore, da bi se i ovo na kraju razdvojilo na svoje sastavnice.

Podacima o svojim aktivnostima u Međunarodnom udruženju treba još da dodam i retrospektivni sud o tome šta je sve to značilo za mene lično i kako je uticalo na moje naučne i šire vidike; to ću učiniti sasvim kratko. Prethodno zainteresovan pretežno za deskriptivnu i teorijsku lingvistiku, tokom godina provedenih u AILA-i dopunio sam svoja saznanja dubljim uvidima u načine funkcionisanja jezika u različitim životnim i društvenim kontekstima i u probleme koji iz njih izrastaju, tražeći adekvatne odgovore. To me nije sasvim preusmerilo, ostao sam lingvist ovako bez primenjenog atributa, ali lingvist sa interesovanjem i razumevanjem i za praktična pitanja upotrebe jezika. Povrh toga, za obogaćivanje mojih iskustava od velikog značaja su bili stalni kontakti i druženje sa mnogobrojnim domaćim i inostranim kolegama, uz česta putovanja na stručne i organizacione skupove u većem broju zemalja. Sve to je bilo neosporan dobitak za mene, a ostaje mi nada da sam se za ovu privilegiju bar u nekoj meri odužio svojim učešćem u naporima da se primenjena istraživanja jezika obuhvatno definišu i afirmišu, podjednako na nacionalnom i internacionalnom planu, kao predmet dostojan sistematske naučne obrade i šire društvene pažnje.

7. Epilog

Kako se vidi iz ovog pregleda, organizovanje primenjene lingvistike na jugoslovenskom prostoru prošlo je kroz više faza, noseći različite zvanične nazive. Ali u svakoj fazi, i pod bilo kojim imenom, time je stvoren okvir za zajednički rad zainteresovanih poslenika iz svih delova federacije, što je tom poslu davalo naročit kvalitet. Utemeljivači primenjenih jezičkih istraživanja, od kojih su neki ovde pomenuti, dejstvom bioloških zakona povukli su se iz prvih redova ili su već napustili ovaj svet, dok na čelo izbijaju predstavnici mlađih generacija. Ali želim na kraju da naglasim kako ovi koji dolaze baštine jednu već prilično dugu i bogatu tradiciju, iz vremena kada je primenjena lingvistika na ovom tlu čvrsto utemeljena i stekla zaslužen ugled, kako u širim ovdašnjim krugovima tako i u svetskoj naučnoj i stručnoj javnosti. Današnji i sutrašnji naslednici te zajedničke tradicije, sada u nekoliko odvojenih država, imaju na šta da se oslone i šta da nastave. Svima njima iskreno želim mnogo uspeha u radu.

LITERATURA

- Actes du premier colloque international de linguistique appliquée*. Nancy: Annales de l'est, Mémoire 31, 1966.
- AILA Review/Revue de l'AILA*. No. 1, 1984. Applied Linguistics: International Perspectives (R. Bugarski, ed.).
- Bugarski, Ranko (1977). Uz prvi broj. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Beograd, 1, 7.
- Bugarski, Ranko (1978a). Applied linguistics in Yugoslavia: Some recent developments. *AILA Bulletin*, Pisa, 2 (23), 64-66.
- Bugarski, Ranko (1978b). The first congress of applied linguistics in Yugoslavia. *AILA Bulletin*, Pisa, 3 (24), 41-42.
- Bugarski, Ranko (1979). Pojam i značaj primenjene lingvistike. *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Beograd, 3, 19-32. (Proširena verzija u Bugarski 1986, 24-41).
- Bugarski, Ranko (1980). Some thoughts on the structure and applications of linguistics. In: *Models of Grammar, Descriptive Linguistics and Pedagogical Grammar*. Papers from the 5th International Congress of Applied Linguistics /Montreal 1978/ (G. Nickel, D. Nehls, eds). Special issue of *IRAL*. Heidelberg : Julius Groos, 22-45.
- Bugarski, Ranko (1980-81). Primenjena lingvistika u svetu – viđena kroz aktivnost Međunarodnog udruženja za primenjenu lingvistiku. *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Zagreb, 4-5, 7-11. (Proširena verzija u Bugarski 1986, 42-57).

- Bugarski, Ranko (1981). Aspects of applied linguistics in Yugoslavia. *The Linguistic Reporter*, Washington, D.C., 23, 9, 9-10.
- Bugarski, Ranko (1986). *Lingvistika u primeni*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Drugo, dopunjeno izdanje : Čigoja štampa/XX vek [Sabrana dela, 5], 1996).
- Bugarski, Ranko (1987). Applied linguistics as linguistics applied. In: *The Relation of Theoretical and Applied Linguistics* (O. Mišeska Tomić, R. W. Shuy, eds). New York/London : Plenum Press, 3-19. (Preliminarna srpskohrvatska verzija u Bugarski 1986, 58-64).
- Bugarski, Ranko (2003). Kako smo organizovali primenjenu lingvistiku u Jugoslaviji. *Primenjena lingvistika*, Novi Sad, 4, 5-10. (I u: R. Bugarski, *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek, 2005, 115-121).
- Bugarski, Ranko, Vladimir Ivir, Melanija Mikeš (ur.) (1976). *Jezik u društvenoj sredini*. Novi Sad : Društvo za primenjenu lingvistiku Jugoslavije.
- Corder, S. Pit (1973). *Introducing Applied Linguistics*. Harmondsworth : Penguin Books.
- Dorđević, Radmila (2010). Bila jednom kontrastivna analiza. Da li? U: *Kontrastivna proučavanja srpskog jezika: pravci i rezultati* (ur. I. Klajn, P. Piper). Beograd : SANU, 123-146.
- Grabe, William (2002). Applied linguistics: An emerging discipline for the twenty-first century. In: *The Oxford Handbook of Applied Linguistics* (R. Kaplan, ed.). Oxford : Oxford University Press, 3-12.
- Ivir, Vladimir (1980-81). Primijenjena lingvistika u Jugoslaviji. *Godišnjak Saveza društava za primijenjenu lingvistiku Jugoslavije*, Zagreb, 4-5, 3-6.
- Mišeska Tomić, Olga (ur.) (1984). *Jazičnite kontakti vo jugoslovenskata zaed-nica*. Skopje : Sojuz na društvata za primeneta lingvistika na Jugoslavija/ Društvo za primeneta lingvistika na Makedonija.
- Vlahović, Plemenka, Ranko Bugarski, Vera Vasić (ur.) (2009). *Višejezični svet Melanije Mikeš*. Novi Sad : Filozofski fakultet/Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije.

Ranko Bugarski

APPLIED LINGUISTICS IN YUGOSLAVIA: A VETERAN'S RECOLLECTIONS

Summary

This paper traces the foundation and further development of applied linguistics as an academic discipline in Yugoslavia. It opens with a brief discussion of the concept of applied linguistics, which in the present context has been defined as an orientation, within linguistics as a whole, towards solving language-related problems in society, rather than as a separate branch of the science of language. The author, a participant in these efforts from the very start, then recounts the different phases of the process. The first impulses for the creation of such a discipline came in 1971, while the first Yugoslav Society of Applied Linguistics was formed in 1973 and joined the International Association of Applied Linguistics (AILA). In 1976 it was transformed into an Association of Yugoslav Societies of Applied Linguistics, which operated until the breakup of the Yugoslav federation in 1990-91. During its existence it organised several national congresses and issued numerous publications, and its members, engaged in research projects in different fields at home, also participated in the world congresses and in the work of the scientific commissions of AILA. Some of them occupied important positions in AILA's governing and supervising bodies; this includes the present author, who *inter alia* served as Scientific Commissions Coordinator (1978-1981) and Vice President of AILA (1981-1984). The survey shows that in the reporting period Yugoslav applied linguistics was placed on firm foundations and gained recognition both within the country and in international circles. It ends with the observation that applied linguists in this region, now working in several distinct states, have a distinguished common tradition to rely on in their future activities.

Ranko Bugarski

Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

e-mail: rbugarski@fil.bg.ac.rs

I

JEZIK, DRUŠTVO I POLITIKA / LANGUAGE, SOCIETY AND POLITICS

Victor A. Friedman

FROM THE BALKANS TO *BAHASA*: COMPARATIVE SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVES ON SOUTHEAST EUROPE AND SOUTHEAST ASIA

Abstract. This article compares Southeast Europe and Southeast Asia from three sociolinguistic perspectives: lexicon, labeling, and identity. The first perspective, lexicon, provides the most obvious connection between two regions that are not usually compared, but from two very different aspects. Thanks to Islam as a vehicle of culture in both the Balkans and Southeast Asia, there is a considerable amount of shared vocabulary at these two ends of the Islamic world. In the Balkans, Arabic and Persian entered via Turkish, whereas in Southeast Asia, Arabic entered directly but also via Persianisms in Indic. A very different type of comparable vocabulary, however, is the field of shared discourse particles within the Balkan sprachbund, on the one hand, and in multilingual states such as Indonesia, on the other. Here it is precisely the colloquial, non-referential nature of shared discourse particles that both attests to their speaker-to-speaker diffusion and creates a sense of shared identity across linguistic boundaries in each of these regions. The second perspective, naming, which is in a sense the opposite of non-referential discourse particles, is also the purview of state formations. Here the phenomena of Turkish-speaking 'Muslim Greeks' and Malay-speaking 'Muslim Thais' show the same ethno-national ideologies at work. At the same time, the multiple names of the former Serbo-Croatian and of the national realizations of Riau-Johor Malay show the context-dependency of 'language'. Finally, the third perspective compares colonial and imperial constructs of 'race' and 'nation' and the attempts to translate these into ethnic and civic identities. The article concludes with the hope that it will encourage further investigation of these two *Southeasts*.

Keywords: Sprachbund, Malay, language contact, Islam, Arabic, Turkish, Slavic, identity

1. Ranko Bugarski has contributed enormously to our understanding of language standardization (e.g., Bugarski 1992, 2004), language deployment (e.g., Bugarski 1995, 2001), and sociolinguistics in general. His works on the languages of what is now former Yugoslavia have stood the test of time, and I use them regularly in my own research, lecturing, and classes. In this contribution honoring Ranko Bugarski's distinguished career, I would like to turn our attention to a comparison

that does not usually spring to mind, but that is well worthy of future research, namely some of the language situations in Southeast Asia – especially the Malayo-Indonesian region, which I term the *Bahasa* region (see below) – that can fruitfully be compared to Southeast Europe.

In a sense Southeast Europe and Southeast Asia represent the two tips of an Islamic crescent: the Balkans at the northwest and Malaysia and Indonesia at the southeast, and this fact helps bring out linguistic comparisons not usually made.¹ An anecdote that relates to Macedonia and Malaysia, or, more exactly, to Macedonian and Malay, can serve as an introduction. I was in Skopje in 2009, corresponding by e-mail with James Collins, director of Northern Illinois University's Center for Southeast Asian Studies, and at the time I was counseling patience. I used the old-fashioned Macedonian expression *sabar*. It is no coincidence that this is exactly the same word in Malay. The word is from the Arabic root *ṣabr*, it was brought to both Southeast Europe and Southeast Asia via Islam (via Arabic and Turkish, respectively), and it denotes an Islamic cultural value – ultimately, the qualities of endurance and acceptance – that finds resonance in the day-to-day lives of many peoples of many religions and becomes adopted as local or perhaps is even laminated onto that which is already local.

Beg's (1979) comparative study of Arabic loanwords in Malay and other languages highlights the need for more comparison of Southeast Europe and Southeast Asia by his very lack of such material. Beg gives an interesting compilation of Arabic loanwords that occur in Malay, on the one hand, and a comparison with a variety of African, Asian, and European languages, on the other. For Africa he has Hausa, Berber, Somali, Swahili, and seven languages of Ethiopia², for Asia he has five Indic languages³ plus Tibetan,⁴ and for Europe English, Latin, and Spanish with passing mention of three other Romance languages⁵ as well as Turkish (p. xvi). Beg's (1979: xvi) sample of ten words of Arabic origin shared by Turkish, Swahili, and Malay, is illustrative of the impact of Arabic on the Balkans via Turkish: every single one of these words also occurs in Bulgarian, Macedo-

¹ To be sure, North Africa (and formerly Spain) extend further west, Western Europe is now grappling with a new set of contacts with Islam, and in the east China and the Philippines both have significant populations. Still, in terms of the combination of historical spread and large-scale national Islamization, the Balkans are the northwesternmost and Malaysia-Indonesia the southeasternmost tips, and the area from Anatolia to Arabia to Central Asia (sensu largo, including the relevant Indo-Iranian cultural area) forms a larger historical and geographic center.

² Geez, Harari, Amharic, Argobba, Gurage, Tigre, Tigrinya.

³ Hindi, Gujarati, Pahari, Bengali, Oriya.

⁴ Note especially *bag-šiš* 'tip', *bi-šli-mli* 'great demon', *hu-ka* 'water pipe', *'a-rág* 'barley-based alcoholic beverage'

⁵ French, Italian, and Portuguese.

nian, the former Serbo-Croatian, Albanian, Romani, Greek and/or one or more of the Balkan Romance languages.⁶ Some of them are more widespread than others, some are still standard, some obsolete, and some dialectal, but they all have their places in the histories of the Balkan languages. The issue of route of transmission is also complex, insofar as Arabisms entered Malay not only directly but also via Persianisms in Indic (cf. Jones 2007: xxii). In a sense the Balkan case is simpler, since words ultimately of Arabic origin that entered the Balkans via sources other than Turkish, e.g. via ancient contacts between Arabs and Europeans or other West European intermediaries (e.g. *admiral*), are not connected with the spread of Islam. The vocabulary of Arabic origin that entered the Balkan languages via Turkish, however, was accompanied by the conversion of significant numbers of speakers of all the Balkan languages to Islam, and, moreover, the vocabulary was shared by their Christian neighbors (see especially Jašar-Nasteva 2001).

Beg (1979: 109-141) includes a lexicon of over 1200 Arabic loanwords in Malay and gives some commentary on stylistic usage. Here I would argue that we need to make a clear distinction between what Kaptein (1995) calls *Kitap-Malay*, i.e. Malay used either as translation or commentary specifically related to Islamic themes, and Malay that is not so intended. Of greatest interest to us here are those Arabisms that can be said to relate to general culture or to Islamic culture without necessarily being limited to Islam. Thus, for example, the use of the expression *in-syaAllah* in Malay and *inshallah* or *ishala* ('if God wills [it]') in the Balkans reflects a caution with respect to the future that, while associated with Islam, in the Balkans has been used by Christians and Muslims alike.⁷ It is interesting to note that in the form of Russian that serves as the lingua franca in urban areas of the Republic of Daghestan, *inshallah* is an emblematic marker of local dialect. I have written elsewhere (Friedman 1998) about the cultural connections between the Balkans and Daghestan, itself a different margin of Islam, but this is an additional dimension for another time. From the various sources on Turkish vocabulary in the Balkan

⁶ Turkish/Malay *haber/kabar* 'news', *vakit/waktu* 'time', *saat* 'hour', *sabah/subuh* 'morning', *ilim/ilmu* 'science', *fikir/fikir~pikir* 'thought', *kitab/kitab* 'book', *hesap/hisap~b* 'account', *dükân/dukan* 'shop', *gayb/gaib~raib* 'secret'. All of these words can be found in the various dictionaries of Balkan Turkisms cited at the end of this article. Some are more widespread or current than others, but that is beyond the scope of this discussion.

⁷ An important difference between the Southeast European and Southeast Asian usages, however, is that the Southeast Asian is more likely to be ironic, i.e. as a qualification on an unlikely event rather than a mere cautionary note of the type *život i zdravje* (life and [good] health) in Macedonian. The question of irony versus sincerity in Southeast Europe and Southeast Asia requires much more work. In many of the languages of Southeast Europe, the irony can be indicated by the choice of verb form via mechanisms not available to Southeast Asian languages, which, however, have lexico-grammaticalized indicators of status relations that go far beyond the T/V distinction of various European languages.

languages it is clear that there are about 10,000 lexical items that have entered one or more of the languages, and of these close to half are ultimately of Arabic origin (Boretzky 1975, 1976, Dizdari 2005, Knežević 1962, Krāsteva 2000, Latifi 2006, Grannes, Hauge, and Süleymanoğlu 2002, Jašar-Nasteva 2001, Rolett 1996, Škaljić 1966; cf. also Lokotsch 1927, Miklosich 1884-90, and Friedman 1989).

Since the dissolution of the second Yugoslavia, the standardization of Bosnian by Bosniac language planners has involved, among other things, a major revival of Turkisms, especially those of Arabo-Persian origin (on Turkisms in the Balkans see Kazazis 1972, Friedman 1996). The result then is to bring the most Muslim-identified of the languages in the Balkans lexically closer to Malaysia the other end of Eurasia. The parallel does not stop there, however. Just as Malay can serve the language of Islamic identity and instruction in Southeast Asia outside the *Bahasa* region, e.g. in Thailand, Cambodia, Vietnam, and the Philippines (cf. Blust 2009: 58-59), so, too, Bosnian is being promoted as the Muslim language of choice even in communities where the local dialects are closer to Standard Macedonian than to any of the Bosnian-Croatian-Serbian-Montenegrin (BCSM) standards.⁸ In Greece, Turkish competes with Greek and Pomak,⁹ while among Slavic-speaking Muslims in Macedonia and Kosovo, Albanian competes with Turkish as well as Macedonian and Bosnian.¹⁰ And then there is Romani, an Indic language and thus the source of some loanwords in the Balkans related to Sanskrit. The majority of Roms in the Ottoman Balkans (which, from a Romani point of view, would mean those territories that were part of Turkey in 1870) are Muslim, and converts to Christianity such as the Djorgovci of Southern Serbia (Zlatanović 2006), have lost Romani, although many other Orthodox Christian Romani groups do keep the language, and there are Muslim groups that have shifted to Turkish (the so-called *Millet* of Bulgaria, see also Marushiakova et al. 2001).¹¹ Be that as it may, a nuanced

⁸ *Bahasa*, a word of Sanskrit origin, means simply 'language'. I shall return to naming issues later, but for the moment, the Bahasa region refers to those polities where one or more of the official languages is based on Riau or Riau-Johor Malay. In the Goran villages of Kosovo, whose dialects were recognized as part of Macedonian in the 1980s, schools now teach standard Bosnian. In Albanian Gora, only Albanian is taught in the schools.

⁹ The Pomaks are Slavic-speaking Muslims particularly concentrated on both sides of the Rhodope mountains and adjacent regions in Bulgaria and Greece. Their dialects are basically the same as those of their Christian neighbors and are considered Bulgarian in Bulgaria. In Greece, they are treated as a separate language when treated at all (Kokkas 2004). They are quite different from Standard Bulgarian, and even native speakers from other parts of Bulgaria have trouble understanding Rhodopian dialects.

¹⁰ Moreover, Turkish and Albanian are also in competition. In Macedonia, Turkish retains its urban prestige to this day, but the provisions of the Macedonian constitution's fifth amendment work de facto in favor of Albanian by specifying certain language rights in terms of 20% of the population.

¹¹ In Greece, except for Western Thrace, Muslim Roms were expelled along with all other Muslims (except the Albanian-speaking Chams) in the so-called exchange of populations between Greece and

comparative study of precisely the common layer of vocabulary of Islamic origin in Southeast Asia and Southeast Europe is a desideratum that would help shed light on cultural and social factors in lexical diffusion.

In a sense, the imposition of Standard Bosnian on speakers whose dialects are closer to Standard Macedonian is a reenactment of the Second Yugoslav period, when Serbo-Croatian (whose dialectal base is identical to that of the BCSM standards) was obligatory for all Slavic speakers, regardless of religion, as the first or second school language and the first language in the army. In another sense, however, given the post-1991 emphasis on Turkish (i.e., Islamic) vocabulary in the Bosnian standard, the connection between lexicon and religion trumps similarities of grammar for some speakers whose dialects are closer to Macedonian. This is also the case in popular perception, which focuses on, as linguistic anthropologist Suzanne Wertheim (2003: 93) puts it, 'sounds and nouns'.

This emphasis on lexicon can be compared to the kind of differentiation in the languages of Indonesia, where the choice of lexical item (even in Malay, cf. McGinn 1991) is crucial in indexing social, ethnic, and political positions and relationships. While such distinctions are not as thoroughly integrated into the grammar and grammatical lexicon of languages in Southeastern Europe, the differentiation of key lexical items in the former Serbo-Croatian does play a kind of indexing role comparable to what occurs in Indonesia. At the same time, as Kalogjera (2002) makes clear, a large part of the 1967 dictionary controversy between Matica Srpska and Matica Hrvatska was precisely the demonstration that such lexical differentiation was not as emblematic as some nationalist linguists would have it.¹² Here we can also note that the observed tendency of Malay to use Arabic and Indonesian to use Sanskrit for vocabulary enrichment (Omar 1992: 162) has cultural-religious overtones that mirror Bosnian vis-à-vis Serbian. For both Bosnian and Malay, the Arabo-Persian vocabulary functions as a kind of international lexicon in contrast to the Greco-Latinate 'international' vocabulary of Serbian (and much of Europe and its colonies) and the similarly archaico-presigious Sanskritic vocabulary of South and Southeast Asia.¹³

Turkey mandated by the treaty of Lausanne in 1923 (see Ladas 1932). We can also note, on a cultural level, that the so-called stricter forms of Islam are stamping out local Muslim customs in the Balkans and Malaysia, in much the way that Saudi (or Wahabi) Islam is threatening folk Islam elsewhere in the world.

¹² At issue was the citation of examples from Serbian authors for lexical items more frequently associated with Croatian and Croatian authors for lexical items more commonly associated with Serbian.

¹³ A crucial complication is the fact that while Islam is the official religion in Malaysia, it is the majority religion in Indonesia. In Bosnia, as in Malaysia, Islam is an important ethno-national marker vis-à-vis significantly large non-Muslim communities. In Indonesia, as in Serbia, the majority religion (Islam in Indonesia, Serbian Orthodoxy in Serbia) occupies a numerically privileged position without, however, being established.

Another significant point of linguistic comparison between Southeast Europe and Southeast Asia is the use of discourse particles. Here we can note especially Errington's (1998: 98) observations on *Bahasa gadho-gadho*, which he translates as 'salad language', a term used by Javanese speakers to describe a kind of code-mixing of Javanese and Indonesian.¹⁴ In a footnote he refers to similar phenomena in Yoruba, Mexican Spanish, and Native Australian languages – all in contact with English.¹⁵ But we can also note here *La Macédoine*, which in French means both Macedonia and a salad of mixed fruit precisely owing to Macedonia's ethnolinguistic complexity. Errington (1998: 116) writes of *Bahasa gadho-gadho* that "the leakage of discourse particles mutes the felt difference between Javanese and Indonesian syncretism without shift. Their lexical, non-referential, and so unglossable meanings – conative and expressive – are intrinsically and existentially bound to a sense of 'we-ness', which they modulate." This focus on discourse particles has relevance for the Balkan languages in general, and Turkish in particular, since shared discourse particles, especially those of Turkish origin (although Greek and other languages also figure into the complexity) attest to precisely the kind of conversational interaction—since discourse particles, owing to their very nature, only spread via ordinary conversation – that gave rise to the Balkan *Sprachbund* (see e.g. Hauge 2002, Matras 2000).¹⁶ Thus, in the Balkans it is precisely discourse particles that form a shared domain over space and time that not only includes the Ottoman period but also precedes it.¹⁷ And so a comparison of Southeast Europe and Southeast Asia helps us see that in addition to the *Kulturwörter* identified by Trubetzkoy (1928) as characteristic of the *Sprachbund* (and as opposed to the *Elementarwörter* of the *Sprachfamilie*), shared discourse particles can constitute an additional signal of contact-induced change precisely because, unlike *Kulturwörter*, they are lexical but non-referential.

2. Turning from the non-referential to the ultimate reference, the name, we see striking resemblances between Thailand and Greece, on the one hand, and the linguistic margins of the Bahasa and South Slavic/Turkish regions, respectively,

¹⁴ *Gadho-gadho* is a Javanese salad of lightly fried mixed vegetables.

¹⁵ These are all situations in which English is the language of colonization or (some other sort of) power. Wertheim (2003:144-213) discusses a similar situation in Tatar, where Russian is the asymmetrically powerful contact language. By contrast, in Indonesia the prestige of Javanese, and in the Balkans, the relative absence of assimilatory language ideologies prior to the late eighteenth-early nineteenth centuries, provide(d) more balanced conditions for language maintenance.

¹⁶ At the same time, as Fielder (2008a, 2008b) observes, usages can vary and etymologies can become laden with modern nation-state ideologies.

¹⁷ In this regard, it is worth noting that in terms of discourse particles, Modern Greek has retained only a fraction of the discourse particles of Ancient Greek, and those that are retained are precisely the ones shared with other Balkan languages (cf. Denniston 1954 and Joseph 1997).

on the other. The Thai and Greek nation-states define themselves as monoethnic and with an official religion: Orthodox Christianity in Greece and Theravada Buddhism in Thailand. As such, the state cannot officially accommodate ethnic or ethnolinguistic minorities. This monolithic approach to nationhood also affects language policy. Thus, the Turkish-speakers of Greece are officially Muslim Greeks (as are Muslim speakers of Bulgarian and Romani), just as the Malay-speakers of Thailand are Muslim Thais (Smalley 1994).¹⁸

In the case of Christian and Buddhist linguistic minorities, respectively, there is no official accommodation. Lao-speakers in Thailand are ethnic Thais, and across the river in Lao People's Democratic Republic, they are Laos. Northern Khmer-speakers in Thailand are likewise counted as ethnic Thais. The Malayo-Polynesian Moken of Thailand, and other groups whose peripatetic lifestyle kept them outside the control of the state until only recently have become *Thai Mai* 'New Thais' as they become settled (Lee 2009: 45-46).¹⁹ Similarly, Orthodox Albanian-speakers in Greece are officially Greeks, although the term Albano-phone Greek has also been used. The term Hellenophone Albanian for the Greek speakers of neighboring Albania is never used, since Greece not only counts all its citizens as Greeks regardless of home language, but also all Greek-speakers outside of Greece. Likewise, the term Slavophone Greek is used for Bulgarian and Macedonian Christians in Greece, but, e.g., Hellenophone Bulgarian for the Greek-speakers of Bulgaria never occurs.

The deployment of religion to avoid reference to language (and by implication, a different nation-state) in Greece has gone so far that volume five (1996-1998) of the journal *Ellēnikē dialektologia* 'Greek dialectology', which was devoted to *Oi diglōsses omádes tou ellēnikoú khōrou* 'The bilingual communities of the Greek people' – the official line being that since everyone in Greece is Greek, all other languages are secondary, and being a monolingual speaker of another language is impossible – listed six languages: *Arvanítika*, *Vlákchika*, *Ispanoevraítika*, *Pomákika*, *Tsingánika*, *Mousoulmaniká Thrákēs* 'Arvanitika, Aromanian [Vlah], Judeo-Spanish [Judezmo, Ladino], Pomak, Gypsy [Romani], Muslimish of Thrace'.²⁰ This last is a reference to Turkish. However, Pomak is

¹⁸ According to Collins and Zahrani (1999: 137) there are also Pak-Thai (southern Thai) speakers in Malaysia, but the number is unknown.

¹⁹ The Thai terms *Chao Lay* 'Sea People' and *Chao Nam* 'Water People' are also still used, the latter being offensive to the Moken since 'water' is a euphemism for 'semen' in Moken.

²⁰ Arvanitika denotes a group of dialects that separated from the main body of Albanian many centuries ago. While Arvanitika can be treated as a separate Albanic language, it is close enough to Tosk (southern) Albanian for speakers to be able to communicate if there is a need or desire to do so (cf. the Scandinavian languages). Nonetheless, the term has a long history of referring to these Albanian dialects of Greece, and the speakers themselves use the older term *Arbërisht* for referring

also a religiously defined language, since the term refers to Bulgarian-speaking Muslims.²¹ At present, there are efforts to use Pomak as a language of instruction in elementary schools in Western Thrace (e.g., Kokkas 2004), the only part of Greece where Turkish is still spoken as a first language and allowed in the educational system. These efforts, however, are resisted by Turkish-speaking authorities in Greece who see them as a threat to their hegemony (cf. the introduction to Adamou 2008 and the articles in Steinke and Voss 2007).

Striking in its absence from the list of languages of ‘bilingual communities’ in Greece cited above is Macedonian (Greek *Makedoniká*), which is mentioned as such in Greece only in proclamations banning its use (see Friedman 2009). So violent is the opposition to Macedonian language and identity in Greece that the author of this article was assaulted in Athens on 2 June 2009 at the promotion of the first Modern Macedonian-Modern Greek dictionary to be published in Greece by members of *Hrisi Avgi* ‘Golden Dawn’, a Greek political party with representation on the Athens Town Council.²²

The namelessness of Macedonian in Greece contrasts strikingly with the treatment of Malay. In Greece, one way to find out if one’s interlocutor can speak Macedonian is to ask, in Macedonian *Da li govoriš jazikot?* ‘Do you speak the language?’ As noted above, it is dangerous to refer to ‘the language’ by name. The author of this article experienced a quite different name avoidance with regard to Malay while in Australia. In a conversation with a taxi-driver in Australia, the driver identified himself as being Indonesian and the author mentioned that he had been to Malaysia. The driver inquired: “Do you speak *Bahasa*?” As observed in note 8, *bahasa* means ‘language’, but it is also used in the names of the official languages (or one of the official languages) in Malaysia, Indonesia, Brunei, and Singapore. This official language is based on Riau (or Riau-Johor) Malay, a prestigious dialect of Malay spoken in a region that currently straddles the border between Malaysia and Indonesia. In Malaysia, it is called *Bahasa Malaysia*, in Indonesia, *Bahasa Indonesia*, and in Singapore and Brunei and *Bahasa Melayu*.

to their language, as opposed to the term *Shqip*, dating from the fourteenth or fifteenth century and used in all Albanian dialects that separated from the main body of Albanian after that period.

²¹ The Pomak dialects of Greece belong to the same group of Rhodopian Bulgarian dialects as those of Muslims and Christians across the border in Bulgaria. These dialects are very different from standard Bulgarian, but not from one another. An additional complicating circumstance is the fact that the term ‘Bulgarian’ was religiously defined as referring to Christians in Ottoman Turkey, and the Bulgarian state persecuted its Muslim citizens during various periods of the twentieth century (see, e.g., Neuburger 2004).

²² A video clip of the assault can be seen at

<http://www.youtube.com/watch?v=L40kQfnFuik&feature=related> (accessed 20 January 2011). A different version with Macedonian subtitles (but a less immediate angle) can be seen at http://www.youtube.com/watch?v=_QXj4fXEmw (accessed 20 January 2011).

By using the unmodified name *Bahasa* without a qualification, the taxi-driver was both acknowledging the commonality of the different national languages and avoiding any national specification. The situation can be compared to the use of *naš jezik* 'our language' in former Yugoslavia, to avoid the complexities of Serbo-Croatian, Croato-Serbian, Serbian, or Croatian (and now also Bosnian and Montenegrin), all of which were originally based on the dialect of Tršić in southwestern Serbia.²³

3. This brings us to issues of language and identity. In the case of Malay, the colonial experience divided the language between British and Dutch spheres. In the case of South Slavic, the imperial spheres were Austro-Hungarian and Ottoman Turkish. In the British sphere Malay was both a majority language and a lingua franca, whereas in the Dutch sphere it was a lingua franca. But in both spheres, Islam was the majority religion, although Buddhism, Hinduism, Animism, and Christianity were and are also present. South Slavic territory was religiously divided among Muslims and Catholic and Orthodox Christians (as well as Jews, Armenians, etc.), and, as Greenberg (1996) has shown, these divisions had almost no effect on local dialects. Unlike the situation with, e.g., Albanian, however, where religious difference was explicitly overcome, speakers of South Slavic failed to disconnect the ideas of ethno-linguistic and religious identity – not only among Croats, Bosniacs, Serbs, etc., but also among Macedonians and Bulgarians, whose Muslim speakers do not identify (and on the popular level are not identified by their Christian neighbors) on a linguistic basis (although Goran, Torbeš, and Pomak identities do combine language and religion).²⁴

²³ In both sets of standards, i.e. *Bahasa* and those arising from the former Serbo-Croatian, the choice of dialect base had specific, albeit contrasting, historical reasons connected with factors such as prestige (overt for Malaysia and Indonesia [McGinn 1991], covert for Vuk's language), relative numbers of speakers (majorities in Malaysia and Yugoslavia) and geographic extent – a criterion for Indonesia together with the fact that in 1928 Malay was native for only 5% of the population (as opposed to 40% for Javanese), which meant that it was a widespread lingua franca without overtones of ethnic dominance (McGinn 1991, Sneddon 2003). That not everyone in former Yugoslavia took the efforts of centrifugal standardizers seriously can be seen in two episodes of the Yugoslav television show *Top Lista Nadrealista* (Surrealists' Top List), still available on YouTube. They provide particularly biting satire of the linguistic break-up. The first is *Prevodioc* 'The Translator' <http://www.youtube.com/watch?v=3kkStbK5mCs> (accessed 20 January 2011) and *Otvoreno o jeziku* 'Openly About Language' <http://www.youtube.com/watch?v=V6la15riHRw&feature=related> (accessed 20 January 2011). The second episode discusses six languages: *srpski, hrvatski, bosanski, hercegovački, crnski, i gorski* 'Serbian, Croatian, Bosnian, Hercegovinian, Monten, and Negrin.'

²⁴ Collins (2011) has interesting examples from Maluku and Kalimantan in Indonesia of how religious affiliation can have different effects on language loyalty in different linguistic environments (ecologies). In Maluku, Christians have shifted to Malay while the preservation of indigenous languages is more likely among Muslims. In Kalimantan Barat, the westernmost province on the Indonesian part of the island of Borneo, it is the Muslim population that has shifted to Malay and

It is generally overlooked that West European colonial discourses of 'race' in Southeast Asia were also deployed in Southeast Europe (and the rest of Europe) in classifying people according to what today we call ethnicity. Shamsul (1999, 2000) has argued that these colonial discourses were crucial in the formation of 'Malayness' and 'Chineseness' as contrasting identities in the history of Malaysia. At the same time, however, these same discourses were being used to define the 'races' of Europe (cf. for example, the "Map of the Races of Europe" published in the December 1918 *National Geographic Magazine*). The idea that 'race' and 'people' could be used interchangeably reflects the quasi-biological basis of the romantic nationalism that is the source of many of today's 'identities'. Particularly worthy of note here, in comparing Southeast Europe and Southeast Asia, is the modern Malay deployment of a contrast between *kaum* 'race' and *bangsa* 'nation' (also 'national'). In Ottoman Turkish as well, *qavm* was used for 'people' or 'race' and *millet* for 'nation [defined on the basis of religion]' (cf. Friedman and Dankoff 1991). In his famous statement of the separateness of the Macedonians from other Slavs, Pulevski (1875: 49) uses *kavm* as the Turkish translation of *narod*.²⁵ Moreover, in the Turkish version of the statement he writes both *makedonlular kavmdir* 'the Macedonians are a people/nation' and *her kim makedonyada yaşarsa makedonlu anılır (=anılır)* 'everyone who lives in Macedonia is called a Macedonian'. Here Pulevski was arguably attempting to articulate a distinction between ethnic and civic identity (cf. Brubaker 2004: 132-146). As Brown (2010: 823-824) makes clear, race was the category used for classifying peoples at Ellis Island. Moreover, those who declared themselves as Macedonian had their declarations changed to Bulgarian, Serbian, or Greek since

the Christians who are more linguistically conservative. In both cases, Malay was associated with power, but in Maluku it was European colonial power, while in Kalimantan Barat it was Malay Islamic proselytism. In Kalimantan Barat, those who resisted conversion to Islam remained animist and have more recently converted to Christianity. This history raises questions about the connection between conversion to Islam and linguistic maintenance or shift in the Balkans. We know that both occurred, but unfortunately we do not have the kinds of records that would enable us to reconstruct details and causation. More recently, however, the association of Islam with Albanian or Turkish in Macedonia, Bulgaria, and Greece is associated with shift away from Slavic (and, at times, Romanian and Aromanian) in the face of Christian dominance. Nonetheless, the differential examples from Indonesia are suggestive. Among Roms in particular, the progress of evangelical Christianity among formerly Muslim populations in the Balkans requires study in terms of language maintenance versus shift.

²⁵ In the Albanian translation, he uses *njeraz*, literally 'persons' for what in modern Albanian would be *popull* 'people' or *komb* 'nation'. This reflects the fact that the terminology of national identity was not yet fixed in any of these languages during the nineteenth century, when, e.g., colloquial Slavic texts glossed *millet* with *narod*, the point being that the former term was more familiar to the general public.

Macedonian was not included in the official U.S. list of races of that time. While the association of race with racism (and Nazi genocide) has led to modifications in the term's use, it continues to be deployed as an organizing category by various governments, including the United States, where features as disparate as melanin content, chronotopal origin, and surname have been used for defining racial or quasi-racial categories such as 'Black', 'African-American', and 'Hispanic'.

My point here is that a judicious comparison of 'colonial knowledge' in Southeast Asia (cf. Shamsul 2000), 'imperial knowledge' in Southeast Europe, as well as the subsequent discourses that try to account for these knowledges at the risk of reifying them, can be better understood from the comparative perspective of a crescent outside the box, as it were.²⁶ Such a comparison also encourages us to examine not only how a state or empire shapes identities, but how identities resist, acknowledge, ignore, or are co-opted by a state or empire. And finally, to circle back to the crescent, in a world where 'sounds and nouns' carry both popular and political appeal, the linguistic role of Islam at these two ends of its extent bears further investigation.

REFERENCES

- Adamou, Evangelia (2008). *Le Patrimoine plurilingue de la Grèce*. Leuven : Peeters.
- Beg, Muhammad Abdul Jabbar (1979). *Arabic Loan-Words in Malay: A Comparative Study*. 2nd ed. Kuala Lumpur : University of Malaya.
- Blust, Robert (2009). *The Austronesian Languages*. Canberra : Australian National University.
- Boretzky, Norbert (1975). *Der türkische Einfluss auf das Albanische*. Teil 1. Wiesbaden : Harassowitz.
- Boretzky, Norbert (1976). *Der türkische Einfluss auf das Albanische*. Teil 2. Wiesbaden : Harassowitz.
- Brown, Keith (2010). From the Balkans to Baghdad (via Baltimore): Labor migration and the routes of Empire. *Slavic Review* 69: 816-834.
- Brubaker, Rogers (2004). *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
- Bugarski, Ranko (1992). Language in Yugoslavia: Situation, policy, planning. In: *Language Planning in Yugoslavia* (R. Bugarski, C. Hawkesworth, eds.). Columbus, OH : Slavica, 10-26.

²⁶ Socialist/communist knowledge, regardless of whether in Southeast Europe or Southeast Asia, ends up utilizing and thus reinforcing ethno-nationalism for its own ends, thus producing results comparable to the colonial and/or imperial (see Verdery 1993).

- Bugarski, Ranko (1995). *Jezik od mira do rata*. Belgrade : Biblioteka XX vek/Slovograf.
- Bugarski, Ranko (2001). Language, nationalism and war in Yugoslavia. *International Journal of the Sociology of Language* 151: 69-87.
- Bugarski, Ranko (2004). Overview of the linguistic aspects of the disintegration of former Yugoslavia. In: *Language in the Former Yugoslav Lands* (R. Bugarski, C. Hawkesworth, eds.). Bloomington, IN : Slavica, 1-11.
- Collins, James T. (2011). Languages and Islam in Southeast Asia: Language Use in Maluku and Kalimantan. Southeast Europe and Southeast Asia: Islam, Merges, and Margins, National University of Malaysia, Kuala Lumpur, 4-5 January.
- Collins, James T. and Ahmad Zahrani (1999). The Malay language and ethnic identity in Malaysia. *Akademika* 55(July): 133-138.
- Denniston, John Dewar (1954). *The Greek Particles*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press.
- Dizdari, Tahir N. (2005). *Fjalor i orientalizme në gjuhën shqipe : (rreth 4500 fjalë me prejardhje nga gjuhët turke, arabe dhe perse)*. Tiranë : Instituti Shqiptari Mendimit dhe i Qytetërimit Islam (AIITC). Organizata Islame per Arsime, Shkencë dhe Kulturë (ISESCO).
- Errington, J. Joseph (1998). *Shifting Languages: Interaction and Identity in Javanese Indonesia*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Fielder, Grace E. (2008a). Macedonian discourse markers in the Balkan Sprachbund. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 61(2): 105-119.
- Fielder, Grace E. (2008b). The status of discourse markers as Balkanisms in South Slavic. *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists, Ohrid, September*. Vol. 1: Linguistics (C.Y. Bethin, ed.). Bloomington, IN : Slavica, 111-129.
- Friedman, Victor A. (1989). Toward defining the position of Turkisms in Romani. *Jezik i kultura Roma* (M. Šipka, ed.). Sarajevo : Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 251-267.
- Friedman, Victor A. (1996). The Turkish lexical element in the languages of the Republic of Macedonia from the Ottoman period to independence. *Zeitschrift für Balkanologie* 32(2): 133-150.
- Friedman, Victor A. (1998). A Balkanist in Daghestan: Annotated notes from the field. *The Anthropology of East Europe Review* 16(2): 115-129.
- Friedman, Victor A. (2009). Review of Adamou (2008). *Balkanistika* 22: 215-226.

- Friedman Victor A. and Robert Dankoff (1991). The earliest text in Balkan (Rumelian) Romani: A passage from Evliya Çelebi's *Seyāhat-nāme*. *Journal of the Gypsy Lore Society (Fifth Series)* 1(1): 1-20.
- Grannes, Alf, Kjetil Rå Hauge, and Hayriye Süleymanoğlu (2002). *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. (The Institute for Comparative Research in Human Culture, Series B: Skrifter 108). Oslo : Novus Forlag.
- Greenberg, Robert (1996). The politics of dialects among Serbs, Croats, and Muslims in the former Yugoslavia. *East European Politics and Societies* 10: 393-415.
- Hauge, Kjetil Rå (2002). At the boundaries of the Balkan Sprachbund: Pragmatic and paralinguistic isomorphisms in the Balkans and beyond. *Mediterranean Language Review* 14: 21-40.
- Jašar-Nasteva, Olivera (2001). *Turski leksički elementi vo makedonskiot jazik*. Skopje : Institut za makedonski jazik.
- Jones, Russel (ed.) (2007). *Loan Words in Indonesian and Malay*. Jakarta : KITLV.
- Joseph, Brian D. (1997). Methodological issues in the history of the Balkan lexicon: The case of Greek *vré/ré* and its relatives. *Balkanistica* 10: 255-277.
- Kalogjera, Damir (2002). Misunderstandings about the role of a monolingual dictionary. *Lexical Norm and National Language – Lexicography and Language Policy in South-Slavic Languages after 1989* (R. Lučić, ed.). München : Otto Sagner, 111-119.
- Kaptein, Nico (1995). The word *Setengah* in Kitab-Malay. *Tales from a Concave World: Liber Amicorum Bert Voorhoeve* (C. Baak, M. Bakker, D. van der Meij, eds.). Leiden : Leiden University, 542-552.
- Kazazis, Kostas (1972). The status of Turkisms in present-day Balkan languages. *Aspects of the Balkans* (H. Birnbaum, S. Vryonis, eds.). The Hague : Mouton, 87-116.
- Knežević, Anton (1962). *Die Turzismen*. Mannheim am Glan : Anton Hain.
- Kokkas, Nikos (2004). *Uchem so pomatsko*. Ksanthi : Politistiko Anaptyksiako Kentro Thrakēs.
- Krāsteva, Vesela (2000). *Rečnik na turskite dumi v sāvremennija bālgarski pečat*. Sofia : Lakov PRES.
- Ladas, Stephen P. (1932). *The Exchange of Minorities : Bulgaria, Greece, and Turkey*. New York : Macmillan.
- Latifi, Lindita (2006). *Mbi huazimet turke në gjuhën shqipe krahasuar me gjuhët e tjera të ballkanit*. Tirana : Dudaj.
- Lee, Sun Mee (2010). *Construction of Moken Identity in Thailand: A Case Study in Kuraburi*. Kuala Lumpur : KITA, UKM.

- Lokotsch, Karl (1927). *Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*. Heidelberg : Carl Winter, 2235 heads.
- Marushiakova, Elena, Vesselin Popov, Herbert Heuss, Ivan Boev, Jan Rychlik, Nadege Ragaru, Rubin Zemon, Victor A. Friedman (2001). *Identity Formation among Minorities in the Balkans: The Cases of Roma, Egyptians and Ashkali in Kosovo*. Sofia : Studii Romani.
- Matras, Yaron (2000). How predictable is contact-induced language change in grammar? *Time Depth in Historical Linguistics* (C. Renfrew, A. McMahon, L. Trask, eds.). Cambridge, UK : MacDonald Institute for Archaeological Research, 563-583.
- McGinn, Richard (1991). Pronouns, politeness and hierarchy in Malay. *Currents in Pacific Linguistics* (Robert Blust, ed.). Canberra : Australian National University, 197-221.
- Miklosich, Franz (1884-90). Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*, 34, 35, 37, 38.
- Neuburger, Mary (2004). *The Orient Within: Muslim Minorities and the Negation of Nationhood in Modern Bulgaria*. Ithaca, NY : Cornell University Press.
- Omar, Asmah Haji (1992). *The Linguistic Scenery in Malaysia*. Kuala Lumpur : Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Pulevski, Gjorgji (1875). Rečnik od tri jezika – Fjaljtor nka tre gjuha – Ljugat uč ljisaniden. Belgrade : Državna štamparija.
- Rolett, Jacques (1996). *Les turcismes en serbo-croate, bulgare, grec, roumain et hongrois*. Istanbul : Isis.
- Shamsul, Amri Baharuddin (1999). Identity Contestation in Malaysia: A Comparative Commentary on 'Malayness' and 'Chineseness'. *Akademika* 55(July): 17-37.
- Shamsul, Amri Baharuddin (2000). Colonial knowledge and identity formation: Literature and the construction of Malay and Malayness. *Asian Culture Quarterly* 28(1): 49-64.
- Smalley, William A. (1994). *Linguistic Diversity and National Unity: Language Ecology in Thailand*. Chicago : University of Chicago Press.
- Sneddon, James (2003). *The Indonesian Language: Its History and Role in Modern Society*. Sydney : University of New South Wales.
- Steinke, Klaus and Christian Voss (2007). *The Pomaks of Greece and Bulgaria*. München : Otto Sagner.
- Škaljić, Abdulah (1966). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo : Svjetlost.

- Trubetzkoy, Nikolai S. (1928). Proposition 16. In *Actes du Premier Congrès International de linguistes*. Leiden : A.W. Sijthoff, 18.
- Verdery, Katherine (1993). Nationalism in Romania. *Slavic Review* 52: 179–203.
- Wertheim, Suzanne (2003). Linguistic Purism, Language Shift, and Contact-Induced Change in Tatar. Ph.D. Dissertation. University of California, Berkeley.
- Zlatanović, Sanja (2006). Djorgovci: An ambivalent identity. *Romani Studies* 5 16(2): 133-151.

Viktor A. Fridman

JEDNO SOCIOLINGVISTIČKO POREĐENJE JUGOISTOČNE EVROPE I JUGOISTOČNE AZIJE

Rezime

U ovom radu se jugoistočna Evropa i jugoistočna Azija upoređuju iz tri sociolingvističke perspektive: leksikona, imenovanja i identiteta. Prva, leksička perspektiva na najočigledniji način povezuje dva regiona koji se retko kad porede, i to iz dva veoma različita ugla. Zahvaljujući islamu kao jednom od nosilaca kulture, kako na Balkanu tako i u jugoistočnoj Aziji, na ova dva kraja islamskog sveta nalazimo znatnu količinu zajedničkog rečnika. Na Balkan su arapski i persijski dospeli preko turskog, dok je u jugoistočnu Aziju arapski ušao neposredno, ali i preko persijskih elemenata u indijskim jezicima. Međutim, jednu sasvim drukčiju vrstu uporedljivog rečnika nalazimo na području zajedničkih diskursnih partikula u okviru balkanskog jezičkog saveza s jedne strane, i u višejezičnim državama kao što je Indonezija, s druge strane. Ovde upravo kolokvijalna, nereferencijalna priroda tih partikula svedoči o njihovoj difuziji od jednog govornika do drugog, a uz to proizvodi osećanje zajedničkog identiteta preko jezičkih granica u svakom od ovih regiona. Druga perspektiva, imenovanje, koje u izvesnom smislu predstavlja suprotnost nereferencijalnim diskursnim partikulama, ulazi i u delokrug državnih formacija. U ovom slučaju, fenomeni kao ‘muslimanski Grci’ turskog jezika i ‘muslimanski Tajlandani’ malajskog jezika pokazuju da su na delu iste etnonacionalne ideologije. Isto tako, višestruka imena bivšeg srpskohrvatskog i nacionalnih realizacija riau-johorskog varijeteta malajskog govora o kontekstualnoj uslovljenosti pojma ‘jezik’. Najzad, u trećoj perspektivi upoređuju se kolonijalni i imperijalni konstrukti ‘rase’ i ‘nacije’ i nastojanja da se oni predstave kao etnički i građanski identiteti. Na kraju rada autor izražava nadu da bi on mogao podstaći dalja istraživanja ovih dvaju jugoistočnih regiona, posebno sa stanovišta lingvističke uloge islama.

Ključne reči: jezički savez, malajski, jezički kontakt, islam, arapski, turski, slovenski, identitet.

Victor A. Friedman
University of Chicago
e-mail: vfriedm@uchicago.edu

Biljana Mišić Ilić

ANGLOSRPSKI I SERGLISH: DVA VARIJETETA SRPSKOG JEZIKA NASTALA POD UTICAJEM ENGLESKOG¹

Sažetak. U radu se razmatra uticaj engleskog jezika na srpski, pri čemu se imaju u vidu promene koje nastaju na ortografskom, fonološkom, leksičkom, morfološkom, sintaksičkom, semantičkom i pragmatičkom nivou u srpskom jeziku, a posledica su kontakta sa engleskim jezikom. Polazeći od teorijskih postavki kontaktne lingvistike, sociolingvističkih teorija o raslojavanju jezika, promeni kodova i jezičkom pozajmljivanju, kao i postojećih empirijskih sociolingvističkih i leksikografskih istraživanja uticaja engleskog na srpski, smatramo da je moguće razlikovati dva varijeteta srpskog jezika nastala pod uticajem engleskog. Koristeći nazive za te varijetete koji već postoje u lingvističkoj literaturi – *anglosrpski* (prema Vasić, Prčić i Nejgebauer 2001, Prčić 2005), ili u popularnoj upotrebi – *Serenglish*, *Serblish*, *sergliš*, autorka predlaže pojmovno razgraničenje ova dva naziva, na osnovu više sociolingvističkih i lingvističkih kriterijuma.

Ključne reči: anglosrpski, Serenglish, varijeteti, anglicizmi, srpski jezik, kontaktna lingvistika, jezičko pozajmljivanje, promena koda.

1. Uvod

1.1. Ispitivanje uticaja engleskog jezika na srpski u proteklih nekoliko decenija rezultiralo je brojnim studijama koje su se bavile ovim fenomenom prvenstveno iz sociolingvističke, etnolingvističke, leksikografske, leksikološke i kontrastivno-kontaktne perspektive.² Na temeljima kontaktne lingvistike i konkretnim istraživanjem engleskog i srpskohrvatskog jezika, predstavljenim u značajnim studijama R. Filipovića (1986, 1990), sledilo je desetine radova u kojima su se različiti autori, prvenstveno srpski anglisti, bavili bilo pojedinačnim tipovima anglicizama u srpskom (Injac 2002, Filipović 2003, 2005, 2006, Radić-Bojanić 2007, Silaški 2009, Bajić 2009, Janjić 2010, da pomenemo samo neke od novijih radova), bilo opštijim sociolingvističkim i pragmatičkim aspektima (Šević 1996,

¹ Rad je u okviru projekta 178014 Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

² Čast nam je da svoj doprinos ovoj problematici, koja objedinjuje sociolingvistički i kontrastivno-kontaktni pristup engleskom i srpskom jeziku, objavimo u zborniku posvećenom uvaženom profesoru Ranku Bugarskom, čije ime u lingvističkom svetu već decenijama predstavlja sinonim za sociolingvistička i anglistička istraživanja.

Bugarski 1997, Panić Kavgić 2006, 2006a). Najznačajnije i najobimnije studije anglicizama i uticaja engleskog jezika na srpski nesumnjivo predstavljaju *Rečnik novijih anglicizama* Vere Vasić, Tvrtka Prčića i Gordane Nejgebauer (2001), kao i monografija T. Prčića *Engleski u srpskom* (2005). Uticaj engleskog jezika na srpski u srpskoj dijaspori bio je daleko manje proučavan, ali svakako treba pomenuti dve velike sociolingvističke studije koje su se bavile promenom kodova u specifičnoj bilingvalnoj sredini, u SAD (Savić 1996) i Australiji (Dimitrijević 2005, Dimitrijević Savić 2010). Da uticaj engleskog na srpski privlači izuzetnu pažnju ne samo lingvisti već i laika, svedoče i brojni internet forumi i blogovi posvećeni ovoj temi, kao i povremeni članci u štampi.³

1.2. Tema našeg rada je razmatranje uticaja engleskog jezika na srpski, koji dovodi do promena na ortografskom, fonološkom, leksičkom, morfološkom, sintaksičkom, semantičkom i pragmatičkom nivou u srpskom jeziku, čime nastaje jedan specifični varijetet srpskog jezika. Na osnovu sociolingvističkih i lingvističkih kriterijuma, smatramo da se, u stvari, radi o dva varijeteta srpskog jezika, koje ćemo, oslanjajući se na lingvističku literaturu (Vasić, Prčić i Nejgebauer 2001, Prčić 2005) i popularnu upotrebu, nazvati *anglosrpski* i *Serglish/sergliš*⁴. U radu najpre dajemo opšte teorijske postulate za razmatranje varijeteta u jeziku i predstavljamo kriterijume na osnovu kojih predlažemo diferencijaciju ovih varijeteta. Nakon kratkog istorijata samih naziva i pregleda ovakvih vrsta međujezičkih kontakata, centralni deo rada bavi se opisom varijeteta anglosrpski i Serglish/sergliš na osnovu niza sociolingvističkih i lingvističkih parametara, koji mogu poslužiti i kao diferencijalni kriterijumi, pa se u zaključku i predlaže teorijsko i praktično prepoznavanje dva različita varijeteta srpskog jezika koji nastaju pod uticajem engleskog.

2. Osnovni teorijski postulati

2.1. Raslojavanje jezika i varijeteti

Jedno od osnovnih polazišta u ovom radu jeste dobro poznata sociolingvistička činjenica da nijedan jezik ne predstavlja monolitni, homogeni i jedinstveni entitet već se ispoljava kroz mnoštvo varijacija zavisno od niza društvenih i kulturnih

³ Da pomenemo samo *Belgrade Cafe* i *Srpski jezik - vokabular forum*. Takođe, uticajni dnevni list *Politika* u više se navrata bavio ovom temom (Aničić 2007, Bojković 2010).

⁴ Naziv ovog varijeteta u literaturi se javlja na engleskom kao *Serglish*, ali i *Serblish*, napisan prema ortografiji i pravilima engleskog jezika (dva slova **sh** za fonemu [š], naziv jezika napisan velikim slovom) (videti odrednicu na Vikipediji i Šević 2000). O ovom varijetetu zanimljivo je videti komentare na blogu D. Krstića i linkove na sajtovima *Serbian Cafe* i *LA Serbs*, gde se može naći i mali komparativni rečnik *Serglish – Srpski – English*. Prema pravilima srpskog jezika trebalo bi pisati *sergliš* ili *serbliš*. Opredelili smo se da u ovom radu naziv ovog specifičnog varijeteta srpskog pišemo najčešće kao *sergliš*, ali ponekad i kao dublet u engleskoj i srpskoj ortografiji – *Serglish/sergliš*.

činilaca – ko ga govori ili piše, s kim, gde, u kojoj prilici, sa kojim ciljem, o kojoj temi itd. Ove varijacije u izboru i upotrebi sredstava kojima jezik raspolaze u vezi su sa procesom raslojavanja jezika, koje može biti funkcionalno, socijalno, individualno i teritorijalno, a kojim nastaju različiti funkcionalni stilovi, sociolekti, idiolekti i dijalekti (Radovanović 1979: 63–82).

Osnovno pitanje koje možemo postaviti jeste o kakvoj se vrsti raslojavanja radi u slučaju anglosrpskog i sergliša. Kako obe varijante koristi prvenstveno gradsko stanovništvo, mogli bismo ih smatrati specifičnim urbanim dijalektima, pogotovo imajući u vidu stavove R. Bugarskog (2009: 83–85) o urbanoj dijalektologiji kao grani sociolingvistike, čiji je cilj otkrivanje i objašnjavanje varijacija koje postoje u jezičkoj praksi socijalno stratifikovanog gradskog stanovništva. Takođe, s obzirom na to da se varijanta anglosrpski vezuje za upotrebu u srpskoj govornoj sredini, a sergliš za upotrebu u dijaspori gde je maternji jezik sredine engleski, moglo bi se smatrati da se radi i o teritorijalnom raslojavanju. Međutim, imajući u vidu pre svega da se i anglosrpski i sergliš koriste u specifičnim društvenim situacijama i odslikavaju razlike između pojedinih društvenih sredina i grupa, najuputnije bi bilo posmatrati ih kao sociolekte. Na kraju, ne treba zaboraviti ni funkcionalni aspekt upotrebe anglosrpskog i sergliša, a to je da su izbor i upotreba određenih jezičkih sredstava koja predstavljaju anglicizme u najširem smislu te reči u vezi sa posebnim potrebama govornika koje nameću domen, situacija, profesija ili tematika, pa ih tako možemo postmatrati i kao karakteristike nekih posebnih funkcionalnih stilova, recimo, jezika reklame ili medija.

Imajući sve navedeno u vidu, smatramo da je za varijacije srpskog jezika nastale pod uticajem engleskog najbolje koristiti neutralni termin *varijetet*, u značenju „bilo koji grupno određeni pojavni oblik nekog jezika, bilo to određene geografsko, socijalno, profesionalno ili kakvo drugo“ (Bugarski 2009: 91). Opisati ove varijetete, i to prvenstveno u lingvističkom pogledu, a tek u manjoj meri u sociopsihološkim i kulturološkim aspektima, predstavlja izazov u metodološkom smislu jer se postavlja pitanje da li se usredsrediti na jezik kao sistem, tj. sistemsku jezička sredstva, ili na specifičan način njihove upotrebe u jezičkoj manifestaciji. Ovaj problem razmatrao je R. Bugarski prilikom svojih istraživanja žargona, i zaključio da žargon predstavlja i vrstu jezika i način govora (Bugarski 2005: 209–213). U ovom radu, međutim, mi ne pravimo ovakvu metodološku distinkciju, smatrajući da se primarno radi o upotrebi jezika, ali da u svakom slučaju u daljim istraživanjima treba obratiti pažnju na distinkciju između jezičkog sistema i njegove upotrebe.

2.2. Jezici u kontaktu i hibridne tvorevine

Različiti jezici dolaze u dodir ako su u geografskom ili u kulturnom kontaktu, a u savremenom svetu gotovo da nema jezika i kulture koji nisu u kulturnom kontaktu sa engleskim jezikom i anglofonim kulturama, prvenstveno američkom. Posledice ovakvog kontakta su raznovrsne, a najupadljivije su jezičko pozajmljivanje uz manji ili veći stepen adaptacije (leksike, frazeologizama, terminologije i, u znatno manjoj meri, fonoloških i gramatičkih elemenata), interferencija i promena kodova.

Posledice kulturnog kontakta raznih jezika sa engleskim i ogromnog uticaja engleskog na njih mogu se posmatrati i kao svojevrsni proces hibridizacije. Prvi ovakav prepoznati i imenovani hibrid, *Franglais*, nastao kombinacijom reči *français* i *anglais*, označava (nepoželjno i preterano) unošenje anglicizama u francuski jezik. Naravno, u svom globalnom pohodu engleski nije uticao samo na francuski, pa se mogu naći podaci i primeri za mnoge druge slične hibridne tvorevine⁵. Svi termini kojima se oni označavaju najpre su nastali kao polušaljivi, popularni nazivi, često pisani pod navodnicima ili kurzivom, ali su vremenom i radom lingvista koji su se bavili ovim kontaktnim fenomenima dobili terminološki legitimitet.

Kada se radi o uticaju engleskog na srpski, devedestih godina XX veka po već postojećem modelu nastao je termin *Serenglish*, upotrebljen da označi uticaj engleskog na srpski u sferi leksike, fonologije, morfologije i sintakse, u jeziku medija, nauke, ekonomije, tehnike i pop-kulture, a koji koriste uglavnom mlađi, urbani, relativno obrazovani govornici u Srbiji (Šević 1996, 2000). Međutim, za ovakvu vrstu uticaja engleskog na srpski jezik ponuđen je i termin anglosrpski⁶, koji se ustalio prvenstveno zahvaljujući istraživanjima i publikacijama grupe novosadskih lingvista (Vasić, Prčić i Nejgebauer 2001, Prčić 2005). Prčić (2005: 78) anglosrpski jasno opisuje i definiše:

⁵ Da pomenemo samo najpoznatije, napisane uglavnom na engleskom: *Denglish/Engleutsch, Chinglish, Englañol/Spanglish, Japlish, Swenglish, Czechlish, Hunglish, Runglish/Russlish, Poglish*. Zanimljivo je pomenuti da se poslednja dva, kombinacija ruskog i engleskog, odnosno poljskog i engleskog, odnose kako na ruski ili poljski sa elementima engleskog koji se govori u Rusiji ili Poljskoj, tako i na upotrebu u dijaspori, što je sličan slučaj koji imamo sa anglosrpskim i serglišom. Donekle različit od cele grupe je *Chinglish*, koji uopšte ne označava varijantu kineskog pod uticajem engleskog već posebne varijante manje ili više (ne)prepoznatljivog engleskog kojim govore govornici kineskog. Više o hibridnim jezicima nastalim pod uticajem engleskog može se naći skoro za svaki jezik ponaosob na Vikipediji, dok se veoma iscrpan spisak naziva može videti na sajtu *Urban dictionary*. Mali kuriozitet može predstavljati činjenica da na tim spiskovima nema hibridne kombinacije engleskog i jezika najbližnjeg srpskom – hrvatskog.

⁶ Da se ovakvi hibridni nazivi još ne prihvataju kao termini ili nazivi varijeteta vidimo i po tome što se najčešće pišu pod navodnicima (up. Bugarski 2005: 213, Bugarski 2009: 90).

Jedna od najupadljivijih i najbitnijih posledica sve brojnijih uticaja engleskog jezika na srpski... jeste postepena hibridizacija srpskog jezika. Tako nastala tvorevina može se nazvati, pomalo šaljivo ali nažalost sasvim prikladno, anglosrpskim jezikom. Pod ovim se podrazumeva jedan nov sociolekt, svojstven urbanim, koliko-toliko dvojezičnim, ljudima mlađe generacije, započetog a nezavršenog obrazovanja, koji svoju jezičku i drugu kulturu stiču uglavnom putem popularnih medija. Ova hibridna i spontana tvorevina predstavlja vrstu srpskog jezika koji (sve više) odstupa od svojih normi i (sve više) biva upotrebljavan prema normama engleskog jezika. Međutim, neophodno je naglasiti da se pod anglosrpski jezik nikako ne podvodi svaki uticaj engleskog jezika na srpski, nego samo ono što čini neopravdane i nepotrebne inovacije nastale pod uticajem engleske norme.

S druge strane, naziv *Serblish* ili *Serglish* prvenstveno se koristi u dijaspori, što se može videti na mnogobrojnim internet sajtovima, a dobio je i svoju književnu obradu u priči N. Milosavljevića (2005) *Govorite li serglish*. U engleskoj odrednici Vikipedije pojam *Serblish* je definisan kao:

Serblish or *Anglo-Serbian*, a portmanteau of the words Serbian and English, is the arbitrary usage of Serbian and English, combining both, in one sentence. This is more commonly seen in the Serbian Diaspora, but can also be noticed in Serbian-speaking countries. Many speakers do not realize that they are incorporating English words into Serbian sentences or Serbian words into English sentences.

Ma kako ovo određenje bilo uopšteno i neprecizno, ono nedvosmisleno ukazuje da su prepoznati fenomen kontakta između engleskog i srpskog i posledice tog kontakta.

S obzirom na to da već postoje dva naziva za uticaje engleskog na srpski, kao i da je moguće prepoznati sociolingvističke i lingvističke kriterijume za razlikovanje dva varijeteta, u trećem odeljku predstavimo argumente za preciznije pojamovno određenje varijeteta anglosrpski i sergliš.

2.3. Sociolingvističke teorije o jezičkom pozajmljivanju i promeni kodova

U kontaktu dva ili više jezika dolazi do raznih međusobnih uticaja, koji su najčešće predmet sociolingvističkih, kontaktolingvističkih, istorijskolingvističkih i kontrastivnih studija. Za razmatranje varijeteta anglosrpski i sergliš od posebnog značaja su jezičko pozajmljivanje i promena kodova,⁷ koje ćemo predstaviti u najkraćim crtama, zadržavajući se samo na deskriptivnom nivou, bez pokušaja da uvide do kojih smo došli organizujemo u koherentan i sveobuhvatan teorijski

⁷ Engleski termin *code switching* preveden je na srpski kao *promena koda* (Radovanović 1979: 65) *smenjivanje kodova* (Bugarski 2005: 29), *preključivanje kodova* (Filipović 1998), *prebacivanje kodova* (Dimitrijević Savić 2010: 147).

model jezičkog pozajmljivanja, promene kodova, kontaktnih pojava uopšte i širih opštelingvističkih postavki, jer bi to umnogome prevazilazilo predviđene okvire ovog rada.

Jezičko pozajmljivanje shvatamo u vrlo opštem smislu onako kako ga definišu S. Tomason i T. Kaufman: „the incorporation of foreign features into a group’s native language by speakers of that language: the native language is maintained but is changed by the addition of the incorporated features“ (Thomason and Kaufman 1991: 37). Mada je pozajmljivanje najočiglednije na leksičkom nivou, ono, teorijski, može biti na svim nivoima jezičkog sistema – fonološkom, ortografskom, morfološkom, semantičkom, leksičkom, sintaksičkom, frazeološkom i pragmatičkom (Capuz 1997). Kada se radi o korisnicima jezika, pozajmljenice mogu koristiti i jednojezični govornici, dok se kod promene kodova po pravilu radi o izvesnoj, ili čak izbalansiranoj dvojezičnosti (Savić 1996: 24-31).

U mnoštvu literature koja se bavi kontaktnim pojavama, a posebno promenom kodova, za potrebe ovoga rada definisaćemo je najopštije kao mešanje elemenata dva jezička varijeteta u okviru istog iskaza ili teksta (prema Savić 1996: 24, a mnogo detaljnije u Savić 1996: 24-31 i Dimitrijević Savić 2010: 19-25). Promena kodova je osnovni pojam koji je korišćen u dvema velikim studijama srpskog jezika u SAD (Savić 1996) i Australiji (Dimitrijević 2005, Dimitrijević Savić 2010). Ove studije obuhvataju kako gramatičke tako i društvene aspekte ove pojave, i uglavnom su zasnovane na modelu K. Majers-Skoton (Myers-Scotton 1993, 2002). Pri tome komponenta tzv. okvira matričnog jezika (*Matrix Language Frame*) daje strukturni okvir za gramatički opis, dok komponenta tzv. modela obeleženosti (*Markedness Model*) daje psiholingvistički i sociolingvistički interpretativni okvir. Da li će promena koda biti obeležena ili neobeležena zavisi od međusobnih odnosa članova zajednice, sociopragmatičkih funkcija koje govornik želi da postigne svojim iskazima i njegovog jezičkog znanja. Jelena Savić (1996: 21-22) zaključuje da njeni ispitanici, dvojezična studentska populacija u SAD, koriste promenu kodova kao neobeleženi izbor, tj. kao prirodni način komunikacije, da se iskažu osećanja solidarnosti, pripadnosti grupi, a da se neke lako prevodive ili srodne lekseme doživljavaju kao istaknutije i prestižnije, ako se izgovore na engleskom.

Na osnovu ovako ukratko predstavljenih pojmova jezičkog pozajmljivanja i promene kodova i uvida u varijetete srpskog jezika, nastale pod uticajem engleskog, može se pretpostaviti da je u slučaju anglosrpskog na delu jezičko pozajmljivanje, dok se u slučaju sergliša radi o promeni kodova.

3. Anglosrpski i Serglish/sergliš

3.1. *Deskriptivni parametri i kriterijumi za razgraničenje varijeteta anglosrpski i sergliš*

Prilikom opisa varijeteta srpskog jezika nastalih pod uticajem engleskog uočićemo i posmatrati niz parametara na osnovu kojih će biti moguće razlikovati anglosrpski od sergliša. Ti parametri se prvenstveno mogu grupisati kao sociolingvistički i lingvistički, pri čemu se navedene liste ni u kom smislu ne moraju smatrati konačnim.

Sociolingvistički parametri koje ćemo razmatrati odnose se na različite aspekte društvene situacije upotrebe konkretnih varijeteta, uključujući i izvesne sociopsihološke aspekte, kao što su mesto i situacije gde se koriste, status engleskog i srpskog u određenoj govornoj sredini, govornici, njihova motivacija za korišćenje engleskog ili srpskog, razlozi za nastanak varijeteta i slično.

Lingvistički parametri koje ćemo razmatrati odnose se na elemente jezičke strukture na nivou ortografije, fonologije, morfologije, frazeologije, sintakse, leksike, semantike i pragmatike, kao i na medijum u kome se određeni varijetet koristi.

3.2. *Sociolingvistički parametri*

Sociolingvističke, kao i određene sociopsihološke aspekte dvaju uočenih varijeteta srpskog jezika nastalih pod uticajem engleskog razmotrićemo kroz odgovore na sledeća pitanja:

- Gde se koristi određeni varijetet?

Serglish/Serblish/sergliš se koristi u zemljama engleskog govornog područja gde žive predstavnici srpske dijaspor (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland, Velika Britanija). Nezavisno od njihovog etničkog i nacionalnog opredeljenja, za potrebe ovog rada predstavnicima srpske dijaspor smatraćemo govornike koji su (ili čiji su preci bili) izvorni govornici zvaničnog srpskohrvatskog jezika.

Anglosrpski koriste govornici u zemljama nekadašnjeg srpskog govornog područja, gde se srpski govori kao maternji jezik. Pri tome se prvenstveno misli na Srbiju, ali i Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, bez pretenzija da ulazimo u razmatranje sociolingvističkih i političkih detalja o varijantama koje se nazivaju bosanski, bošnjački ili crnogorski.

- Kakav je status engleskog jezika u sredini gde se govori određeni varijetet?

Engleski je zvanični jezik na engleskom govornom području na kojem žive pripadnici srpske dijaspor koji koriste sergliš, a strani jezik u zemljama srpskog govornog područja, gde se koristi anglosrpski. Međutim, potrebno je istaći da

se ne radi o 'običnom' stranom svetskom jeziku, kakvi su, recimo, francuski, ruski ili nemački, koji se kao takvi uče u školi. Engleski, zbog svojih specifičnih sociolingvističkih svojstava (laka audio-vizuelna dostupnost, dvojno usvajanje i funkcija dopunskog jezika), ima i specifičan status, pa za njega T. Prčić (2005: 14-21) predlaže i obrazlaže termin 'odomaćeni strani jezik'.

- Kakav je status srpskog jezika u sredini gde se govori određeni varijetet?

U srpskoj dijaspori, gde se koristi sergliš, srpski jezik (ili srpskohrvatski) je jezik porekla dijasporne zajednice, koji, naročito kod prve generacije iseljenika, jeste i maternji jezik. Zanimljivo je da u internet forumima i blogovima govornici često svoj (maternji) jezik jednostavno nazivaju 'naš' ili 'naški', izbegavajući nacionalno određenje. Na srpskom govornom području, srpski jezik, naravno, ima status zvaničnog, a za većinu stanovništva i maternjeg jezika.

- Ko su govornici koji koriste određeni varijetet, kakav je njihov socijalni i državljanski status, uzrast, zanimanje i slično?

Govornici koji koriste sergliš iseljenici su iz zemalja srpskog govornog područja u prvoj ili drugoj generaciji, koji žive u zemljama engleskog govornog područja, čije državljanstvo u većini slučajeva imaju. Različitih su godina, ali, bar među onima koji su bili obuhvaćeni etnolingvističkim, sociolingvističkim ili sociološkim istraživanjima (Savić 1996, Dimitrijević 2005, Tomović 2004), najviše ih je u uzrastu radno sposobnog stanovništva, kao i onih koji pohađaju škole ili fakultete. Po poreklu su kako iz urbanih tako i iz ruralnih i mešovitih sredina. Etnolingvistička i sociološka istraživanja ne daju konkretne podatke o njihovim zanimanjima, ali na osnovu informacija sa raznih blogova, može se zaključiti da se radi o ljudima različitog nivoa obrazovanja i različitih zanimanja. Govornici koji koriste anglosrpski su stanovnici i državljani zemalja srpskog govornog područja, i kako navode Šević (1996, 2000), Bugarski (1997) i Prčić (2005), uglavnom su relativno mlađi i obrazovani ljudi iz urbanih sredina.

- Koja je motivacija za korišćenje engleskog jezika ili anglicizama?⁸

Pripadnici dijaspore primarno imaju potrebu da koriste engleski jezik da bi obavljali najosnovnije egzistencijalne i komunikativne potrebe u engleskoj govornoj sredini, ali i da bi se u manjem ili većem stepenu integrisali u sredinu u kojoj žive. S druge strane, u srpskoj sredini, upotreba engleskog jezika je prvenstveno sociopsihološki motivisana, potrebom da se neko predstavi kao osoba kojoj je bliska anglofona

⁸ Pojam anglicizam koristimo u vrlo širokom smislu, gde se pod time podrazumeva „ne samo reč ili morfema iz engleskog koja se, sa različitim stepenom integrisanosti, upotrebljava u srpskom jeziku, već i reč, sintagma ili rečenica u srpskom čija upotreba odražava ili sledi normu engleskog jezika – ortografsku, gramatičku, semantičku ili pragmatičku“ (Prčić 2005: 59).

kultura shvaćena u najširem smislu, pomodarskim sklonostima,⁹ kao i jednostavnom mentalnom lenjošću da se u uslovima kada su engleske reči svuda oko nas na dohvat ruke potraži adekvatni prevodni ekvivalent u rečnicima i ostalim jezičkim priručnicima. U slučajevima kada ne postoji objektivna potreba za korišćenjem anglicizama, T. Prčić (2005: 156-157) razlikuje strukovnu i statusnu upotrebu – prva je motivisana sve uvreženijim verovanjem stručnjaka da su jedino termini iz engleskog jezika dovoljno autentični da izraze stručno značenje, dok je druga motivisana uverenjem da je korišćenje anglicizama modernije, otmenije i elegantnije.

- Koja je motivacija za korišćenje srpskog jezika?

Pripadnici dijaspore srpski, odnosno ‘naš’ jezik doživljavaju ne samo kao sredstvo komunikacije već pre svega i kao znak nacionalnog, kulturnog i/ili ličnog identiteta, ključan kako za očuvanje tog identiteta tako i za održavanje veza sa maticom, odnosno prijateljima i rodbinom koja živi tamo. Što se tiče srpskog jezika u zemljama srpskog govornog područja, za njegovo korišćenje nema neke posebne motivacije jer se, prirodno, radi o maternjem i zvaničnom jeziku.

- Koji je stepen dvojezičnosti govornika koji koriste određene varijetete?

Pretpostavlja se da prva generacija pripadnika dijaspore govori srpski jezik kao maternji, ali da ga već druga i naredne možda više i ne usvajaju kao maternji već ga uče kao dopunski ili jezik porodice i porekla (‘kućni jezik’, prema Tomović 2004: 226), dok je engleski jezik zvanični jezik sredine. Engleski jezik poznaju i koriste, mada, osim visokoobrazovanih, pripadnici prve generacije retko dostižu visok nivo kompetencije u njemu. Međutim, druga i naredne generacije obično imaju viši stepen kompetencije u engleskom jeziku (up. Dimitrijević Savić 2010a). U svakom slučaju, može se smatrati da su pripadnici dijaspore, u manjoj ili većoj meri, komunikativno dvojezični. Kada se radi o anglosrpskom, govornici u srpskoj govornoj sredini koji ga koriste u manjoj ili većoj meri poznaju engleski jezik, a najčešće ga uče u školi i/ili preko medija, ali ga retko koriste u svakodnevnoj komunikaciji, pa se, najčešće, ne može smatrati da su dvojezični, osim u ređim slučajevima kada se radi o visokokompetentnim i obrazovanim osobama.

- U kojim se situacijama koristi određeni varijetet?

U dijaspori sergliš se spontano koristi kao govorni jezik, u privatnoj upotrebi, sa drugim pripadnicima dijaspore ili govornicima srpskog, dok se ređe koristi u pisanoj

⁹ Kao ilustracija ovoga može poslužiti definicija pojma ‘anglo-srpski’ u humorističkom rečniku na sajtu *Vukajlija*: „Tragikomična mešavina srpskog i engleskog jezika koji upotrebljavaju skorojevići i primitivci da bi ispali moderni i pametni kod drugih skorojevića i primitivaca. Sastoji se u tome da se u rečenicu ubacuju izrazi iz engleskog jezika iako na srpskom postoji sasvim dobar izraz za isti pojam.“

formi.¹⁰ S druge strane, anglosrpski se koristi i u govornoj i u pisanoj formi, u privatnoj i javnoj upotrebi, kao i u štampanim i elektronskim medijima, javnim natpisima, reklamnim panoima, itd.

- Kakav je načelni stav govornika prema srpskom jeziku?

Pripadnici dijaspore uglavnom imaju vrlo pozitivan stav prema srpskom, tj. 'našem', jeziku, i trude se da ga sačuvaju i prenesu svojoj deci, smatrajući ga znakom nacionalnog i kulturnog identiteta. Međutim, pitanje je koliko se u tome stvarno i uspeva (Dimitrijević Savić 2010a). Bar kod obrazovanijih, postoji svest o tome da sergliš predstavlja iskvarenu formu srpskog, i o tome svedoče i brojni komentari samih pripadnika dijaspore na forumima.¹¹ Međutim, čak i kada postoji svest o važnosti očuvanja srpskog, to ne znači da se on ne koristi kao sergliš.¹²

Kada se radi o srpskoj govornoj sredini, nesporno je da postoji svest o ogromnom uplivu engleskog. Reakcije variraju od pokliča da se srpski 'zaštiti' od svih stranih uticaja, uključujući i latinicu (!), do nekritične upotrebe koja se pravda razvojem i modernizacijom i društva i jezika. Naučno obrazloženi stavovi i predlozi o konkretnim merama za podizanje opšte i jezičke kulture u javnoj i privatnoj upotrebi, kakve, recimo, često iznosi T. Prčić (2005), nažalost ne dopiru daleko i čini se da nemaju mnogo uticaja.

- Koji su primarni razlozi za nastanak određenog varijeteta?

Mada je teško izdvojiti posebne razloge za nastanak određenog varijeteta, može se reći da sergliš nastaje tako što pripadnici dijaspore, najčešće sa nedovoljnim znanjem engleskog jezika, manje-više spontano usvoje frekventnu leksiku iz sfere svakodnevnog života, koju koriste manje ili više adaptirano. Za razliku od njege, anglosrpski obično nastaje kao posledica preuzimanja materijala iz engleskog jezika bez ikakvog sistema i usled nedovoljnog poznavanja normi i engleskog i srpskog jezika, a uglavnom 'zaslugom' nemarnih prevodilaca. Anglosrpski nastaje i preuzimanjem angloameričkih kulturnih obrazaca i poistovećivanjem sa stranim uzorima, što se može smatrati i običnim pomodarstvom (Prčić 2005: 84-87).

¹⁰ Evo jednog primera javne pisane upotrebe, u oglasu na internetu, na sajtu *LA Serbs*:

POSLE USPEŠNE PREMIJERE U BEOGRADU, CHICAGO.....PREMIJERA FILMA 'SERBIAN SCARS' aka 'SRPSKI OZILJCI' SAD I U LOS ANGELES OCTOBER 29, U 7PM RED CARPET, AFTER PARTY CLUB MI6. OCTOBER 30, 2009 FILM VEC U AMC BIOSKOPIMA POSETITE SITE WWW.SERBIANSCAR

¹¹ Zanimljivo je pomenuti da su vlasnici velike knjižare u Torontu, koja se zove *Serbica*, ozbiljno razmišljali da stave natpis 'No Serblish!', u znak protesta protiv hibridizacije srpskog u dijaspori (Lopičić i Mišić Ilić 2010: 339).

¹² Izvanrednu crnohumornu obradu ove pojave možemo videti u priči N. Milosavljevića *Govorite li serglisch*, gde narator, naš čovek u Kanadi, koji govori sergliš doveden do groteske, zaključuje: „Jer šta je čovek bez svog lengvidža? Zero!“ (Milosavljević 2005: 8).

- Koliko je određeni varijetet razumljiv prosečnim izvornim govornicima srpskog jezika?

Pretpostavlja se da govornici koji koriste sergliš u dijaspori međusobno mogu uspešno da komuniciraju, mada ima podataka i o tome da postoje i razlike u lokalnim zajednicama.¹³ S druge strane, taj jezik je prilično nerazumljiv izvornim govornicima srpskog koji ne govore engleski ili nemaju kontakta sa serglišom. Kako bi, recimo, zvučao junak i narator već pomenute priče N. Milosavljevića (2005) svojim rođacima i prijateljima u ‘starom kraju’? Teško da bi ga rodbina, kojoj je pismo namenjeno, mogla razumeti.

Za anglosrpski se, među njegovim govornicima, uglavnom smatra da je sasvim razumljiv, i to je tačno, kad god se radi o određenim društvenim grupama koje su povezane profesionalno, generacijski, socijalno ili u okviru uže grupe. Pretpostavka je da oni u izvesnoj meri poznaju engleski jezik i dele ista interesovanja i teme za razgovor. Međutim, van ovih okvira, anglosrpski postaje prilično nerazumljiv, ponekad i smešan, pogotovo onima koji ne govore engleski i ne poznaju temu razgovora, što je detaljno istraživala i o čemu je pisala O. Panić Kavgić (2006, 2006a), a o čemu je u više navrata bilo odjeka i u štampi (Aničić 2007).

Izneta zapažanja o karakteristikama varijeteta sergliš i anglosrpski u vezi sa postavljenim pitanjima sumarno možemo prikazati u Tabeli 1.

Tabela 1. Sociolingvistički parametri varijeteta srpskog jezika SerGLISH/sergliš i anglosrpski

PARAMETAR	SERGLISH/SERGLIŠ	ANGLOSRPSKI
<i>Prostor gde se govori</i>	Zemlje engleskog govornog područja	Zemlje srpskog govornog područja
<i>Status engleskog jezika</i>	Zvanični jezik zajednice	Strani jezik, ‘odomaćeni’ strani jezik
<i>Status srpskog jezika</i>	Jezik porekla dijasporne zajednice, maternji jezik, ‘kućni jezik’, (‘naš’)	Zvanični jezik

¹³ S. Romaine (1995: 179) navodi zanimljiv primer: „One Yugoslav-born woman who was fluent in Serbo-Croat and had a passive knowledge of English, when she moved to Milwaukee, said she could not understand the language of the Serbian community. She said: ‘I had to learn a new language’.”

PARAMETAR	SERGLISH/SERGLIŠ	ANGLOSRPSKI
<i>Govornici</i>	Iseljenici sa državljanstvom zemlje u kojoj žive ili bez njega, urbanog i ruralnog porekla, različitog uzrasta, obrazovnog nivoa i zanimanja	Državljeni zemalja srpskog govornog područja, urbani, relativno mlađi i obrazovani
<i>Motivacija za korišćenje engleskog</i>	Osnovna egzistencija, integrisanje u zajednicu	Sociopsihološki razlozi, lenjost pri prevodu, međunarodni kontakti, statusna i strukovna upotreba
<i>Motivacija za korišćenje srpskog</i>	Nacionalni, etnički i lični identitet, komunikacija sa maticom	Zvanični jezik zajednice
<i>Stepen dvojezičnosti</i>	U prvoj generaciji više srpski, relativno nedovoljno dobro engleski, a u drugoj generaciji obrnuto	Srpski maternji, engleski na nižem školskom nivou ili više
<i>Situacija gde se koristi</i>	Privatna upotreba, govorni a rede pisani, u okviru dijasporne zajednice	Govorni i pisani, privatna i javna upotreba, mediji
<i>Stav govornika prema sprskom</i>	Deklarativno uglavnom vrlo pozitivan, očuvanje, u praksi manje izvodljivo	Načelno pozitivan, u praksi prilično nemaran
<i>Razlozi nastanka varijeteta</i>	Manje-više spontano u svakodnevnoj komunikaciji	Prihvatanje kulturnih obrazaca, strani modeli, loši prevodi, pomodarstvo
<i>Stepen razumljivosti varijeteta govornicima sprskog</i>	U dijaspornoj zajednici uglavnom razumljiv, teško razumljiv onima koji ne govore engleski	Razumljiv u okviru određenih grupa koje ih koriste, leksički nerazumljiv onima koji ne znaju dobro engleski ili temu razgovora

3.3. Lingvistički parametri

Lingvistički opis varijeteta sergliš i anglosrpski izložićemo samo u najosnovnijim crtama, posmatrajući lingvističke parametre koji se odnose na elemente jezičke strukture na nivou ortografije, fonologije, morfologije, sintakse, frazeologije, semantike i pragmatike, kao i na medijum u kome se određeni varijetet koristi. Opis je zasnovan prvenstveno na ranijim istraživanjima iz ove oblasti (Vasić, Prčić,

Nejgebauer 2001; Prčić 2005; Savić 1996; Dimitrijević 2005; Dimitrijević Savić 2008, 2010; Lopičić i Mišić Ilić 2010; Mišić Ilić i Lopičić 2010).

3.3.1. Medijum

Sergliš se prvenstveno manifestuje kao jezik usmene, privatne komunikacije, a u pisanoj formi ga srećemo ređe i gotovo isključivo na forumima i blogovima koje pišu osobe iz dijaspore, i eventualno u privatnim pismima. Za razliku od njega, anglosrpski se sreće i u usmenom i u pisanom obliku, i u privatnoj i u javnoj upotrebi, naročito u jeziku medija, zabave, reklame, društvenih mreža i u raznim profesionalnim žargonima, prvenstveno kompjuterskom.

3.3.2. Ortografija i pisanje

Mada nema mnogo pisanog materijala na serglišu, primećuje se da se meša engleska i srpska norma, da se gotovo po pravilu piše na latinici, često engleskoj, tj. sa *c, s, z* umesto *č, ć, š, ž*, da se ćirilica znatno ređe koristi, kao i da je relativno malo reči u originalnom engleskom obliku.

S druge strane, anglosrpski se u pisanoj formi često sreće, kako na ćirilici, tako i na latinici, neretko i sa engleskim rečima na latinici (ponekad nepravilno napisanim!) u ćirilичnom tekstu. Takođe, prisutna je upotreba engleskih grafema *w, q, x, y*, a u latiničnim tekstovima zamena *č, ć, š* i *ž* bilo sa *c, s, z* ili *ch, sh, zh*.¹⁴ O mnogim drugim pravopisnim specifičnostima (brisanje načela transkripcije elemenata iz stranih jezika, nepravilna upotreba velikog slova, nepravilno pisanje brojeva i datuma i sl.), uz mnoštvo ilustracija može se videti u studiji T. Prčića (2005: 79-80) i radu S. Bajić (2009).

3.3.3. Fonologija i izgovor

I u serglišu i u anglosrpskom dolazi do adaptacije engleskih fonema prema najslbližijim srpskim, ponekad prema grafemskom a ponekad prema fonemskom obliku. Takva adaptacija je često nedosledna i/ili nepravilna, naročito ako se radi o fonemama, pre svega vokalima, koje ne postoje u srpskom. Na primer, dva frekventna anglicizma koja sadrže fonemu [æ], *brand* i *fan*, izgovaraju se u srpskom kao *brend* i *fan*. Zanimljiva ilustracija je i engleski *puzzle*, sa kratim vokalom [pʌzl], koji se sreće izgovoren u srpskom kao *pazl, pazla, pazle, puzzle* i *puzla*. Poseban kuriozitet može predstavljati engleski *shop* i *shopping*. Rečnik na blogu D. Krstića i sajtu LA Serbs navodi sergliš reč *šapa* u značenju *radnja* i *mašin* *šapa* u značenju 'metalostrugarska radnja', gde je prvi vokal adaptiran na osnovu američkog izgovora, ali se i na forumima i u govornom jeziku u dijaspori može videti i čuti isključivo *šoping* (V. Lopičić, lična komunikacija). U anglosrpskom, obe ove engleske reči adaptirane su isključivo sa [o].

¹⁴ Ova zamena ne mora biti karakteristika anglosrpskog, već uprošćena adaptacija ćirilice na latinicu radi lakšeg kucanja.

Prčić (2005: 80–81) navodi i druge oblike uticaja engleskog na nivou izgovora, od kojih su najčešći izgovaranje višecifrenih brojeva po engleskom modelu i adresa na internetu prema engleskim vrednostima slova (*www* kao [dabl-ju] ili [dabl-ve] ili spojevi *co.yu* kao [ko-ju] ili [co-ju] i *.com* kao [tačka-kom], [tačka-com], ili [dot-kom]).

Treba svakako istaći da su na normativnom planu, kada se radi o srpskom jeziku, pre svega zahvaljujući naporima T. Prčića, ustanovljena pravila transkripcije engleskih ličnih i geografskih imena (Prčić 2008, Prčić 2004), ali se, naravno i nažalost, ona ne primenjuju dosledno, čak ni u javnoj upotrebi.

3.3.4. Morfologija

Na nivou morfologije, tj. tvorbe reči u serglišu, na osnovu naše analize pisanog korpusa (Milosavljević 2005, forumi i blogovi), čini se da najupadljivija karakteristika jeste dodavanje srpskih sufiksa na engleske osnove. Imenicama se mogu dodavati nastavci za padež i za broj (množinu). Što se tiče oznaka za rod imenica, koje su u engleskom sve u srednjem rodu, one su uglavnom kombinovane sa padežnim nastavcima i date prema obliku anglicizma. To znači da ako se anglicizam završava na konsonant, po pravilu će biti muškog roda, čak i kada bi srpska reč bila ženskog ili srednjeg roda. Na primer: kuća = *taun haus*, oko *taun haus***a**, podzemna železnica = *sabvej*, *dremnem u sabveju***u**. Mada, ima i suprotnih primera: radnja, radionica = *šapa* (od engl. *shop*, u američkom izgovoru), u mašin *šapi***i**. Kada se radi o glagolskoj fleksiji, ne može se utvrditi bilo kakvo čvrsto pravilo. Ima slučajeva da se na engleski glagol dodaju srpski sufiksi za lice, broj i vreme (*konfermamo*, *katujem*, *juzaju*...), ali isto tako se koristi i engleski infinitiv, bez ikakvih sufiksa (*oni znaju da invest*, *ja rileks*, *da vam sadžest*...) (Lopičić i Mišić Ilić 2010: 337). Dimitrijević Savić na osnovu svoje analize (2010: 55) zaključuje da ovakav leksički transfer može biti i morfološki integrisan i neintegrisan, mada ne daje nikakva pravila: *Ne, ja samo čitam fiction; Ako idem u šopu; Milk barovi su bili slabo*. Kao najznačajniju promenu ona ističe to što je na nivou morfosintakse dominantno gubljenje padeških nastavaka i pojednostavljenje glagolske fleksije, o čemu ćemo više govoriti u sledećem odeljku.¹⁵

Što se tiče anglosrpskog, brojni primeri ukazuju da se anglicizmi svih vrsta lepo uklapaju u srpske tvorbenne modele, kako flektivne tako i derivacione (*printer*, *printati*, *možeš ovo da mi isprintaš u boji?*), ali se može zadržati i engleski sufiks (*selebriti*, *oko nas je mnogo selebritis*, *na delu je proces selebratizacije*).

¹⁵ Izvesno objašnjenje za ovo bi moglo biti da su na forumima i u Milosavljevićevoj priči govornici prva generacija iseljenika, kojima je srpski još uvek maternji, dominantan jezik, i koji su i imeničku i glagolsku fleksiju usvojili i prirodno je koriste. Za razliku od njih, druga i mlađa generacija, koja je možda srpski učila kao kućni ili drugi jezik, nije u potpunosti ovladala kompleksnom fleksijom, pa otuda pojednostavljenje.

3.3.5. Sintaksa fraze

Primeri iz sergliša ukazuju da se na nivou imeničke fraze često gubi slaganje između prideva i imenice, a najčešće odstupanje je korišćenje prideva, broja ili zamenice u muškom rodu jednine uz imenice ženskog roda jednine ili množine i muškog roda množine – *Ovo je moj treći godina; Idem na onaj mašine* (Savić 1996: 114-115). Takođe, često je i odustvo bilo kakvog slaganja, pa se ispred imenice, umesto prideva, koristi imenica. Ova karakteristika prisutna je i u anglosprskom (*streč pantalone*), kao i obrtanje rodosleda imenice i ličnog ili geografskog imena u nazivima institucija (*Džon F. Kenedi biblioteka*) ili dodavanje sufiksa samo na prezime (*film Čarli Čaplina*) (Prčić 2005:81).

3.3.6. Sintaksa rečenice

U istraživanjima jezika kojim govore naši iseljenici u anglofonim zemljama zabeležene su i komentarisane brojne morfosintaksičke i sintaksičke razlike u odnosu na standardni srpski, koje su objašnjene kao promena koda, strukturna konverzija, atricija, sintaksička konvergencija, transfer i sl. Bez detaljnih sintaksičkih komentara, navodimo samo osnovne tipove zabeleženih razlika između srpskog u dijaspori, koji u ovom radu posmatramo kao sergliš, i standardnog srpskog jezika:

- Promena kodova na nivou rečenice, pri čemu su neki osnovni delovi rečenice na srpskom a neki na engleskom: *A druge will throw me a party then; I don't know ako je stalno tako* (primeri iz Savić 1996: 93-94). *Pošto, as I get older, ne volim da pričam srpski; I onda su pokušavale da kao to retrieve the ring* (primeri iz Dimitrijević Savić 2010: 61).
- Uprošćavanje i pogrešna upotreba padežne paradigme: *Bila sam u Sarajevo dosta vreme; Idem kući za Thanksgiving; sa moju familiju* (primeri iz Savić 1996: 102, 112). *Mogu da objasnim you know lakše na engleski nego na naše; Puno kontakt sam imala; Pismo od tatin prijatelj* (primeri iz Dimitrijević Savić 2010: 50-51).
- Pojednostavljenje i pogrešna upotreba glagolske fleksije: *Nisam ja primetila da oni oću da uću; Oni govori engleski među sobom; Možda oni ne želeju da budeju previše blizu jer misleju da govoreju srpski* (primeri iz Dimitrijević Savić 2010: 32-33).
- Naglašavanje ličnih zamenica kao posledica izmene parametra izbacivanja zamenice (*pro-drop* parametra): *Ispitujem ga kao da on je na sudu; Ja kad sam bila mala ja sam govorila naš jezik* (primeri iz Dimitrijević Savić 2010: 35).
- Premeštanje klitika u neuobičajeni položaj: *A svako počne da smeje mi; Brat i njegova žena su vozili me od aerodrom; Kad sam vratila se u Englesku* (primeri iz Dimitrijević Savić 2010: 30, 37, 40).

U anglosprskom nema ovakvih promena na nivou rečenične sintakse, gde su anglicizmi prvenstveno na nivou leksike, semantike, ortografije i pravopisa. Ovo je

sasvim razumljivo sa opštelingvističkog stanovišta, jer je poznato da se promene u jeziku najsporije i najređe dešavaju u sintaksi, a najbrže i najlakše u leksici (Bugarski 2003: 53-57).

3.3.7. Leksika i semantika

Svakako najočiglednija karakteristika i sergliša i anglosrpskog jeste korišćenje leksike engleskog jezika, koja se unosi u srpski sa različitim stepenima adaptacije. Kako svaka detaljnija analiza umnogome prevazilazi cilj ovog rada, koncentrišaćemo se samo na dva osnovna pitanja – da li je moguće uočiti neke semantičke oblasti koje pokrivaju anglicizmi, i koji su najčešći semantički oblici ovakvog leksičko-semantičkog transfera, tj. oblici leksičko-semantičke adaptacije.

Upadljivo je da obe velike sociolingvističke studije jezika naše dijaspor (Savić 1996 i Dimitrijević 2005) vrlo malo pažnje posvećuju leksičkom aspektu, koji tek ilustruju kao primer leksičkog transfera, dok se mnogo više bave morfološkim, morfosintakničkim i sintakničkim aspektima varijeteta srpskog jezika koji su bili ispitivani. Na osnovu primera sa foruma, blogova i Milosavljevićeve (2005) priče *Govorite li serglish*, može se zaključiti da leksika uglavnom pripada širokom semantičkom polju osnovne sfere svakodnevnog života, gde spadaju stanovanje (*taun haus*, *bejsment* i *bezment*, *livingrum*, *bedrums*, *atik*, *kičina*, *landra*, *jarda*, *zbildati*, *pentati*; *Izneo sam garbidž jer sutra je treš kolekcija ...*), hrana (*brekfast*, *mafin*, *ajs krim*, *homejd*, *kena*, *čiketina*, *svite*, *kuki...*), prevoz (*kar* i *kara*, *sabvej*, *drajvati...*), slobodno vreme (*vekejšn*, *fri tajm*, *televižn*, *vokati*, *tokati...*) i osnovne emocije (*gud*, *bed*, *smart*, *stjupid*, *dželos...*), ekonomska sfera egzistencije (posao i domaće finansije) (*šapa*, *mašin šapa*, *inšurens*, *na sejlu*, *bilovi*, *sejvujemo*, *morgidž*, *ful tajm*, *par tajm*, *targeti*, *prosperiti*, *sejving akaunt*, *plaća taksu*, *revenju kancelarija...*).

Imajući u vidu da su starije generacije imigranata uglavnom bile nižeg obrazovnog, imovnog i socijalnog statusa i da su dolazili u SAD, Australiju ili Kanadu bez znanja engleskog jezika i najčešće ga usvajali spontano, pretežno učeći izolovane reči potrebne za najosnovniju komunikaciju na engleskom jeziku na poslu i u svakodnevnom životu, ovakva semantička grupa anglicizama može se lako objasniti. Prema stepenu adaptacije, primećuje se da su uglavnom prošli najniži stepen fonološke adaptacije. Imigranti, koji engleski jezik uče manje-više spontano, u govornoj formi, pišu svoje anglicizme potpuno po Vukovim pravilima 'piši kako govoriš', upravljajući se više prema govornom nego prema pisanom obliku originala.

U poređenju sa leksikom u serglišu, anglicizmi u anglosrpskom, pre svega oni koji se nalaze u rečniku *Du you speak anglosrpski?* (Vasić, Prčić, Nejgebauer 2001), oni obrađeni u brojnim studijama koji su se bavile anglicizmima, ali i oni koji se mogu videti i čuti svuda oko nas, pripadaju znatno drugačijim semantič-

kim oblastima. Radi se kako o leksici iz svakodnevne sfere tako i o terminološkoj leksici koja uglavnom označava relativno nove predmete, pojave i pojmove, koji gotovo po pravilu pripadaju savremenom urbanom načinu života. Gotovo da i nema onih reči koje se mogu naći u već pomenutom neformalnom rečniku sergliša i primerima upotrebe koje smo analizirali. Osim toga, za razliku od većine anglicizama iz sergliša, koji zadržavaju manje-više isto značenje kao i engleski original, anglicizmi u anglosrpskom mogu biti i rezultat raznih semantičkih procesa, koje navodi i bogato ilustruje T. Prčić (2005: 82-85): inercijski sinonimi, koji vremenom potiskuju domaću reč (*tender = konkurs, tribunal = sud, reziden-cijalni = stambeni, implementacija = sprovođenje, realizacija ...*), nova značenja odomaćenih reči (*definitivno* u značenju *zasigurno, zacelo, izvesno, administra-cija = vlada, kopija = primerak...*), nova značenja domaćih reči (*ohrabriti = podstaći, podržati, naslovi = navažnije vesti...*), tautološki spojevi (*hotdog viršla, samit na vrhu, Golfski zaliv...*). Takođe, često je doslovno ili izmenjeno prepisi-vanje originala: *roaming, puzzle, puzle, call centar...*, pa tako imamo tzv. sirove anglicizme, tj. one koji su preuzeti iz engleskog u izvornoj pisanoj formi (Prčić 2005: 122-123).

3.3.8. Pragmatika

Na nivou pragmatike, tj. upotrebe jezika, u serglišu je prisutno mnogo engleskih diskursnih formula, najčešće u izvornom obliku i pragmatički pravilno upotre-bljenih (pozdravi, uzvici, intenzifikatori, formule koje se koriste u govornim čino-vima obraćanja, izvinjavanja, zahteva i sl.),¹⁶ što ukazuje na njihovu frekventnost, praktičnu upotrebljivost i laku usvojivost u engleskoj govornoj sredini. Njihovo korišćenje nije upadljivije od korišćenja ostalih jezičkih elemenata sergliša, pa se ne bi moglo smatrati da su pragmatički ili posebno markirani kao oznake identiteta ili statusa.

Kada se radi o anglicizmima na nivou pragmatike u srpskom jeziku, koji se mogu smatrati i karakteristikom anglosrpskog, oni su najdetaljnije obrađeni u Mišić Ilić i Lopičić (2010). Prvenstveno, oni se manifestuju kao upotreba anglo-američkih, prevedenih ili kalkiranih diskursnih formula u situacijama gde za njih postoje odgovarajuće i ustaljene domaće formule (*Moje ime je...* umesto *Ja sam...* ili *Zovem se...*, *Mogu li da Vam pomognem?* umesto *Izvolite?*) (Prčić 2005: 83-84). Takođe, prisutno je i korišćenje neadaptiranih diskursnih formula i uzvika, kako u usmenoj tako i u pisanoj komunikaciji (*okej, OK, yeah, wow, BTW...*), kao i korišćenje uvezenih diskursnih formula tamo gde je postojala izvesna diskursna

¹⁶ Nekoliko primera: You know, ovde puno companies što dolazu traže, you know, I mean, Delaware, Texas, Pennsylvania, i to... ; I do think on treba da bude, kao, malo lepše obučen od to. Yeah, njemu je to bilo lako... (Savić 1996: 92-94, 109); Well chatujemo na naše, al' mixujemo engleski i naše; So ja slušam dosta naše muzike (Dimitrijević Savić 2010: 114, 116).

‘praznina’ (*Hvala što ste koristili usluge našeg bankomata*, napisano na ekranu ili računaru).

Na kraju ovog odeljka, pogledajmo sumarno iznete lingvističke karakteristike varijeteta sergliš i anglosrpski u Tabeli 2.

Tabela 2. Lingvističke karakteristike varijeteta srpskog jezika: SerGLISH/sergliš i anglosrpski

OBLAST	SERGLISH/SERGLIŠ	ANGLOSRPSKI
<i>Medijum</i>	Više usmeni, ali i pisani	Podjednako usmeni i pisani
<i>Ortografija i pisanje</i>	Malo izvorno napisanih engleskih reči, uglavnom latinica	Mešano engleski i srpski, uz izvorno engleski, latinica, ponekad ćirilica
<i>Fonologija i izgovor</i>	Fonološki adaptirani vokali i konsonanti u najbližije srpske, najčešće prema engleskom izgovoru	Fonološki adaptirani vokali i konsonanti u najbližije srpske, najčešće prema engleskoj ortografiji
<i>Morfologija</i>	Moguće dodavanje srpskih afiksa, naročito flektivnih sufiksa	Skoro sasvim morfološki integrisani u sistem srpskog
<i>Sintaksa fraze</i>	Često odstupanje u slaganju između modifikatora/specifikatora i imenice	Povremeno gubljenje sufiksa imenice ispred druge imenice u frazi
<i>Sintaksa rečenice</i>	Mnoge morfosintaksičke i sintaksičke razlike – simplifikacija imeničke i glagolske fleksije, promena <i>Pro-drop</i> parametra, premeštanje klitika	Nema odstupanja od standarda
<i>Leksika i semantika</i>	Semantička oblast svakodnevne egzistencije, uglavnom bez semantičkih promena	Semantička oblast savremenog urbanog života i terminologije, mnoge semantičke promene
<i>Pragmatika</i>	Frekventne diskursne formule samo fonološki adaptirane	Prevedene, novouvedene i, ređe, neadaptirane diskursne formule

4. Zaključci

Baveći se uticajem engleskog na srpski i posmatrajući promene koje nastaju na ortografskom, fonološkom, leksičkom, morfološkom, sintaksičkom, semantičkom i pragmatičkom nivou u srpskom jeziku, a ispoljavaju se u govoru govorni-

ka srpskog jezika na srpskom govornom području i u dijaspori, zaključili smo da je moguće govoriti ne o jednom već od dva varijeteta srpskog jezika koji nastaju pod uticajem engleskog. Oni nastaju kao rezultat prvenstveno procesa jezičkog pozajmljivanja i promene kodova, u različitim sredinama i pod različitim uslovima, sa prepoznatljivim, delimično različitim lingvističkim karakteristikama. Opisavši oba varijeteta kroz niz sociolingvističkih i lingvističkih kriterijuma, pokazali smo opravdanost njihove diferencijacije i ukazali na jedan zanimljiv sociolingvistički i kontaktni fenomen.

Dok bi se za naziv anglosrpski, kojim označavamo varijetet koji se koristi u srpskoj sredini već moglo reći da je stekao terminološki status, pisani srpski oblik sergliš (transkribovan od engleskog *Serglish*) predstavlja samo prvi korak u nastojanju da se imenuje i opiše prepoznati varijetet koji nastaje u procesu promene kodova u govoru srpskih iseljenika koji žive u anglofonim zemljama. Može se zaključiti da pod uticajem engleskog, prvenstveno kao rezultat procesa jezičkog pozajmljivanja i promene kodova, u različitim sredinama i pod različitim uslovima, zaista nastaju dva varijeteta srpskog jezika, sa prepoznatljivim, delimično različitim lingvističkim karakteristikama. Zadržavši se na deskriptivnom nivou, nismo se bavili pitanjima eventualne opravdanosti i potrebe korišćenja ovih varijeteta, njihove dalje sudbine, njihovog odnosa prema engleskom i, pre svega, prema srpskom, kao ni obrazovnom i kulturnom politikom kojom bi se moglo odgovoriti na njihov stihijski razvoj i širenje. To su nesumnjivo neka od važnih pitanja, i nadamo se da ovaj prilog može predstavljati doprinos i njihovom osvetljavanju.

LITERATURA

- Aničić, Gradimir (2007). Uticaj engleskog na srpski: Nesporazumi u sporazumevanju. *Politika*, 15.1.2007. Dostupno na <http://www.politika.rs/rubrike/Društvo/20637.sr.html>
- Bajić, Sanja (2009). Nastanak pravopisne pseudonorme pod uticajem engleskog jezika. *Srpski jezik* 14 (1-2): 331-346.
- Bojković, Tereza (2010). Sori, po difoltu ne nosim kežual za svaki ivent... *Politika*, (magazin), 28.2.2010. Dostupno na <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Sori-po-difoltu-ne-nosim-kežual-za-svaki-ivent.lt.html>
- Bugarski, Ranko (1997). Sociolingvistički aspekti srpskohrvatsko-engleskih jezičkih kontakata. U: *Jezik u kontekstu*. Sabrana dela 8. Beograd : Čigoja štampa/XX vek, 84-91.
- Bugarski, Ranko (2003). *Uvod u opštu lingvistiku*. Sabrana dela 6. Beograd : Čigoja štampa/XX vek.

- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2009). *Evropa u jeziku*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Capuz, J. Gómez (1997). Towards a Typological Classification of Linguistic Borrowing (Illustrated with Anglicisms in Romance Languages). *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 10: 81-94. Universitat de Valencia.
- Dimitrijević, Jovana (2005). *Bilingual language practices in a migrant community: Language shift and code-switching in a Serbian language community in Melbourne, Australia*. Ph.D. dissertation, Melbourne: University of Melbourne.
- Dimitrijević Savić, Jovana (2008). Convergence and attrition: Serbian in contact with English in Australia. *Journal of Slavic Linguistics* 16(1): 57-90.
- Dimitrijević Savić, Jovana (2010). *Code-Switching: Structure and Meaning*. Kragujevac: FILUM.
- Dimitrijević Savić, Jovana (2010a). Međugeneracijske razlike i očuvanje srpskog jezika u Australiji. U: *Jezički sistem i upotreba jezika. Zbornik radova* (ur. M. Kovačević i dr.). Kragujevac : FILUM, 341-350.
- Filipović, Jelena (1998). Novi pristup analizi preključivanja kodova. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XLI/1: 135-145.
- Filipović, Rudolf (1986). *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb : JAZU/Školska knjiga.
- Filipović, Rudolf (1990). *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo, razvoj, značenje*. Zagreb : Školska knjiga.
- Filipović, Sonja (2003). Anglicizmi iz registra mode u srpskom jeziku: formalna analiza. *Prilozi proučavanju jezika* 34: 179-196.
- Filipović, Sonja (2005). *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku*. Beograd : Zadužbina Andrejević, Biblioteka Academia.
- Filipović, Sonja (2006). Semantika anglicizama u srpskom jeziku u registru mode. *Philologia* 4: 57-65.
- Injac, Goran (2002). Engleski jezik u com_media@ – prilog proučavanju srpske kompjuterske terminologije. *Prilozi proučavanju jezika* 33: 78-122.
- Janjić, Marina (2010). (Anglo)srpski književni jezik u ogledalu popularnih ženskih časopisa. U: *Jezički sistem i upotreba jezika. Zbornik radova* (ur. M. Kovačević i dr.). Kragujevac : FILUM, 311-321.
- Lopičić, Vesna i Biljana Mišić Ilić (2010). Dekonstrukcija jezičkog identiteta iz perspektive Nebojše Milosavljevića. U: *Jezički sistem i upotreba jezika. Zbornik radova* (ur. M. Kovačević i dr.). Kragujevac : FILUM, 333-340.
- Milosavljević, Nebojša (2005). *Uh, Kanada. Priče iz obećane zemlje*. Toronto : PrintMan Inc. Toronto.

- Mišić Ilić, Biljana i Vesna Lopičić (2010). Pragmatički anglicizmi u srpskom jeziku. Saopštenje na međunarodnoj konferenciji *Srpski jezik, književnost, umetnost* na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu, 29-30.10.2010.
- Myers-Scotton, Carol (1993). *Dueling Languages*. Oxford : OUP.
- Myers-Scotton, Carol (2002). *Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*. Oxford : OUP.
- Panić Kavgić, Olga (2006). *Koliko razumemo nove anglicizme*. Novi Sad : Zmaj.
- Panić Kavgić, Olga (2006a). How speakers of Serbian understand anglicisms: Some empirical evidence. In: *English Language and Literature Studies: Interfaces and Integrations* (K. Rasulić, I. Trbojević, eds). Belgrade : Faculty of Philology, 261–273.
- Prčić, Tvrtko (2004). *Englesko-srpski rečnik geografskih imena*. Novi Sad : Zmaj.
- Prčić, Tvrtko (2005). *Engleski u srpskom*. Novi Sad : Zmaj.
- Prčić, Tvrtko (2008). *Novi transkripcioni rečnik engleskih ličnih imena*. 2. izd. Novi Sad : Zmaj.
- Radić-Bojanić, Biljana (2007). *Neko za chat? Diskurs elektronskih časkaonica na engleskom i srpskom jeziku*. Novi Sad : Filozofski fakultet/Futura publikacije.
- Radovanović, Milorad (1979). *Sociolingvistika*. Beograd : BIGZ.
- Romaine, Suzanne (1995). *Bilingualism*. Oxford : Blackwell.
- Savić, Jelena (1996). *Code-Switching: Theoretical and Methodological Issues*. Beograd : Filološki fakultet.
- Silaški, Nadežda (2009). Economic terminology in Serbian and Croatian: A comparative analysis of anglicisms. *Facta Universitatis, Series: Linguistics and Literature* 7/1: 75-86.
- Thomason, Sarah G., Terrence Kaufman (1991). *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley : University of California Press.
- Tomović, Vladislav A. (2004). The Serbian language in Canada: The problem of retention. In: *Diaspora Serbs: A Cultural Analysis* (E. Waugh, M. Dimic, eds). Edmonton : M. V. Dimic Research Institute, University of Alberta Press, 213–231.
- Vasić, Vera, Tvrtko Prčić, Gordana Nejgebauer (2001). *Du yu speak anglosrpski? Rečnik novijih anglicizama*. Novi Sad : Zmaj.
- Šević, Radmila (1996). Srpski i engleski – jezici u kontaktu? U: *O leksičkim pozajmljenicama* (ur. J. Plankoš). Subotica : Gradska biblioteka/Beograd : Institut za srpski jezik, 81–88.
- Šević, Radmila (2000). Do you speak Serenglish? U: *Language and Society at the Turn of the XXI Century*. International Congress of the Applied Linguistics Association of Macedonia. Skopje: University of Skopje, 33–40.

Reference sa interneta:

- Belgrade Cafe*. <http://forum.bgdcafe.com/index.php?showtopic=3538&st=60>
Dejan Krstić. <http://dejankrstic.mojblog.rs/p-do-you-speak-serGLISH/103860.html>
LA Serbs. <http://www.laserbs.com/html/serblish.php>; http://www.laserbs.com/html/desa-vanja_events.php?pageNum_events=8
Politika. <http://www.politika.rs/rubrike/drustvo/20637.sr.html>; <http://www.politika.rs/rubrike/Magazin/Sori-po-difoltu-ne-nosim-kezu-za-svaki-ivent.lt.html>
Serbian Café. <http://serbiancafe.com/lat/diskusije/mesg/78/014402622/nova-godina.html?13>; <http://www3.serbiancafe.com/lat/diskusije/mesg/154/014861263/razvoj-srpskog-u-buducnosti.html?10>
Srpski jezik – vokabular forum. <http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=194.0>
Urban Dictionary. <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=clanguage&defid=2363602>.
Vukajlija. <http://vukajlija.com/anglo-srpski>:
Wikipedia: <http://en.wikipedia.org> i link na <http://en.wikipedia.org/wiki/Serblish>

Biljana Mišić Ilić

ANGLOSERBIAN AND SERGLISH: TWO VARIETIES OF SERBIAN
INFLUENCED BY ENGLISH

Summary

The paper discusses the influence of English on Serbian, manifested as changes at the levels of orthography, phonology, morphology, syntax, semantics and pragmatics, resulting from cultural contact with English and anglophone cultures. Starting from the theoretical postulates of contact linguistics, sociolinguistic theories of language stratification, code-switching and borrowing, and on the basis of empirical research and relevant studies in the areas of sociolinguistics, lexicology and lexicography, it can be assumed that there are actually two varieties of Serbian developed under the influence of English – one spoken in Serbian-speaking countries and the other in anglophone countries. These varieties can respectively be labelled Angloserbian (according to Vasić, Prčić, Nejgebauer 2001; Prčić 2005) and SerGLISH (Serblish), following popular usage in the Serbian diaspora. The varieties have been described and differentiated along several sociolinguistic parameters (aspects of the social situation of language use such as the speakers, their motivation, language status, etc), as well as linguistic ones (elements of language structure at the levels of orthography, phonology, morphology, syntax, semantics and pragmatics, and the medium where a particular variety is used).

Keywords: Angloserbian, Serglish, varieties, anglicisms, Serbian, contact linguistics, borrowing, code-switching.

Biljana Mišić Ilić
Filozofski fakultet, Univezitet u Nišu
e-mail: bmisicilic@gmail.com

Ronelle Alexander

THE PARADOX OF THE INSTANT TRILINGUAL

Abstract. Three components of a joke, which portrays speakers of the former Serbo-Croatian as linguistic geniuses because they could instantly acquire two additional languages, are analyzed in the light of recent events. The first component is the paradox: because it is not logical that separate languages can be acquired without study, the languages must not have been separate after all. The second component is the instantaneous shift: because it is not possible for a language to trifurcate overnight, there must have been separate versions in existence already. The final component is the replacement of one language not by two but by three: because its name suggests that the language was an amalgam of Serbian and Croatian, one would expect it to divide into two, not three parts.

Keywords: language, polycentric, Bosnian, Croatian, Serbian, BCS, Serbo-Croatian

1. Introduction

The title of this paper refers to a well-known joke about speakers of the former Serbo-Croatian, who are all of a sudden seen to be linguistic geniuses due to their ability to acquire the knowledge of two more languages almost overnight (non-native speakers have the additional advantage of being able to add two more entries to the 'language proficiency' section of their résumés, at no extra cost so to speak). The joke is told with humor, irony, or cynicism, depending on one's point of view and one's personal experience.

Yet each of the keywords of this title points to a number of very important issues. First, if languages are defined as uniquely different self-contained communication systems, it is indeed a *paradox* that people who know one language can immediately add two more to their repertoire. It would stand to reason that this can only come about if the three languages bear very close similarity to one another, indeed if they share the vast majority of defining features, if there is some common core underlying all three. Does such a common core exist, akin somehow to the clearly felt phantom limb that remains after amputation? Given that it certainly must, how can (and should) one speak of it? Can one continue to call it Serbo-Croatian, despite the fact that this language has ceased to exist, both legally and politically? Whatever one calls it, does it play a role in the current trilingual situation, and if so what role does it play?

Second, how can such a transformation happen in an *instant*? One single, internally consistent language cannot trifurcate overnight into three separate languages. Here, the obvious question is whether there ever actually existed ‘one’ single language before that point? Was the incipient trilingual state already present? If so, to what extent was it present, and to what extent was this recognized before the so-called instantaneous breakup? Why in common parlance does one constantly encounter the belief that Serbo-Croatian split into the three successor languages at that one specific point in time (1991) identified as the dissolution of Yugoslavia?

Finally, why does the breakup produce a *trilingual* speaker instead of a bilingual one? The bipartite name of the now-defunct language, Serbo-Croatian, suggests an amalgam, or a compromise, or a partnership between two partners – something like a marriage. If such a partnership ends in divorce, the two partners go their separate ways. Why is the result of the breakup then not the two elements of that binomial, namely Serbian and Croatian? Whence the third partner?

The scholar to whom this volume is dedicated has already given intelligent – indeed, eloquent – answers to all these questions (see especially Bugarski 2004, Bugarski 2005, Bugarski 2010). In particular, it was he who articulated the difference between ‘language as communicative system’ and ‘language as symbolic system’, a distinction which figured crucially in both my own previous treatments of these issues (Alexander 2002-03, Alexander 2006: 379-426). Yet some of the questions still rankle, partly because they are so closely linked with the violence and disruptions of the breakup, and partly because the actors involved still hold very divergent views. In what follows, I treat the above questions in reverse order, and offer some observations on recent events both in the hope that the views of a knowledgeable outsider may yet contribute something, and in homage to one of the very few scholars of the question who is respected by all sides.

2. How many languages? Bi-, tri- or quadri-lingual?

An outsider might indeed have expected Serbo-Croatian to dissolve into Serbian and Croatian, especially as it was clear from the outset that the continued existence of Yugoslavia as a state depended on a successful coalition between these two central peoples, the Serbs and the Croats, each of whom came to the union with its own separate history, cultural traditions, and literary norms. Indeed, the best single answer to many of the above-articulated questions is the laconic, much quoted sentence by Croatia’s cultural icon Miroslav Krleža, according to which there is a single language ... *koji Hrvati zovu hrvatskim a Srbi srpskim* (“... which the Croats call Croatian and the Serbs Serbian”). Missing from this

formulation, however, is any mention of Bosnia, the ‘no man’s land’ which is sandwiched between Serbia and Croatia.

Bosnian, of course, is the third component, the third string in our trilingual speaker’s bow. Much of the trauma of Yugoslavia’s breakup came from the tension between the indisputable fact of Bosnia’s existence and the passionate desire of many Serbs and Croats that it cease to exist. Despite the fact that a Bosnian medieval kingdom had existed before the coming of the Ottoman Turks, many Serbs and Croats associate Bosnia primarily with Islam, and continue to nurture a sense of betrayal at the fact that so many of their co-nationals chose to embrace Islam some five centuries back. Matters are complicated by the fact that Slavic Muslims make up less than half the population of Bosnia, and that many non-Muslim Bosnians also consider the fact of “Bosnian-ness” to be a major part of their identity.

In terms of language, the issue is exacerbated by the disparity between Serbian and Croatian on the one hand, and Bosnian on the other. Prior to the formation of Yugoslavia Serbs and Croats had each developed a clearly delineated mode of cultural expression associated with a concrete national-ethnic identity. By contrast, the Bosnian sense of identity referred primarily to a physical location, and to the complexities of a necessary (and functioning) multiculturalism. There is evidence of a unified Bosnian sense of cultural identity dating from the late 19th century; ironically, however, it is the work of outsiders, the product of a Habsburg campaign to drive a wedge between Serbs and Croats in order to deflect a growing desire for South Slavic unity.

So long as Yugoslavia remained a viable state, it was not necessary for Bosnians to assert linguistic independence, since Serbo-Croatian (both as label and concept) described very well the amalgam of Serbian and Croatian elements that characterized Bosnian speech. When the fight between Serbs and Croats began to tear the country apart, however, Bosnian identity was put on the line: Bosnians had either to align themselves with one of the two major sides, or to develop a third, concrete identity based specifically on that which was neither Serb nor Croat. Muslims chose the second of these alternatives, of course, and this Bosniak, or Muslim-based, identity is now central to the Bosnian language, despite the fact that many Bosnians still feel that the essence of their identity transcends religious affiliation and is still connected with the somewhat mysterious sense of Bosnia as a special undefinable place.

What about Montenegrin – should it not be part of the equation? In the course of time it may well be, but at present there are good reasons why the joke is never phrased in terms of the ‘instant quadrilingual’. Consider the hypothetical (and highly unlikely) case of a velvet divorce: if Serbo-Croatian had split peace-

fully into Serbian and Croatian and only those two alternatives were available, Montenegrins would naturally have allied themselves with Serbian on the basis of shared cultural history (indeed even today roughly half of Montenegrins say that what they speak is Serbian) even as they maintained a separate Montenegrin ethnic identity. Given the clear bond between linguistic and cultural identity, however, Bosnia would literally be torn apart: there would be no “natural” alliance possible for the sizeable Muslim population. This is the reason that the establishment of a Bosnian language was next to inevitable. Equally inevitable, given that the codifiers of this Bosnian language took it upon themselves to imbue this language with differentializing Bosniak (Muslim) markers, is the situation whereby post-war Bosnia-Herzegovina has three separate official languages. This has led to tragicomic impasses in the everyday administrative realms of education, the judiciary, and similar. No smooth solution is yet in sight.

3. From ‘one’ language to ‘more than one’: an instantaneous shift?

In terms of the breakup of Serbo-Croatian, the critical concept in the above formulation is the term ‘one’. Both the Vienna agreement of 1850 and the Novi Sad agreement of 1954 spoke of ‘one language’; at the same time each document made clear reference to differential markers such as alphabet (both documents) and pronunciation (the latter). Perhaps the most characteristic phrase is another laconic Croatian pronouncement (this time by the linguist Ljudevit Jonke), describing the language as *jedan ali ne jedinstven* (‘one but not uniform’ [or ‘... unified’ – translations vary]). Already by the 1960s it was accepted that this ‘one’ language had two clearly differentiated variants, corresponding to the educated speech of Belgrade and Zagreb, respectively. Although the manifestoes of 1967 – whereby Croats proclaimed a separate Croatian language and Serbs accepted it on condition that they too could have a separate Serbian language (including within Croatia) – were both officially denounced, the 1974 constitution subsequently gave each republic the right to determine its own official ‘expression’. This was official recognition of the fact that each of the four major cultural centers of the Serbo-Croatian speaking area had its own identifiable linguistic expression. Nevertheless, Serbo-Croatian remained the ‘one’ official language of that part of the federation, to be replaced by Bosnian, Croatian, and Serbian only when these three separate successor countries were recognized.

Yet the concept of ‘one language’ is still hotly debated. Some claim that there never was a single language, and that the putative existence of one was a political fiction necessary to hold the state of Yugoslavia together. They cite as proof not only the existence of variation (which everyone recognizes) but also the claim that if a particular group feels that its mode of expression constitutes a

separate language then that qualifies it to be so, regardless of whether or not there is a separate state. Others claim that the language continues to be one, and that the putative need for separate languages is a political fiction necessary to fortify the *raison d'être* of the newly separate countries. They cite as proof the fact that speakers of the several new 'languages' continue to understand one another as before (which everyone also recognizes), and the fact that many world languages are pluricentric, encompassing several different standard norms each of which serves a separate group. The only difference is that prior to 1991 Serbo-Croatian was a pluricentric language within a single state whereas now it is a pluricentric language with separate norms for populations within several different states. The former is in fact a rather unusual situation whereas the latter is almost routine (witness English, French, German, Spanish, and others).

Those who reject the premise that Serbo-Croatian was ever a single language are passionately convinced that they are in the right. This group includes a number of Croatian linguists, most notably the elder statesmen Dalibor Brozović, Radoslav Katičić, and Stjepan Babić. Their ire was particularly aroused by the American linguist, Robert Greenberg, who made repeated reference in his 2004 monograph on the breakup of Serbo-Croatian to the 'unified language' (and also stated that Croatian linguists had undertaken to rewrite history to negate its past existence), and who furthermore made a number of factual errors in his presentation. Once the book was translated into Croatian, a multitude of scholars (the room is said to have been packed) convened in Zagreb in February, 2006, for a five-hour discussion of his book. Although not all condemned it with the same force (see Peti-Stantić 2008 for the full transcript of the day's proceedings), emotions ran very high, particularly on the point of the 'unified language'. In 2008, Greenberg published an updated edition with an afterword responding to this discussion. Although the factual errors had been corrected, the references to the 'unified language' and to the rewriting of history remained.

These same Croatian linguists are even more incensed at the work of one of their own, Snježana Kordić, a linguist who was born and educated in Croatia but now lives and works in Germany. In a series of articles, Kordić has consistently argued not only for the continued existence of a single pluricentric language, but that this language should continue to be called Serbo-Croatian. She has now published a book (2010) in which she accuses the Croat linguistic establishment of misrepresenting the truth and fomenting nationalist passions unnecessarily. At issue is precisely the concept of 'one' language, but in two very different formulations. When the Croat establishment claims that there never was a single unified language, they are stating their resistance to a policy they believe was forced upon them by Belgrade during the existence of Yugoslavia; accordingly, they feel

justified in standing up for the rights of the Croatian people. Kordić, by contrast, points out that the ‘one’ language never was unified but was always pluricentric, and that the nationalist zeal with which the Croatian language is defended is based upon untruthful allegations.

One thing is clear however, and this is that there was no instantaneous split of one language into more than one. Whatever was the status of Croatian at various points during the history of Yugoslavia, it is clear that there was a separate functioning norm long before 1991. Whether this was the insufficiently recognized Croatian language, or one of the several norms of the pluricentric Serbo-Croatian language, depends on one’s point of view.

4. The paradox whereby “one” is simultaneously “more than one”

Somewhat over a decade ago, I commenced work on what would become an extensive treatment of the post-Yugoslav linguistic situation. My central organizational concept was the simultaneous existence of one language at the communicative level and three languages at the cultural-symbolic level, and my belief was not only that both ‘the one’ and ‘the three’ could be described at the same time, but that students could be taught the underlying common core in a way that allowed them to acquire active knowledge of one of the three separate languages and passive knowledge of the other two. When it became evident that such a project must encompass two separate volumes, Ellen Elias-Bursać joined the undertaking as co-author of the second. The first volume, therefore (Alexander 2006), is a detailed descriptive grammar accompanied by a lengthy sociolinguistic commentary discussing how such a situation had come into being. The other volume, now in a second edition (Alexander and Elias-Bursać 2010), is a classroom textbook whose minimal grammar explanations contain cross-references to the more detailed explanations in the companion volume.

The central concern of both books is the common core, since, as Ranko Bugarski has claimed in a now-famous 2007 interview with a Croatian journalist, *svaki je naški devedeset posto vaški* (“90% of what we say is the same as what you say”). This core is referred to as BCS, an acronym devised from the initial letters of the three separate language names (Bosnian, Croatian, Serbian) listed in alphabetical order. That which is consistently different is identified not only by the letters B, C, and S (which refer, of course, to the three distinct codes) but also by the letters E and J, which refer to ekavian and ijekavian pronunciation (and, of course, spelling). The separation of the two sets is very important, since although the standard forms of B and C are consistently ijekavian, that of S permits both pronunciations. Any element of linguistic structure which is perceived by speakers to belong specifically to one (or more) of the three separate systems

is so identified, but in such a manner as not to impede the overall presentation of the common core as an over-arching system.

Although the grammar and vocabulary learned by the students is presented as common to BCS (with the proviso that words specific to separate systems are marked as such in vocabulary lists), each lesson presents the basic dialogues in three parallel columns, identified as Bosnian, Croatian, and Serbian. (Montenegrin is not given a separate presentation because its status as a separate codified language is not yet sufficiently established; the basic characteristic traits of Montenegrin are briefly described, however.) In this way, the student who is intent on learning only one of the three is able to do so, the student who is interested in making comparison with the other two is able to do so, and everyone is able to see at a glance how much commonality there is, at least at the communicative level.

Reaction to these books in the West has been uniformly positive, especially reaction to the sociolinguistic commentary (Alexander 2006: 370-426) for its explication of a situation which continues to mystify those on the outside, and most of all reaction to the textbook since it allows all the successor languages to be taught in a single classroom in a nonconfrontational manner. Reaction within former Yugoslavia has been muted, no doubt because each of the three successor countries naturally wishes its own language and culture to take pride of place, despite the inescapable financial fact that Western universities are lucky if they can offer instruction in even one language from the former Yugoslavia. Inhabitants of former Yugoslavia tend to view the label 'BCS' with irony, which is also understandable (one cynical Bosnian report glosses SBH not as 'srpski- bosanski- hrvatski', but as 'schizophrenic Bosnia-Herzegovina').

One clearly negative reaction, however, has come from the Serbian scholar Prvoslav Radić, who treats the book as one of two examples of what he calls 'external standardization of Serbian' (his other example is of a toothpaste package insert, which provides different versions for the Serbian and Croatian markets, respectively). Of course, neither of his two examples represents 'standardization': one is a translation of a single text and the other is a pedagogical presentation of the basic facts a student needs in order to begin to acquire practical competence. Rather, the article presents Radić's perception as a native Serb, and communicates the degree to which he feels each outsider's conception of Serbian agrees or does not agree with his own. Thus, he criticizes the unnamed translator because s/he seems to take excessive pains to differentiate the 'Serbian' and 'Croatian' toothpaste descriptions, and he criticizes the textbook because it does not present ekavian and ijekavian Serbian in equal measure, and because it presents all the language material in terms of what he views as excessive yet inconsistent 'polarizations'.

For those who teach the language(s), the first objection to the textbook is highly ironic, since this is the only textbook for foreigners that presents Serbian (or, in earlier formulations, the ‘eastern variant’ of Serbo-Croatian) as anything *other* than exclusively ekavian: the system which allows a word to be marked as both [S] and [J] clearly indicates to the student that Serbs can use ijekavian as well (furthermore, the areas in which ijekavian is used are defined so that the student knows it is not an issue of random variation). More to the point, because a beginning student needs to acquire the usage that is prevalent, especially in a capital city, the majority of the examples given in the Serbian sections are indeed ekavian. The second of Radić’s objections to the textbook is the more interesting: he objects to “polarization” (the setting up of clear and explicit opposites) and to ‘inconsistent polarization’ (the failure to maintain this system throughout). But anyone conversant with the actual linguistic material knows that there is no ‘polarization’. There are individual instances of ‘either / or’, such as alphabet usage, ekavian vs. ijekavian, or certain vocabulary items. But – and this is the critical point – none of these correlate strictly and in all instances with the division between B, C, and S. Rather, there are numerous instances of shared and overlapping usage, a fact which becomes immediately clear when one peruses the side-by-side examples throughout the book.

The most interesting of Radić’s objections, however, is the one he does not state explicitly, but which obviously underlies his entire presentation. He refers in the title of his paper only to the Serbian language, he cites the labels ‘Bosnian’, ‘Croatian’, and ‘Bosnian-Croatian’ in quotes, and at one point he refers to the presence of a particular linguistic trait ‘in all variants’. That is, his central criticism is that the book recognizes the existence of other languages on an equal level with Serbian. Such a view clearly goes against the firmly held stance of many Serbs, which is that Serbian is the primary language, and all other regional instantiations (such as those found in Bosnia and Croatia) are but local or regional variants of Serbian.

It is interesting to speculate whether Radić’s reaction would have been as severe if the actual linguistic material had been presented as a single unit rather than in three columns, and if the term Serbo-Croatian had been used instead of BCS. It is quite likely that such a presentation would have found full acceptance, since the view of many (but by no means all) Serbs is that Serbo-Croatian is simply a more broadly based term for Serbian. Indeed, this is also the view of Croats and Bosnians, and it accounts for the extensive efforts which Croat and Bosniak language planners have devoted to ‘de-serbianization’ of Croatian and Bosnian, respectively. It is unfortunate that so many people still associate the term ‘Serbo-Croatian’ so strongly with Serbian, since there are some for whom

Serbo-Croatian is simply their native language. For these individuals, the term 'BCS' no doubt sounds artificial and at best humorous. For everyone else, however, including those without prior emotional attachment, it is necessary to move on in as neutral a manner as possible, which is why the term BCS is now the best (and perhaps only) choice for the common communicative code.

5. Concluding remarks

Two decades have now passed since the breakup of Yugoslavia. The excessive zeal with which Croatian and Bosniak language planners have attempted to make their languages as different as possible from Serbian and from each other seems to have abated. Recent studies have demonstrated that although some of the changes have taken root in actual usage, many of them have not (see Langston and Peti-Stantić 2003 for Croatian and Marić-Vogel 2010 for Bosnian). Yet emotions still run very high among many Serbs and Croats, especially with respect to the theoretical question of whether Serbo-Croatian is still (or ever was) a single language. It is ironic (and indicative) that Bosnians, who must deal with the 'trilingual' situation on the ground and on a daily basis, are so worn out by the constant balancing act that they have little energy left for theoretical arguments. It is a good sign at least, and fortunate for everyone, that they are still able to tell jokes about it.

REFERENCES

- Alexander, Ronelle (2002-03). Bosnian, Croatian, Serbian: One language or three? *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 44-45 (published in 2006): 1-35.
- Alexander, Ronelle (2006a). *Bosnian, Croatian, Serbian: A Grammar with Sociolinguistic Commentary*. Madison : University of Wisconsin Press.
- Alexander, Ronelle (2006b). Review of Robert Greenberg, *Language and Identity in the Balkans*. *Journal of Slavic Linguistics* 14: 79-90.
- Alexander, Ronelle and Ellen Elias-Bursać (2010). *Bosnian, Croatian, Serbian: A Textbook with exercises and basic grammar*. Second edition. Madison : University of Wisconsin Press.
- Bugarski, Ranko (2004). Language and boundaries in the Yugoslav context. In: *Language, Discourse and Borders in the Yugoslav Successor States* (B. Busch, H. Kelly-Holmes, eds.). Clevedon : Multilingual Matters, 21-37.
- Bugarski, Ranko (2005). One, two, three, four: It's Serbo-Croatian that counts. In: *A Companion in Linguistics: A Festschrift for Anders Almqvist* (B. Smelik et al., eds.). Nijmegen : Stichting Uitgeverij de Keltische Draak, 310-323.

- Bugarski, Ranko (2010). Multiple language identities in Southeastern Europe (with a focus on Serbo-Croatian). In: *Europe – Evropa: Cross-Cultural Dialogues Between the West, Russia, and Southeastern Europe* (M. Könönen, J. Nuorluoto, eds.). *Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Multiethnica Upsaliensia* 18: 34-49.
- Greenberg, Robert D. (2004). *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its Disintegration*. Oxford : Oxford University Press.
- Greenberg, Robert D. (2005). *Jezik i identitet na Balkanu: Raspad srpsko-hrvatskoga*. Zagreb : Srednja Europa.
- Greenberg, Robert D. (2008). *Language and Identity in the Balkans: Serbo-Croatian and its Disintegration*. Updated Edition. Oxford : Oxford University Press.
- Kordić, Snježana (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb : Durieux.
- Langston, Keith and Anita Peti-Stantić (2003). Attitudes towards linguistic purism in Croatian: Evaluating efforts at language reform. In: *At War with Words* (M. Dedaić, D. Nelson, eds.). Berlin/New York : Mouton de Gruyter, 247-282.
- Marić-Vogel, Milena (2010). Language as a mirror of war and peace: The Case of Bosnia-Herzegovina. In: *Ottoman and Habsburg Legacies in the Balkans: Language and Religion to the North and South of the Danube River* (C. Voss, ed.) Munich : Otto Sagner, 35-99.
- Peti-Stantić, Anita (ed.). (2008). *Identitet jezika jezikom izrečen: Zbornik radova s Okruglog stola o knjizi Roberta D. Greenberga Jezik i identitet na Balkanu*. Zagreb : Srednja Europa.
- Radić, Prvoslav (2008). O eksternoj standardizaciji srpskog jezika. *Južnoslovenski filolog* 64: 356-383.

Ronel Aleksander

PARADOKS TRENUTNOG TRILINGVALA

Rezime

U jednom popularnom vicu govornici nekadašnjeg srpskohrvatskog prikazuju se kao lingvistički genijalci, jer su sa raspadom Jugoslavije preko noći stekli dva dodatna jezika. Humor proističe iz okolnosti da je ta situacija paradoksalna bar na tri načina. Najpre, ako su dotični jezici uistinu odeliti ne mogu se tako brzo naučiti još dva. Ali ako nisu odeliti jezici, zašto se govori da jesu? Drugo, pošto se jedan jezik ne može podeliti na tri manje-

-više trenutno, još pre rascepa morale su postojati odvojene komponente. A zašto su onda te odvojene komponente tretirane kao jedan jezik sve do pred sam rascep? Najzad, zašto se srpskohrvatski rascepio na tri komponente a ne dve, kako bi se zaključilo po njegovom imenu?

Odgovori na sva ova pitanja, kojima se uverljivo bavio naučnik u čiju čast se priređuje ovaj zbornik, tiču se koegzistencije jednog komunikacijskog jezika i triju odelitih kulturno-simboličkih jezika. U ovom prilogu autor se osvrće na neke skorašnje događaje, sa stanovišta jednog obaveštenog spoljnog simpatizera.

Ključne reči: jezik, policentričan, bosanski, hrvatski, srpski, BHS, srpskohrvatski.

Ronelle Alexander
University of California, Berkeley (USA)
e-mail: ralex@berkeley.edu

Vesna Požgaj Hadži, Tatjana Balažić Bulc

DRUGI I „DRUGI“: STAVOVI PREMA GOVORNICIMA RAZLIČITIH JEZIKA U SLOVENSKOM DRUŠTVU

Sažetak. U susretu s govornicima stranoga jezika već u prvom trenutku nesvjesno stvaramo sliku o njima koja je rezultat naših stavova i stereotipa o pripadnicima toga jezika općenito, a naši su stavovi rezultat dubljih ukorijenjenih društvenih stavova. Slovenski je jezik već stoljećima u kontaktu sa stranim jezicima, posebice susjednima: talijanskim, mađarskim, njemačkim i hrvatskim (nekadašnjim srpskohrvatskim). Od tih jezika na slovenski su utjecala baš potonja dva. Na temelju pilotskoga istraživanja u radu se odgovara na ova pitanja: a) kako slovenski govornici „doživljavaju“ govornike 12 stranih jezika (kineski, španjolski, američki i britanski engleski, talijanski, njemački, mađarski, hrvatski, srpski, bosanski, crnogorski, slovenski); b) postoje li razlike u ocjenjivanju govornika jezika s kojima je slovensko društvo bilo, odnosno nije bilo u kontaktu; i c) postoje li razlike u ocjenjivanju govornika stranih jezika i prvoga jezika ocjenjivača. Rezultati pokazuju da društveni stavovi i stereotipi o jezicima proizlaze iz povijesnih stereotipa o nekoj naciji, ali i to da se oni mogu i mijenjati zbog suvremenih društveno-političkih događaja.

Ključne riječi: stavovi o jeziku, sudovi, stereotipi, strani jezik, prvi jezik, interkulturalnost, tolerancija.

1. Uvod

Ulaskom Slovenije u Europsku uniju u slovenskoj se jezičnoj politici naglašava višejezičnost i interkulturalnost, ali i povećava potreba za realnom komunikacijskom kompetencijom na stranim jezicima. To se najuočljivije odražava u slovenskom školskom sustavu gdje se prvome stranome jeziku koji se uči od 4. razreda osnovne škole (najčešće je to engleski) u školskoj godini 2011/2012. u 7. razredu pridružuje obavezno učenje i drugoga stranoga jezika, a na popisu jezika koje škole mogu izabrati nalaze se administrativni jezici Europske unije francuski i engleski te susjedni jezici njemački, talijanski, mađarski i hrvatski.¹ Međutim, u javnosti se premalo pozornosti posvećuje pitanjima stavova prema tim jezicima i njihovim govornicima, među kojima su neki u slovenskom društvu privilegirani,

¹ Uradni list RS 47/2008 (16. 5. 2008). Dostupno na <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200847&stevilka=2058> (28. 11. 2010).

a drugi pod utjecajem društvenih zbivanja, posebice onih 90-ih godina prošloga stoljeća, još uvijek stigmatizirani. Ta je činjenica potakla naša istraživanja stavova prema govornicima različitih jezika u slovenskome društvu (v. Balažić Bulc i Požgaj Hadži 2009, Balažić Bulc 2009), budući da su naše vrijednosne reakcije na različite jezike i jezične varijetete zapravo reakcije na govornike tih jezika i varijeteta (Bugarski 1986).

2. Stavovi prema jeziku

Prema Bugarskom (2003: 96) stavovi prema jeziku jesu „nezvanične, *popularne reakcije na jezičke pojave* koje postoje u jezičkim zajednicama. One su deo šireg kompleksa verovanja i ukorenjenih vrednosnih sudova koji ima obeležja svojevrsnog lingvističkog folklora ili narodne lingvistike, a mogu se otkriti u svim vrstama društava“. Oni su, dakle, rezultat vjerovanja i ukorijenjenih vrijednosnih sudova u određenome društvu. Tako često možemo čuti da postoje lijepi i ružni jezici, laki i teški jezici, tvrdi i meki jezici, grubi i melodijski jezici, jezici koji se lakše i teže uče itd. Neki se jezici čak proglašavaju pogodnima za obavljanje određenih funkcija, npr. francuski za ljubav i diplomaciju, engleski za poslove i zabavu, talijanski za pjevanje itd. (Kovačević 2005). Forma preko koje se stavovi o jeziku izražavaju jesu sudovi o jeziku koje Bugarski (1986) dijeli na 1) sudove koji se odnose na jezik općenito (npr. vjerovanja o porijeklu, verbalna magija, tabu-teme, raznolikost jezika itd.); 2) sudove o pojedinim jezicima ili jezičnim varijetetima; i 3) sudove koji se odnose na govore pojedinaca odnosno sudove o idiolektima. Sudovi proizlaze iz različitih stereotipnih predodžbi o danim pojavama, etničkih, rasnih, klasnih, vjerskih, spolnih itd. Wodak i Reisigl (2004) stereotipe definiraju kao opća uvjerenja i mišljenja određenog društva o nekoj društvenoj grupi ili pojedincu kao članu te grupe. Ona nastaju na temelju neprovjerenih činjenica, kao rezultat zaključivanja prema ograničenim informacijama i pojednostavljivanja kompleksnih pojava i događaja u svijetu (Mikolič 2008). Stereotipi se javljaju kao slike o vlastitoj grupi, tj. o Nama (autostereotipi), te o drugim grupama, tj. o Drugima (heterostereotipi). Prisjetimo se npr. nekih stereotipa aktualnih zadnjeg desetljeća 20. st. koje navodi Bugarski (2005), kao što su bile npr. reakcije Srba na hrvatski, odnosno Hrvata na srpski jezik; reakcije na crnogorski; autostereotipi i heterostereotipi o latinici i ćirilici; nedodirnut i glorificiran položaj standardnoga jezika te još uvijek uglavnom negativan stav prema narječjima / dijalektima / govorima; neprihvatanje novih jezičnih pojava itd. Preselimo li se na slovenski prostor, u istom su se razdoblju opet aktualizirali stereotipi o Slovencima u očima stanovnika bivše Jugoslavije (marljivi, vrijedni, sposobni, civilizirani, ali i podređeni, premekani itd.) te uglavnom negativni stereotipi Slovenaca o *južnjacima* ili *čefurima*. Društvene norme koje potiču stere-

otipi proizlaze dakle iz uvriježenih struktura društvene dominacije (Šabec 2007), pri čemu neophodno dolazi do dihotomije MI i DRUGI, gdje 'naše' ima gotovo neminovno pozitivniju vrijednost nego 'strano'. Pritom vrijednost 'stranoga' ovisi o stupnju komunikacijske tolerancije (Mikolič 2008), što znači da odstupanja govornika određenih grupa prihvaćamo, a nekih drugih ne. Stereotipi nisu uvijek unaprijed i nepromjenjivo strukturirani, već su dio dinamičnih društvenih procesa. Dakle, oni neprestano nastaju, mijenjaju se i/ili obnavljaju.

Kao što je već u uvodu rečeno, u ovome se radu bavimo pitanjem stavova prema govornicima stranih jezika u slovenskome društvu koji se izražavaju sudovima o pojedinim jezicima, a sudovi proizlaze iz stereotipnih predodžbi o danim jezicima – u ovome slučaju riječ je o etničkim stereotipima. Oni nastaju generalizacijom neke karakteristike ili osobine, ponekad čak i istinite, na cijelu zajednicu (Mikolič 2008). Konstruirani su i reproducirani ne samo na osobnoj, odnosno međuosobnoj razini već i na razini društvenoga konteksta (Šabec 2007). Kao i svi drugi stereotipi, i etnički stereotipi mogu biti pozitivni ili negativni; negativni dovode do predrasuda, tj. do negativnih i emocionalno nastrojenih stajališta prema određenim grupama (Mikolič 2008), na temelju čega se u dominantnoj grupi uspostavljaju odnosi moći, privilegija i diskriminacije (Ule 2005).

3. Slovenski jezik u kontaktu s drugim jezicima

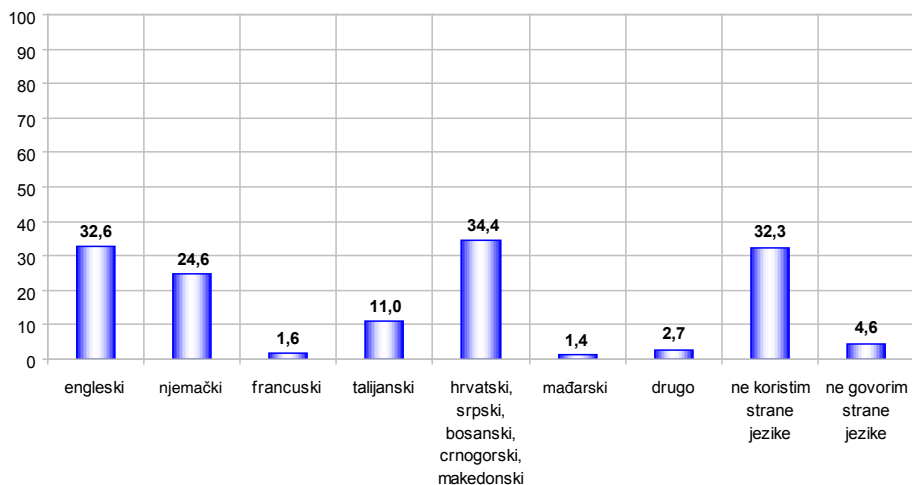
Slovenskim jezikom govori oko 2 milijuna govornika i prvi je jezik većine stanovništva u Republici Sloveniji, te manjinski jezik u susjednim državama – Italiji, Austriji i Mađarskoj. Uz slovenski kao državni jezik, u Republici Sloveniji posebna prava imaju dvije manjine na narodnosno miješanim područjima, talijanska u Primorskoj (0,11% cjelokupnog stanovništva) i mađarska u Prekomurju (0,32% cjelokupnog stanovništva), a posljednjih godina poseban status imaju i Romi (0,17% cjelokupnog stanovništva). Međutim, različiti popisi stanovništva u Sloveniji pokazuju da osim većinskoga slovenskog stanovništva (83%) u državi ne žive samo tri manjinske jezične i etničke zajednice već ih ima mnogo više; među njima najviše je doseljenika sa bivšeg srpskohrvatskog jezičnog područja i oni čine ukupno 6% stanovništva.²

Slovenski je jezik stoljećima u kontaktu sa stranim jezicima, posebice susjednima: talijanskim, mađarskim, njemačkim i hrvatskim (nekadašnjim srpskohrvatskim). Od svih jezika na slovenski su zbog društveno-povijesnih razloga najviše utjecali njemački jezik i nekadašnji srpskohrvatski. Naime, njemački je jezik do 20. stoljeća u Sloveniji imao status rezervnoga koda (na jugozapadu

² Postoci se navode prema zadnjem popisu iz 2002. (Statistični urad Republike Slovenije, Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj, 2002; <http://www.stat.si/popis2002/si/default.htm>, 28. 11. 2010).

talijski, a na sjeveroistoku mađarski), dok je u 20. stoljeću tu ulogu preuzeo srpskohrvatski, kao jedan od službenih jezika bivše Jugoslavije. Iako su u Jugoslaviji, prema načelu multikulturalnosti, status službenih jezika imali jezici svih republika unutar države (slovenski, srpskohrvatski, makedonski te manjinski jezici u Vojvodini i na Kosovu), srpskohrvatski je kao jezik većine preuzeo ulogu ne samo rezervnoga već i prestižnoga koda. To se naročito odražavalo u vojsci, saveznom parlamentu, poslovnoj komunikaciji itd. Spomenimo samo simboličan prestižni status srpskohrvatskog na jugoslavenskim novčanicama ili npr. na jugoslavenskim pasošima, na kojima je do 80-ih godina prošloga stoljeća tekst bio pisan na francuskom kao diplomatskom jeziku i srpskohrvatskom, a tek kasnije na slovenskom i francuskom jeziku (Požgaj Hadži i Balažić Bulc 2005). Srpskohrvatski je takav status zadržao sve do raspada zajedničke države 1991. godine, kada se sam „raspao“ na četiri nova standardna jezika: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski (više o tome u Požgaj Hadži i dr. 2009). Nadalje, kako kaže Bugarski (2002: 146–147), srpskohrvatski je, „kao najveći jezik zemlje, uzastopno služio kao važan činilac i simbol konstrukcije, dekonstrukcije i rekonstrukcije jugoslovenske države /.../“. To znači da „ranije varijante standardnog srpskohrvatskog paralelno napreduju u svojoj novoj ulozi zasebnih nacionalnih standarda /.../“. Međutim, novonastali standardi ne napreduju samo u ulozi nacionalnih standarda, već dobivaju status stranih jezika na stranim slavistikama, među kojima je i slovenska.

Utjecaj, kao i poseban položaj njemačkoga i bivšeg srpskohrvatskog jezika, odražava se i danas u slovenskome društvu, naime većina stanovništva (uglavnom starije generacije) još uvijek govori bar jedan od tih dvaju jezika. To pokazuju i rezultati istraživanja upotrebe stranih jezika u slovenskome društvu (v. Požgaj Hadži i dr. 2009). Prema anketi javnoga mnijenja koja je provedena srpnja 2009., na pitanje kojim se jezicima koriste izvan posla u Sloveniji 32,6% ispitanika odgovorilo da koriste engleski, 24,6% njemački i 34,4% ispitanika neki od jezika bivše zajedničke države (v. grafikon 1).

Grafikon 1: Koje jezike koristite izvan posla u Sloveniji?

Osim toga, ulaskom Slovenije u EU znanje stranih jezika postalo je važnije i oni na neki način postupno prodiru u različite sfere komunikacije, prije svega u znanstvenom i obrazovnom diskursu. Prema anketi, u službenoj komunikaciji (i u Sloveniji i u inozemstvu) koriste se strani jezici ovim redoslijedom: engleski, njemački, bivši srpskohrvatski, talijanski i francuski. Nasuprot tome, u privatnoj komunikaciji u Sloveniji od stranih jezika na prvome je mjestu bivši srpskohrvatski, pa engleski, njemački, talijanski, drugi jezici (npr. ruski, španjolski...) te na kraju francuski; a u inozemstvu engleski, bivši srpskohrvatski, njemački, talijanski, francuski. Odgovori na pitanje znanje kojih stranih jezika ispitanici smatraju važnim pokazuju, međutim, drukčiju sliku. Na prvome je mjestu, naravno, engleski jezik (93,4%), zatim njemački (80,7%), francuski je na trećem mjestu (32,9%) usprkos činjenici da se koristi manje od talijanskoga, koji je na četvrtome mjestu (24,1%). Španjolski također zauzima velik postotak, čak 13,3%, hrvatski 8,7%, ruski 5,7%, srpski 3,3% itd.

4. Istraživanje

Navedeni rezultati, ali i vlastita iskustva, potaknuli su nas na istraživanje stavova prema stranim jezicima u slovenskome društvu. Kao što je poznato, među različitim stranim jezicima uspostavlja se hijerarhija kako na individualnoj tako i na društvenoj razini, što znači da su nam neki jezici više, a neki manje strani. Naravno, njihov status u društvu ne ovisi o stupnju stranosti, već na to utječu i

drugi čimbenici, npr. stupanj srodnosti, kulturni kontakt, povijesni kontakt itd., a najutjecajnija je pritom jezična politika koja ima moć odlučivati koji će jezici biti više, a koji manje prisutni u određenome društvu. Dakako, da se to najlakše postiže njihovim (ne)uključivanjem u obrazovni školski sustav (Škiljan, Erdeljac 2009).

4.1. Ciljevi i hipoteze istraživanja

Na temelju pilotskoga istraživanja, provedenoga u proljeće 2009. godine, pokušali smo odgovoriti na ova pitanja: a) kako slovenski govornici „doživljavaju“ govornike 15 stranih jezika (američki i britanski engleski, francuski, njemački, španjolski, talijanski, ruski, nizozemski, arapski, japanski, hrvatski, srpski, bosanski, crnogorski); b) postoje li razlike u ocjenjivanju jezika s kojima je slovensko društvo bilo, odnosno nije bilo u kontaktu, i c) postoje li razlike u ocjenjivanju stranih jezika i prvoga jezika ocjenjivača.

Prema našim očekivanjima, ocjenjivači će imati pozitivniji stav prema govornicima jezika s kojima slovenski nije bio u izravnom kontaktu, a negativniji posebice prema govornicima jezika bivše Jugoslavije. Naime, u slovenskome se društvu već tradicijski uspostavlja negativna stereotipizacija prema „Istoku“, tj. prema pripadnicima bivše zajedničke države, te ujedno s njom izrazito netolerantan diskurs, čak diskurs mržnje (Šabec 2007).

4.2. Metodologija rada

Istraživanje je obavljeno pomoću upitnika koji je sadržavao 18 parova antonimskih pridjeva.³ Prvih devet odnosilo se na svojstva koja se pozitivno vrednuju na planu društvene uspješnosti (obrazovan / neobrazovan, pametan / glup, uspješan / neuspješan, uljudan / neuljudan, fin / grub, elegantan / zanemaren, bogat / siromašan, brz / rezerviran, urban / ruralan), a drugih devet na osobine o kojima više ovisi emocionalni odnos prema govorniku stranoga jezika (iskren / neiskren, dostojanstven / nedostojanstven, prirodan / neprirodan, uobražen / skroman, simpatičan / antipatičan, ljubazan / neljubazan, aktivan / pasivan, odlučan / bojažljiv, suosjećajan / ravnodušan). Uz svaki antonimski par navedene su vrijednosti od 1 do 7, pri čemu 1 znači najnegativniju karakteristiku, a 7 najpozitivniju.

Ocjenjivanje smo proveli na korpusu 12 odlomaka radijskih i televizijskih vijesti na različitim jezicima koji su odabrani prema ovim kriterijima:

- a) svjetski jezici prema broju govornika (Crystal 2010): kineski (mandarinski) – 890 milijuna govornika; španjolski – 330 milijuna govornika;

³ Upitnik je izrađen prema upitniku N. Desnica Žerjavić (2006), a u sklopu hrvatsko-slovenskog bilateralnog projekta: Hrvatski i slovenski u psiholingvističkom i sociolingvističkom kontaktu (2004–2005; voditelji Damir Horga i Vesna Požgaj Hadži).

engleski – 320 milijuna govornika, koji je u istraživanju bio zastupljen s dvama standardima, britanskim i američkim, budući da pripadaju različitom kulturološkom okviru, a osim toga pobuđuju i različite stereotipne predstave;

- b) susjedni jezici: talijanski, njemački (austrijski), mađarski;
- c) novi standardi bivšeg srpskohrvatskog jezika: hrvatski (ujedno i susjedni jezik), srpski, bosanski, crnogorski, i
- d) prvi jezik ocjenjivača: slovenski.

Odlomke radijskih i televizijskih vijesti na različitim jezicima ocjenjivali su studenti 1. 2. i 3. godine Odsjeka za slavistiku te Odsjeka za slovenistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Iako je ocjenjivanje obavljeno na manjem uzorku ($n = 20$), ipak smatramo da pokazuje relevantne rezultate koji mogu biti poticaj za daljnja istraživanja.

5. Rezultati i rasprava

Stavove prema govornicima različitih jezika odredili smo prema prosječnim vrijednostima ocjena pojedinih antonimskih parova, pri čemu smo posebnu pozornost namijenili odstupanjima od prosjeka, s jedne strane, najvišim (5,5-7), a, s druge, najnižim (1-4). Na taj smo način odredili jezike koji se prema ocjenama pojedinih karakteristika znatno razlikuju od drugih jezika bilo u pozitivnom, bilo u negativnom smislu. Prosječne vrijednosti prikazane su u tablici 1 (masno su označene pozitivne, a kurzivom negativne karakteristike).

U analizu su uključene samo one ocjene čiji su jezik ocjenjivači prepoznali (broj ocjenjivača za pojedini jezik naveden je u tablici 1). Budući da crnogorski jezični standard, koji je službeno prihvaćen tek 2007. godine, nije prepoznao nijedan ocjenjivač, nismo ga uključili u analizu.

Kriterij	Kineski (n = 9)	Španjolski (n = 19)	Engleski (britanski) (n = 20)	Engleski (američki) (n = 20)	Talijanski (n = 20)	Njemački (n = 20)	Mađarski (n = 19)	Hrvatski (n = 13)	Srpski (n = 14)	Bosanski (n = 3)	Slovenski (n = 20)
neobrazovan / obrazovan	5,46	6,47	6,94	6,82	5,12	6,00	6,00	5,54	4,72	5,50	6,29
glup / pametan	5,25	6,03	6,94	4,77	4,71	6,23	6,09	5,54	5,00	5,50	6,00
neuspješan / uspješan	5,25	5,63	5,14	6,35	4,65	5,94	5,40	4,82	4,43	4,50	5,65
nepristojan / pristojan	4,63	5,10	4,87	5,93	4,88	5,65	5,75	5,15	5,07	5,50	6,24
grub / fin	5,09	4,78	5,00	4,82	5,52	4,77	5,09	<i>3,90</i>	<i>3,50</i>	4,50	5,01
zanemaren / elegantan	5,29	5,27	6,47	5,18	4,88	5,30	5,40	4,29	4,15	4,50	5,30
siromašan / bogat	5,59	5,39	6,27	6,12	5,70	5,47	4,72	4,86	<i>3,50</i>	4,00	5,47
rezerviran / brz	4,54	5,57	5,00	5,24	6,06	4,54	5,36	3,36	4,72	6,50	4,36
ruralan / urban	4,25	5,27	6,40	6,82	4,18	6,06	5,07	4,54	4,57	4,00	5,30
neiskren / iskren	4,25	5,39	5,00	5,04	4,59	5,36	5,35	4,07	5,22	6,00	4,89
nedostojanstven / dostojanstven	5,75	5,25	5,74	5,47	5,11	5,24	4,49	5,00	4,50	5,00	5,07
neprirodan / prirodan	5,40	5,49	5,20	5,60	5,00	4,72	5,29	4,82	5,29	6,50	5,00
uobražen / skroman	5,50	3,77	4,27	4,48	3,29	4,36	4,32	4,93	4,57	7,00	4,88
antipatičan / simpatičan	5,72	4,72	4,20	4,82	3,53	4,54	5,22	3,75	4,00	5,00	4,94
neljubazan / ljubazan	3,88	4,61	4,92	5,10	5,11	4,36	5,02	4,54	4,50	6,00	4,30
pasivan / aktivan	<i>3,46</i>	6,46	6,34	5,65	6,11	5,88	4,92	<i>3,90</i>	4,93	5,50	5,47
bojažljiv / odlučan	4,25	5,85	6,47	6,07	6,35	6,35	5,32	4,68	4,50	5,00	5,88
ravnodušan / suosjećajan	<i>3,54</i>	<i>3,94</i>	4,40	4,58	<i>3,71</i>	4,77	4,50	3,75	4,65	5,50	4,53

Tablica 1: Ocjene karakteristika govornika prema pojedinim jezicima

Ako pogledamo krajnje vrijednosti, možemo zaključiti da su samo pozitivno okarakterizirani govornici engleskoga (britanski i američki), njemačkoga, mađarskoga, bosanskoga i slovenskoga, samo negativno govornik srpskoga, dok

govornici kineskoga, španjolskoga, talijanskoga i hrvatskoga jezika imaju obje oznake. Zanimljivo je da se negativne karakteristike uglavnom javljaju na području emocionalnih kriterija (izuzevši hrvatski i srpski). Konkretni opisi prikazani su u tablici 2 (kose crte označavaju granicu između kriterija društvene uspješnosti i emocionalnih kriterija, a brojevima je prikazan broj karakteristika).

Jezik	Σ	pozitivne karakteristike	+	negativne karakteristike	–	razl.
kineski	7	bogat // dostojanstven, skroman, simpatičan	4	// neljubazan, pasivan, ravnodušan	3	+1
španjolski	8	obrazovan, pametan, uspješan, brz // aktivan, odlučan	6	// uobražen, ravnodušan	2	+4
engleski (britanski)	8	obrazovan, pametan, elegantan, bogat, urban // dostojanstven, aktivan, odlučan	8	–	0	+8
engleski (američki)	8	obrazovan, uspješan, pristojan, bogat, urban // prirodan, aktivan, odlučan	8	–	0	+8
talijanski	8	fin, bogat, brz // aktivan, odlučan	5	// uobražen, antipatičan, ravnodušan	3	+2
njemački	7	obrazovan, pametan, uspješan, pristojan, urban // aktivan, odlučan	7	–	0	+7
mađarski	3	obrazovan, pametan, pristojan //	3	–	0	+3
hrvatski	6	obrazovan, pametan //	3	grub // antipatičan, pasivan, ravnodušan	4	–2
srpski	2	–	0	grub, siromašan //	2	–2
bosanski	10	obrazovan, pametan, pristojan, brz // iskren, prirodan, skroman, ljubazan, aktivan, suosjećajan	10	–	0	+10
slovenski	5	obrazovan, pametan, uspješan, pristojan // odlučan	5	–	0	+5

Tablica 2: Karakteristike govornika prema pojedinim jezicima

Kao što pokazuje tablica 2, prema broju karakteristika malo se razlikuju mađarski (3 karakteristike) i srpski (2 karakteristike), što znači da govornici tih dvaju jezika imaju najviše neutralnih ocjena (ocjene 4–5,5). Iz toga se može zaključiti da su i stavovi prema njima najneutralniji, tj. niti pozitivni niti negativni. Ostali su govornici prema broju karakteristika dosta blizu (5–10 karakteristika). Prema broju pozitivnih karakteristika izdvajaju se govornici bosanskoga (10/10 karakteristika), obaju engleskih standarda (oba 8/8 karakteristika) te njemačkoga (7/7 karakteristika), iz čega bismo mogli zaključiti da su stavovi prema njima u slovenskome društvu izrazito pozitivni. S druge strane, prema broju negativnih karakteristika izdvajaju se govornici hrvatskoga (4/6 karakteristika) i srpskoga (2/2 karakteristike).

Od **svjetskih jezika** najpozitivnije su ocijenjeni govornici engleskoga, pri čemu je govornik britanskoga standarda okarakteriziran kao obrazovan, pametan, elegantan, bogat, urban, dostojanstven, aktivan i odlučan (8 pozitivnih karakteristika, uglavnom s prosječnom ocjenom višom od 6), a govornik američkog standarda kao obrazovan, uspješan, pristojan, bogat, urban, prirodan, aktivan i odlučan (8 pozitivnih karakteristika, od toga više od pola s prosječnom ocjenom iznad 6). S druge pak strane, ocjenjivači pripisuju govornicima kineskoga i španjolskoga i pozitivne i negativne karakteristike. Kineski govornik označen je kao bogat, dostojanstven, skroman i simpatičan (4 pozitivne karakteristike, sve s prosječnom ocjenom ispod 6), ali neljubazan, pasivan i ravnodušan (3 karakteristike, sve s prosječnom ocjenom iznad 3), dok je španjolski govornik označen kao obrazovan, pametan, uspješan, brz, aktivan i odlučan (6 pozitivnih karakteristika, od toga polovica s ocjenom iznad 6), ali uobražen i ravnodušan (2 negativne karakteristike s prosječnom ocjenom iznad 3).

Zanimljivo je da istraživanje ne pokazuje veće razlike u ocjenama obaju engleskih standarda iako se samo prije nekoliko godina u slovenskom društvu mogao primijetiti izrazito negativan stav prema Amerikancima, što je pokazalo i istraživanje (Balažić Bulc i Požgaj Hadži 2009). Ti rezultati potvrđuju činjenicu da naši stavovi o Drugima ne proizlaze samo iz ukorijenjenih društvenih stereotipa, već na njih uvelike utječu i suvremena društvena zbivanja u određenome društvu. Naime, u tih nekoliko godina došlo je do velikih društvenih promjena u SAD-u koje su i u svijetu bile izuzetno pozitivno prihvaćene, što je vjerojatno utjecalo i na rezultate ovoga istraživanja. Promijenjen odnos odražava se i u slovenskome javnome diskursu (npr. u različitim medijima), koji ima i najveći utjecaj na stvaranje novih stereotipnih stavova o Drugima. Nadalje, govornik španjolskoga okarakteriziran je neutralnije, a pozitivne karakteristike uglavnom pripadaju području društvene uspješnosti, dok je slika govornika kineskoga jezika prilično stereotipna, naime Kineze još uvijek zamišljamo kao bogate i stroge mandarine.

Od **susjednih jezika** najpozitivnije je okarakteriziran govornik njemačkoga, neutralno govornik mađarskoga, a govornik talijanskoga i s pozitivnim i negativnim karakteristikama. Govornik njemačkoga okarakteriziran je kao obrazovan, pametan, uspješan, pristojan, urban, aktivan i odlučan (7 pozitivnih karakteristika, od toga više od polovice s prosječnom ocjenom iznad 6), a govornik mađarskoga kao obrazovan, pametan i pristojan (3 pozitivne karakteristike, od toga 2 s prosječnom ocjenom iznad 6), dakle samo ocjenama društvene uspješnosti. S druge je strane govornik talijanskoga fin, bogat, brz, aktivan i odlučan (5 pozitivnih karakteristika, od toga više od polovice s prosječnom ocjenom iznad 6), ali uobražen, antipatičan i ravnodušan (3 negativne karakteristike s prosječnom ocjenom iznad 3).

Iz tih rezultata možemo zaključiti da su stavovi prema govornicima njemačkoga i mađarskoga pomalo idealizirani, budući da ocjene ne pokazuju stereotipne predstave o grubim, rezerviranim i ravnodušnim Nijemcima, pa i Mađarima. Neutralan stav prema mađarskome jeziku ne iznenađuje, naime, iako je u pitanju susjedni jezik, slovensko društvo (osim sjeveroistočnoga dijela Slovenije) nije u kontaktu s njim, ni u jezičnome ni u kulturnome smislu. Stereotipnim stavovima više odgovaraju ocjene govornika talijanskoga, koje su najvjerojatnije rezultat suvremenih društvenih zbivanja u Italiji.

Grupi susjednih jezika pripada i hrvatski jezik. Međutim, zbog povijesnih i suvremenih društveno-političkih okolnosti uključen je u sljedeću grupu, tj. grupu novih standarda bivšeg srpskohrvatskog.

Među govornicima **novih standarda bivšeg srpskohrvatskog** najpozitivnije je okarakteriziran govornik bosanskoga, koji je po mišljenju ocjenjivača obrazovan, pametan, pristojan, brz, iskren, prirodan, skroman, ljubazan, aktivan i suosjećajan (10 pozitivnih karakteristika, od toga polovica s prosječnom ocjenom iznad 6), no s napomenom da su standard prepoznala samo 3 ocjenjivača. Govornik hrvatskoga okarakteriziran je i pozitivnim i negativnim karakteristikama, pri čemu prevladavaju negativne. On je okarakteriziran kao obrazovan i pametan (2 pozitivne karakteristike s prosječnom ocjenom iznad 6), ali grub, antipatičan, pasivan i ravnodušan (4 negativne karakteristike s prosječnom ocjenom iznad 3). Samo negativnim karakteristikama označen je govornik srpskoga jezika, i to kao grub i siromašan, međutim prema broju svih karakteristika ubrajamo ga, kao i mađarski, među neutralno okarakterizirane jezike. Kao što smo već spomenuli, crnogorski nije bio prepoznat kao jezik te zato nije niti uključen u istraživanje.

Zanimljivo je da se slika govornika bosanskog jezika nimalo ne podudara sa stereotipom Bosanca kao neobrazovanog, glupog, siromašnog i ruralnog čovjeka (v. Balažić Bulc i Požgaj Hadži 2009). Negativne oznake posebice govornika hrvatskoga sigurno su rezultat aktualnih političkih odnosa među državama.

Ocjenjivači su ocjenjivali također **slovenski jezik**, tj. govor govornika slovenskoga kao prvog jezika. Poznato je naime da prvi jezik govornika uvijek ima poseban status (v. npr. Kovačević 2005), što potvrđuju i rezultati ovoga istraživanja. Govornik slovenskoga jezika okarakteriziran je samo pozitivnim karakteristikama kao obrazovan, pametan, uspješan, pristojan i odlučan (5 pozitivnih karakteristika, od toga više od polovice s prosječnom ocjenom iznad 6). Međutim, ovdje ne možemo zaobići činjenicu da se proces ocjenjivanja prvoga jezika razlikuje u usporedbi s ocjenjivanjem stranoga jezika. Naime, s jedne strane ocjenjivači imaju prema vlastitome jeziku obično pozitivniji odnos, a s druge strane mogu prepoznati javnog govornika i prema tome ocjenjivati govornika, a ne jezik općenito kao što je to slučaj u ocjenjivanju svih drugih jezika.

6. Zaključak

Rezultati istraživanja stavova prema govornicima različitih jezika u slovenskome društvu pokazuju da ocjenjivači među odabranim svjetskim jezicima najpozitivnije ocjenjuju govornike engleskog jezika. Od susjednih jezika pozitivno je okarakteriziran njemački, neutralno mađarski, dok su ocjenjivači manje skloni talijanskome jeziku. U grupi novonastalih standarda bivšeg srpskohrvatskog jezika najpozitivnije je okarakteriziran bosanski standard, dok su srpski i hrvatski okarakterizirani pomalo negativno. Crnogorski standard ocjenjivači nisu prepoznali. Ocjene koje smo dobili ovim istraživanjem rezultat su ukorijenjenih stereotipnih stavova o govornicima određenih jezika (npr. o Kinezima, Britancima itd.), ali se one često i mijenjaju zbog aktualnih društveno-političkih zbivanja, npr. stavovi o govornicima američkog engleskog ili hrvatskog jezika.

Rezultati također potvrđuju činjenicu da predrasude i netolerancija proizlaze iz nepoznavanja Drugoga, te iz povijesno-društvenih okolnosti. Zato bi jedan od zadataka slovenske jezične politike trebao biti razvijanje jezične svijesti o jezicima koji su negativno okarakterizirani, i to ne samo njihovim uključivanjem u slovenski obrazovni sustav, već i poticanjem pozitivnog javnog diskursa o pripadnicima tih jezika. Nadalje bi slovenska jezična politika trebala razvijati i promovirati višejezičnost, a važan uvjet optimalnoga funkcioniranja višejezičnosti jest, prema riječima Bugarskog (2005: 39), „tolerancija, i to shvaćena ne pasivno, kao puko podnošenje neizbežne različitosti, nego aktivno, kao spremnost da se izađe u susret drugom i drukčijem“ – odnosno, Drugom i „Drugom“.

LITERATURA

- Balažic Bulc, Tatjana (2009). Odnos do tujih jezikov in njihova prepoznavnost v slovenski družbi. *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije* (ur. V. Požgaj Hadži, T. Balažic Bulc, V. Gorjanc). Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 181-194.
- Balažic Bulc, Tatjana i Vesna Požgaj Hadži (2009). Stereotipi o govornicima stranih jezika. *Jezična politika i jezična stvarnost / Language Policy and Language Reality* (ur. J. Granić). Zagreb : HDPL, 499-508.
- Bugarški, Ranko (1986). *Jezik u društvu*. Beograd : Prosveta.
- Bugarški, Ranko (2002). *Nova lica jezika*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Bugarški, Ranko (2003). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd : Čigoja štampa/XX vek.
- Bugarški, Ranko (2004). Language policies in the successor states of former Yugoslavia. *Journal of Language and Politics* 3/2: 189-207.
- Bugarški, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Crystal, David (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. New York : Cambridge University Press.
- Desnica-Žerjavić, Nataša (2006). *Strani akcent*. Zagreb : FF press.
- Kovačević, Borko (2005). Stavovi govornika srpskog jezika prema stranim jezicima. *Srpski jezik* 10/1–2: 501-518.
- Mikolič, Vesna (2008). Diskurzivna narava stereotipov in predsodkov ter soočanje z njimi v sodobni demokratični družbi. *Jezik in slovstvo* 53/1: 67-77.
- Požgaj Hadži, Vesna in Tatjana Balažic Bulc (2005). Kam je izginila srbohrvaščina? Status jezika nekoč in danes. *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj* (ur. M. Stabej). Ljubljana : Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 30–39.
- Požgaj Hadži, Vesna in Tatjana Balažic Bulc, Vojko Gorjanc (ur.) (2009). *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (zbirka Kultura sožitja).
- Požgaj Hadži, Vesna in Tatjana Balažic Bulc, Vlado Miheljak (2009). Srbohrvaščina v Sloveniji: nekoč in danes. *Med politiko in stvarnostjo. Jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. (ur. V. Požgaj Hadži, T. Balažic Bulc, V. Gorjanc). Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 27-39.
- Šabec, K. (2007). Kdo je čefur za kranjskega Janeza: Stereotipi in kulturne razlike v evropskem kulturnem kontekstu. *Stereotipi v slovenskem jeziku*,

literaturi in kulturi (ur. I. Novak Popov). Ljubljana : Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, 102-116.

Škiljan, Dubravko i Vlasta Erdeljac (2009). Hrvatski na pragu Europske unije. *Jezična politika i jezična stvarnost / Language Policy and Language reality* (ur. J. Granić). Zagreb : HDPL, 589-597.

Ule, Mirjana (2005). Predsodki kot mikroideologije vsakdanjega sveta. *Mi in drugi. Nestrpnost na Slovenskem* (ur. V. Leskošek). Ljubljana : Mirovni inštitut, 21-40.

Wodak, Ruth and Martin Reisigl (2004). Discourse and Racism. *The Handbook of Discourse Analysis* (D. Schiffrin, ed.). Oxford : Blackwell, 538-567.

Vesna Požgaj Hadži, Tatjana Balažic Bulc

OTHERS AND “OTHERS”: ATTITUDES TOWARD SPEAKERS OF DIFFERENT LANGUAGES IN THE SLOVENE SOCIETY

Summary

When we meet speakers of a foreign language, we immediately form a picture of them that results from our perceptions and stereotypes about the speakers of that language in general, and our perceptions are a result of deeply rooted and ingrained social attitudes. The Slovene language has been in contact with other languages for centuries, particularly with the neighbouring ones: Italian, Hungarian, German and Croatian (formerly Serbo-Croatian). Slovene was most strongly influenced by the latter two languages. On the basis of pilot research, we tried to find answers to the following questions: a) how Slovene speakers “see” speakers of 12 foreign languages (Chinese, Spanish, American and British English, Italian, German, Hungarian, Croatian, Serbian, Bosnian, Montenegrin, Slovene); b) whether there are differences in evaluating languages with which Slovenian society has, or has not, been in contact; c) whether there are differences in evaluating foreign languages and the native language of the evaluator. The results have shown that social attitudes and stereotypes about languages ensue from historical stereotypes of a nation but that they can be changed under the influence of current political and social developments.

Keywords: language attitudes, stereotypes, foreign language, native language, interculturality, tolerance.

Vesna Požgaj Hadži
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
e-mail: vesna.hadzi@guest.arnes.si

Tatjana Balažic Bulc
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
e-mail: tatjana.balazic-bulc@guest.arnes.si

Jelena Filipović

LANGUAGE POLICY AND PLANNING IN STANDARD LANGUAGE CULTURES – AN ALTERNATIVE APPROACH

Abstract. Herein, an alternative approach to language policy and planning in standard language cultures is presented, which offers a new interpretation of language, its forms, functions and its communicative domains. Linguistic standardization is no longer understood as a fixed canon imposed from “the above” that allows for very few changes to be introduced into the standard variety. The focus of this alternative model of language policy and planning is on *de facto* language interventions through emergent language behavior carried out by interested communities of practice. The traditional *de iure* language policy of states and scientific institutions is based on the *de facto* language planning and it accompanies and supports social change and alterations in cultural models of our societies.

Keywords: language standardization, language policy and planning, standard language culture, community of practice, language management, language leadership, emergent language behavior.

1. Language policy and planning as an academic discipline

The history of language planning is probably as long as the history of human communities themselves, but as a scientific concept and as a research area it was introduced in the second half of the 20th century. In academic literature, ‘language planning’ first appears as a fully defined term in the famous paper by E. Haugen on language standardization in Norway:

By language planning I understand the activity of preparing a normative orthography, grammar, and dictionary for the guidance of writers and speakers in a non-homogenous speech community. In this practical application of linguistic knowledge *we are proceeding beyond descriptive linguistics into an area where judgment must be exercised in the form of choices among available linguistic forms* (Haugen 1959: 8; italics mine).

As can be seen from the above citation, even this first definition of language policy and planning is marked by the idea that this activity is based not on linguistic criteria, but rather on *choices* of language forms which are to form part of a prestigious, standardized variety of a given language. These choices, as

has been shown on numerous occasions since then, depend much more on social, cultural, political and other extralinguistic factors than on the structures of languages involved.

During the 1960s, language policy and planning was mainly concerned with solving language problems of newly founded states on continents that were liberating themselves from their centuries-long status of European colonies. In scientific terms, the process was carried out in line with the concepts of structural linguistics, which was, like all traditional positivist science, searching for objective and absolute truth and timeless consistency in accounting for language forms and functions. Anthropological linguistics, theoretical linguistics, and sociology of language, among others, aimed at preserving the languages outside of the European continent, thus focusing on corpus and status language planning, with the ultimate goal of choosing varieties that would become national languages, help modernization and strengthen nation-states in the newly decolonized world. Even though it was not among the strategic goals of the first language planners, the 'one nation-one state-one language' concept outlined by Herder and Humboldt in the early 19th century (which has to the present day marked standardization processes in Europe) was easily recognizable in language policy and planning efforts of that period in decolonized states in Africa, Asia and the Middle East.

During the 1970s and 1980s, ethnography of speaking, sociology, anthropology, anthropological linguistics, cognitive linguistics, and above all sociolinguistics, which positions itself as a methodologically and theoretically autonomous linguistic discipline that recognizes the relevance of an interdisciplinary approach to language analysis, all contribute to a new interpretation of the theory and method of language policy and planning. Descriptive, purely linguistic, models of language policy are brought into question, and attempts are made to develop new approaches which would provide a deeper and more consistent understanding of this discipline (Ricento 2000, 2006; Hornberger 2006). Ethical principles of status and corpus planning and concepts of „rationalist“ language policy are brought into critical focus. Namely, voices are beginning to be heard that the structural view of language (within the scope of linguistics which does not communicate effectively with other social sciences and humanities), based on the understanding of language in the post-Renaissance Europe in which educational systems were geared towards the standardization of students' speech behavior, is actually reflected in the political psychology of nationalism, which is still the dominant model of sociolinguistic and political organization of the majority of states both in Europe and in other continents (see Filipović 2009a, for further discussion). In other words, the idea that language policy and planning is an ideology-free and non-political process in which languages are viewed merely

as systems which may be more or less suitable for standardization and modernization is rejected in favor of a critical, socially engaged analysis of language status, language corpus and language acquisition¹ policy and planning in different socio-political contexts. Consequently, the idea that languages are independent from their users and that language planning should be applied to varieties which are the most suitable for future modernization and development, stripped of all social, ideological, political, ethical and other connotations, is no longer acceptable as the model of language policy and planning theory.

The last decade of the 20th century brings about new ideas about linguistic rights and linguistic human rights, and the theory and practice of language policy and planning experiences another shift in focus:

(...), the question is not so much how to develop languages as which languages to develop for what purposes, and, in particular, how and for what purposes to develop local, threatened languages in relation to global, spreading ones (Hornberger 2006: 28).

In recent years a number of research agendas in the field of linguistics have opted for a critical approach to language and its functions, and view language as one of the crucial devices in the process of formation of cultural models which affect the structure of our social and speech communities, as well as the nature of human relations in private and public domains, together with the concepts of social power, social hierarchy and hegemony. Consequently, language use is correlated directly with social relations within a community. Study of this correlation provides us with important information about the essence of balance and/or imbalance of power, equality and/or inequality as well as hegemony, which are at the core of our societies (Filipović 2009a: 110).

In other words, as Spolsky (2009: 1) states, language policy and planning is always about choices, whether it is a choice of languages among bilingual/plurilingual speakers, or a choice of dialects, registers or styles within a single linguistic variety. All these choices always stand in correlation with the structure of our social systems, with the type of communicative situation, and with the verbal repertoire of the members of the speech/social/ethnic/cultural community. Spolsky (2009) presents three distinct components of language policy: language practice, language ideology and language management. He uses the term 'language beliefs' for what I define as language ideology, as I believe language ideologies to be social rather than individual constructs (such as beliefs and attitudes). Language ideologies not only contain traditional attitudes and beliefs

¹ Language acquisition policy and planning is here used as a synonym for language education policy and planning.

about language, its structure, its functions and values, but, more importantly, they are conventional cognitive representations of linguistic phenomena in a given cultural/social/speech community. Members of each speech community use language ideologies to learn and evaluate what are socially acceptable and appropriate ways of applying linguistic means when communicating with other members of the same community. Spolsky defines language practice as real-life language use, while language management is understood as

(...) the explicit and observable effort by someone or some group that has or claims authority over the participants in the domain to modify their practices or beliefs. (...) Management (...) accounts for many language choices, but it is not automatically successful. It presupposes a manager: the pressures produced by language practices and beliefs are different in that they may be authorless. (...). A number of scholars cite rhetorical statements in favor of a language as though they proved the existence of language managers, rather than the wishful thinking of politicians and language activists (Spolsky 2009: 5-6).

It is noteworthy that all researchers in this area presently insist on the fact that any language policy and planning cannot be analyzed independently from all other factors which influence and shape human lives within a given social system. As a result, language use as well as language standardization always stands in a two-way relationship with social, political, religious, ethnic, psychological, emotional and other features of our speech communities.

If we accept the above as a new paradigm of language policy and planning, we can then bring into this analysis some of the constructivist scientific concepts, a postmodern view of science which re-examines and re-evaluates all the key scientific notions and conclusions, and which offers alternative definitions of terms such as language, standardization, culture, science, politics of knowledge, etc.:

Postmodern intellectual inquiry started to turn back on itself, to question how we came to think as we do, why we construct particular visions of reality, in whose interests supposed norms, values and givens operate. *Postmodernism, then, is a philosophical questioning of many of the foundational concepts of received canons of knowledge* (Pennycook 2006: 62; italics mine).

In the continuation of this paper, I will make an attempt to outline a possible alternative view of future language policy and planning in the modern world, focusing primarily on the European continent, which can be defined as the continent of standard language cultures (Milroy 2001). I would like to examine the possibilities of introducing theoretical and methodological models of language policy which are not language management as defined by Spolsky (2009). Rather, these new models would be based on certain clearly defined activities of indi-

viduals and groups, intended to adjust patterns of language use to the needs and demands of communicative practices in different communicative domains and within different segments of our standard language cultures.

2. Standard language cultures and language policy and planning

The end of the 20th and the beginning of the 21st century in Europe is marked by active and conscientious examination of linguistic human rights, language ecology and language education policies. Consequently, preservation and revitalization of minority, regional and migrant languages have become topics of a number of international documents, policies and declarations. Thus, less and less space is dedicated by language planners to issues regarding corpus planning of the so-called national languages characterized by long traditions of standardization, carried out through the nationalist or modular model of standardization (Geeraerts 2003; Bugarski 2005). This cultural model of standardization identifies the state with the nation and the nation with the standard language (for a more detailed account of the operation of this model in the process of standardization of Serbian, see Filipović 2009a). I strongly believe that the postmodern, constructivist approach to language policy and planning should dedicate part of its research agenda to the future of standard languages (along with the aforementioned issues of linguistic human rights and revitalization of endangered languages). From that assertion the further conclusion can be drawn that we need to turn our efforts to the revaluation of the politics of knowledge² and to epistemological orientations which have for centuries shaped the language policies and language planning procedures of standard languages, as well as to consider the possibility of applying alternative approaches to language policy which would enable the natural development of standard linguistic varieties in accordance with the social, cultural and political development of the societies which use them.

By *politics of knowledge* I understand institutionalized epistemological orientations and methodological procedures used to select and analyze phenomena in different scientific fields and strategies used to define scientific facts about those phenomena. Politics of knowledge also includes narrative and rhetorical devices and linguistic registers used to describe, present and distribute those sci-

² Hacking 1999 (cit. in Phelan 2001: 129), makes a distinction between the *practice of science* and the *ideology of science*. While the practice of science has enabled us to construct theories that account for the phenomena of the natural world, it has also provided science and scientists with an ideologically privileged position within our societies. This has had a decisive impact on attitude formation and acceptance or rejection of points of view (the rejection being predominantly reserved for those who do not fit into the frameworks of thought of the dominant political, economic, military and cultural powers embodied in scientists and scientific institutions which have for centuries formed a particular social elite within European and other societies).

entific facts through formal educational systems and other cultural or governmental institutions. As I already pointed out in a quote by Alastair Pennycook cited at the end of the previous section, these are canonized scientific frameworks run by institutions of the state and scientific institutions in the so-called Western world, formed in accordance with the Eurocentric model of society and science, based on the ideas of modernity and ‘modern science’ formulated at the end of the 17th century. Epistemological models influenced by modernity have had a direct impact on the scientific understanding of human language, which is viewed as a ‘purified’ system of communication. The main objective of ‘pure’ language usage is the creation of a modern, rational subject capable of using language in formal public domains. Thus, a particular type of linguistic competence based on standard language use in formal communicative contexts becomes a criterion for hierarchical placement of individuals on the scale of social power and prestige:

The practices of purification, (...), tools for stripping language of direct connection to things of social forms, would come to form some of the most important bases for constructing modern subjects in terms of their rationality and their availability to speak within the public sphere – and thus for evaluating each individual and community and determining his or her proper place in the emerging social order (Bauman, Briggs 2003: 31).

Construction of standard language varieties which resulted from the above epistemological orientation, understood as one of the cornerstones in the formation of European nation-states, has set the stage for the cultivation of standard language cultures on our continent. According to Milroy (2001: 530-531), speakers in standard language cultures believe that it is of crucial importance that their languages exist in standardized forms, which says much more about their language ideologies (collective cognitive constructs regarding the proper language forms and usage) than about the language structure itself. A standard language is not a universal category, it is a consequence of specific socio-political and scientific interventions based on the idea that certain linguistic varieties and their forms and structures are more ‘correct’, more ‘regular’ than the others, and that they should be used in public, professional and educational domains. Of course, such a scientific position in standard language cultures is most commonly interpreted as a universal truth; the absence of prescribed language in formal domains is defined as a feature of uneducated speech, which, in turn, directly correlates with the speakers’ socio-economic status and their positioning in the hierarchy of social prestige:

The prestige attributed to the language varieties (by metonymy) is indexical and involved in the social life of speakers (Milroy 2001: 532).

When it comes to the relationship between language change and standardization, it is important to point out that standardization represents an outcome of active, purposeful interventions of groups or individuals in the process of language maintenance or language change. These interventions are practically always externally motivated; they are about language functions and domains, but much more than that, they are about socio-political and scientific orientations of language planners. In standard language cultures, interventions that brought about standard languages are also used to form language ideologies which are very often explicitly articulated by the language planners, presented in official language policy documents and commented on in everyday laypersons' discourse. At the core of these ideologies is the concept of a single pure, correct language variety, while all the other varieties of the same language are evaluated as 'incorrect', 'unacceptable' 'primitive', etc. A great majority of speakers within standard language cultures never questions such 'linguistic correctness' and does not feel the need to justify it by logical or grammatical rules and interpretations:

Indeed all prescriptive arguments about correctness that depend on intra-linguistic factors are post-hoc rationalizations (...). But an intra-linguistic rationalization is *not the reason why* some usages are believed to be wrong. The reason is that it is simply *common sense*: everybody knows it, it is part of the culture to know it, and you are an outsider if you think otherwise: *you are not a participant in the common culture*, and so your views can be dismissed (Milroy 2001: 536).

Language policy in standard language cultures can be defined as *top-down* language policy, or language management, carried out from the heights of relevant national institutions that use their authority to present the 'correct language' through prescriptive manuals and textbooks, grammars and language curricula in formal education, thus making clear-cut decisions about the corpus of standard languages. Such language policies more often than not do not have adequate capabilities to recognize language changes which go hand-in-hand with the changes of social structure within our societies and to propose and introduce corresponding adaptations in the standard variety. If we agree that language is not a mere reflection of our social relations, but rather one of the devices for their construction, reconstruction or change, we can clearly see that *top-down* language policy often stands in direct opposition to communicative and socio-cultural needs of certain social groups.

In the following section, I would like to investigate whether language management, i.e., language policy carried out through clearly visible externally authorized managers, is the only way to update the corpora of standard language cultures. I believe that contemporary science has the means to adopt and develop alternative approaches to language policy and planning, which are not based on

the ‘command and control model’ of language management, but on concepts and ideas of complexity theory, in which language management becomes replaced by language leadership.

3. Language policy and complexity theory

Management is a term borrowed from engineering and management sciences, and it is defined as planning, controlling and coordinating activities in order to achieve a set of objectives by following a number of well-defined procedures. It presupposes the presence of a manager (or a number of managers) whose role is to direct and control the people they manage in order to successfully complete a certain task.

In complexity theory³, however, management is replaced by *leadership*, which is

(...), an amorphous phenomenon that has intrigued us since people began organizing, (and which) is being examined now for its relational aspects. (...) there are more and more studies on partnership, followership, empowerment, teams, networks, and the role of context. (...) Ethical and moral questions are no longer fuzzy religious concepts but key elements in the relationship any organization has with colleagues, stakeholders, and communities. (Whitley 2004: 13-14)

Leadership is based on trust and solidarity, while management relies on institutionalized, formalized positions of power within the organization’s hierarchy (Faucher, Everett, Lawson 2008: 7).

In order to provide a more comprehensive outlook of an alternative theory and method of language policy and planning based on complexity theory, it is necessary to further discuss some of its concepts. Until the second half of the 20th century positivist methodological models dominated all spheres of scientific research. Objectivity of research procedures and definition of universal, permanent, unchangeable laws and theories was the principal objective of all activities in natural and technical sciences on the one hand, and in social sciences and humanities on the other (Bondarenko 2007). A series of new discoveries, primarily in natural sciences, such as physics and chemistry, and discovery and research of *dissipative structures*⁴ by Nobel Prize laureate in chemistry Ilya Prigogine have shed new light on the overall organization of all living systems:

³ “Complexity science introduces a new way to study regularities that differs from traditional science. Traditional science has tended to focus on simple cause-effect relationships. (...) Complexity science posits *simple* causes for *complex* effects. (...) Complexity theory, or complexity studies, is an inclusive term that admits multiple ways of knowing” (Phelan 2001: 130; 135).

⁴ Dissipative structures are defined as ordered structures which are created out of complex, seemingly unpredictable interactions among large numbers of elements (Bondarenko 2007: 40). Dissipation is here understood as a more general term, as a view of reality as a product of thought, action

Life is only possible in open systems exchanging matter, energy and information with outside world. *It is also clear that a society is a nonlinear system; what one person does influences the action of others* (Prigogine 2000: 895-896; italics mine).

Complexity theory supposes that speech communities, as any other systems or social organizations, rather than simply following the idea of traditional hierarchical organization, should self-organize *heterarchically* in accordance with their own needs and world views (Wheatley, Kellner-Rogers 1996), thus forming versatile and adjustable internal structures and engaging to the maximum of their capacities in order to achieve higher levels of complexity. Heterarchic organizations are created through relations of interdependence in a complex social network of interaction and cooperation in self-organized structures (Stark 2001: 75). Therefore, speech communities can be organized either as mechanical or as complex systems. If we strive to reach new levels of complexity and heterarchy, we create adaptable, flexible, intelligent, resilient and self-renewable social systems which are capacitated to successfully react and respond to different types of social, political, cultural and other challenges (Wheatley, Kellner-Rogers 1996). In line with what Prigogine (2000) stated about the way one person's behavior influences the rest of the members within a community, one more aspect of complex systems should be underlined: people create *networks* in which individuals sharing the same world ideologies come into contact. Then, through their interactions, *communities of practice* emerge, whose members share a common purpose and work towards common benefit:

In spite of current ads and slogans, the world doesn't change one person at a time. It changes as networks of relationships form among people who discover they share a common cause and vision of what's possible. (...) Rather than worry about critical mass, our work is to foster critical connections. We don't need to convince large numbers of people to change; instead, we need to connect with kindred spirits. Through these relationships, we will develop the new knowledge, practices, courage, and commitment that lead to broad-based change (Wheatley, Frieze 2006).

Concepts of self-organization, resilience, innovation, and adaptability to change then become cornerstones of a community of practice which is ready to achieve higher levels of complexity and adapt to new surroundings (i.e., new socio-political, cultural, historical and other demands of the world we live in).

According to Wheatley (2004: 21), in complex systems, everything that disrupts the existing order of the system actually plays a crucial role in self-

and interaction in continuous change.

organization and formation of new and more complex structures, which allow the system to survive and grow:

Whenever the environment offers new and different information, the system chooses whether to accept that provocation and respond. This new information might be only a small difference from the norm. But if the system pays attention to this information, it brings the information inside, and once inside the network, the information grows and changes. If the information becomes such a large disturbance that the system can no longer ignore it, the real change is at hand. At this moment, jarred by so much internal disturbance and far from equilibrium, the system will fall apart. In its current form, it cannot deal with the disturbance, so it dissolves. But the disintegration does not signal the death of the system. *If a living system can maintain its identity, it can self-organize to a higher level of complexity, a new form of itself that can deal better with the present*" (italics mine).

When it comes to language policy and planning within standard language cultures, it may be posited that communities of practice in which leaders emerge can produce new language behavior that suits their particular communicative needs and supports their individual or collective identities and ideologies. Standard language cultures have been fully developed for centuries and their national and political identities cannot be threatened by minor alterations introduced into the standard language corpus. Thus, if we attempt to allow interested communities of practice to use language in accordance with their own needs, we may also allow them to create *de facto* language policies (Shohamy 2006: 3) which, unlike the *de iure* language management or top-down language policies imposed by designated experts and institutions, do not prescribe what should or should not form part of the standard variety corpus, but rather base their choices on *emergent⁵ language behavior*. Emergent language behavior is carried out through a large number of high quality communicative interactions of low intensity within self-organized communities of practice. Those are interactions which take place in an atmosphere of positive and open-minded contacts in *bona fide* conversations based on partnership, communal goals and cooperation (what is in conversation analysis normally identified as 'face-saving' strategies, or 'positive face' (Kasper 2005: 6)).

Such language planning opens up towards changes in social structure and adapts to particular demands of interested communities of practice. More often than not it defies the *de iure* language policies defined through formal institutions of language management. In the process of *de facto* language planning, leaders⁶,

⁵ Emergence: „(...) the arising of novel and coherent structures, patterns and properties during the process of self-organization in complex systems" (Goldstein 1999, cit. in Corning 2002).

⁶ Leaders thus can emerge from all strata of the society.

identified by their inherent, implicit positive social roles within communities of practice, influence the language behavior of all other members of the community, without imposing it as the only acceptable or correct language behavior.

I will try to provide an illustration of the above described model of *de facto* language policy and planning in the area of gender sensitive language use, which has until recently never been a topic of discussion among official language managers within academic and state institutions. Therefore, gender sensitive language policy and planning has for decades been carried out through language use among interested communities of practice through a process which might be called *language harmonization*, in which alternative language forms and structures emerge and their possible suitability for standardization is evaluated in real life language use first within a given community of practice and then within larger strata of the society (Filipović 2009b: 120).

For instance, we can focus on the use of gender sensitive nouns and pronouns in educated discourse in Australian English and in Serbian. Powels (2003) compares the use of gender neutral forms of nouns and pronouns in Australian English in time intervals which she defines as the pre-feminist reform period (1960s and 1970s) and the post-feminist reform period (1990s) in public spontaneous (non-scripted) oral discourse (radio and TV shows, parliamentary debates, etc.). Her research shows that the use of masculine nouns and pronouns as generic and gender-inclusive in Australian public discourse has dropped from 95% in the pre-feminist reform period to 18% in the last decade of the 20th century. Powels indicates that the reform and corresponding changes in language behavior have been carried out by women within interested communities of practice, while the adaptation in speech practices within this speech community at large represent a result of the overall change in language ideologies and heightened consciousness of men and women alike about the discriminatory nature of use of gender insensitive morphological forms (Powels 2003: 567).

From the above recount, the conclusion can be drawn that the Australian culture has already implemented certain aspects of gender sensitive language planning based on emergent language behavior of interested communities of practice, which has already found its place within the corpus of standard Australian English. In Serbia, however, the situation is rather different. Gender sensitive language practices of interested communities of practice in this country are still very 'invisible' to the general public and often a topic of heated debates and negative stereotypes both in the academic circles and in the general public. One small step forward⁷ in this area is gender sensitive differentiation of academic

⁷ In accordance with the interpretation of scientific truth presented in the previous sections, I evaluate this language behavior as positive. In a way, it represents a come-back of the pre-World War II

titles of teaching staff at the Department of Iberian Studies, School of Philology, University of Belgrade (which I define as an interested community of practice). At the official internet presentation of the Department terms such as *sekretarka* (feminine form of the noun *sekretar*, 'secretary, administrative assistant') *asistentkinja*, *docentkinja*, *vanredna profesorka* (feminine forms of the nouns assistant, assistant professor, associate professor) appear along with *asistent*, *vanredni profesor* (corresponding masculine forms of the same nouns), etc. Empirical evidence from internal written communication indicates that this gender sensitive use of academic titles has partially been accepted in other departments within the School of Philology, so more and more often official memos are being sent by *upravnica* and *predsednica* (feminine forms of the words 'head (of the department)' and 'president (of a committee)') and received by *članice* ('member' fem., pl.) and *članovi* ('member' masc., pl.) alike (for a more detailed discussion on gender sensitive language policies in Serbian, see Filipović 2009b; Filipović, forthcoming). My feeling is that such *de facto* language planning can become a part of our standard language culture only after Serbian academic and general public recognizes this language behavior as 'commonsense' and 'normal', i.e., as linguistic practice which does not put into jeopardy the survival of standard Serbian as we know it.

At any rate, if we accept the idea that our societies are complex systems and treat them as networks out of which interested communities of practice emerge which allow us to adopt new information and adapt to it, we might be able to produce emergent language behavior which would present a considerable input in the process of new attitude formation toward the standard language. And only when these new attitudes bring about a shift in the overall language behavior and result in the creation of new language ideologies in terms of what is correct, normal, acceptable, expected, etc. in the standard language, can we begin to formulate new *de iure* language policies which will find their place in textbooks, prescriptive manuals and official governmental declarations.

4. Conclusions

The alternative approach to language policy and planning in standard language cultures presented in this paper is based on a new interpretation of language, its forms, functions and communicative domains. Thus, language standardization is not understood as a fixed *top-down* imposed canon which makes it practically

public written discourse. During that period, a number of female associations and charity societies was founded, and it was completely normal for the terms *predsednica*, *podpredsednica*, *članica* (feminine morphological forms for president, vice-president, member, etc.) to appear in their Statutes and Bylaws.

impossible to introduce changes into the standard language corpus, but rather as a *de facto* language planning which is defined through emergent language behavior in interested communities of practice and which follows and adapts to shifts and changes in social structures, cultural models and overall world views. Language management thus becomes replaced by language leadership in heterarchically organized communities of practice in which the role of a leader can be assumed by any member of the community, unlike the role of language managers who are defined by their institutionalized positions in the social academic and political hierarchy within the society. It is my strong belief that such language policy and planning within the existing standard languages provides a much clearer account of the structure of our societies, as well as of the relevance of communicative functions and needs which make our language interactions meaningful. In other words, as stated by Wheatley, Frieze (2006), it is not necessary to persuade all the speakers of a given standard language at the same time to adopt certain minor or major adaptations into the linguistic variety they regard as a national monument. We need to work on establishing critical relationships and interactions which bring us closer to other individuals who share our world views, our understanding of knowledge and science, and who also share our faith in the objectives we decide to accomplish. That is the only way for the new standard language systems to emerge: to create language forms and communicative practices that are aligned with new, different or alternative social, cultural, political and other needs. If and when those forms and structures become part of the standard language, this new language might make a more profound impact on all aspects of our social and private lives.

REFERENCES

- Bauman, Richard, Charles L. Briggs (2003). *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Bondarenko Pisemskaya, Natalia (2007). El lenguaje y la teoría del caos. *Opción*, Año 23, No. 53: 38-51.
- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Corning, Peter A. (2002). The re-emergence of 'emergence': A venerable concept in search of a theory. *Complexity* 7(6): 18-30.
- Faucher, Jean-Baptiste P. L., André M. Everett, Rob Lawson (2008). A complex adaptive organization under the lens of the LIFE model: The case of Wikipedia. Paper presented at: *The Fourth Organizational Studies Summer Workshop: "Embracing Complexity: Advancing Ecological Understand-*

- ing in *Organization Studies*. " June 5-8, Pissouri, Cyprus [on-line]. Available at: www.egosnet.org/jart/prj3/egosnet/data/uploads/OS_2008/W-070.doc [23. 09. 2010]
- Filipović, Jelena (2009a). *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd : Zadužbina Andrejević.
- Filipović, Jelena (2009b). Rodno osetljive jezičke politike: teorijske postavke i metodološki postupci. *Anali Filološkog fakulteta*, Beograd, 21: 109-127.
- Filipović, Jelena (forthcoming). Gender and power in language standardization of Serbian. *Gender and Language* 5(1).
- Geeraerts, Dirk (2003). Cultural models of linguistic standardization. In: *Cognitive Models in Language and Thought. Ideology, Metaphors and Meanings*. (R. Dirven, R. Frank, M. Pütz, eds.). Berlin : Mouton de Gruyter, 25-68.
- Goldstein, Jeffrey (1999). Emergence as a Construct. History and Issues. *Emergence* 11: 110-125.
- Hacking, Ian (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, MA : Harvard University Press.
- Haugen, Einar (1959). Planning for a standard language in Norway. *Anthropological Linguistics* 1(3): 8-21.
- Hornberger, Nancy (2006). Frameworks and models in language policy and planning. In: *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (Th. Ricento, ed.). Malden, MA : Blackwell Publishing, 24-41.
- Kasper, Gabriele (2005). Linguistic etiquette. In: *Intercultural Discourse and Communication* (S. F. Kiesling, Ch. Bratt Paulston, eds.). Malden, MA : Blackwell Publishing, 58-77.
- Milroy, James (2001). Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5/4: 530-555.
- Pennycook, Alastair (2006). Postmodernism in language policy. In: *An Introduction to Language Policy: Theory and Method* (Th. Ricento, ed.). Malden, MA : Blackwell Publishing, 60-76.
- Phelan, Steven E. (2001). What is complexity science, really? *Emergence* 3(1): 120-136.
- Powels, Anne (2003). Linguistic sexism and feminist linguistic activism. In: *The Handbook of Language and Gender* (J. Holmes, M. Meyerhoff, eds.). Malden, MA : Blackwell Publishing, 550-570.
- Prigogine, Ilya (2000). The networked society. *Journal of World-Systems Research* 6: 892-898.
- Ricento, Thomas (2000). Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. *Journal of Sociolinguistics* 4: 196-213.

- Ricento, Thomas (ed.) (2006). *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Malden, MA : Blackwell Publishing.
- Shohamy, Elena (2006). *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. New York : Routledge.
- Spolsky, Bernard (2009). *Language Management*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Stark, David (2001). Ambiguous assets for uncertain environments: Heterarchy in postsocialist firms. In: *The Twenty-First Century Firm: Changing Economic Organization in International Perspective* (P. Dimaggio, ed.). Princeton, NJ : Princeton University Press, 69-104.
- Wheatley, Margaret J. (2004). *Leadership and the New Science: Discovering Order in a Chaotic World*. Third edition. San Francisco, CA : Berrett-Koehler Publishers.
- Wheatley, Margaret J., Myron Kellner-Rogers (1996). *On Self-Organization: The Irresistible Future of Organizing*. <http://www.margaretwheatley.com/articles/irresistiblefuture.html> [21. 09. 2010]
- Wheatley, Margaret, Deborah Frieze (2006). *Lifecycle of Emergence – Using Emergence to Take Social Innovation to Scale*. <http://www.margaretwheatley.com/articles/emergence.html> [11. 02. 2010]

Jelena Filipović

JEZIČKA POLITIKA I PLANIRANJE JEZIKA U STANDARDNOJEZIČKIM KULTURAMA - MOGUĆNOST ALTERNATIVNOG PRISTUPA

Rezime

U radu se predstavlja alternativni pristup jezičkoj politici i planiranju jezika u kontekstu standardnojezičkih kultura, koji nudi jedno potpuno novo tumačenje jezika, njegove forme, funkcija i komunikativnih domena njegove upotrebe. Jezička standardizacija se ovde ne tretira kao fiksirani, „s vrha“ nametnut kanon pri kome je u korpus standardnog jezika veoma teško ili gotovo nemoguće uneti adaptacije koje bi pratile i podržale promene u društvenim strukturama i sistemima, odnosno kulturnim modelima. Fokus ovog novog modela jezičke politike i planiranja je na *de facto* jezičkom planiranju koje kroz spontanu govornu praksu definišu zainteresovane govorne zajednice, na koje se oslanja *de iure* jezička politika državnih i naučnih institucija.

Ključne reči: jezička standardizacija, jezička politika i planiranje jezika, standardnojezička kultura, jezički menadžment, jezičko predvodništvo, delatna zajednica, teorija kompleksnosti, spontano iznedrena jezička praksa.

Jelena Filipović
Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu
e-mail: jelenafilepovic@fil.bg.ac.rs
jelenafilegd@gmail.com

Vera Klopčič

ZAŠTITA JEZIKA I KULTURE ROMA U MEĐUNARODNIM DOKUMENTIMA

Sažetak. Autorica razmatra opšte principe manjinske zaštite u Evropi u kontekstu zaštite ljudskih prava i osvetljava položaj romske zajednice kao specifičnog pitanja u savremenom evropskom sistemu zaštite manjina. Nju interesuju pre svega pravni okvir koji može poslužiti za zaštitu romskog jezika na međunarodnom planu i mogućnosti koje se otvaraju za razvoj romskog jezika u procesu provođenja međunarodnih dokumenata, naročito Okvirne konvencije Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina i Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima. Iako u stručnim krugovima postoje velike razlike u sferi definisanja značaja romskog jezika kao kohezivnog elementa romske nacije, koji objedinjuje istorijske, društvene, ekonomske i kulturne dimenzije identiteta Roma, velika većina stručnjaka i predstavnika romskih organizacija slaže se u oceni da su odredbe Povelje o zaštiti neteritorijalnih jezika, pre svega priznanje romskog jezika i zaštita protiv diskriminatornog postupanja, izuzetno značajne za dalji razvoj romskog jezika.

Ključne reči: Romi, nediskriminacija, socijalno uključivanje, romski jezik i kultura, međunarodni dokumenti, Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima.

1. Opšte napomene

Krajem prošlog veka međunarodne organizacije su u relativno kratkom razdoblju usvojile dokumenta u kojima se reguliše političko značenje zaštite manjina, te važnost kulturne i jezičke raznolikosti kao posebne vrednosti u savremenim društvima. Organizacija Ujedinjenih naroda, Savet Evrope, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju i Evropska unija, kao i brojne druge međunarodne ustanove, uz razmatranje ljudskih prava, zaštite manjina, nediskriminacije i jednakih mogućnosti, ističu značaj tih dokumenata za poboljšanje uslova u kojima žive Romi u Evropi.¹ Političke promene početkom devedesetih godina prošlog veka ubrzale su proces usaglašavanja na međunarodnoj sceni, a međunarodne romske organizacije po prvi put u istoriji ulaze na tu scenu kao subjekat u procesima

¹ U skladu sa odlukom prvog Svetskog kongresa Roma iz 1971. godine u tekstu upotrebljavam izraze 'Romi' odnosno izraz 'romski' za oznaku romske populacije i jezika. Ukoliko originalni izvori sadrže drugačiju terminologiju, prenosim i termin iz originalnog dokumenta.

evropskih integracija. Naučnici i istraživači širom Evrope bave se sa sve većim interesovanjem proučavanjem jezika, istorije i kulture Roma, i to postaje jedna od najatraktivnijih tema mnogih humanističkih i društvenih nauka. Razvija se i nova naučna disciplina romologija, s posebnim naglaskom na proučavanju romskog jezika i kulture.²

Glavni istraživački prioritet na području unapređenja položaja Roma prvenstveno je usmeren ka proučavanju različitih oblika posebne zaštite i modela socijalne integracije. Pri tom se zbog istorijskih okolnosti u prvi plan postavlja eliminacija predrasuda prema Romima, koje se i danas širom Evrope izražavaju kroz različite oblike romofobije odnosno anticiganizma. Iako su procesi međunarodnih integracija i principi poštovanja različitosti otvorili nove prostore za suživot različitih kultura, stiče se utisak da obrasci socijalnog isključivanja Roma kao nepoželjnih sugrađana ostaju stabilni neovisno od velikih društvenih promena. Zato je Savet Evrope, zajedno sa romskim organizacijama, započeo posebnu kampanju „Dosta“ sa ciljem podizanja svesti u borbi protiv predrasuda prema Romima.

Tekst koji sledi razmatra opšte principe manjinske zaštite u Evropi u kontekstu zaštite ljudskih prava i osvetljava položaj romske zajednice kao specifičnog pitanja u savremenom evropskom sistemu zaštite manjina. U okviru ovog rada interesuju nas pre svega pravni okvir koji može poslužiti za zaštitu romskog jezika na međunarodnom planu i mogućnosti koje se otvaraju za razvoj romskog jezika u procesu provođenja međunarodnih dokumenata, pre svega Okvirne konvencije Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina i Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima.³

² Univerzitet u Novom Sadu i Udruženje građana Ženske studije i istraživanja već pet godina ostvaruju uspešnu saradnju u organizovanju Škole romologije kao eksperimentalnog programa za stručno usavršavanje romskog jezika, istorije, kulture i stanovanja. Škola traje jedan semestar. To je jedinstven akademski program za Rome i ne-Rome u jugoistočnoj Evropi i kao takav je uvršten među 20 najuspešnijih programa od strane ERSTE fondacije iz Beča u 2007. godini. Koordinatorica Škole romologije je profesorica emerita Svenka Savić.

³ Izuzutno mi je zadovoljstvo da u Komitetu eksperata za kontrolu nad provođenjem Povelje sudelujem kao ekspert iz Slovenije zajedno sa profesorom Rankom Bugarskim, tako da imam čast da sa njim razmenim mišljenja i delim utiske u toku rada Odbora. Naročito me raduje da mogu da iznesem neka svoja zapažanja i ovom prilikom, i pokušaću da kao pravnica predstavim sadržaj relevantnih pravnih dokumenata na način koji potpomaže ideju kulturne raznolikosti u praksi. U drugom poglavlju knjige *Evropa u jeziku*, naslovljenom „Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima“ a posvećenom uspomeni na prof. dr Melaniju Mikeš, prof. Bugarski razmatra širi značaj ovog instrumenta za razvoj jezika u Evropi sa lingvističkog aspekta.

2. Međunarodni dokumenti i kulturna prava manjina

U životu svake manjine kulturna prava imaju važnu ulogu, jer je kultura sastavni deo identiteta pojedinca, pripadnika manjine i manjine kao celine, a istovremeno i najprepoznatljiviji način izražavanja sopstvenog identiteta. Zato su za očuvanje kulture i jezika nacionalnih manjina važne opšte odredbe o zaštiti opstanka, očuvanja i razvoja nacionalnih ili etničkih, kulturnih i jezičkih manjina, kao i posebne odredbe o zaštiti individualnih kulturnih i jezičkih prava. Međunarodni okvir je od izuzetnog značaja kao institucionalni oslonac za očuvanje jezika i identiteta za sve „raspršene, neteritorijalne“ manjine, to jest za one manjine koje nemaju svoju matičnu zemlju kao političku zaštitnicu u naporima za očuvanje i razvoj jezika i identiteta. Posmatrano iz istorijske perspektive, dugo su prevladavale političke dimenzije zaštite nacionalnih manjina, a na međunarodnom planu najpre su formulisani načini za izbegavanje mogućih konflikata između država zbog položaja manjina kao delova naroda koji žive u drugoj zemlji. Regulisanje položaja „zaboravljenih, raspršenih“ manjina postalo je aktuelno tek krajem XX veka, najpre kao sporedno pitanje manjinske zaštite; paradoksalno, ono danas privlači sve veću pažnju kako politike tako i akademskih i naučnih krugova.

Kulturna prava manjina danas su široko prepoznata kao najznačajniji segment etničkog identiteta.⁴ Obuhvataju širok spektar prava, kao što su pravo na izražavanje i negovanje jezika i kulture, razvoj sopstvenih institucija, mogućnosti održavanja kontakata pripadnika manjinskih grupa ili naroda sa kojima dele etničke, kulturne i jezičke karakteristike, i negovanje kulture kao dela baštine manjinske grupe i naroda. U širem smislu, kulturna prava obuhvataju celokupnu sferu privatnog života, mogućnosti očuvanja tradicionalnog načina života i slobodno ispoljavanje vere. Uprkos tom velikom značaju, odredbe o zaštiti kulturnih i jezičkih prava manjina u smislu pozitivne zaštite u opštim obavezujućim dokumentima međunarodnog prava formulisane su srazmerno skromno i uopšteno. Kultura i jezik se u tim dokumentima spominju pre svega kao elementi identiteta na osnovu kojih se zabranjuje svaka diskriminacija, kao jedno od opštevažećih načela savremene zaštite prava čoveka. Pravo na očuvanje i izražavanje kulture pripadnika manjina na univerzalnom planu sadrži član 27 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (1976), koji glasi:

U državama u kojima postoje etničke, verske ili jezičke manjine, lica koja pripadaju takvim manjinama ne mogu se lišiti prava da, u zajednici s drugim članovima svoje grupe, imaju svoj kulturni život, ispovedaju i ispoljavaju svoju veru i koriste svoj jezik.

⁴ Detaljnije o modelu poštovanja kulturnih prava u teoriji i u političko-pravnom uređenju moderne države videti: Divjak (2006).

Političku osjetljivost ove teme dokazuje i činjenica da je tek 1992. godine usvojena Deklaracija UN o pravima pripadnika nacionalnih ili etničkih, verskih i jezičkih manjina, koja detaljnije razradjuje sadržaj člana 27. Deklaracija, između ostalog, nalaže državama da usvoje posebne mere za izražavanje sopstvenih karakteristika manjina, razvoj kulture, jezika i tradicija, i da stvaraju odgovarajuće uslove za učenje maternjeg jezika ili nastave na maternjem jeziku.

U opštim obavezujućim instrumentima međunarodnog prava izbegava se jasno opredeljenje za ili protiv posebnih kolektivnih prava manjina, i prihvaćene odredbe u velikoj meri se oslanjaju na individualna prava. Izuzetak je Međunarodna konvencija Ujedinjenih nacija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (1966), koja označava

te mere koje se ne smatraju diskriminacijom kao posebne mere, donete jedino radi obezbeđivanja odgovarajućeg napretka izvesnih rasnih ili etničkih grupa ili lica kojima je potrebna zaštita radi garantovanja, uživanja i ostvarivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda pod jednakim uslovima ... pod uslovom da nemaju za posledicu održanje različitih prava za rasne grupe i da se ne održavaju na snazi kada se postignu ciljevi zbog kojih su ... bile preduzete (član 1, stav 4).

Tom tematikom, u sklopu ekonomskih i socijalnih prava, bavi se Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1976). U poređenju sa mehanizmima za zaštitu građanskih i političkih prava, tu postoji značajno proceduralno ograničenje koje proizlazi iz programskog tipa kulturnih prava i utiče na drugačiji način međunarodne kontrole nego u postupku zaštite građanskih i političkih prava u Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, koji dozvoljava i pojedinačne žalbe u slučajevima kršenja odredbi Pakta. U skladu sa članom 16 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, države imaju obavezu da izveštavaju o merama koje su preduzele za provođenje prava garantovanih u Paktu i o napretku koji su postigle. Zbog toga neki autori smatraju da su odredbe o zaštiti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava u odnosu na građanska i politička prava na univerzalnom nivou diskriminatorne, i zalažu se za jednak i konzistentan tretman ljudskih prava, bez njihove podele na različite generacije (Tomaševski 1993: 271).

Značaj kulturnih i jezičkih prava na univerzalnom planu izražava se i kroz usvajanje dokumenata Uneska i drugih organizacija i provođenje posebnih programa na tom području. Evropska unija je 2008. godinu proglasila za godinu međukulturnog dijaloga i u tom okviru održane su brojne manifestacije za promociju romskog jezika i kulture. Aktivnosti vezane za obeležavanje Dana maternjeg jezika (21. februara svake godine) jedan su od značajnijih događaja, koji pružaju mogućnosti i za promociju romskog jezika.

2.1. *Preporuke i deklaracije o položaju Roma u Evropi*

Standardi zaštite manjina, razmatrani u sklopu međunarodnopravne zaštite ljudskih prava, i status romske zajednice u Evropi značajno su povezani od početka devedesetih godina godina XX veka. Brojni međunarodnopravni dokumenti i instrumenti sadrže posebne odredbe za eliminaciju diskriminacije Roma i Sinta, za uklanjanje predrasuda, netolerancije, ksenofobije i rasizma, socijalne isključenosti i za poboljšanje konkretnih uslova u kojima oni žive. Na poseban položaj Roma u procesu nastajanja manjinskih standarda zaštite u novoj Evropi najpre je ukazala Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) u Zaključnom dokumentu konferencije u Kopenhagenu (1990). U glavi III izričito se pominje poseban položaj Roma kao kolektiviteta: „Države učesnice jasno i nedvosmisleno osuđuju totalitarizam, rasnu i etničku mržnju, antisemitizam, ksenofobiju i diskriminaciju protiv bilo koga, kao i ugnjetavanje na verskoj ili ideološkoj osnovi. U tom kontekstu države učesnice uviđaju poseban problem Roma (Cigana).“

Savet Evrope je u preporuci Parlamentarne skupštine Saveta Evrope, „Romi u Evropi“ (1993), po prvi put istakao doprinos Roma kulturnoj raznolikosti Evrope i tu naveo istorijske razloge koji su doveli do nezavidne situacije u kojoj većina Roma živi i danas, a 2000. godine usvojena je posebna preporuka Komiteta ministara o obrazovanju Roma/Cigana u Evropi, koja polazi od toga da obrazovanje treba da bude prioritet za poboljšanje njihovog položaja. Preporuka navodi da prosvetne politike treba podržati odgovarajućim finansijskim sredstvima i fleksibilnim strukturama koje su potrebne zbog razlika unutar romske zajednice. Posebnu pažnju zahteva bolja komunikacija sa roditeljima Romima, a kada je to potrebno, i kroz zapošljavanje asistenata/medijatora iz redova romske zajednice.

Rezolucija Parlamentarne skupštine Saveta Evrope br. 1557 iz 2002. godine o pravnom položaju Roma u Evropi odnosi se i na zaštitu kolektivnih prava manjina. Prema toj rezoluciji države se pozivaju da Romima priznaju status nacionalne ili etničke manjine.⁵ Ta preporuka nastoji da obezbedi „jednak tretman romske manjine kao etničke ili nacionalne manjine u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, stanovanja, pristupa zdravstvenim uslugama i javnim dobrima“. Preporuka takođe predviđa da države članice treba da poklone posebnu pažnju obezbeđivanju mogućnosti integracije Roma na svim nivoima obrazovanja, od vrtića do univerziteta. To je značajno dostignuće, s obzirom na to da države članice imaju vrlo različite koncepte za zaštitu nacionalnih manjina, a neke zemlje (Francuska) izričito se protive konceptu kolektivnih prava nacionalnih manjina.

⁵ Interesantno je napomenuti da Rezolucija upotrebljava termin „kolektivna manjinska prava“, koji se izbegava u većini drugih dokumenata, dok se u prvi plan postavljaju individualna prava pripadnika manjinskih zajednica (Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Recommendation No. 1557 (2002): „The legal situation of Roma in Europe“, paragraf 15 a).

Neki dokumenti naglašavaju obaveze Evrope prema Romima zbog istorijskih nedaća koje su oni doživeli. Rezolucija Evropskog parlamenta iz aprila 2005. o položaju Roma u Evropskoj uniji između ostalog konstatuje „da je holokaust nad Romima isto tako užasan zločin kao i drugi zločini nacističkog režima, sa ciljem brisanja Roma sa mape Evrope. Zato Romi zaslužuju puno priznanje i odgovarajuće poštovanje“.

U nizu pokušaja iznalaženja konzistentnog odgovora na proterivanje nelegalno naseljenih Roma iz Francuske i na događaje koji su usledili posle njihovog vraćanja u matične zemlje, Savet Evrope je na sastanku zemalja članica na najvišem nivou u Strazburu 20. oktobra 2010. usvojio Deklaraciju o Romima. Glavna poruka te deklaracije krije se u uvodnom delu gde se, između ostalog, jasno razgraničavaju obaveze država iz kojih Romi dolaze od zajedničke sveevropske odgovornosti za njihov položaj. Na tom sastanku imenovan je i poseban izaslanik Saveta Evrope za Rome, sa zadatkom unapređenja svih oblika uključivanja Roma i uspostavljanja mreže medijatora kao posrednika između Roma i većinskih naroda. Jezik i kultura Roma pominju se tek u poglavlju o socijalnoj inkluziji, gde se promoviše međunarodna saradnja i razmena primera dobre prakse⁶.

2.2 *Instrumenti Saveta Evrope*

U okviru Saveta Evrope usvojena su dva izuzetno važna instrumenta – Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima (1992) i Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina (1995), koji između ostalog ističu značaj negovanja i razvoja kulture manjina i regulišu pravo na obrazovanje i korišćenje jezika manjina.⁷ Oba dokumenta stupila su na snagu skoro istovremeno 1998. godine. Okvirna konvencija sadrži principe koji sačinjavaju standarde zaštite manjina i odražava nivo postignutog političkog konsenzusa o ciljevima zaštite manjina i principima koje države moraju poštovati u nacionalnom zakonodavstvu. Prava manjina uključena su u sklop međunarodnopravne zaštite ljudskih prava. Značajno je da se ostvarivanje tih prava pojedincu ne sme nametati.⁸ Pripadnici nacionalnih manjina mogu da uživaju prava koja proizlaze iz ostvarivanja principa Okvirne konvencije individualno ili zajedno sa drugima (član 3). Preambula ističe da bi

⁶ Tamo gde je to adekvatno, država preduzima mere da unapredi poznavanje kulture, istorije i jezika Roma i uzajamnog razumevanja. Konkretno, promoviše se saradnja sa Evropskom unijom, uključujući i zajedničke programe kao što su transkulturne mreže gradova, kao i u okviru OEBS-a (paragraf 40).

⁷ Tekst oba instrumenta na engleskom i srpskom jeziku objavljen je u zbirci *Instrumenti Saveta Evrope*, Beograd 2000.

⁸ Okvirna konvencija obezbeđuje pravo svakog pripadnika manjine na izbor da li želi biti tretiran kao pripadnik manjine ili ne (1. stav član 3).

pluralističko i demokratsko društvo moralo da stvara odgovarajuće uslove koji omogućavaju pripadnicima manjina izražavanje, očuvanje i razvijanje identiteta.

Iako je Okvirna konvencija u samom početku kritikovana kao „hibridni“ instrument, bez dovoljno preciziranih obaveza prema državama kojima u poslednjoj alineji obazrivo prepušta „da principe Okvirne konvencije sprovede kroz odredbe unutrašnjeg zakonodavstva“, danas je široko prihvaćeno mišljenje da je usvajanjem ovog dokumenta bio izražen konsenzus o značaju prava manjina i da je time došlo do napretka na području međunarodnopravne zaštite manjina.⁹

Kontrolu nad ostvarivanjem obaveza koje države preuzimaju ratifikacijom Okvirne konvencije vrši Komitet ministara Saveta Evrope (1. stav člana 24). U roku od jedne godine od početka važenja Okvirne konvencije za pojedinu zemlju ugovornicu, ta zemlja je dužna da pošalje generalnom sekretaru Saveta Evrope izveštaj i potpune informacije o zakonskim i drugim merama koje je usvojila za ostvarivanje principa Konvencije (član 25). Pri ocenjivanju usklađenosti mera koje države navode u svojim izveštajima (1. stav člana 26) Komitetu ministara pomaže poseban savetodavni komitet. Njegovi članovi, po jedan iz svake zemlje ugovornice, moraju da imaju priznato stručno znanje sa područja zaštite nacionalnih manjina, a bira ih Komitet ministara posebnim postupkom sa spiska predloženih kandidata iz pojedinih zemalja.

Polazeći od pragmatičkog pristupa, tvorci Okvirne konvencije nisu insistirali na usvajanju zajedničke definicije pojma nacionalne manjine, niti su se odredili prema državljanstvu kao kriterijumu ili uslovu za uživanje zaštite. Zato svaka država ima pravo da odredi da li će pri sprovođenju principa u unutrašnjem zakonodavstvu i Rome u svojoj zemlji tretirati kao nacionalnu manjinu. Deklaracije koje su države podnele uz ratifikaciju Konvencije do sada nisu isključile tu mogućnost. Neke od njih, među njima i Republika Slovenija, u tim deklaracijama izričito navode i Rome.¹⁰ U procesu kontrole nad sprovođenjem preuzetih obaveza pojedinih država položaj Roma zauzima vidno mesto i sve se više izdvaja kao kompleksna celina.

⁹ Evropski sud za ljudska prava u slučaju Chapman v. U.K. između ostalog navodi da je nesumnjivo došlo do razvoja na području zaštite manjina u međunarodnom pravu, koji se odražava u Okvirnoj konvenciji (paragraf 95 Odluke Suda). Chapman v. United Kingdom Application No. 27238/95, odluka Suda 18. januar 2000.

¹⁰ Deklaracija sadržana u verbalnoj noti stalnog predstavništva Slovenije i podnesena generalnom sekretaru uz instrument o ratifikaciji (25. mart 1998): „Okvirna konvencija ne sadrži definiciju nacionalne manjine, što znači da je državama ugovornicama prepušteno da opredele grupe koje smatraju za nacionalne manjine, i zato Vlada Republike Slovenije u skladu sa Ustavom i unutrašnjim zakonodavstvom u Republici Sloveniji izjavljuje da su to autohtone italijanska i mađarska nacionalna manjina. U skladu sa Ustavom i unutrašnjim zakonodavstvom Republike Slovenije Okvirna konvencija će se primenjivati i na pripadnike romske zajednice koji žive u Sloveniji“.

Kako je Povelja stupila na snagu skoro u isto vreme kad i Okvirna konvencija, vrlo brzo se postavilo pitanje o mogućem podvajanju pojedinih elemenata u procesu implementacije oba dokumenta. Na konferenciji o sprovođenju Povelje učesnici su se između ostalog složili u tome da su s obzirom na različitu strukturu i prirodu obaveza, oba dokumenta komplementarna i da se međusobno dopunjuju a ne isključuju.¹¹

3. Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima

Jezička raznolikost u Evropi predstavlja ključni aspekt njenog kulturnog nasleđa, a mnogi od manjinskih jezika ugroženi su iz demografskih razloga, zbog efekata globalizacije savremenog društva, posebno medija i moderne tehnologije. Bez dodatne zaštite mnogim jezicima preči zaborav i odumiranje, a gubitak regionalnih ili manjinskih jezika, koje sve više ugrožava savremeni način života, značio bi gubitak kulturnog bogatstva celog kontinenta. To su glavni razlozi zbog kojih su se države članice Saveta Evrope već u osamdesetim godinama prošlog veka složile u tome da zaštita i unapređenje jezika zaslužuju međunarodnu pažnju i zaštitu. Rezultat ove odluke je usvajanje Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, koja je jedini međunarodni pravni instrument koji se bavi isključivo pitanjima vezanim za zaštitu i unapređenje jezičke raznolikosti.¹²

Prema definiciji sadržanoj u prvom članu Povelje 'regionalni ili manjinski jezici' su oni jezici koji se tradicionalno govore na određenoj teritoriji države od strane državljana te države koji čine grupu bročano manju od ostalog stanovništva države.¹³ Dijalekti službenog jezika i jezici migranata izričito su isključeni iz tog sklopa zaštite. Ova definicija ostavlja neka otvorena pitanja, pre svega u kom trenutku se može smatrati da se jezik tradicionalno koristi na određenoj teritoriji, ili kada jedna jezička varijanta prelazi iz dijalekta u poseban jezik. Mnogi autori smatraju da je isključivanje jezika migrantskih populacija najveći nedostatak u implementaciji Povelje u desetogodišnjem periodu od njenog stupanja na snagu (Bugarski 2009: 45).

U evropskim državama jezici manjina nalaze se u vrlo različitim situacijama, a priznavanje njihovog statusa i uvažavanje kulturnog i jezičkog identiteta je

¹¹ Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages, str. 29.

¹² Povelja je stupila na snagu u martu 1998. godine. Do sada ju je ratifikovalo 25 država: Austrija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Češka, Danska, Finska, Holandija, Hrvatska, Jermenija, Kipar, Lihtenštajn, Luksemburg, Mađarska, Nemačka, Norveška, Poljska, Rumunija, Slovačka, Slovenija, Srbija, Španija, Švajcarska, Švedska, Ujedinjeno Kraljevstvo i Ukrajina. Do januara 2011. još je 8 drugih država potpisalo Povelju. <http://conventions.coe.int/>

¹³ Za razliku od Okvirne konvencije, ostvarivanje obaveza iz Povelje vezuje se za državljanstvo korisnika jezika.

dinamična kategorija i živ proces, koji se prilagođava promenama u životu. Kao rezultat toga autori Povelje odlučili su da ne sastavljaju spisak regionalnih i manjinskih jezika u Evropi, već da ostave tu odluku o izboru jezika kao diskreciono pravo pojedinim državama. Države biraju obaveze iz III dela Povelje u skladu sa 'položajem svakog jezika' i odabrane mere navode u instrumentu o ratifikaciji za svaki jezik posebno. Ipak, države pri tom nemaju u potpunosti slobodne ruke jer ih obavezuje drugi stav u drugom članu, koji određuje da su dužne da za svaki izbarani jezik koriste minimalno 35 mera iz tog dela Povelje, koji obuhvata sprovođenje konkretnih mera za upotrebu regionalnih ili manjinskih jezika.

Drugi deo Povelje postavlja ciljeve i principe za sve regionalne ili manjinske jezike, koji uključuju posebno priznanje regionalnih i manjinskih jezika, poštovanje geografskog područja gde se jezici govore, pismeno i usmeno korišćenje tih jezika u javnom, društvenom i ekonomskom životu i proučavanje ovih jezika na svim odgovarajućim nivoima. Povelja predviđa i zaštitu neteritorijalnih jezika, to jest jezika koji ne mogu biti vezani za određenu teritoriju a govore se u više država, kao što su jidiš, vlaški i romski.¹⁴

U trećem delu, koji obuhvata sprovođenje konkretnih mera za upotrebu regionalnih ili manjinskih jezika, predstavljen je okvir i način na koji države članice u svojim nacionalnim sistemima treba da promovišu, obezbede i zaštite upotrebu tih jezika u sledećim oblastima: obrazovanje, rad pravosudnih organa, rad organa uprave i javnih službi, mediji, kulturne aktivnosti, ekonomski i društveni život, te prekogranična razmena.

Četvrti deo reguliše kontrolu nad sprovođenjem obaveza iz Povelje. Države članice dužne su da pripremaju izveštaje o politikama i merama usvojenim za ispunjavanje obaveza koje su preuzele ratifikacijom Povelje. Prvi, najopsežniji izveštaj priprema se u roku od godinu dana posle ratifikacije, a sledeći izveštaji, koji se podnose svake tri godine, pre svega izveštavaju o napretku na specifičnim područjima. Komitet eksperata za Evropsku povelju o regionalnim manjinskim jezicima (MIN-LANG), koji sačinjavaju nezavisni eksperti iz svake od zemalja članica, razmatra izveštaje država, sakuplja informacije i iz drugih izvora i organizuje posete svojih delegacija pojedinim zemljama.¹⁵ U taj proces uključene su

¹⁴ Član 7, stav 5: Članice preuzimaju obavezu da, *mutatis mutandis*, primene ista načela koja su navedena u stavovima od 1. do 4. i na neteritorijalne jezike. Međutim, u pogledu ovih jezika priroda i obim mera koje treba preduzeti da bi se ostvarili ciljevi predviđeni ovom Poveljom treba da budu određeni na fleksibilan način, imajući na umu potrebe i želje, te poštujući tradicije i karakteristike, grupa koje te jezike koriste.

¹⁵ U taj komitet (Committee of Experts on the European Charter for Regional or Minority Languages) po posebnom postupku biraju se pojedinci sa priznatim poznavanjem tog područja, po jedan iz svake zemlje koja je ratifikovala Povelju.

nacionalne, regionalne i lokalne vlasti država članica, kao i govornici regionalnih ili manjinskih jezika i drugi predstavnici civilnog društva, koji stvaraju mrežu kontakata između različitih jezičkih grupa i kreatora jezičkih politika. Na osnovu prikupljenih informacija Komitet priprema izveštaj i preporučuje mere za unapređenje položaja manjinskih jezika u određenoj zemlji. Izveštaj i predloge za preporuke on šalje vlastima dotične države, uz mogućnost dopunskih komentara. Izveštaje Komiteta eksperata sa ocenama primene Povelje u određenoj zemlji zatim razmatra Komitet ministara, koji usvaja preporuke za datu zemlju. Njegovi izveštaji o oceni ispunjavanja obaveza zemalja članica po pravilu se objavljuju u Savetu Evrope kao i u dotičnoj zemlji.

Pravila postupka za rad Komiteta eksperata predviđaju (član 13) saradnju sa relevantnim organima Saveta Evrope i posebno sa Savetodavnim komitetom za praćenje implementacije Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina i drugih organa Saveta Evrope u ovoj oblasti.¹⁶

3.1 Povelja i romski jezik

Odredbe o zaštiti neteritorijalnih jezika izuzetno su značajne za poboljšanje situacije u kojoj se nalazi romski jezik. Na prvom mestu je simbolički značaj priznanja romskog jezika i zaštita protiv diskriminatornog postupanja, koje garantuju principi iz drugog dela Povelje u članu 7, stav 5.¹⁷ Romi u Evropi su vekovima posmatrani pre svega kao socijalna grupa potisnuta na margine društvenog događanja, koju u odnosu na većinsko stanovništvo određuje način života a ne etnički ili kulturni identitet, tako da element priznanja romskog jezika bez sumnje unosi novi kvalitet u rasprave o položaju Roma. Bez obzira na brojne dokumente koji se bave specifičnim pitanjima integracije Roma i na opšteprihvaćeni pristup zasnovan na poštovanju ljudskih prava i nediskriminaciji, kompleksna situacija romskog jezika zahteva jasno opredeljene konkretne mere i dugoročno planiranje jezičke politike. Zato je u oktobru 2005. godine održan zajednički sastanak članova Komiteta MIN-LANG i predstavnika Evropskog Forumu Roma i Putujućih (ERTF) o jezičkoj politici prema Romima, polazeći od zajedničke konstatacije o potrebi da se romski jezik poštuje i podržava u svim zemljama, u skladu s Poveljom o regionalnim ili manjinskim jezicima.¹⁸

¹⁶ Rules of Procedure of the Committee of Experts on the European Charter for Regional or Minority Languages / MIN-LANG 2001/2.

¹⁷ U rezervi sadržanoj u instrumentu ratifikacije, deponovanom 5. novembra 1997, Republika Hrvatska proglasila je u skladu s članom 21 Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, da se u pogledu Republike Hrvatske ne primenjuju odredbe člana 7, stav 5 Povelje.

¹⁸ U okviru Saveta Evrope je na predlog finske predsednice i uz podršku romskih institucija 2004. godine formiran ERTF (Evropski forum „Roma i putujućih“), koji zastupa interese Roma iz svih evropskih zemalja.

Ratifikacijski instrumenti sledećih država izričito navode i romski kao jezik zaštićen odredbama Povelje: Austrija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Češka, Finska, Holandija, Mađarska, Nemačka, Norveška, Slovačka, Slovenija, Srbija i Švedska. Neke od njih (Austrija, Crna Gora, Mađarska, Nemačka i Srbija) uključile su zaštitu romskog jezika i u implementaciju trećeg dela Povelje, koji predviđa obaveze na određenoj teritoriji u različitim područjima društvenog života. Konkretni primeri iz prakse zasad govore da provedene mere ne dostižu nivo koji se zahteva za implemetaciju obaveza iz trećeg dela Povelje. Glavni razlozi su nedostatak kodifikovanog jezičkog standarda i kadrova osposobljenih za sprovođenje tih mera, a u nekim slučajevima izostaje i motivisanost samih korisnika romskog jezika.

Iz izveštaja većine zemalja vide se pozitivan pristup i politička volja za usvajanje mera za poboljšanje položaja romskog jezika, ali i teškoće u realizaciji zbog sličnih problema povezanih sa strukturnim problemima siromaštva, vekovne izolacije i segregacije Roma. U pogledu pravno-političkog statusa romskog jezika postoje razlike u unutrašnjem zakonodavstvu, jer su neke zemlje priznale romsku manjinu i romski jezik ravnopravno sa drugim manjinskim jezicima ili kao jezik posebne etničke grupe, dok neke čak negiraju i osporavaju tradicionalno prisustvo romskog jezika na svojoj teritoriji.¹⁹

Iz državnih izveštaja i celokupnog rada Komiteta eksperata proizlazi da su glavni ciljevi mera poboljšati obrazovnu strukturu Roma i postići viši stepen integracije, a jezička pitanja razmatraju se u širem društvenom i ekonomskom kontekstu.²⁰ Zajednički problemi koji se navode u državnim izveštajima su:

- neredovno pohađanje škole i rano napuštanje školovanja velikog broja romskih učenika;
- nedostatak kvalifikovanog nastavnog osoblja sa znanjem romskog jezika i mogućnosti za usavršavanje na romskom jeziku;
- nedostaju potrebni udžbenici i didaktička sredstva za nastavu na romskom jeziku;

¹⁹ U preporuci u toku drugog kruga monitoringa Komitet ministara preporučio je danskim vlastima da razjasne pitanje tradicionalnog prisustva romskog jezika u Danskoj. U reakciji na tu preporuku, Danska u trećem periodičnom izveštaju između ostalog navodi da Romi nisu istorijski ili dugotrajno kontinuirano prisutni u Danskoj, i da se romska populacija koja danas živi u Danskoj sastoji od imigranata i izbeglica.

²⁰ U prvom izveštaju o primeni Povelje u Sloveniji, Komitet je naglasio da jezička politika može poboljšati socijalnu i ekonomsku situaciju Roma time što će podići ugled romskog jezika i doprineti borbi protiv problema niskog samopouzdanja Roma i negativne percepcije većinskog stanovništva (prvi izveštaj Komiteta MIN-LANG, paragraf 89). Između ostalog, Komitet je preporučio Sloveniji značajnija ulaganja u obuku nastavnika. Vidi preporuke u prvom izveštaju o Sloveniji (dostupno na coe.int).

- većinska populacija ne poznaje dovoljno romsku kulturu ili jezik, a u nekim slučajevima nisu ni svesni da Romi tradicionalno žive u njihovoj zemlji;
- u nekim zemljama nesrazmerno visok procenat romske dece pohađa posebna odeljenja ili škole za decu sa smetnjama u razvoju.

Dodatne informacije iz pojedinih zemalja govore o tome da roditelji Romi često ne žele da se opredele u pogledu zahteva za učenje romskog jezika ili kulture u okviru redovnog školovanja svoje dece, pre svega zbog strahovanja da bi time mogli da ugroze bolje mogućnosti za dalje školovanje dece na jeziku većine. To se manifestuje kao slaba zainteresovanost Roma za učenje romskog jezika i kulture, a njihove aspiracije na upotrebu sopstvenog jezika ostaju ograničene samo na privatnu sferu. U nekim zemljama predstavničke organizacije Roma izričito se protive mogućnostima da ne-Romi izučavaju romski jezik i da se upoznaju sa njihovom kulturom. Zato Komitet eksperata i Komitet ministara svoje preporuke o unapređenju upotrebe romskog jezika po pravilu dopunjuju rečima „u dogovoru sa govornicima romskog jezika“.²¹

4. Može li se predvideti budućnost romskog jezika?

Romski jezik je već vrlo rano pobudio interesovanje naučnika u Evropi, koji su sakupljali romske reči i proučavali gramatiku romskog jezika. Sredinom XIX veka evropski lingvisti, a među prvima slovenački lingvista, pravnik i filozof Franc Miklošič, svestrano su proučavali dijalekte romskog jezika u Evropi i između ostalog argumentirali tezu da je domovina Roma u severnoj Indiji.²² Do tih hipoteza došli su na osnovu jezičkih istraživanja i uporednih studija, koje se uglavnom temelje na sličnosti između reči i gramatičkih odrednica u romskom jeziku i u sanskrtu²³. Kao vrsni poznavalac mnogih jezika, Miklošič je proučavao i uticaje slovenskih reči u romskom jeziku, kao i veze sa drugim jezicima sa kojima su Romi došli u kontakt na njihovom putu iz Indije, a njegov celokupan rad na tom polju ima značaj izuzetnog individualnog akademskog poduhvata, koji do danas još nije prevaziđen.

²¹ U preporukama usvojenim posle prvog izveštaja o primeni Povelje u Sloveniji, slovenački organi vlasti se, između ostalog, podstiču da se uključe u proces standardizacije romskog jezika, eventualno u okviru zajedničkog evropskog poduhvata, u saradnji između govornika romskog u različitim evropskim državama.

²² O tome je pisao u posebnom poglavlju „O indijskoj domovini Cigana i vremenu njihovog odlaska iz Indije“, u: Miklosich (1874-1880: 287-296).

²³ Miklošičevi prilozi poznavanju ciganskih dijalekata, napisani na nemačkom jeziku, obuhvataju više od 800 stranica, ali do sada još nisu prevedeni na slovenački niti objavljeni u obliku monografije. Inštitut za narodnostna vprašanja iz Ljubljane, zajedno sa Gimnazijom u Ljutomeru koja nosi ime Frana Miklošiča, a u saradnji sa najpoznatijim romolizima u Sloveniji, započeo je projekt za pripremu monografije sa izborom tekstova. Projekt je u fazi priprema.

Citirana bibliografija i razgranata mreža informatora svedoče da je već tada postojalo veliko interesovanje za romski jezik i gramatiku u različitim delovima Evrope. Iz objavljenih izvora o njegovim stručnim kontaktima vidi se da je Miklošič i korespondenciju sa južnoslovenskim intelektualcima u više navrata iskoristio za prikupljanje podataka o romskom jeziku i Romima. Na primer, u pismu Stojanu Novakoviću iz 1873. godine zahvaljuje mu na materijalu o srpskim Ciganima (Sturm-Schnabl 1991: 312).²⁴

Od tada se kontinuirano održava interesovanje za romski jezik u akademskim krugovima. Ipak, traženje adekvatnih dugoročnih rešenja za regulaciju međusobne dinamike jezičke raznolikosti brojnih varijanti romskog jezika kao da ostaje na pola puta između političke mobilizacije i opštih deklaracija o značaju kulturne raznolikosti i jezičkog pluralizma. Poznati lingvista i romolog Yaron Matras (Yaron Matras) u studiji o budućnosti romskog jezika zalaže se za prihvatanje politike jezičkog pluralizma i za elastičnu kodifikaciju romskog jezika, jer ona najbolje odgovara specifičnom položaju jezika Roma kao transnacionalne manjine (Matras 2005: 44).²⁵ On posebno ističe da ovakav jezički koncept najviše odgovara mladim govornicima, i inače naviknutim na fleksibilnost zahvaljujući korišćenju novih komunikacionih tehnologija.²⁶ Po njegovom mišljenju, obrazovanje dece treba podržavati na lokalnoj varijanti romskog, a kasnije preći na državni jezik. Cilj obrazovanja je sticanje potrebnih znanja za izražavanje i komunikaciju na tom jeziku, a ne forsirana lojalnost prema centralnom autoritetu, odnosno jednoj proklamovanoj jezičkoj formi.²⁷

²⁴ U pismu pominje i gramatiku romskog jezika koju je napisao Dimitrije Popović i dodaje: „Ako bi onaj učitelj u Krajini (P.D) o kojem ste mi pisali, cigansku gramatiku meni dao, rado bi mu platio honorar koji biste vi kazali“.

²⁵ Tekst je preveden na srpski jezik kao obavezna literatura u okviru škole Romologije na Univerzitetu u Novom Sadu i dostupan na njenoj veb-stranici romološke škole.

²⁶ Ovi mladi romski intelektualci koji predstavljaju budućnost svakog romskog pokreta za pismenost, pripadaju globalnoj generaciji kreativnih i fleksibilnih korisnika pisanih medija, koji su vični da eksperimentišu sa raznim varijantama pisane reči putem internet-pričaonica, imejla i raznih pisanih poruka. Za njih jezički pluralizam nije prosto pojam, već svakodnevna realnost. Ovi i slični procesi sugerišu da standard ne mora obavezno da se tumači u užem, modernom smislu – kao simbol prihvatanja moći i kontrole nekog centralnog autoriteta. Bolje bi bilo ‘standard’ shvatiti u njegovom razvojnem, savremenom kontekstu, da označuje mrežu opcija od kojih korisnici određenog konteksta mogu da biraju i odaberu ono što omogućuje efikasnu komunikaciju (Matras 2005: 39).

²⁷ Svoju studiju zaključuje razmišljanjem o perspektivi romskog jezika kao transnacionalnog. Za dobro onih koji se njime koriste, oni koji se bave politikom njegovog planiranja i uvođenja moraju krenuti putem transnacionalne saradnje. Oni moraju da stvore mrežu koja će inspirisati i pružati podršku, a ne naređivati ili kontrolisati. Njihov najneposredniji zadatak je praktične prirode: da podstiču razvoj i širenje pismenosti na romskom jeziku. Prilog se završava konstatacijom da su se korisnici romskog jezika opredelili za jezički pluralizam. Zadatak je eksperimenta da ih podrže kako bi ostvarili svoj izbor (Matras 2005: 44).

Takav realističan pristup upotrebi romskog jezika i jezičkoj politici široko je prihvaćen u naučnim krugovima, kao i u zvaničnom stavu ERTF o jezičkoj politici prema Romima u Evropi (2005). Do suštinskih razlika dolazi na drugom nivou rasprave o romskom jeziku, to jest u sferi definisanja simboličkog značaja romskog jezika kao kohezivnog elementa romske nacije, koji objedinjuje istorijske, društvene, ekonomske i kulturne dimenzije identiteta. Svetski poznati romski pesnik, aktivista i romolog Rajko Đurić u svojim radovima između ostalog ističe značaj romskog jezika za razumevanje duhovne i materijalne kulture Roma, celokupne istorije, mitova i legendi, kao i elemenata kulture drugih naroda sa kojima su dolazili u kontakt tokom svog dugog i još uvek nedovoljno istraženog putovanja. Preko jezika čovek i njegova zajednica stižu do svesti i počinju graditi svoju samosvest, nacionalnu i ljudsku (Đurić 2006: 7).²⁸

Međutim, nije mali broj autora koji u osnovi osporavaju takav pristup i ideju o romskom narodu, kao i sam termin 'Rom', i negiraju navođenje porekla ili zajedničkog jezika kao zajedničkih atributa identiteta, a inicijative romskog pokreta označavaju kao nametnutu etnizaciju, a ne kao autentičan izraz zahteva i potreba romske populacije. Božidar Jezernik u studiji „Zašto u Sloveniji žive Cigani, a ne Romi“ primećuje, između ostalog, da je traganje za korenima romskog jezika i običaja u indijskoj pradomovini suštinska komponenta etničkih definicija Roma, koje su izgrađene na pretpostavci da su dokazi indijskog porekla pojedinih kulturnih praksi takođe i dokaz njihove etničke pripadnosti. A ipak su lingvistički dokazi o indijskom poreklu Roma problematični (Jezernik 2006: 28).

Sa druge strane, za veći deo romske intelektualne elite aktivne u Međunarodnom parlamentu Roma romski jezik je važan element u konstrukciji evropskog identiteta Roma i način za prevazilaženje negativnog istorijskog iskustva. Za nas je pri tom posebno interesantno regionalno povezivanje u Evropi, jer je istorijski razvoj uslovio znatne razlike u razumevanju identiteta Roma među samim Romima u različitim delovima Evrope. Tako možemo reći da su upravo Romi sa ovih prostora među nosiocima ideje o značaju romskog jezika. Slobodan Berberski, pesnik i aktivista za prava Roma, bio je prvi predsednik Svetskog romskog kongresa, a brojni romski intelektualci i danas predvode aktivnosti na području kodifikacije romskog jezika i kulture.²⁹ Na kongresu u Varšavi 1990. godine, Međunarodni parlament Roma usvojio je posebnu Deklaraciju o standardizaciji romskog jezika na način

²⁸ Rajko Đurić dobitnik je i priznanja Instituta za kulturu iz Madrida. Na svečanosti u Muzeju romske kulture, španski ambasador u Beogradu uručio mu je nagradu za doprinos književnosti i kulturi Roma. Ova nagrada dodeljena mu je na prethodnoj Evropskoj konferenciji o Romima u Kordobi. <http://www.vesti-online.com/Scena/Kultura/49331/Spanska-nagrada-za-Rajka-Durica>, 30. 04. 2010.

²⁹ Slobodan Berberski je autor članka naslovljenog „Nacija smo a ne Cigani“, koji je preuzet kao naslov knjige Dragoljuba Ackovića (2001), koja sadrži najznačajnije dokumente o razvoju ideje romske nacije na ovim prostorima.

koji će mu omogućiti razvoj i status modernog evropskog jezika; a 2008. godine isto telo je predložilo da se 5. novembar obeležava kao Svetski dan romskog jezika, u čast izdavanja Hrvatsko-romskog i Romsko-hrvatskog rečnika u Zagrebu 5. novembra 2008. godine.³⁰ Tom prilikom Internacionalna unija Roma (IRU) i Udruga za obrazovanje Roma „Kali Sara“ organizovali su Simpozijum o romskom jeziku, održan u Zagrebu u novembru 2008. godine, i usvojili Deklaraciju o danu romskog jezika, u kojoj između ostalog podržavaju osnivanje katedri za njegovo proučavanje na univerzitetskom nivou, sa opredeljenim razvojnim ciljevima za kontinuirano dalje izučavanje romskog jezika i kulture.³¹ Samo tako romski će se prilagođavati novim situacijama, jer ako se jezik ne razvija, to mu oduzima sposobnost konkurencije s jezicima koji su u upotrebi u javnom životu.³²

Iako se lingvistika i romologija detaljno bave i pitanjem značaja romskog jezika, odgovori na pitanje o razvoju i budućnosti tog jezika mogu se sagledati tek u širem socijalno-psihološkom i političkom kontekstu kulturno raznolike Evrope, koja promovise vrednost romskog jezika i poštovanje ljudskih prava. Očigledno je da od istorijskog preokreta u odnosu prema Romima u Evropi i jačanja pokreta za njihovu emancipaciju u okviru koncepta poštovanja ljudskih prava i dostojanstva, razvoj romskog jezika u modernoj Evropi ne može više biti samo akademsko pitanje. U svakom slučaju, možemo zaključiti da su citirane definicije i odredbe u međunarodnim dokumentima, a posebno u Povelji, izuzetno korisne za poboljšanje situacija u kojima se nalazi romski jezik, i da su prikladne za postizanje kompromisa između na prvi pogled nepomirljivih ideja o njegovoj ulozi kao zajedničkog atributa etničkog identiteta Roma.

LITERATURA

- Acković, Dragoljub (2001). *Nacija smo a ne cigani*. Beograd : Rrominterpress.
 Barany, Zoltan (2002). *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge : Cambridge University Press.

³⁰ V. Kajtazi (2008).

³¹ Učesnici Simpozijuma usvojili su Deklaraciju i pozvali države: „da se 5. novembar obeležava kao Svetski dan romskog jezika, da se romski jezik poštuje i podržava u svim zemljama u skladu s Poveljom o regionalnim i manjinskim jezicima, da omoguće upotrebu romskog jezika kao govornog jezika u svakodnevnoj komunikaciji, da finasijski podupru proučavanje i izučavanje romskog jezika i kulture na akademskom nivou, da evropske institucije i organizacije zajedno sa Romima prate projekte romske kulture i jezika“.

³² Simpozijumi u čast obeležavanja Svetskog dana romskog jezika od tada se održavaju svake godine. Na simpozijumu u novembru 2010, predsednik Svetskog kongresa Roma propratio je izdavanje Zbornika u čast Svetskog dana romskog jezika slikovitim objašnjenjem: „Jezik je bogatstvo, to je dijamant u našem narodu“.

- Bugarski, Ranko (2009). *Evropa u jeziku*. Beograd : Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.
- Courthiade, Marcel (2003). *Izvor Romov. Kronologija in legende*. U: *Evropa, Slovenija in Romi* (ur. V. Klopčič, M. Polzer). Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies, 171-186.
- Divjak, Slobodan (2006). *Problem identiteta (kulturno, etničko, nacionalno i individualno)*. Beograd : Službeni glasnik.
- Đurić, Rajko (2006). *Istorija Roma*. Beograd : Politika.
- Implementation of the European Charter for Regional or Minority Languages. Conference organised by Congress of Local and Regional Authorities of Europe and the Secretariat of the European Charter for Regional and Minority Languages in collaboration with the City of Innsbruck, Innsbruck, 14-15 December 1998.
- Instrumenti Saveta Evrope*. Beograd : Beogradski centar za ljudska prava (2000).
- Jezernik, Božidar (2006) (ur.). *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi. Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- Kajtazi, Veljko (2008). *Romsko-hrvatski i Hrvatsko-romski rječnik – „Romano-kroacijsko thaj Kroacijsko-romano alavari“*. Zagreb : Odjel za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva, Udruga za promicanje Roma u Republici Hrvatskoj, Bibliotheca orientalia.
- Klopčič, Vera (2007). *Položaj Romov v Sloveniji : Romi in Gadže*. Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Klopčič, Vera, Miroslav Polzer (ur.) (2003). *Evropa, Slovenija in Romi*. Zbornik referatov na mednarodni konferenci v Ljubljani, 15. februarja 2002. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja/Institute for Ethnic Studies.
- Matras, Yaron (2005). The Future of Romani: Toward a Policy of Linguistic Pluralism. In: *Roma Rights*. Budapest, 31-44.
- Miklosich, Franz (1874-1880). *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten*. Aus den Sitzungsberichten der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien [philosophisch-historische Klasse].
- Savić, Svenka, Veronika Mitro (ur.) (2006). *Škola romologije*. Novi Sad : Univerzitet u Novom Sadu, Futura publikacije, Ženske studije i istraživanja.
- Sturm-Schnabl, Katja (1991). *Der Briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven – Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani*. Maribor : Obzorja.
- Tomaševski, Katarina (1993). Frontiers to Equal Rights: New Europe, Old Divisions. In: *Broadening the Frontiers of Human Rights* (D. Gomien, ed.). Oslo : Scandinavian University Press.

Internet -web adrese:

<http://www.coe.int>

<http://www.vesti-online.com/Scena/Kultura/49331/Spanska-nagrada-za-Rajka-Durica>,
30. 04. 2010

http://www.uns.ac.rs/sr/novosti_dogadjaji/romologija/izvestajSkolaRom05.html

<http://www.romadecade.org/5091>

<http://assembly.coe.int/ASP/>

http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/default_en.asp

[http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.](http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG)

[asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG](http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=148&CM=8&DF=&CL=ENG)

Vera Klopčič

PROTECTION OF ROMANI LANGUAGE AND CULTURE IN INTERNATIONAL DOCUMENTS

Summary

Political changes in Europe in the last decades of the twentieth century encouraged the process of adopting international instruments of minority protection and cultural diversity. International Roma organizations, for the first time in European history, entered the international stage as a subject in the process of European integration. Among scholars and researchers across Europe interest in studying the language, history and culture of Roma is growing, and a new scholarly discipline of Romology has developed. Major priorities in the improvement of the situation of Roma are primarily directed towards the goals of social integration and elimination of prejudices against Roma, which are expressed through various forms of Romophobia or anti-Gypsyism across Europe. The author discusses general principles of minority protection in Europe in the context of human rights, and highlights the position of the Roma community as a specific issue in the modern European system of minority protection. Primarily interested in the legal framework that can serve to protect and develop the Romani language at the international level, she focuses on the process of implementation of international documents of the Council of Europe, namely the Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Charter for Regional or Minority Languages. Although there are some conflicting views concerning the role of the Romani language as a cohesive element of Roma ethnic identity in expert circles and among some representatives of Roma organisations, they all agree that the provisions of the Charter related to the protection of non-territorial languages, particularly the recognition of these languages and protection against discriminatory treatment, are extremely important for further development of the Romani language.

Keywords: Roma, non-discrimination, social inclusion, Romani language and culture, international documents, European Charter for Regional or Minority Languages.

Vera Klopčič

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

e-mail: vera.klopcic@guest.arnes.si

Jagoda Granić

SLOBODA JEZIKA ILI SLOBODA JEZIKOM?

Sažetak: Svaki je jezik na „uvjetnoj slobodi“ jer podrazumijeva pravila i norme i vrlo je kreativan u beskonačnom kombiniranju jezičnih jedinica i izgradnji hijerarhijske strukture koja, proporcionalno, na svakoj višoj razini dobiva i viši stupanj slobode. U saussureovski paradoksalnoj dinamičkoj statičnosti svaki jezik divergira, varira u upotrebi, ali time ne poništava svoju strukturiranost koja ograničava govornikovu percepciju izvanjezične stvarnosti. U mreži kanala javne komunikacije koji su pod institucionaliziranom ili neinstitucionaliziranom kontrolom sloboda jezika limitirana je ne samo na planu izraza nego i na planu sadržaja. U višejezičnim sredinama sloboda izbora determinirana je jezičnom politikom. I kad dolazi do društvenih sukoba, jezik je uvijek samo sredstvo (sloboda *jezikom*) a ne uzrok, jer je komunikacijska funkcija ustupila svoje mjesto simboličkoj, vrijednosnoj funkciji. Kad pak funkcioniranje jezika posluži kao barthesovski ili lacanovski model za percepciju svih drugih društvenih fenomena, onda je sloboda „u tamnici jezika“.

Ključne riječi: jezik, sloboda, norma, kreativnost, javna komunikacija, manipulacija jezikom.

*Words were created a long time ago
To tell us things that we ought to hear
But since time began, words have been used
To control people's minds, to fill them with fear.¹*

1. Uvod

Kad je prije nekoliko desetljeća Noam Chomsky bio pozvan da govori o temi *Jezik i sloboda*, na samom početku svog izlaganja rekao je da je bio i zbunjen i zainteresiran: i o jeziku i o slobodi imao je što reći, ali problem je vidio u naslovu, odnosno u vezniku *i* – kako su *jezik* i *sloboda* međusobno povezani? Na kraju izlaganja priznao je da što se tiče teme nije ništa manje zbunjen ni zainteresiran nego je bio prije (Chomsky 1996: 102), što dovoljno govori o kompleksnosti odnosa *jezika* i *slobode* i onda, priznat ćemo i mi, i danas jer je ta relacija još uvijek nepresušno vrelo spekulacija.

¹ <http://www.thefreemanonline.org/featured/freedom-and-language/#comment-33247>, Comment by Colin P on 21 September 2010

Kao što se vidi iz naslova ovog rada, i ovdje su ključne riječi *jezik*, *sloboda*, s time da sintagmatika upućuje i na jezik kao objekt (*sloboda jezika*) i na jezik kao sredstvo (*sloboda jezikom*), kao garanciju slobode. No, parafrazirajući Chomskoga, složiti ćemo se da i ovdje ima mjesta zbunjenosti, naime u naslovu je sad znakoviti veznik *ili*.

2. Sloboda jezika, makar i uvjetna

Kad govorimo o jeziku i slobodi, odmah se nameće pitanje: može li jezik biti slobodan? Odgovor nije jednoznačan, jer ni pitanje nije jednoznačno. Što znači *biti slobodan*? Što je uopće *sloboda*? Konotacije su razne: sloboda je suprotna restrikciji, poništava zabrane, upute, norme; sloboda ne poznaje limite (no ne mora značiti i kaos); sloboda je i individualna i kolektivna; sloboda je mogućnost izbora; sloboda počiva na kreativnosti; sloboda je društvena relacija jer čovjek izvan kolektiva ne može biti ni slobodan ni ne-slobodan.

Jezik, za razliku od slobode, poznaje norme (standard čak i dvostruke); jezik je kolektivan, ali je u svojoj upotrebi, u govoru, akcidentalan, individualan; jezik pretpostavlja normu (iz komunikacijskih razloga), ali i izbor (dokaz su njegovi različiti vertikalni i horizontalni stratumi, stilovi i idiolekti); jezik je struktura, sistem; jezik je dinamičan u svojoj statičnosti; jezik je socijalna činjenica, ali i psihološka (jezik i mišljenje) i semiološka (skup znakova).

Kad sve ovo znamo, pitamo se na koji će onda način *sloboda* odrediti *jezik*, i kojim sredstvima, odnosno kako će *jezik* obilježiti *slobodu*.

2.1. Kreativnost jezika

Uz socijalnu dimenziju, i kreativnost je zajednička jeziku i slobodi, s time da je u jeziku dijelom omeđena postojećim i nekim budućim normama. Premda je svaki jezik virtualan sustav, nema život po sebi jer je sustav apstraktnih znakova koji se konkretiziraju u govornim činovima i pretaču u riječi (Hagège 2005: 33). Mora biti normiran jer drugačije ne bi ni mogao funkcionirati i ispunjavati svoju primarnu, komunikacijsku funkciju. Istovremeno je i veoma kreativan, pa se može reći da je na „uvjetnoj slobodi“ jer ta sloboda ipak podrazumijeva određene restrikcije. Njegov stvaralački potencijal vrlo je dinamičan i slobodan u beskonačnom kombiniranju jezičnih jedinica i izgradnji hijerarhijske strukture koja, proporcionalno, na svakoj višoj razini dobiva i viši stupanj slobode, pa je to onda nekakva „uzlazna ljestvica slobode“.

U kombiniranju razlikovnih obilježja u foneme sloboda je pojedinoga govornika ravna nuli: kod je već utvrdio sve mogućnosti koje se mogu upotrijebiti u danome jeziku. Sloboda kombiniranja fonema u riječi omeđena je; ograničena je na margi-

nalnu situaciju kovanja riječi. U oblikovanju rečenica riječima govornik je manje sputan. I, konačno, **u kombiniranju rečenica u iskaze** prestaje djelovanje obvezujućih sintaktičkih pravila i **bitno se povećava sloboda** svakoga pojedinačnoga **govornika** da stvara nove kontekste, iako se ponovo ne smiju predvidjeti brojni stereotipni iskazi. (Jakobson 2008: 159, ist. J. G.)

Kreativnost jezika prepoznaje se „u neograničenoj promjenjivosti osobnoga govora i u beskonačnoj diversifikaciji verbalnih poruka“ (Jakobson 2008: 553).

U skladu s humboldtovskom hermeneutikom, **jezik je proces slobodnog stvaranja**. Premda su eksplicitno definirane zakonitosti i pravila, način na koji se načela stvaranja upotrebljavaju, kaže Chomsky, „slobodan je i bezgranično promjenjiv. Čak i tumačenje i upotreba riječi uključuje proces slobodnog stvaranja“ (Chomsky 2005: 144).

Koncept generativne gramatike upravo počiva na jezičnoj kreativnosti, na beskonačnom generiranju novih jezičnih postava koje će se ipak, zahvaljujući normi a ne samo jezičnom osjećaju izvornog govornika – koji se uostalom i temelji na njegovoj jezičnoj kompetenciji – prepoznati kao iskazi toga a ne nekog drugog jezika. Chomskyjevska performancija fokusirana je na upotrebu jezika (*parole*, odnosno *discours*), a kompetencija (*langue*) briše granice jezika i jezičnog znanja (Havas 1996).

U svojoj istodobnoj i neprekinutoj izgradnji i razgradnji, u svom osiromašenju i bogaćenju, u saussureovski paradoksalnoj dinamičkoj statičnosti, svaki jezik divergira, raslojava se, varira u upotrebi. No varijabilnost ne poništava njegovu strukturiranost koja ograničava govornikovu percepciju izvanjezične stvarnosti. Upravo visok stupanj varijabilnosti jezičnih oblika unutar samog jezika upućuje na slobodu jezika (Sgall 2002: 314). Govornik bira između različitih jezičnih jedinica, stvara nove riječi (ali ne i zamjenice!). Neke njegove neologije neće ostati na razini pojedinačnog iskaza, nego će svoje mjesto pronaći, i eventualno i zadržati, na razini ukupnog jezika, što može uzrokovati i promjene u jezičnom sistemu. Varijabilnost izražajā i njihovih uloga dovodi do mogućeg „teleloškog razvoja jezičnog sustava“ (Sgall 2002: 314).

A zbog činjenice da nijedan jezik nije konačan i da su u njemu stalna previranja i moguće „rupe u sistemu“, pomiču se granice njegove slobode, ali i slobode njegovih govornika.

2.2. Sloboda u tamnici jezika

Sloboda *per definitionem* ne poznaje granice, ona je sama po sebi neomeđena, no Sartre je tvrdio da je naša sloboda determinirana jezikom. Budući da jezikom komuniciramo i izvanjezičnu i jezičnu stvarnost, pitanje slobode i njezinih gra-

nica antropološke je naravi, odnosno antropolingvističke. O tome kako jezik determinira naš *Weltanschauung* doznali smo najprije od Humboldta, kasnije smo upoznali „oštra“ i „ublažena“ tumačenja Sapir-Whorfove hipoteze. Činjenica je da samim izborom jezičnih jedinica, a manje jezičnom strukturom koja uključuje njihov popis i propis, možemo oblikovati nečiji svjetonazor.

Govoreći o izboru izražajnih sredstava, izbor je ponekad primarna poruka – KAKO postaje ŠTO. Naime, u takvoj intencionalnoj transformaciji metajezička se funkcija identificira s poetskom koja je, dakako, usmjerena na poruku.

Poznat nam je Saussureov paradoks (jezik kao struktura u konstantnom mijenjanju), ali i već spomenuta Sapir-Whorfova hipoteza (jezik determinira naš pogled na svijet ili granice jezika granice su naše percepcije svijeta) (v. Dalby 2003; Granić 2009a). No s druge strane, kad funkcioniranje jezika posluži kao Barthesov ili Lacanov model za percepciju svih drugih društvenih fenomena, onda jezik zatvara granice slobode, onda je sloboda „u tamnici jezika“. Naime, postojanje jezika osjeća se u svakom trenutku našeg mišljenja, u svakom govornom činu, premda jezik nije predmet niti je poprimio oblik predmeta (Jameson 1978: 31). Ali ako je model jezika opći hermeneutički model primjenjiv u svim domenama društvenog djelovanja, onda je on nadvladao sve ostale potencijalne modele, na neki ih je način „utamničio“. Premda je jezik dinamična kategorija, promatran sa strukturalističkog aspekta, on je „statički apsolut“.

3. Kontrola javne komunikacije

U mreži kanala javne komunikacije koji su pod institucionaliziranom ili neinstitucionaliziranom kontrolom (Škiljan 2000), sloboda jezika limitirana je ne samo na planu izraza nego i na planu sadržaja.

Kontrola uvijek podrazumijeva *vlasništvo*. Što se tiče vlasništva nad komunikacijskim kanalima, to je osobito osjetljivo pitanje međusobnog (ne)povjerenja vlasnika i korisnika. Naime, svi vlasnici imaju neograničen pristup kanalima pa mogu kontrolirati sve poruke koje njima prolaze, pod uvjetom da im je kôd, dakako, poznat. Korisnik kanala javne komunikacije, odnosno govornik, trebao bi posjedovati sve tri kompetencije: jezičnu, komunikacijsku i pragmatičku da bi s ostalim govornicima ravnopravno sudjelovao u javnoj komunikaciji. No mora razlikovati normativnu (ono što je pravilno) i komunikacijsku razinu (ono što svi razumiju). Svaki izvorni govornik smije birati riječi kako hoće i imati svoj stil, tj. idiolekt (Anić 1998).

U idealističkoj percepciji javne komunikacije samo je standardni, eksplicitno normirani idiom imao rezervirano mjesto, svi ostali novokonstituirani ne-standardni idiomi morali su se sami izboriti za svoj status. U tome su naročito uspjeli gradski idiomi jer imaju najveći komunikacijski doseg, ali i prestiž, po-

sebno oni najvećih gradova (Granić 1999). Mnogi govornici ne poznaju standard, ali ni pravila (etiku) javnog komuniciranja, pa su njihovi iskazi često nekoherentni, ali i nekultivirani.

Jezična raznolikost na prvi pogled implicira neograničenu slobodu izbora idioma javne komunikacije, a ne previda njegove moguće manjkavosti. Ponekad izabrani idiom postane poruka umjesto stvarnog sadržaja koji se njime želi prenijeti. Ovisno o statusu koji taj idiom ima u javnoj komunikaciji, govornik može biti i stigmatiziran. S druge strane, standard zauzima najviše mjesto na vrijednosnoj ljestvici socijalno determiniranih idioma – dakle ima eksplicitno definiran status – ali budući da se u javnosti percipira kao artifičijelni jezik, i taj status ostaje u virtualnom svijetu, nije više ni prestižan. Ima čak i slučajeva da se rijetki govornici standarda izvirgavaju podsmijehu jer ga njegovi nepoznavatelji smatraju *a priori* neprimjerenim u danom komunikacijskom kontekstu (Sgall 2002).

Bilo kako bilo, danas su u javnoj komunikaciji prisutni mnogi idiomi, a standard je samo jedan među njima. Definiran je kao neorganski, autonoman, eksplicitno normiran, funkcionalno polivalentan vid jezika, no unatoč tome što je na samom vrhu ljestvice, takav položaj nema u javnoj komunikaciji. Samostalnost pak standarda u odnosu na druge, organske idiome znak je njegove slobode koja je zbog planiranja jezika, odnosno standardizacije čiji je standard upravo produkt, ipak odredila njegove granice. To je i očekivano, jer se time onemogućio eventualni nekontrolirani prodor dijalektnih, stranih, tuđih, „barbarskih“ elemenata koji bi ugrozili njegov identitet. A uloga je svakog prirodnog jezika iskazivanje identiteta (Granić 2007). Razumljivo da se identiteti mogu konstruirati i u izvanjezičnim domenama, ali važno je da

jezik – kao **standardni pisani jezik**, polifunkcionalan, polivalentan i **cjelovito normiran u potpunoj slobodi** – uvijek bude na raspolaganju kao nešto u što se tijekom identitetskih pregovaranja može kvalificirano posegnuti i što će kao činjenica biti neprijeporno i vlastitoj i konkurentnim zajednicama (Žanić 2007: 120, ist. J. G.).

Restandardizacija, djelomična ili (rjeđe) potpuna, dokaz je jezične kreativnosti i u standardu. Naime,

ni standard kao ni bilo koji drugi idiom nije za sva vremena. Mijenja se i malo i postupno, ali i radikalno i naglo ... ovisi o govornicima koji mu osim primarne općekomunikacijske funkcije pridaju i neke druge... (Granić 2008: 45).

U turbulentnim vremenima i društvenim previranjima jezik postaje osjetljiv pokazatelj društvenog stanja, u njemu se događaju i nasilne promjene, novogovor (v. Granić 2009b; 2009c) koji plaši govornika jer počinje sumnjati u svoju kompetenciju izvornog govornika pa griješi u izvedbi, „opterećen strahom da se

jezik na kojemu misli nalazi izvan njega sama“ (Anić 1998: 82). Novogovor je inače pokazatelj neravnoteže izvanjezične i jezične stvarnosti, rezultat je i izravnog planiranja i neizravne manipulacije medija.

Devedesete godine prošlog stoljeća u Hrvatskoj je obilježio novogovor s najočitijim promjenama u vokabularu i drugačijim stavovima osobito prema nekim tudicama/posuđenicama/usvojenicama:

Ako hrvatski jezik raskrsti s bojaznima pred svojim ili usvojenim riječima; ako normativu, pravilnost, prestane gledati kao jedinu brigu a izbor riječi kao gotovo jedino pitanje normative, ... , otvorit će se svojim slojevima (razviti polivalenost funkcionalnih stilova), doći do metonimike, metaforike i vokabulara, sada prokazanih kao dijalekatskih, žargonskih, netipičnih ili zaobilazanih u suhoj konvencionalnoj verziji. Moguće je zamisliti novu kulturu hrvatskog jezika, u kojoj će sputanost u izražavanju, strah od svojih riječi i od naših riječi i neprirodno prenemaganje uzmaknuti pred našom rječitošću i smislom za slikovitost (Anić 1998: 39-40).

Budući da svaki jezik pripada svim svojim govornicima, a ne samo povlaštenima, onda je razumljivo da ga svi oni mogu i najbolje čuvati „jer bez njihovog interesovanja i angažovanja nikakva rešenja nametnuta odozgo ili ponuđena sa strane nemaju izgleda na uspeh“ (Bugarski 2005: 266). Naglasak je redovito na onome što se *ne smije*, a ne na *što se može*, a time neće pridonijeti jezičnoj kulturi nego će dodatno oslabiti komunikacijsku kompetenciju govornika, a u radikalnim slučajevima i pojačati strah od javnog govorenja.

4. Sloboda jezikom u višejezičnim sredinama

U višejezičnim sredinama sloboda izbora determinirana je jezičnom politikom koja planira status jezika a time indirektno određuje njegovo mjesto na „tržištu“, koje više ne mora biti prestižno, a ovisno o nejezičnim faktorima, može vremenom i nestati.

Unatoč alarmantnom podatku o izumiranju 25 jezika godišnje (Hagège 2005), u svakom kutku svijeta barem dva ili više jezika bore se za svoj status u istoj sredini, iskazujući time svoju moć ili nemoć. Upravo je nejednaka raspodjela **moći** (koja je antipod slobodi) među jezicima razlog stalne jezične nesigurnosti, ili izravne ili neizravne jezične potlačenosti velikog broja govornika.

Sloboda jezikom znači slobodu i za pojedinca i za zajednicu kojoj pripada, jer može izabrati svoj jezik kao sredstvo javne komunikacije. To znači da govornici imaju pristup svim kanalima i oblicima javne komunikacije. Sloboda izbora u kontekstu jezičnih prava odgovor je na kulturalnu asimilaciju, jezični imperijalizam, manjinsko pitanje i jezična prava domicilnog stanovništva.

Status jezika u višejezičnoj sredini korespondira sa statusom koji ta zajednica ima u izvanjezičnim kontekstima: u politici, ekonomiji, kulturi itd. Lingvistika jezičnih dodira te odnose najbolje dokumentira opisujući superstrate i supstrate koji, nažalost, vremenom posve nestaju nakon što su najprije nestali iz javne a onda i iz privatne komunikacije. Upravo ta želja za zadržavanjem istog društvenog statusa ili, ako je to ikako moguće, za stjecanjem boljeg, dovela je do napuštanja jezika „koji u očima svojih posjedovatelja više nema ni prestiža, ni vrijednosti na tržištu rada, ni perspektive u budućnosti za njihovu djecu...” (Hagège 2005: 208). Te su njihove odluke, uvjetno govoreći, slobodne jer ih na to formalno ne obavezuje nikakav zakon, ali ih na to tjera društveni kontekst.

Strah od segregacije također je razlog izbora nekog jezika. Jezik u tom slučaju dobiva neka druga značenja, komunikacija je očito u drugom planu, a njegova simbolička funkcija nedvosmislen je znak pripadnosti njegovih govornika određenoj jezičnoj zajednici.

Ako, eventualno, dođe do društvenih sukoba s drugim jezičnim zajednicama u toj sredini, jezik je uvijek samo sredstvo (sloboda *jezikom*), a ne uzrok jer jezični sukobi nikad nisu bili zbog jezika *per se* (Crawford 1990). Tada komunikacijska funkcija ustupa svoje mjesto simboličkoj, vrijednosnoj funkciji.

5. Mistifikacija i manipulacija jezikom

Priroda jezika u političkoj i javnoj upotrebi ume da nagovesti budućnost autoritarnih sistema.
(Bugarski 2002: 179)

Jezik očito može biti i „glasnik“ nekih novih odnosa u društvu, nekih novih politika. Grubo instrumentaliziran u dnevnopolitičke svrhe, gubi svoje dostojanstvo a s njim, naravno, i njegovi govornici koji svoje partikularne ili interese uže zajednice kojoj pripadaju prikazuju kao interese značajne za cijelo društvo. Diskurs medija i diskurs politike u tome imaju veliku ulogu.

Mistifikacija jezika izrazito je sociolingvistička pojava, jer se u jeziku prelamaju različiti izvanjezični socijalni parametri. Svaki oblik mistifikacije ometa komunikaciju, svjesno zamagljujući plan sadržaja uz pomoć semantičkih pomaka.

Za manipulaciju jezikom govorniku ne treba nikakva kompetencija, jer manipulirati mogu svi ako to iz nekog razloga žele ili su na to možda primorani. I ovdje je prisutna jezična ‘kreativnost’, ali s drugim, negativnim predznakom. Riječ je o nizu ponekad suptilnih, a ponekad vrlo grubih jezičnih i komunikacijskih postupaka koji mogu kreirati javno mnijenje ili pak usmjeriti djelovanje u zacrtanom smjeru. Osim na kontekstualnim okolnostima, manipulacija se zasniva

i na „jednom inherentnom svojstvu jezične djelatnosti u javnoj komunikaciji – to je *ideologizacija jezika javne komunikacije*“ (Škiljan 2000: 86). Apstraktni, inače neutralni jezik to prestaje biti čim ga smjestimo u realni kontekst upotrebe, jer postane objekt ideologizacije kojoj je cilj osvajanje društvene moći. Na taj način jezik dva puta gubi svoju slobodu: prvi put u stvarnom kontekstu a drugi put kad ideologizacija dobije moć. A sve se to događa iz jednostavnog razloga, jer koegzistiraju dva različita univerzuma: jedan je skup označenih fenomena, a drugi je skup značenja ostvarenih jezikom. Razumljivo da onaj tko posjeduje ovaj drugi skup značenja, uvelike utječe na novu spoznaju svijeta (Škiljan 2000).

Analizirajući manipulaciju jezikom u političke svrhe uz veliku pomoć medija, Ranko Bugarski (1997) uočava različite jezične i nejezične mehanizme: laži, poluistine, neistine, falsifikate, hiperbolizaciju, eufemizaciju, vijest umjesto komentara, zamjenu teza ... itd., a sve u svrhu postizanja cilja – izmanipulirati primatelje poruke, uvjeriti ih u svoju, jedinu „istinu“. U retoričkom je govorenju samo mali korak od persuzivnosti do manipulacije, no dovoljan za razlikovanje kreativnog govornika (kojeg su veliki antički retoričari definirali kao nužno čestitog čovjeka) od više ili manje vještog manipulatora.

Konstantno „obesmišljavanje“ javnog jezika uz njegovo istovremeno zaostavljanje, jezik političke i ratne propagande, zagađeni prostor javne komunikacije, verbalne patologije – signali su da je jezik u ozbiljnoj društvenoj krizi (Bugarski 1997; 2002; 2009). Korupcija jezika politike – najveća opasnost za slobodu jezika – prestat će kad se jezik oslobodi političkih okova, kad obnovi svoj izgubljeni integritet (Skoble 1996) i kad mu njegovi govornici vrate dignitet koji mu pripada, jednako kao što pripada i njima samima jer, ne zaboravimo, po definiciji apstraktan, jezik živi samo u svojoj upotrebi.

Sociolingvistička demistifikacija jezika najbolji je način da govornici konačno uvide kakve su posljedice manipulacije jezikom, koliko su one opasne za čitavu zajednicu i u kojoj mjeri pridonose njezinoj izolaciji na širem komunikacijskom prostoru.

6. Zaključak

U prostoru javne komunikacije susreću se mnogi idiomi različitih statusa, uloga i komunikacijskih dosegâ. Neki su „slobodniji“, neki „restriktivniji“, neki vode slobodi, a neki u ne-slobodu jer su nametnuti. Dosad se nijedan jezik nije očuvao dekretima i zabranama pa neće ni ubuduće. Naime, sve su zabrane kontraproduktivne. S druge strane, jezik se uvijek mogao i ponovno može zloupotrijebiti

kad god promiče ideologiju koja će govornicima ‘pomoći’ kako će misliti, kako će promišljati svoju stvarnost u koju su uronjeni. U radikalnom obliku, jezik bi

mogao i kontrolirati njihova mišljenja. Svaka kontrola implicira sankcije u bilo kojem obliku, znači i neslobodu govorenja, i to već na planu izraza (suženjem izbora izražajnih sredstava) (Granić 2009b: 424).

Budući da je jezik socijalna konstrukcija realnosti, te da je očito u tijesnoj vezi s ideologijom čiji se procesi implementacije u jezičnu djelatnost (*langage*) prepoznaju u konstruiranju implicitnih i eksplicitnih normi i pravila za jezičnu upotrebu, njegova sloboda u okvirima kontekstualne, eksterne lingvistike više je nego upitna. Stoga možemo zaključiti da je sloboda jezika determinirana konkretnim okolnostima koje istovremeno determiniraju (i limitiraju) i slobodu jezikom.

LITERATURA

- Anić, Vladimir (1998). *Jezik i sloboda*. Zagreb : Matica hrvatska.
- Bugarski, Ranko (1997). *Jezik u društvenoj krizi*. Beograd : Čigoja štampa/XX vek.
- Bugarski, Ranko (2002). *Lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2009). *Nova lica jezika – sociolingvističke teme*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Chomsky, Noam (1996). Language and freedom. *Resonance* 4 (3): 86-104.
- Chomsky, Noam (2005). *Politika bez moći*. Zagreb : DAF.
- Crawford, James (1990). Language freedom and restrictions: A historical approach to the Official Language Controversy. In: *Effective Language Education Practices and Native Language Survival* (J. Reyhner, ed.). Choctaw, OK : Native American Language Issues, 9-22.
- Dalby, Andrew (2003). *Language in Danger*. London : Penguin Books.
- Granić, Jagoda (1999). Gradski idiomi i eksplicitna norma – dvosmjerni proces. In: *Teorija i mogućnosti primjene pragmalingvistike* (L. Badurina et al., ur.) Zagreb/Rijeka : HDPL, 271-277.
- Granić, Jagoda (2007). Identitet na granici. In: *Jezik i identiteti* (J. Granić, ur.). Zagreb/Split : HDPL, 195-206.
- Granić, Jagoda (2008). Planiranje statusa i planiranje korpusa bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog standarda. In: *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen / Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen / Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika* (B. Tošović, ed.). Münster / Hamburg / Berlin / Wien / London : LIT Verlag, 45-61.

- Granić, Jagoda (2009a). Jezik kulturom – kultura jezikom. In: *Jezici i kulture u kontaktu / Languages and Cultures in Contact* (I. Lakić, N. Kostić, eds.). Podgorica : Institut za strane jezike, 18-26.
- Granić, Jagoda (2009b). Jezična stvarnost: novogovor u užem izboru. In: *Jezična politika i jezična stvarnost /Language Policy and Language Reality* (J. Granić, ed.). Zagreb : HDPL, 423-432.
- Granić, Jagoda (2009c). Sociolingvistika hrvatske jezične stvarnosti: komunikacijski i simbolički prostor od 1991. In: *Med politiko in stvarnostjo: jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije* (V. Požgaj Hadži et al., ur.) Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 43-57.
- Hagège, Claude (2005). *Zaustaviti izumiranje jezika*. Zagreb : Disput.
- Havas, Ferenc (1996). Language and freedom: Linguistic theory and political ideology in Noam Chomsky's system of ideas. *Eszmélet* 30. Retrieved March 7, 2011 from <http://www.freeweb.hu/eszmelet/angol1/havasang1.html>
- Jakobson, Roman (2008). *O jeziku*. Zagreb : Disput.
- Jameson, Fredric (1978). *U tamnici jezika*. Zagreb : Stvarnost.
- Sgall, Peter (2002). Freedom of language: Its nature, its sources and its consequences. *Prague Linguistic Circle Papers* 4: 309-329.
- Skoble, Aeon J. (1996). Freedom and language. *The Freeman* 46 (9): 602-604.
- Škiljan, Dubravko (2000). *Javni jezik*. Zagreb : Antibarbarus.
- Žanić, Ivo (2007). *Hrvatski na uvjetnoj slobodi: jezik, identitet i politika između Jugoslavije i Europe*. Zagreb : Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Jagoda Granić

FREEDOM OF LANGUAGE OR FREEDOM AS LANGUAGE?

Summary

Every language is bound by norms; without them, it could never function and fulfill its primary role of communication. Yet each language is also highly creative. Neither completely constrained nor fully free, one could describe it as „on conditional release“. Its creative potential is quite dynamic, able to combine linguistic units without limit and build a hierarchical structure that attains ever greater freedom at each higher level. In its simultaneous, unceasing building up and breaking down, in its paradoxical Saussurean dynamic stasis, each language splits, stratifies, varies as it is used. But variability does not detract from its structured nature, which by definition limits the speaker's perception

of extralinguistic reality. And given that no language is finite, given that each one is in ferment and can have „holes“ in its systems, both its own freedom and that of its speakers constantly shift their boundaries. In the network of public communication channels which are under institutionalized or non-institutionalized control, the freedom of language is limited not only on the plane of expression but also on the plane of content. In multilingual milieus, one's freedom of choice is determined by language policy, which plans the status of a language and thus indirectly decides on its place in the „market“; such a place may or may not be prestigious, and depending on extralinguistic factors may in time even disappear. Even in cases of social conflict, language is always the means (*language as freedom*) and not the cause, since its communication function has given way to the symbolic, value-bearing function. And when the functioning of language serves as a Barthesian or Lacanian model for perceiving all other social phenomena, language closes the boundaries of freedom and freedom is „in the prison-house of language“.

Keywords: language, freedom, norm, creativity, public communication, language manipulation.

Jagoda Granić

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu

e-mail: jgranic@ffst.hr; jagoda.granic@gmail.com

II

UPOTREBA I NASTAVA JEZIKA / USING AND TEACHING LANGUAGE

Igor Lakić

WHAT IS ACTUALLY DISCOURSE ANALYSIS?

Abstract: This paper discusses the definitions and scope of discourse analysis and related disciplines. I start with different definitions of discourse analysis and propose the terms of spoken discourse and written discourse as two terms that best reflect the fields they deal with. This paper puts forth the idea that discourse analysis can be formally placed above the sentence in the language hierarchy. However, it does not refer to the level above the sentence only, but to the levels below as well. Inevitably, it comes down to the sentence, clause, and phrase, but also takes into consideration the phonological level. The relationship goes in both directions, in such a way that discourse is also created by lower levels of language structure. In addition, the above-sentence level introduces a wide field of disciplines, such as anthropology, sociolinguistics and the ethnography of speaking, which have greatly impacted the development of discourse analysis. The paper concludes with the idea that discourse is actually language used in general, including not only linguistic forms below the sentence, but the whole context that determines the nature and function of linguistic forms. From this perspective, one can see that discourse is an approach that tackles language in different aspects and directions.

Keywords: discourse analysis, spoken discourse, written discourse, pragmatics, ethnography of speaking, sociolinguistics, context, language use.

1. Introduction

Discourse analysis has been of interest to linguistics since the 1970s, although the first efforts in moving from sentence to discourse level date back to the 1930s. It has developed into a comprehensive field of linguistics, covering all aspects of written and spoken language use. Many linguists see it as the highest level of language structure. It is also understood as the level beyond the sentence which provides a context for the full understanding of the meaning of sentences that make up discourse. The question is whether these claims are limited in scope and nature.

It is the purpose of this paper to first define discourse analysis and position it among other linguistic disciplines such as pragmatics, stylistics and rhetoric. The paper also refers to the terminology used in discourse analysis, which has not been fully standardised yet. In the next section, I will look into the scope of

discourse analysis and reconsider some existing ideas in view of the research in the field. I will make an attempt to provide a wider scope of discourse analysis than a purely formalistic one.

2. Definitions of discourse analysis and related disciplines

It is difficult to separate discourse analysis from other disciplines that share common characteristics and similarities.

Pragmatics is the discipline that discourse analysis is most often associated with. Actually, a clear borderline between the two disciplines cannot be drawn, since any analysis of discourse includes pragmatics and vice versa.

Pragmatics is usually defined as a discipline studying “contextual meaning” (Yule 1997: 3). Bugarski (2003: 221) also defines pragmatics as a discipline dealing with contextualised sentences and their functions in different situations. It is well known that context is a crucial concept in analysing discourse and this is what the two disciplines have in common. Yule (1997: 3) extends the definition: “Pragmatics is the study of how more gets communicated than is said”. Certainly, in addition to locution (the actual utterance), important aspects in analysing any language use are illocution (intended meaning) and perlocution (the effect an utterance produces). These concepts are as useful for discourse analysis as for pragmatics. It is the same with deixis, reference, speech acts, politeness, etc. These are concepts studied both by discourse analysis and pragmatics. In addition, meaning is traditionally studied by semantics, but is highly dependent on the context. Again, separating semantics from pragmatics and discourse would be wrong.

Bugarski (2003: 230) claims that the pragmatic side of language was also present in ancient rethoric as the skill of getting the audience interested in the attitudes expressed in political speeches, trials and other forms of public use of language.

We can also mention stylistics here, which is divided into literary stylistics and linguistic stylistics. The latter studies different types of spoken or written texts from the point of view of different choices that social groups and individuals make when using language. Style is the choice from among different alternatives offered by the language system at different levels (Bugarski 2003: 234). This means that rhetoric and stylistics can be considered related disciplines to discourse analysis.

But let us go back to the terminology of the discipline itself. In the literature, we often find the terms *discourse analysis* and *text analysis* being used interchangeably. Bugarski (1997: 162-163) offers the following definition: “Discourse (spoken or written) is the *process* of producing and understanding texts

in situational contexts (i.e. language production). Text (spoken or written) is the result of discourse, a formed and coherent language product.”

Crystal (Kristal 1996: 116) also makes a distinction between *discourse analysis* and *text analysis*. According to him, discourse analysis puts an emphasis on the structure of natural speech in the types of discourses such as conversation, interviews, comments or speeches. On the other hand, text analysis focuses on the structure of written texts such as essays, notes, traffic signs, or book chapters. Crystal (Kristal 1987: 69-70) states that there is a significant overlapping of the two disciplines, such as in the case of cohesion. He mentions, though, that it would be too early to make a general division between the two disciplines.

However, the situation is not as simple as it may seem.

Kenworthy (1991: 111) says: “Some linguists talk about spoken and written texts, some about spoken and written discourse”. This further complicates things regarding the definition of discourse. We also need to mention that German linguistics under the term text implies spoken discourse too, because both spoken and written words lead to a text.

Coulthard (1985: 3) makes a distinction between *spoken discourse* and *written text*, but he also mentions that this distinction is not generally accepted. He adds that some linguists, such as Widdowson, use the term discourse to refer to written text too. According to him, pragmatics, as defined by Leech and Levinson, overlaps with discourse analysis the way he sees it.

Coulthard’s division into spoken discourse and written text seems fully logical and acceptable, at least on the face of it. However, Coulthard believes that spoken discourse and written text are parts of an umbrella discipline – discourse analysis, which includes conversation analysis or spoken discourse and text analysis or written text. Some authors, such as Fairclough (1996: 309) have a similar approach.

While accepting this division, I would argue for slightly different terminology. Discourse analysis, the way I see it, is the linguistic study of *spoken discourse* and *written discourse*. Both spoken and written forms of expression belong to discourse. It is still language used in a certain context, with a certain purpose, and aimed at a certain audience, which are all prominent characteristics of discourse analysis.

Of course, any existing definition can be accepted as fully viable. It is just a matter of how one sees things in discourse analysis. Obviously, the terms text and discourse overlap in the literature, but no matter what terms we use, the context in which they appear will certainly clarify whether we speak about spoken or written discourse.

3. Scope of discourse analysis

Many definitions of discourse analysis contain ideas on the range of language levels and the disciplines that discourse analysis covers. In this section I will mention just a few to start a discussion on the scope of the discipline.

Stubbs (1984: 1) uses the term discourse analysis to refer to “attempts to study the organization of language above the sentence or above the clause...”. This quote illustrates some views that are purely formalistic and that place discourse on the top of the language hierarchy. It cannot be attributed to Stubbs, though, as he continues by adding that this discipline also deals with language in use, which is certainly a necessary part of any definition of discourse.

Brown and Yule (2006: 1) also start their book with a similar definition: “The analysis of discourse is, necessarily, the analysis of language in use”. They also claim that some linguists deal with the formal properties of a language, rather than with “an investigation of what that language is used for”.

McCarthy (2008: 5) goes along the same lines, saying that discourse analysis studies the “relationship between language and the context in which it is used”. Once again, we have *use* as an important concept, but this definition contains another crucial word for discourse – *context*. It is logical to have a *context* for a *language in use*. However, McCarthy does not offer only the formalistic definition of discourse being the level above the sentence or clause. *Context* and *use* are the two indispensable terms in his definition.

Fairclough (1995: 7) provides a definition that is wider in scope: “... discourse is use of language seen as a form of social practice, and discourse analysis is analysis of how texts work within sociocultural practice”. In this way, the notions of context and use are supplemented by the social aspects of discourse.

In fact, discourse is formally on the top of the hierarchy of language units, but I would claim that it also encompasses the levels below. Any analysis of discourse inevitably comes down to sentences, clauses, phrases, and words. In spoken discourse analysis, some phonological features are also taken into account, such as intonation.

3.1. *Below sentence level*

It is well known that structuralism neglected meaning as something that was “inaccessible to observation”. Although Chomsky criticized structuralism for the lack of meaning, his transformational-generative grammar “looked like structuralism with a new flavour” (Graddol 1993: 6; 7), since the meaning was not tackled appropriately by his new paradigm. The concepts of *linguistic competence* and *linguistic performance* were more or less taken from de Saussure’s *langue* and *parole*, with the aim to overcome the gap in terms of meaning. However,

Chomsky relied on *competence* (i.e. the *knowledge* of language rules and ideally constructed sentences) while neglecting *performance* (i.e. actual language *use*). This hindered proper analysis of meaning, since clauses and sentences get their full meaning in a given context, be it physical or textual. This is where discourse analysis and pragmatics jump in.

Let us consider the following sentence:

You are going out.

If seen strictly from the formalistic approach, we can say that this sentence is a statement or a declarative sentence and that is how TG grammar would probably treat it. However, if put in a certain context, this sentence can be interpreted as (a) statement, (b) command, or (c) question, with the proper intonation. This actually shows the distinction between *form* and *function*, which is crucial in discourse. The sentence above is a statement according to form, but it can have three different functions. In such a manner, discourse analysis and pragmatics overcome the narrow approach of TG grammar and deal with the meaning, taking context into account. Here we discuss the sentence level, but from the discourse point of view, the example above proves that discourse covers the levels below as well. If we add that intonation is important in defining the meaning, we can see that discourse analysis goes all the way down the language structure hierarchy.

At the clause level, we can also speak about discourse. The example below will provide an illustration (Coulthard, 1985: 5):

Buyer: *Have you a bed to sell?*

Seller: *I've got one but it's rather expensive.*

Buyer: *Let me have a look at it then.*

Seller: *Certainly.*

This short conversation (*exchange*) consists of four statements (*moves*) at the discourse level, or four sentences at the grammar level. The first one is a question and it overlaps with the clause. The second sentence has two clauses, the first one has the meaning of confirmation (*I've got one*), the other (*but it's rather expensive*) is a comment or an explanation referring to the product. Thus, the second sentence consists of two *acts*, speaking from the discourse point of view. The third sentence here is a clause again, but in terms of discourse it carries the meaning of asking for permission, rather than a command, which might be concluded if it is taken out from the context. The fourth one contains only an adverb aimed at confirming or giving permission. This shows that we cannot define discourse without looking at smaller units that make it up.

Several exchanges form a transaction, while two or more transactions make a functional unit (i.e., lesson in school, medical check-up in hospital, or purchase in a shop). It is possible to see here that discourse is above, but also below sentence level.

Let us now go a bit further into the lower levels of the language hierarchy. If we look at any text, we can see that it is not just a linear ordering of sentences. There is always a certain link between them, where one sentence appears as a logical continuation of the previous one. There are clear links among sentences that contribute to the text's *cohesion*. This is where discourse markers play a crucial role. Discourse markers can be phrases or words that create logical links between or among sentences. In the sentence below, it is a prepositional phrase that functions as a discourse marker, creating a cause -consequence relation:

He didn't come to the meeting. As a consequence, no decision was made.

It is possible here to use the adverb *consequently* instead of the prepositional phrase, which means that discourse markers can be phrases or individual words. In any case, they are not considered only from the syntactic point of view, but as language units important for creating discourse.

McCarthy (2008: 34–63) mentions three types of grammatical cohesion in English. *Conjunctions*, including discourse markers, are one of them. Another group is *reference* (anaphoric, cataphoric, exophoric), where anaphoric and cataphoric references are present in the text. Anaphoric (backward looking) reference includes personal pronouns, demonstrative pronouns or adjectives, articles, or expressions like “such a”. Cataphoric (forward looking) reference is achieved by using the same language units. However, we do not consider these individual words as belonging to grammar only. In a text, they have a much more important role – to create discourse by referring to the concepts or ideas expressed earlier or later in the text.

On the other hand, exophoric reference lies outside the text but is linked to its immediate context. This is where discourse analysis goes in the opposite direction from the language hierarchy (words, phrases, clauses, sentences). It is the area which the speaker and the receiver of the information bring into discourse. This reference is very much knowledge bound and culture bound, but is equally important in building up discourse.

Ellipsis and substitution belong to the third type of reference that McCarthy (2008: 43–46) mentions. Let us consider the following sentence:

I will take the big boxes, you two the small ones.

The first clause contains the verb phrase *will take the big boxes*, while the second one does not contain the verb at all. Ellipsis is defined as omitting gram-

mar elements which are assumed as obvious from the context. It can be nominal, verbal or clausal, just like substitution. In the sentence above, the first clause contains the noun *boxes*, which is in the second clause substituted by the indefinite pronoun *ones*. Here, again, we do not consider all these phrases and verbs only from the grammatical point of view, but rather as language elements that build the discourse.

The same goes for individual letters. We can explain *L* from the phonemic point of view, but when seen as a sign, it can be interpreted as an abbreviation for (1) *learner*, used on cars as a sign that the driver is a learner; (b) *lake*, on geographical maps; or (c) *large*, on clothes, showing size. Thus, one letter can be interpreted in three different ways, depending on the context in which it is found. Here, *L* is seen as a discourse unit, rather than a phoneme or grapheme.

In the same manner, we can explain the use of “Ah.” Whether it expresses surprise, happiness, agreement, understanding, pleasure, pain or something else is very much discourse driven. The way it is pronounced (prosodic features such as intonation, pitch, or loudness) and the context in which it appears will determine its meaning.

As already mentioned, meaning is studied by semantics. However, individual words, just like isolated sentences, can be associated with an appropriate meaning only in a context. Meaning is certainly dependent on context and is therefore studied by discourse analysis, which inevitably leads us to conclude that discourse is much more than one level above the sentence. The question is whether discourse is, in a way, the semantics of text.

Crystal (2002: 287) writes: “When we construct a piece of connected speech or writing, whether in monologue or dialogue, we are constantly tapping the lexical and grammatical resources of the language to find ways of making our composition flow fluently while at the same time expressing the nuances we wish to convey”. These words confirm my claim that discourse is both below sentence level and also much wider than pure linguistic form, extending to context and meaning.

This leads us to conclude that discourse is constructed from the language units at lower levels, but is also largely dependent on the wider context that requires a certain selection of language units to match the context.

3.2. Above sentence level

Context is often of a non-linguistic nature, as in Coulthard (1985), where an academic course, for example, represents a non-linguistic context for a lesson, which is the highest level of discourse organisation. Of course, we must not forget that there is a textual context, equally important in discourse analysis.

Let us consider some aspects that are not strictly linguistic, but are crucial for discourse. They are the disciplines that lie outside discourse (sometimes even outside language) but largely contribute to its creation.

The study of the languages of North American Indians, carried out by Boas, led to the development of the principle of *linguistic relativity*, implying that every language has its own structure and has to be studied separately (Graddol 1993: 12). This, in turn, led to the realisation of the importance of studying the connection between language and culture, and this tradition was continued by Edward Sapir and Benjamin Lee Whorf. The cultural aspect in analysing discourse is of crucial importance, where culture is taken in the widest possible sense.

Malinowski was also interested in the functions that language has in different social contexts. He was the first to use the term *context of situation*. According to him, “utterances are comprehensible only in the context of the whole way of life of which they form part” (Graddol 1993: 13). These were actually findings that led to the development of sociolinguistics in the USA and the UK.

In the USA, Dell Hymes criticized Chomsky in the sixties for neglecting the type of cultural knowledge that is necessary to speakers in order to speak in a socially appropriate way. Hymes called this knowledge *communicative competence*, while his approach is known as *ethnography of speaking*. The link between ethnography of speaking and earlier anthropological research was obvious, according to Graddol (1993: 14) who quotes Hymes: „The ethnography of speaking is concerned with the situations and uses, the patterns and functions, of speaking as an activity in its own right”.

In the sixties and seventies, William Labov became a dominant figure. He studied the relation between language and social context, concluding that seemingly inconsistent patterns of behaviour become more orderly and predictable when the identity of speakers and the social context are taken into account.

In the UK there were also developments that influenced discourse analysis, starting with Firth who thought that language can have meaning only in an appropriate context (i.e. that sentences and utterances get meaning only in a context). His student Halliday created a formal model to show to what extent language and context are linked in creating meaning. He focused on social functions of language as well as on “thematic and informational structure of speech and writing” (McCarthy 2008: 6). According to him, the same linguistic structure can have different meanings when used in different social contexts, which I have discussed to some extent earlier.

In this way, by promoting diversity and pluralism and studying dialects, popular language forms and so on, sociolinguistics has been of crucial importance for discourse analysis. On the other hand, structuralism and transforma-

tional-generative grammar marginalised discourse, while Halliday placed it in the centre of language study.

Graddol (1993: 17-18) claims that many postmodern theories take a wider semiotic view of language. They deal with text and the way it is created, used and put into frameworks of other cultural patterns. They contain different semiotic systems. Graddol mentions newspapers as an example, where it is possible to find words, typographical conventions, page layout, photographs, etc. These 'signs' considerably contribute to the creation of meaning in a written discourse, just as gestures contribute to meaning in spoken discourse. Fairclough (1995: 4) also says that "texts in contemporary society are increasingly multi-semiotic; texts whose primary semiotic form is language increasingly combine language with other semiotic forms". Still, Graddol (1993: 20) believes that postmodern theories are fragmentary and are still not a coherent whole. However, they are increasingly applied in discourse studies and contribute to the development of discourse analysis.

I will finish this part with a citation from Fairclough (1996: 308), who proves my point:

Recent social theory has produced important insights into the social nature of language and how it functions in contemporary societies. Social theorists have tended to put such insights in abstract ways, without analysis of specific texts. To develop a form of discourse analysis which can contribute to social and cultural analysis, we need to combine these insights with traditions of close textual analysis which have developed in linguistics and language studies – to make them 'operational', practically usable, in analysis of specific cases.

4. Conclusion

The discussion above shows that definitions proposing that discourse is the level above the sentence are too narrow and do not reflect the real state of affairs in the field.

The abundance of work in the area of discourse analysis clearly proves that discourse is everything below and above the sentence level. The levels below (phonology, morphology, syntax, semantics, lexicology) can be fully explained only through discourse. On the other hand, any type of discourse analysis touches upon at least some of those levels. We can say that these levels are of a purely linguistic nature, but are dependent on what lies outside, or above.

We have seen that disciplines such as anthropology, ethnography of speaking, sociolinguistics, and postmodern theories, to mention just a few, are equally important for discourse analysis. They all contribute to the development of the

notions of context and social use as important characteristics of any language use (i.e. discourse). All types of language use are defined by the context and discourse analysis covers all of them.

Where is discourse in all this myriad? It is somewhere in between, a link between language forms up to the level of sentence, the functions they have and the surrounding world, or context, in which the language exists. This leads to the conclusion that discourse analysis is very heterogeneous and therefore very multidisciplinary in its approach.

Having in mind the concepts and ideas expressed in this paper, it is possible to define discourse as any type of language use that has a certain purpose and that conveys a certain message, in spoken or written form, within a certain context, with the aim to establish and maintain communication.

I would say that discourse is language in all its complexity and completeness. Consequently, discourse analysis is currently the most comprehensive approach to the study of language. Discourse analysis is, actually, a complete linguistic and non-linguistic approach to the analysis of language.

REFERENCES

- Brown, Gillian, George Yule (2006). *Discourse Analysis*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Bugarski, Ranko (1997). *Ka jedinstvu lingvistike*. Beograd : Čigoja štampa/XX vek.
- Bugarski, Ranko (2003). *Uvod u opštu lingvistiku*. Beograd : Čigoja štampa/XX vek.
- Coulthard, Malcolm (1985). *An Introduction to Discourse Analysis*. London : Longman.
- Coulthard, Malcolm (ed.) (1986). *Talking about Text*. Discourse Analysis Monograph 13. Birmingham : English Language Research, University of Birmingham.
- Coulthard, Malcolm (ed.) (1994). *Advances in Written Text Analysis*. London/ New York : Routledge.
- Crystal, David (2002). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Fairclough, Norman (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. New York : Longman.
- Fairclough, Norman (1996). Critical Analysis of Media Discourse. In: *Media Studies: A Reader* (P. Marris, S. Thorntam, eds.). Edinburgh : Edinburgh University Press, 308–325.

- Graddol, David (1993). Three models of language description. In: *Media Texts: Authors and Readers* (D. Graddol, O. Boyd-Barrett, eds.). Clevedon/Philadelphia/Adelaide : Multilingual Matters, 1-21.
- Halliday, Michael A. K. (1978). *An Introduction to Functional Grammar*. London : Edward Arnold.
- Hymes, Dell (1964). Towards Ethnographies of Communication. In: *The Ethnography of Communication* (J. J. Gumperz, D. Hymes, eds.). *American Anthropologist* 66:6, 1-34.
- Hymes, Dell (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press.
- Kenworthy, Joanne (1991). *Language in Action: An Introduction to Modern Linguistics*. London : Longman.
- Kristal, Dejvid (1987). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd : Nolit.
- Kristal, Dejvid (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd : Nolit.
- Labov, William (1970). The Study of Language in its Social Context. *Studium Generale* 23: 30-87.
- Leech, Geoffrey N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London : Longman.
- Levinson, Stephen C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge : Cambridge University Press.
- McCarthy, Michael (2008). *Discourse Analysis for Language Teachers*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Stubbs, Michael (1984). *Discourse Analysis*. Oxford : Basil Blackwell.
- Yule, George (1997) *Pragmatics*. Oxford : Oxford University Press.

Igor Lakić

ŠTO JE U STVARI ANALIZA DISKURSA?

Rezime

Ovaj rad se bavi položajem analize diskursa u okviru lingvističkih disciplina, kao i njenim odnosom prema pragmatici, antropologiji, sociolingistici, etnografiji govora i drugim disciplinama.

Diskurs se obično definiše kao jezički nivo iznad rečenice, koji obezbeđuje kontekst za puno razumijevanje značenja rečenica, ali se čini da su predmet i zahvat analize diskursa mnogo širi. Pri tome ni sama terminologija ove oblasti nije u potpunosti razjašnjena. Tako se često naizmjenično koriste termini *analiza diskursa* i *analiza teksta*. Neki

autori vide diskurs kao proces, a tekst kao proizvod. Drugi smatraju da se analiza diskursa bavi prirodnim govorom, a analiza teksta pisanim tekstom, ali uz dosta preklapanja.

Nama je najbliža podjela na govorni i pisani diskurs. Naime, pod *analizom diskursa* podrazumijevamo lingvističku analizu *govornog diskursa* i *pisanog diskursa*. Koristimo termin *diskurs* i uz govor i uz pisanje, jer smatramo da se u oba slučaja radi o jezičkoj upotrebi u odgovarajućem kontekstu, sa određenom namjerom, usmjerenoj ka određenoj publici, što sve upućuje na diskurs. Polazeći od shvatanja da je analiza diskursa u stvari analiza jezika u upotrebi, možemo reći da diskurs nije samo najviši nivo jezičke strukture, nego da on u sebe uključuje i sve druge nivoe – fonološki, morfološki, leksički, sintaksički, semantički. Tako riječi, fraze, klauze i rečenice nisu samo sintaksičke, već i diskursne jedinice koje sa svoje strane učestvuju u građenju diskursa. Svaka analiza određenog diskursa se sa teksta neminovno prenosi na ove niže nivoe jezičke strukture. Sve ovo pokazuje da ti niži nivoi dobijaju svoje puno značenje tek u kontekstu, što se može sagledati samo iz ugla analize diskursa.

Kontekst u kome se jezičke jedinice nalaze može biti sam tekst, ali i nejezički kontekst, što lingvistiku povezuje sa antropologijom i sociologijom, preko antropološke lingvistike odnosno sociolingvistike, a tu su i discipline poput psiholingvistike, kognitivne lingvistike, pa i semiotike. Iz svega ovoga se izvodi zaključak da je analiza diskursa granična disciplina između jezičkih formi zaključno sa rečenicom, funkcija koje te forme imaju u jeziku i svijeta koji ih okružuje, ili konteksta u kome jezik postoji. To neminovno vodi do zaključka da je analiza diskursa vrlo heterogena ali i vrlo multidisciplinarna u svom pristupu.

Možemo reći da je diskurs bilo koja vrsta jezičke upotrebe koja ima određenu svrhu i kojom se prenosi određena poruka, u govornom ili pisanom obliku, u određenom kontekstu, sa ciljem uspostavljanja i održavanja komunikacije. U suštini, diskurs je jezik u svojoj složenosti. U tom smislu, analiza diskursa predstavlja trenutno najobuhvatniji pristup proučavanju jezika. Analiza diskursa je, u stvari, kompletan lingvistički i ne-lingvistički pristup jezičkoj analizi.

Ključne riječi: analiza diskursa, govorni diskurs, pisani diskurs, pragmatika, etnografija govora, kontekst, jezička upotreba.

Igor Lakić
Institut za strane jezike, Univerzitet Crne Gore
e-mail: igorlagic@yahoo.com

Slavica Perović

YOU WANT AN APOLOGY? WELL, I AM SORRY!

Abstract. In this paper we will focus upon ritualistic and substantive apologies as two basic types of this speech act in Montenegro. Being dispreferred seconds, apologies carry a high level of FTAs and frequently comply with negative politeness in societies which tend to cherish power-related interpersonal behaviour. Preference of ritualistic apologies over substantive ones in Montenegro could be explained by a particular cultural script which favours hierarchy and the principle of seniority usually characterised by a high degree of distance and imposition. Apologies in Montenegro are regularly extended, ritualistically or converted into other speech acts or as a preparation for a completely different speech act. One of the fundamental reasons is to avoid the threat to face. Examples are given from other sources, too.

Keywords: ritualistic apologies, substantive apologies, FTA, cultural script, face, speech act, dispreferred responses.

Introductory remarks

The title of this paper comes from an aphorism, and to a great extent reflects the essence of the speech act of apology as a costly commodity which is pragmatically conditioned, realised in a specific way in communication, and has one of the compensatory linguistic formulations contained in the IFID (Illocutionary Force Indicating Device). Apologies are a linguistic and pragmatic universal belonging to the politeness phenomena, and it would be hard to imagine language and communication in which there were no means for linguistic redress in the event of linguistic or other transgression. However, this universality can be “compromised” in a cultural script in which apology in its most obvious form, using a performative verb, may be undelivered. This happens when one moves from the verbal to the emotional level of communication, where “delivery” of politeness through apology happens in a non-standard way.

Our starting assumption is that the Montenegrins very readily apologise through a category we refer to as ritualistic, and do so using a wide spectrum of nuance that falls under this type of apology. The theory that supports this paper relies on Goffman’s (1971) division of apology into ritualistic and substantive compensations. According to him the former are those redressing virtual offenses

which are remedied by the sole offering of an apologetic formula and the latter are those redressing actual damage inflicted on the addressee, sometimes including an offer of material compensation.

Basic theoretical assumptions for the speech act of apology

In our earlier papers we have focused on substantive apologies (Perović 2006, 2008, 2009) and we observed the speech act of apology in its broadest aspect, that being the level of the cultural script, according to Anna Wierzbicka (2006). In this respect, the Montenegrin compelling script entails consistent adherence to given rules of politeness. Compulsion in this script does not encourage apology, but neither does it call into question its existence, nor the need for this “shock-absorber” in social interactions. We complemented these theoretical assumptions with Goffman’s categories of *face* (1971) and Brown and Levinson’s negative politeness (1987), towards which Montenegrin society tends since apology carries an exceptionally high level of threat to face. We then looked at them from the aspect of conversational analysis (CA), through the category of preferred and dispreferred responses, and came to the conclusion that the majority of elicited apologies from our corpus were of the dispreferred type. The most important finding of this research, in our opinion, is the division of all apologies into “to do is to say” – which identified certain groups of emotional and non-verbal categories of apology – and “to say is to do”, which was very diffuse and revealed a variety of illocutionary forces of apology. In doing so, we introduced into the linguistic analysis of the speech act cognitive categories of emotion, based on verbs of mental predication, primarily *think*, which is derived from *feel*. This turnabout of thought and emotion is not only possible but necessary if we are to describe the significant category of apology in the corpus that we regarded as pragmatic compensation strategies, where emotions were the speech act. Since it is strongly culturally predicated, the category of “to say is to do” is significantly less represented than expected, which gave us grounds to categorise the expressive of apology under the title of relative universals.

The pragmatics of an aphorism

Apology is a post-event act, since it relates to an event which has in some way been characterised as an infringement of a certain rule of behaviour, and in that sense takes on the characteristics of a transgression to which a redressive device is expected. Ritualistic apologies are expected to be more preferred first than dispreferred second. “You want an apology?” implies the awareness that one ought to be delivered and it only remains to be seen whether it will be or not. “In terms of value attribution, the relationship between event and speech act is reflective

rather than unilateral. (...) The agent assuming responsibility for the event necessitating the apology is the speaker” (Bergman and Kasper 1993: 82). Thus it is also clear who should perform the delivery. The quality of this dispreferment is reflected in the second part of the title, which is the punch line of this aphorism. In the first, literal layer of meaning, apology is delivered, the compensatory phrase has been formulated and to all appearances, the speech act of apology has happened. However, in the second layer of meaning, Grice’s (1975) cooperative principle is flouted, specifically the maxims of relevance and quantity, permitting humour. The common knowledge, and expectation too, which is at the basis of the conversational implicature, is betrayed by ambiguity and therefore one interpretation of the phrase is made irrelevant. Specifically, “Well, I am sorry”, can pragmatically function as a speech act of apology, but also of rejection, thus the semantics of the phrase comes into collision with the pragmatics of the statement through the infringement of the aforementioned principle of relevance. The play on words in the aphorism is possible since the semantic expectation from the first part is not paired with the semantic part of the second, and the illocutionary forces do not coincide either. Also, the relative ease with which correspondence at all levels is established in translation comprising the linguistic correlation, the semantics of the statement as well as the pragmatic conditions under which this speech act happens in English and Montenegrin point to the (relative) universality of this phenomenon of politeness.

Substantive ‘sorry’ and ritualistic ‘excuse me’

Robin Lakoff (2003) calls all apology “greasing of the social wheel”, though in a more narrow sense this might relate to what Goffman calls ritualistic apology. Since the damage in these apologies is virtual, they do not carry the majority of the characteristics of apology which we identified in the substantives. This results in free, unhindered and frequent use of some of the phrases of apology in Montenegro under specified pragmatic circumstances. That is why we can say that ritualistic apologies are probably more often heard than the substantive ones.

Very generally, we can translate the Montenegrin *izvinite* into the English substantive *I am sorry*, where, according to Robinson (2004), we can also include *I apologise*, and the ritualistic *excuse me*. Borkin and Reinhart offer a differentiation which, it seems, corresponds with the discursive and pragmatic execution in Montenegrin:

Excuse me is more appropriate in remedial exchanges when the speaker’s main concern is about a rule violation on his or her part, while *I’m sorry* is used in remedial interchanges when the speaker’s main concern is about violation of another person’s rights or damage to another person’s feelings; in other words, the basic

concern behind *excuse me* is “I have broken or I am in danger of breaking a social rule”, and the basic concern behind *I’m sorry* is “You are or you may be hurt” (1978: 61).

Ritualistic apologies – apologies from the “fuzzy” zone

In this paper we have identified several modes of ritualistic apology that Montenegrins use in everyday communication. The division among them is not entirely clear-cut, so we can place this category under the *fuzzy* heading (Radovanović 2009), being scalar, nuanced, graduated and somewhat opaque. In an attempt to identify some of these types we devised something like a semantic-pragmatic formula of apology which is based upon two cultural scripts. The substantive one that we developed earlier (Perović 2009) is now complemented with the ritualistic script that we created for the purpose of this paper.

Substantive script

[people think like this]:

When I feel I am doing something that threatens the face of another,
it is good for people to know what to expect;
it is good for people to not expect me to do something
which will threaten my face even more.

Ritualistic script

[people think like this]:

When I do something that violates the social rule,
it is good for people to know what to expect;
it is good for people to expect me to do something
which will redress the (virtual) harm.

The pragmatic components resulting from these scripts may be summed up in the formula given in Table 1.

Table 1. Semantic-pragmatic formula of ritualistic apology

1. IFID	+/-
2. FTA (distance, power, imposition)	+/-
3. IF	----
4. Preferred/dispreferred first	+/-
5. Mortification	+/-
6. In one’s own/someone else’s name	+/-

7. Positive politeness/negative politeness	+/-
8. Felicity conditions	+/-

We have included most of the components that constitute the speech act of apology. There are eight of these and they cover pragmatics, CA of adjacency pairs and the category of 'face' which suffice, first, for differentiation from substantive apologies and, second, for fine tuning of ritualistic apologies themselves. IFID is an actual phrase of apology, FTA (Face Threatening Act) is the basic ingredient of apologies and IF (Illocutionary Force) is the meaning that the speech act of apology may have. These eight components of the formula combine differently regarding the type of ritualistic apology, though it is not always easy to be fully confident how to qualify each of the components. Yet, a pattern of these apologies steadily emerged throughout our research.

All of these ritualistic apologies have one feature in common. They are readily produced, some with a lot of enthusiasm, compassion and regret which is truly compensation for (virtual) mortification, and they are almost never substituted non-verbally like substantive ones. We arranged the types according to relative frequency of occurrence in interpersonal communication.

1. UNINTENTIONAL HARM (*body, space, proxemics*). In the situation where there is an unintentional action that hurts a person – whether it is bumping into someone in the street, or treading on someone's foot or spilling coffee in someone's lap – people in Montenegro will readily produce a phrase that will vary from *izvinite* to *ja se izvinjavam* or even *oprostite*. It can be only the phrase or the phrase accompanied by the reason for the apology.

- (1) I am so sorry I pushed you / trod on your foot / spilled coffee in your lap.

That apologetic phrase can be accompanied by a syntactic diminisher *molim te/vas* (*please*), which can accompany the compensatory phrase as another speech act. This is possible in Montenegrin, but not in English:

- (2) * (a) I am sorry, please.
(b) I apologise, please.

but there is:

- (3) Forgive me, please.

This emphasises the fact that in this cognitive domain apologies have some common properties with the act of forgiveness, which in Russian is at the same time the way to apologise. Montenegrin is somewhere halfway between English and Russian, because it recognises *sorry* and *forgive me* for the same function of apology (cf. Wierzbicka 2003). If we observe the first half of Table 2, we clearly see that there is a steady correlation between the most essential features of the pragmatic formula, i.e. IFID and FTA. The apology is extended and no FTA performed. That is the ideal apology on the side of the apologisee or speaker. This suffices for ritualistic ones but by no means for substantive ones. Some linguists classify this kind of apology as substantive, but we have included them in this elaboration because they carry a low degree of FTA.

We would especially emphasise the presence of the universal concept of the substantive *I (ja)* in the phrases in Montenegrin. This is not grammatically obligatory, since the person of the speaker is indicated by the verb ending, yet speakers have found it necessary to include it and in so doing emphasise the sincerity of the wish for forgiveness by way of the apology and the connection between ‘think-feel’, that being ‘to be sorry’: “through the implied universal substantive *I*, I acknowledge my guilt and all that proceeds from that action”. ‘Forgive me’ by the same mechanism of the implied substantive (*you*) takes on the meaning of including the listener in the communicative act of apology, whose negative face is otherwise under threat. The listener, by his or her own accession, is meant to contribute to this interaction and in some way to increase his or her own threat to face. In other words, the speaker shares his or her guilt with the listener and the listener accedes to this cooperation.

Table 2. Unintentional harm (body, space, proxemics)

1. IFID	+
2. FTA (distance, power, imposition)	–
3. IF	body/proxemics harm redress
4. Preferred first	+
5. Mortification	–
6. In one’s own name	+
7. Positive politeness	+
8. Felicity condition	+/–

2. PREPARATION FOR A (DIFFERENT) SPEECH ACT. According to our data, this is a very frequent manifestation of ritualistic apologies in Montenegro

and covers several speech acts. It is especially frequent as a preparatory act for requests. Our assumption is that requests are a speech act that constitutes a higher degree of FTA than apologies even in those cases when power and relative social distance are not an issue. We have already hypothesised (Perović, 2008) that the apology phrase in Montenegro – through its richly elaborated IFID, which includes downtoners, diminishers and intensifiers – resembles English requests more than English apologies. If we look at the following examples we will see that the “*sorry*-based unit of speech” is regularly used for petty requests and serious pleas, but also for a variety of other speech acts which by definition carry higher FTA than apologies. In a word, an apology is not always an apology.

- (4) Sorry, forgive me, would you be so kind as to lend me your pen?
- (5) I apologise, could you lend me 100?
- (6) Hey, sorry, can you give my car a push? It's stopped for some reason.

Apologising can also be a preparatory act for directives, often signalled by *but*. This is a preparatory *but*.

- (7) Sorry, step over there (please).
(Izvini, (ali) stani tamo.)

They can also be used to attract attention, after which a request follows:

- (8) Excuse me, what's that you've got over there on the shelf?
- (9) Excuse me, could you pass me that magazine?

Also for a *prohibitive*:

- (10) Excuse me, no smoking here.

However, high conventionalisation of the second speech act, i.e. prohibitives, conceals its true prohibitory nature. This *please* reinforces that very purpose, the prohibitive is in its linguistic form far from imperative but it is nevertheless used in that function. It can also be a different speech act, for instance, thanking. An example of the ritualistic use of apologetic behaviour is found in Japanese. We quote Coulmas: “(...) in many contexts requiring expression of gratitude in Western cultures, such as upon receiving a gift, Japanese requires an apologetic formula such as ‘sumimasen’” (Coulmas, 1981: 84).

The function which Coulmas attributes to the cited ritualistic apologies in Japanese coincides with the functional attributes of *Excuse me*, as described by Borkin and Reinhart. They describe them as “the speaker's willingness to con-

form to conventional rules and social expectations ... Verbal apology occurs even if there was no serious or real offence as a precaution against inadvertent misconduct or unanticipated negative interpretation of one's performance" (1978: 61).

Table 3. Preparation for a (different) speech act

1. IFID	+
2. FTA (distance, power, imposition)	–
3. IF	preparatory
4. Preferred first	+
5. Mortification	–
6. In one's own name	+
7. Positive politeness	+
8. Felicity condition	–

Table 3 demonstrates that IF is preparatory, contrary to the first type, Table 2, which resembles true apologies more closely. The apologies in Table 3 address positive face and do not envisage any possible conflict. Yet, *sorry* or *excuse me* is obligatory, because the accent is on the following speech act and apology almost invariably signals that it will be a request, though prohibitives or commands are not uncommon. They bear the greatest weight of the FTA, which is why an apology is given as compensation. Such apology does not imply or include mortification, but the speech act that the apology prepares the hearer for is sometimes cause for trepidation. At times this preferred first can elicit a dispreferred second because rejection may follow. Thus the preparatory apology, with a small dose of FTA, is in vain if the true request which is packed with FTA follows.

3. REJECTION. Apology under this heading can have a twofold function of rejection. It can be a preparatory speech act for rejection as in

(11) *Sorry*, but you cannot be accepted for the course.

And it can also be apology with the illocutionary force of rejection, as we see in the title.

(12) You want an apology? *Well, I am sorry*.

This *I am sorry* functions as negation, rejection and complete denial of any possibility of an apology being received. It can be preposed by *well*, or postposed by

pal, mate, dude, babe and suchlike in colloquial use. It has to be contextualised in such a way that it comes as a result of what was said before. It usually comes as a second proposition of the same speaker (13) or as dispreferred second:

- (13) A: Give me that book this afternoon.
 (A: Daćeš mi tu knjigu danas popodne.)
 B: Sorry, pal.
 (B: Izvini, druže.)

The context is important in order for it not to be confused with true apology. Yet, felicity conditions are halfway between substantive and ritualistic apology. The formula is somewhat different.

Table 4. Rejection

1. IFID	+
2. FTA (distance, power, imposition)	+/-
3. IF	rejection
4. Dispreferred second	+
5. Mortification	+/-
6. In one's own name	+
7. Negative politeness	+
8. Felicity condition	+/-

The compensatory phrase is followed by *but*, which signals that something unpleasant is to follow. We shall see such signals with some other types of ritualistic apologies.

4. PARDON? *Could you repeat, please?* The English apology phrase for this particular illocutionary force would be *I beg your pardon* or *pardon*. Possible variations could be *Excuse me?* and *Sorry, could you repeat that?* The more formal *I'm sorry* and less formal *excuse me*, even *pardon* – all are translated as ritualistic *izvinite* in Montenegrin for this type of apology. In the given cultural script this frequently heard phrase could be alternated with a question or a directive:

- (14) Sorry, what did you say?
 (15) What did you say?
 (16) Could you repeat (please)?

According to our research, the most frequent preparatory act before requests is an apology, and ritualistic apologising invariably takes place in such situations. The phrase in English could be one of the three mentioned above.

Table 5. *Pardon?* Could you repeat, please?

1. IFID	+
2. FTA (distance, power, imposition)	–
3. IF	repetition
4. Preferred first	+
5. Mortification	–
6. In one’s own name	+
7. Positive politeness	+
8. Felicity condition	–

This is a typical kind of ritualistic apology. The formula given in Table 5 is in fact prototypical, specifying the illocutionary force which in this case is repetition.

5. BOTCHED APOLOGIES. A special kind of ritualistic apology identified by R. Lakoff (2003) is *botched apologies*. They do not meet the pragmatic requirements under which they constitute a successful performance of the speech act of apology. Some of the apologies listed under other headings in this paper could also be botched apologies. They are apologies and they are not. Felicity conditions under which such an utterance could be an apology are missing due to the flouting of the Gricean principles mentioned above. Everyday conversation is packed with such exchanges, but we will focus our attention on a couple found on the Internet. One is about the former Democrat presidential nominee John Kerry offending the soldiers in Iraq. His awareness of mortification is transparent through the enumeration of what he thinks was wrong with his criticism of Republicans. He lists all the harm that he did, and the way he presents this indicates his (intuitive) knowledge of pragmatics. (It might not be mere guesswork that G. Lakoff, who once wrote a manifesto for the American Democrats, *Don’t think of an elephant* (2004), could be behind those words). John Kerry said:

“Come to think of it,” he added, “my apology didn’t *admit wrongdoing, express regret for my actions or offer to make things right*. I really just blamed the troops for misunderstanding my joke. So, perhaps ‘apology’ was not the precise term for it.” (our italics) (<http://www.scrappleface.com/?p=2379>).

Botched apologies are often tied to politicians' *faux pas*.

British Prime Minister Gordon Brown apologised 'profusely' after being caught on a live microphone pinned to his shirt calling a woman who spoke to him on the campaign trail 'bigoted', according to the Guardian.

http://politicalwire.com/archives/2010/04/28/a_botched_apology.html

They are often encountered in the Montenegrin cultural script as midway between a face-saving strategy and being courteous. Such an apology was a case study where the exact wording of the elaborate IFID was: "You want an apology? Here it is and dress your harm with it" (Perović 2006). As a post-event in a personal exchange it can be taken as botched. In the fuzzy or scalar understanding of apologies this category is lower in force than common ritualistic apologies. But we hold Table 6 to be true with regard to botched apologies:

Table 6. Botched apologies

1. IFID Kompenzatorna fraza	+
2. FTA	–
3. IF	<i>pro forma</i>
4. Dispreferred first	+
5. Mortification	+
6. In one's own name	+/–
7. Negative politeness	+
8. Felicity condition	+

They are botched or ritualistic but they should be substantive. There is mortification, it addresses somebody's negative face, and there are definitely felicity conditions for it. Yet, being botched, these apologies are extended *pro forma*.

6. PUBLIC APOLOGIES. Some instances of botched apologies are at the same time a kind of public apology. Public apologies are a special kind of speech act and deserve to be analyzed as a special category. We included them with the ritualistic type of apology because most of them lack a high degree of FTA despite their being closely related to power, distance and imposition. Presidents, prime ministers and high church officials make these statements, but not in their own name. That diminishes the personal dimension of power, relativises distance as a category of (interpersonal) hierarchy, and lessens imposition on the side of

the speaker. In her paper “Nine Ways of Looking at Apologies”, R. Lakoff calls such apologies problematic and defines them as:

...a statement made by someone in a position of power regretting bad behaviour by previous holders of that office, in the name of the governed, against wrong ancestors of the aggrieved group. (...) The reason is simple: the official cases are not true felicitous apologies, while the personal ones are. No one ever wants to make the latter kind, especially a powerful person, who stands to lose face, and therefore possibly power, by making one (2003: 203).

This distinction between public and private apology can best be illustrated using the example of Bill Clinton’s apologies. When he was apologising on behalf of his country he was using “s-words” (R. Lakoff 2003), but when he was doing it in his own name he used all kinds of evasive techniques and euphemistic expressions.

Let us see the first instance where he made himself very visible linguistically. He, as President of the United States, apologised formally on behalf of the government to a group of black men whose syphilis went untreated for decades as part of a U.S. Public Health Service study, the so-called Tuskegee study (cf. Ju and Power 1998). The apology was extended to eight men who were survivors from the study and it was delivered in the White House.

To the survivors, to the wives and family members, the children and grandchildren, I say what you know: No power on earth can give you back the lives lost, the pain suffered, the years of internal torment and anguish. What was done cannot be undone. But, we end the silence. We can stop turning our heads away. We can look you in the eye and finally say on behalf of the American people, what the U.S. government did was shameful, and *I am sorry*. *The American people are sorry* ... for the loss, for the years of hurt. You did nothing wrong, but, you were grievously wronged. *I apologise* and *I am sorry* that this apology has been so long in coming ... To our African-American citizens, *I am sorry* that your federal government orchestrated a study so clearly racist. That can never be allowed to happen again. It is against everything our country stands for and what we must stand against is what it was. (The White House, 16 May 1997; our italics)

From this passage it is obvious that Clinton is deeply moved by the sorrow of the people who suffered tremendously, showing it through a number of linguistic signals. First, he makes it very personal, using the pronoun *I*, the first person singular, which is in agreement with the verb form *am* in the appropriate compensatory phrase *to be sorry*. Moreover, he varies two expressions, *to be sorry*, which he uses three times, with *to apologise* and uses them in the same sentence. This shows that he is at ease with these expressions of apology, he is uttering them, but

obviously with the personal experience of one who is not (solely) to blame. That lessens the burden of contrition, consequently FTA, to a high degree.

Clinton's personal apology in connection with the affair with Monica Lewinski is completely different. On that occasion he said:

It is important to me that everybody who has been hurt know that the sorrow I feel is genuine ... I have asked all for their forgiveness.¹

In this apology he never uses "*sorry-words*" in any form, he has not admitted the sin and the expressions of contrition are "framed as indirect discourse, as presupposed rather than asserted, blunting their force and mitigating the speaker's responsibility" (R. Lakoff 2003: 209). Still, on the nonverbal level, his tears and soft voice mean even more than verbal manifestations (cf. Perović 2009).

The then president of Montenegro, Milo Đukanović, also apologised.² He produced a very flourishing and elaborate phrase of apology, yet it was more euphemistic than direct. He chose "to extended his sincere apology" in his own name and on behalf of the citizens of Montenegro. The phrase is in the domain of a very formal register, the absence of explicit verbs of apology and euphemistic expression are the main features of this "extension". Contrary to the lack of specific verbs of apology, the harm is neatly specified: for all pain, all suffering and all material loss. The intensifier *sincerely* is a part of the same register, distance is encoded through this formal register. The duality of his apology is obvious. Milo Đukanović is not apologising in his own name, which was the reason for the promptness of the apology. On the other hand, the wording is carefully adapted to the situation chosen, resulting in a politically correct speech act of apology. Political correctness does not insist upon a personal touch, it insists upon the existence of the speech act. That is the reason why this apology was successful.

¹ "I agree with those who have said that in my first statement after I testified I was not contrite enough. I don't think there is a fancy way to say that I have sinned. It is important to me that everybody who has been hurt know that the sorrow I feel is genuine: first and most important, my family; also my friends, my staff, my Cabinet, Monica Lewinsky and her family, and the American people. I have asked all for their forgiveness... But I believe that to be forgiven, more than sorrow is required - at least two more things. First, genuine repentance - a determination to change and to repair breaches of my own making. I have repented. Second, what my bible calls a 'broken spirit'; an understanding that I must have God's help to be the person that I want to be; a willingness to give the very forgiveness I seek; a renunciation of the pride and the anger which cloud judgment, lead people to excuse and compare and to blame and complain..." (approached 13/2/2011 at 9.33 a.m.) <http://www.buzzle.com/articles/famous-short-speeches.html>

² „Ovu priliku želim iskoristiti da u svoje ime i u ime građana Crne Gore, posebno onih građana koji dijele moja moralna i šira politička uvjerenja, *uputim iskreno žaljenje* svim građanima Republike Hrvatske, posebno Dubrovnika i Dubrovačko-neretvanske županije, za svu bol, sva stradanja i sve materijalne gubitke koje im je nanio bilo koji predstavnik Crne Gore u sastavu JNA u tim tragičnim događajima... “. http://www.b92.net/info/komentari.php?nav_id=8216

Yet, it was precisely the phrasing of the apology that the opposition remarked on, the president of the Social Democratic Party, Miodrag Iličković, saying that in the same position he would not have ‘extended an apology’ but, rather, would have said that he was sorry. He would be more like Clinton.

Table 7. Public apologies

1. IFID Kompenzatorna fraza	+
2. FTA	+/-
3. IF	delegated apology
4. Preferred second	+
5. Mortification (delegated)	+/-
6. In someone else’s name	+
7. Negative politeness	+
8. Felicity condition	+/-

The variables in Table 7 were somewhat different from those for other types of apology. First, this is an apology uttered in somebody else’s name, not one’s own; second, it addresses negative politeness, because the personality *per se* is nonexistent. It is not an individual. In such a case it is only possible (and normal) to address the negative politeness of the hearer. Felicity conditions are somewhere in the extralinguistic reality of recent/less recent history, and that does not have anything to do with the speaker personally. It is a delegated apology, hence the delegated mortification in the absence of an immediate threat to face. In conversational analysis it would constitute a preferred second.

7. APOLOGIES THAT ARE NOT. In communication it is common to encounter occurrences of phrases of apologetic words but without the obvious or necessary prerequisite of FTA which gives them the legitimacy of a substantial apology. This so-called “apology” is often identified by a *but*-preface which signals that another speech act is to follow. The “introductory” nature of this *I am sorry* does not constitute a sufficiently pragmatic reason to treat it as a true or substantive apology, because there is no harm. The following verbal exchange is quite possible.

(17) A: We are waiting for Marko.

B: *I am sorry*, but he is not coming to work today.

In this example person B does not accept any responsibility for somebody's absence to offer *I am sorry* as a compensatory phrase of apology. Here there is no reason to apologise and person B does not take any blame for any misbehaviour done. There is no harm, in fact. Tannen (1994) identified this kind of ritualistic apology as especially frequent in women.

Similar, yet very different is the following example:

(18) I am sorry! But you don't know what you are talking about!

This *but*-preface can be seen as preparation for something that can be construed as offence (cf. Lakoff 2003).

(19) I am sorry, but you are not quite yourself today.

(20) I am sorry, but I must tell you that you are crazy.

The question is what could be the felicity conditions for the above examples to constitute apologies. Obviously, they are nonexistent.

This can be gender-dependent (Baker 1975), or else a more general signal that an apology is to follow.

Table 8. Apologies that are not

1. IFID	+
2. FTA	–
3. IF	no acknowledgement of misbehaviour
4. Preferred first	+
5. Mortification	–
6. In one's name/someone else's	+/–
7. Negative politeness	+/–
8. Felicity condition	–

Concluding remarks

The general formula of apology turned out to be sensitive enough for ritualistic apologies. Its eight parameters encompassed most of the pragmatic and discursive categories relevant for such analysis. The analysis demonstrated that our initial division into substantial and ritualistic apologies on the basis of the low level of FTA proved correct. Several conclusions emerged. *First*, Montenegro cherishes ritualistic politeness in its many modes and forms, and we would dare say that it is more prevalent in conversation than substantive apologies. *Second*,

contrary to our findings on substantive apologies, IFID in ritualised apologies is short, without diminishers, downtoners or intensifiers, and usually reduced to the head act varying between *sorry* and *excuse*. The reason for this springs from the register where the former phrase is more formal than the latter, but a part of the explanation also lies in the felicity conditions. *Third*, the invariable presence of the explicit compensatory phrase of apology through a relatively formulaic IFID constitutes the basic difference between ritualistic and substantive apologies. The ritualistic ones simply flourish in communication in a wide range of illocutionary forces. *Fourth*, the absent or very low FTA in ritualistic apologies in the Montenegrin cultural script is important in eliminating discomfort from the chosen compensatory phrase, because there is no actual damage inflicted on the addressee and because they are virtual offences. When there is no harm or damage there is no true apology. *Fifth*, ritualistic apologies are mainly used in situations when common courtesy or etiquette is required, which do not transgress into the personal domain and mainly, with some exceptions, address positive face and constitute positive politeness. A part of the reason lies in the superficiality of the relationship or the brevity of contacts, i.e. in accidental verbal exchange. *Sixth*, we would venture to state that these apologies have the same distribution in the Anglo cultural script as they have in the Montenegrin and that that feature makes them more universal than are the substantive ones. *Seventh*, what makes them easily uttered in communication becomes evident through the formula of ritualistic apologies. The lack of true harm, the low level of FTA, the evident absence of hierarchy and consequent lack of power and distance, and the speech act addressing positive politeness more often as preferred first than dispreferred second, make this expressive an easy category. *Eighth*, our title refers to substantive and ritualistic apologies. The question in it, *you want an apology*, in implication has a substantive apology. The rest of the title, *well, I am sorry*, represents a ritualistic apology with the IF of rejection. Substantive apologies redress actual damage. Ritualistic apologies redress virtual offences.

REFERENCES

- Baker, Charlotte (1975). This is just a first approximation, but... In: *Papers from the Eleventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* (R. E. Grossman et al., eds), 37-47.
- Bergman, Marc L. and Gabriele Kasper (1993). Perception and performance in native and non-native apology. In: *Interlanguage Pragmatics* (S. Blum-Kulka, G. Kasper, eds). New York : Oxford University Press, 82-107.

- Borkin, Ann and Susan M. Rinehart (1978). "Excuse me" and "I'm sorry". *TESOL Quarterly* 12: 57-79.
- Brown, Penelope and Stephen C. Levinson (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Coulmas, Florian (1981). "Poison to our soul". Thanks and apologies contrastively viewed. In: *Conversational Routine* (F. Coulmas, ed.). The Hague : Mouton, 69-91.
- Goffman, Erving (1971). *Relations in Public*. Harmondsworth : Penguin.
- Grice, Paul H. (1975). Logic and conversation. In: *Syntax and Semantics 3: Speech Acts* (P. Cole, J. L. Morgan, eds). New York : Academic Press, 41-58.
- Ju, Julian and Mary R. Power (1998). Cultural differences in the efficacy of apologies. *Culture Mandala: The Bulletin of the Centre for East-West Cultural and Economic Studies* 3(1) Article 4: 56-66.
- Lakoff, George (2004). *Don't Think of an Elephant*. Vermont : Chelsea Green Publishing.
- Lakoff, Robin (2003). Nine ways of looking at apologies: The necessity for interdisciplinary theory and method in discourse analysis. In: *The Handbook of Discourse Analysis* (D. Schiffrin et al., eds). Oxford : Blackwell, 199-214.
- Perović, Slavica (2006). Gordo poniženje ili Esej o dva izvinjenja. *Vaspitanje i obrazovanje* 4: 129-134.
- Perović, Slavica (2008). Apologizing and cultural scripts. In: *Cognitive Modeling in Linguistics – Proceedings of the Xth International Conference*. Vol. 2. Kazan : Kazan State University Press, 123-140.
- Perović, Slavica (2009). *Jezik u akciji*. Podgorica : CID/Institut za strane jezike.
- Radovanović, Milorad (2009). *Uvod u fazi lingvistiku*. Sremski Karlovci/Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Robinson, Jeffrey D. (2004). The sequential organization of 'explicit' apologies in naturally occurring English. *Research on Language and Social Interaction* 37: 291-330.
- Tannen, Deborah (1994). *Talking from 9 to 5: Women and men at Work*. New York : William Morrow.
- The White House (16 May 1997). Remarks by the President in apology for study done in Tuskegee. M2 PressWIRE.
- Wierzbicka, Anna (2003). Russian cultural scripts: The theory of cultural scripts and its applications. *Ethos* 30 (4): 401-432.
- Wierzbicka, Anna (2006). *English: Meaning and Culture*. Oxford : Oxford University Press.

Slavica Perović

HOĆETE IZVINJENJE? E, PA IZVINITE!

Rezime

Naslov ovog rada potiče od jednog aforizma i dobrim dijelom odražava suštinu govornog čina izvinjenja kao skupe komunikacijske robe koja je pragmatiski uslovljena, na određeni način u komunikaciji realizovana i ima jednu od lingvističkih formulacija kompenzatornog karaktera sadržanu u eksponentu ilokucione moći (EIM). Izvinjenja su jezička i pragmatika univerzalija koja pripadaju fenomenu učtivosti i teško je zamisliti jezik i komunikaciju u kojoj ne bi bilo sredstva za jezičku popravku u slučaju jezičkog ili drugačijeg „sagřešenja“. Međutim, ta se univerzalnost može kompromitovati kulturnim scenarijem u kome izvinjenje u svom najočiglednijem vidu, kroz performativni glagol, može da izostane.

U radu polazimo od pretpostavke da se Crnogorci vrlo spremno izvinjavaju kroz jednu određenu kategoriju izvinjenja i to u širokom spektru nijansi. Služimo se Goffmanovom podjelom izvinjenja na ritualističke i supstantivne kompenzacije (Goffman, 1971). Ove prve ne impliciraju težu uvredu/povredu ili štetu, dok ove druge podrazumijevaju, a ponekad i traže materijalnu kompenzaciju.

U svojim dosadašnjim radovima bavili smo se samo supstantivnim izvinjenjima (Perović 2006, 2008, 2009) u okviru datog kulturnog scenarija, što nam je omogućilo da dodemo do semantičko-pragmatске formule ritualističkih izvinjenja. U radu smo analizirali sljedeće tipove ritualističkih izvinjenja: nehotična povreda, priprema za (drugi) govorni čin, odbijanje, Možete li ponoviti, molim vas? Prazna izvinjenja, javna izvinjenja i izvinjenja koja to nisu. Ispostavilo se da su navedeni tipovi izvinjenja fazične kategorije za koje je semantičko-pragmatška formula dovoljno osjetljiva i ukazala je na skalarni karakter ritualističnih izvinjenja.

Inosimo nekoliko zaključaka u vezi sa ritualističkim govornim činom izvinjavanja koji smo u ovom radu istraživali. U Crnoj Gori ritualna ljubaznost veoma je zastupljena u mnogim prepoznatljivim vidovima i po tome ona je mnogo više univerzalija nego što su to supstantivna izvinjenja. Suprotno našim nalazima o tom tipu izvinjenja, EIM u ritualizovanim izvinjenjima je kratak i uglavnom sveden na glavni govorni čin, i varira između „izvinite“, „izvinjavam se“ i „oprostite“. Razlog za ovo je registarske, ali i idiolekatske prirode, a dio objašnjenja leži i u uslovima za izvinjenje. Neizostavno postojanje eksplicitne fraze izvinjavanja kroz relativno formulaični EIM čini osnovnu razliku između ritualističkih izvinjenja i onih supstantivnih, koja ne moraju imati verbalizovanu frazu izvinjenja. Ovi potonji prosto bujaju u komunikaciji i nalaze se u velikom rasponu različitih ilokucionih moći.

Nepostojanje ili postojanje male prijetnje licu (PL) od presudnog je značaja za izvinjavanje u crnogorskom kulturnom scenariju i otuda skalarni karakter ovih izvinjenja. Kada nema prave uvrede, praktično nema ni pravog izvinjenja. Ritualistička izvinjenja

proizlaze iz kurtoazije i etikecije i ne zadiru u lični domen. Uglavnom se obraćaju pozitivnom licu i potpadaju pod pozitivnu učtivost. U crnogorskom jeziku ova izvinjenja, rekli bismo, imaju približno jednaku distribuciju kao i u anglo scenariju, nasuprot distribuciji supstantivnih izvinjenja, gdje ne postoji sasvim pozitivna korelacija između dva scenarija. Navedeno odsustvo stvarne štete, stoga mala ili nepostojeća PL uz dominantno određenje komunikacije kroz pozitivnu učtivost koja se dešava kad nema hijerarhije iskazane kroz eksplicitnu moć, zatim javljanje u konverzacionoj sekvenci poželjnog prvog obraćanja, ovaj ekspresiv učinili su lakom kategorijom.

Na kraju, naslov našeg rada odnosi se i na supstantivna i na ritualistička izvinjenja. Pitanje, *hoćete izvinjenje*, u implikaciji ima supstantivno značenje. Odgovor, u doslovnom smislu ima isporuku. U ironičnom sloju iskaz, *e, pa izvinite*, funkcioniše kao odbijanje da se izvinjenje isporuči. Tu prestaje izvinjenje, a počinje (jezička) igra.

Ključne riječi: ritualistička izvinjenja, supstantivna izvinjenja, prijetnja licu, eksponent ilokucione moći, kulturni scenario, lice, govorni čin, uslovi za izvinjenje.

Slavica Perović

Institut za strane jezike, Univerzitet Crne Gore

e-mail: helenic@t-com.me

MODELI KONTEKSTUALIZACIJE IZBORNIH FLAJERA¹

Sažetak: Integrativni pristup, izveden sa stanovišta kritičke analize diskursa, primenjen je na korpus izbornih flajera iz 2008. Analiza je obuhvatila parametre socio-političkog konteksta, učesnika, teksta i žanra, a sprovedena je s ciljem da se utvrdi da li tekst flajera odražava užu ili širi socio-politički kontekst, kakvi se odnosi uspostavljaju između političkih stranaka kao pošiljalaca poruke i glasača kao primalaca, kakve poruke stranke šalju glasačima i kako ih oni prihvataju. Provera parametara tekstualnosti sprovedena je da bi se utvrdilo kakav je odnos između teksta i žanra i da li se komunikativna funkcija teksta izbornog flajera ostvaruje upravo stoga što on pripada datom žanru. Naredni zadatak je bio da se utvrdi da li izborni flajeri i reklamni oglasi imaju istu diskursnu strukturu.

Cljučne reči: izborni flajer, tekst, žanr, modeli kontekstualizacije, integrativni pristup, kritička analiza diskursa

1. Izborni flajeri kao korpus kritičke analize diskursa

1.1. Izborni flajeri kao jedno od sredstava političke propagande i promotivnih aktivnosti političkih stranaka i stranačkih kandidata na predsedničkim, parlamentarnim i lokalnim izborima mogu se smatrati pogodnim korpusom kritičke analize diskursa.² U njima se prelamaju parametri diskursa i parametri aktuelnog i istorijskog, socijalnog, ideološkog, ekonomskog i kulturnog konteksta. Načini artikulisanja diskursne matrice i relevantnih parametara konteksta u izbornim flajerima, i naspramno njima načini analize ili dekonstrukcije teksta u cilju otkrivanja i proveravanja inicijalne, govornikove, matrice i uključenih parametara konteksta mogu biti izvedeni u skladu sa nekoliko teorijsko-metodoloških pristupa usmerenih na ispitivanje jezika u upotrebi, odnosno modele kontekstualizacije verbalne i neverbalne poruke.

U uvodnom tekstu zbornika *Methods of Critical Discourse Analysis* Rut Vodak i Majkl Majer (Wodak and Meyer 2009) izdvajaju šest pristupa u okviru kritičke analize diskursa, koji su zatim predstavljeni u pojedinačnim prilogima njihovih najistaknutijih predstavnika – dispozitivna analiza [Siegfried Jäger, Flo-

¹ Rad je urađen u okviru projekta 178004 Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

² Rut Vodak (Wodak 2007: 211) u žanrove relevantne za domen politike ubraja i flajere.

rentine Maier], sociokognitivni pristup [Teun A. van Dijk], diskursno-istorijski pristup [Martin Reisigl, Ruth Wodak], korpusnolingvistički [Gerlinde Mautner], pristup sa stanovišta društvenih učesnika [Theo van Leeuwen] i dijalektičko-relacioni [Norman Fairclough]. Kritičku analizu diskursa objedinjuje, kako priređivači zbornika ističu, usmerenost na upotrebu jezika u prirodnoj, neeksperimentalnoj situaciji, od strane stvarnih govornika, i pored toga što su joj koreni višestruki – retorika, lingvistika teksta, antropologija, filozofija, socijalna psihologija, kognitivne nauke, književna teorija, sociolingvistika, primenjena lingvistika, pragmatika.

Šireći domene lingvistike ‘iza gramatike rečenice’³ ka proučavanju jezika u akciji i interakciji kritička analiza diskursa za svoje jedinice uzima tekst, diskurs, konverzaciju, govorni čin ili komunikativni događaj, i pri tome se usmerava ka neverbalnim (semiotičkim, multimodalnim, vizuelnim) aspektima interakcije i komunikacije, na dinamične (socio-)-kognitivne principe i strategije, na funkciju konteksta (socijalnog, kulturnog, situativnog, kognitivnog) upotrebe jezika. Predmet njenih istraživanja su istovremeno i mnogi fenomeni koji su u domenu gramatike teksta (koherencija, anaforizacija, topikalizacija, makrostrukture, govorni čini i dr.), kao indikatori upotrebe jezika u datom diskursu (Wodak and Meyer 2009: 2).

Suočeni sa konkretnim primerima upotrebe jezika ovi pristupi, kao i mnogi drugi, uostalom, pokazuju se u izvesnoj meri nedovoljnim i jednostranim, te primenjena analiza predstavlja često spoj više različitih. Teorijsko-metodološki eklektizam, najčešće negativno vrednovan u naučnim istraživanjima, zapravo vodi, kako to ističe Rut Vodak (Wodak 2007: 204), ka jednom integrativnom i interdisciplinarnom pristupu, nužnom da se uoče i objasne mehanizmi stvaranja i reprezentacije kompleksnih fenomena. Primere antisemitiskih slogana i retorike izborne kampanje (2001) Jerga Hajdera (Slobodarska partija Austrije) ona tumači na osnovu istorijske analize antisemitizma i verbalnih izraza koji je odražavaju (tzv. kodirani jezik), socio-kognitivne analize kolektivnog pamćenja i specifičnih znanja na osnovu kojih se može razumeti ‘kudirani jezik’, socio-političke analize šireg konteksta, teorije žanra pomoću koje se može utvrditi funkcija političkih govora (strategije ubeđivanja, pozitivna prezentacija *sebe* / negativna prezentacija *drugog*, populistička retorika i dr.), analize užeg konteksta (okruženje, govornik), tekstualnog konteksta (koteksta) svakog iskaza, te na osnovu pragmatičkih i gramatičkih pristupa (str. 207-208).⁴

³ Paralelizam u obrazovanju termina ‘iza gramatike rečenice’ [beyond sentence grammar] i ‘iza rečenog’ [beyond saying], kao jednog od osnovnih u pragmatiki, nije samo formalan, te upravo stoga nije ni slučajan.

⁴ Opravdanost, tačnije nužnost, izdvajanja ovih parametara potvrđuju i ocene R. Bugarskog (2005)

1.2. Integrativni pristup u domenu kritičke analize diskursa flajera iz predizborne kampanje 2008. uključuje parametar šireg i užeg, aktuelnog, društvenog konteksta, parametar učesnika u komunikaciji, te teksta, žanra i diskursa. Ovi parametri su varijantni u izrazito visokoj meri, što otežava njihovo predstavljanje, ali možda upravo stoga mogu doprineti formulisanju odgovora na pitanje o odnosu 'struktura situacije ili socijalnih struktura i struktura diskursa' (Van Dijk 2009: vii). Izvan analize ostaju pitanja o efektu primenjenih diskursnih i tekstovnih strategija, na koja bi odgovor na osnovu statističkih podataka mogla, možda, dati psihosociološka istraživanja javnog mnjenja. Sa stanovišta izabranog pristupa na njih se može odgovoriti samo delimičnim obrazlaganjem pitanja o tome zašto je bilo moguće, kako to u svom komentaru ističe Ranko Bugarski (2005: 251), da u predizbornoj kampanji nakon 5. oktobra „sama politička retorika [nije] bitnije usmerila biračko telo“.

2. Provera relevantnih parametara kritičke analize diskursa na primeru izbornih flajera

2.1. Parametar DRUŠTVENOG I POLITIČKOG KONTEKSTA

2.1.1. Višeslojnost društvenog i političkog konteksta izbornih flajera direktno se odražava na sve druge modele konteksta, a pokazuje se već u samom imenovanju ovog oblika kao sredstva političke propagande. *Flajer* nije samo s lingvističkog stanovišta nepotrebnii anglicizam, on je izraz jedne nove ideološke matrice, te se zato umesto njega sada može ponekad upotrebiti još jedan anglicizam – *liflet*, ali nikako ne i *letak*,⁵ i obrnuto ono što se zvalo ili se još uvek zove političkim letkom ne može se zvati flajerom, što, dakako, ne znači da je ta reč u savremenom srpskom standardu istorizam, i da ne bi upravo nju, a ne flajer upotreobili

o retorici predizborne kampanje nakon 5. oktobra 2000. godine: „Uslovna razlika između konzervativnog i reformskog dela vlasti donekle je došla do izražaja i u predizbornoj kampanji. Naime, prva pomenuta struja više je išla donom na protivničke kandidate kao ličnosti, nastojeći da ih diskredituje u narodu. U tome su joj se zdušno pridružile stranke sa tvrde desnice, bilo da učestvuju u vlasti ili ne. A ona druga pretežno je mahala političkim i naročito ekonomskim programima, iako ni njoj nisu bili strani i povremeni udarci u bubrege“ (str. 251). U diskreditovanju protivnika u toj kampanji korišten je, kako Bugarski navodi, i antisemitizam: „Velja Ilić i neki mediji su lansirali vest da je Miroljub Labus Jevrejin, a niko se nije našao da odgovori – pa šta i ako jeste!“ (str. 249). Tekst „Ogledalo političkih namera“ je intervju koji je sa Bugarskim vodila M. Šaponja Hadžić; prvobitno je objavljen u *Monitoru*, Podgorica, 22.XI 2002.

⁵ Definicije reči *letak* u Rečniku SANU i *flyer* u Webster's Online Dictionary potpuno su podudarne; pored toga ove reči imaju isti derivacioni status (postverbali su od domaćih osnova). Prve potvrde za reč *letak* u Rečniku SANU su iz 1924. godine; reč je, međutim, morala biti u upotrebi i ranije, jer je primer iz teksta zakona (Novo sanitetsko zakonodavstvo).

mnogi, posebno oni koji paze na čistotu jezika. U domenu političkog diskursa letke su delili pripadnici zabranjene (komunističke) partije, letke je ta ista zabranjena partija delila kad je došla na vlast i organizovala jednopartijski sistem; u tim uslovima leci su bili sredstvo objavljivanja vesti, izdavanja naređenja, ali ne i sredstvo ubeđivanja i pridobijanja pristalica, te ih, stoga, nije ni bilo u vreme izbornih aktivnosti. Letke je delila ili bacala iz aviona ne samo nemačka vojska za vreme Drugog svetskog rata, bacale su ih i oružane snage NATO-a u vreme bombardovanja Srbije 1999.

U višepartijskim izborima 2000. godine glavni propagandni oblik bili su plakati, da bi u kasnijim uz njih i bilborde podjednako važni postali i flajeri, ali sada kao osnovni oblik tzv. promotivnog materijala,⁶ što je omogućeno njegovim formatom.

Skica društvenog i političkog konteksta parlamentarnih i lokalnih izbora 2008. godine u Srbiji može se izvesti na osnovu događaja iz poslednje decenije XX i prve decenije XXI veka, predstavljenih sledećim ključnim rečima: anti-birokratska revolucija (1987-1989); izbor Slobodana Miloševića za predsednika Republike Srbije (1989-1997), a kasnije Savezne Republike Jugoslavije (do 5. oktobra 2000); rat i raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1991-1995); Dejtonski mirovni sporazum (1995); eskalacija krize na Kosovu i Metohiji (od 1996. do 1999); bombardovanje Srbije (24. marta do 10. juna 1999); potpisivanje Kumanovskog sporazuma (9. juna 1999); predsednički izbori i rušenje vlade Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000, formiranje vlade u kojima su učestvovalе stranke Demokratske opozicije Srbije (DOS); hapšenje Miloševića (2001); formiranje Državne Zajednice Srbija i Crna Gora (2003) i početak raspada DOS-a (2003); ubistvo premijera Srbije Zorana Đinđića (12. marta 2003); smrt Miloševića (2006); usvajanje Ustava Republike Srbije (2006) i raspad Državne Zajednice Srbija i Crna Gora (2006); formiranje koalicione vlade Republike Srbije (Demokratska stranka, Demokratska stranka Srbije i G17+) nakon parlamentarnih izbora (2007), usvajanje deklaracije o nezavisnosti u Skupštini Kosova i Metohije i jednostrano proglašenje otcepljenja Kosova od Srbije (17. februara 2008), zahtev predsednika Vlade da se raspišu parlamentarni izbori (8. marta 2008), raspuštanje Skupštine i raspisivanje parlamentarnih izbora za 11. maj 2008. godine (13. marta 2008).

Subjektivna ocena društvenog, političkog i ekonomskog konteksta ovih izbora uključuje: pogibije i ubistva, izbeglice, učešća u vojnim i paravojnim je-

⁶ Uz flajere najčešće korišteni oblici promotivnog materijala u parlamentarnim izborima 2008. bile se kese sa natpisima i jeftini predmeti za svakodnevnu upotrebu (hemijske olovke, upaljači), ali i oni sa posebnom (papiri držači za uskršnja jaja u predizbornoj kampanji na lokalnim izborima DSS u Novom Sadu) ili simboličnom namenom (modla za kolače u kampanji DS), te oni sa samo upotrebnom vrednošću (politre belog vina deljene po kućama u kampanji DSS).

dinicama, aktivnosti opozicionih partija i pokreta, pad ekonomskog standarda, povećanje nezaposlenosti, ekonomska i politička nesigurnost, masovne migracije unutar zemlje i iseljavanje iz zemlje, smene i modifikacije ideoloških matrica.

Sužavanjem šireg društveno-političkog konteksta flajera na užu – parlamentarni izbori na kojima su učestvovala 22 političke stranke,⁷ i lokalni izbori 2008. godine – uspostavlja se svojevrsna hijerarhija među njima, užu se uključuje u širi, odnosno širi se odražava u užem. U okviru užeg konteksta izdvajaju se dva događaja – parlamentarni i lokalni izbori – među kojima se uspostavlja odnos direktne zavisnosti u slučaju da stranka učestvuje i na parlamentarnim i lokalnim izborima, samostalno ili u koaliciji sa nekom drugom, i odnos indirektne zavisnosti ako stranka izlazi samo na lokalne izbore.

Parlamentarni izbori 2008. bili su vanredni, a prethodilo im je raspuštanje Skupštine, a tome pak neslaganja u koalicionoj vladi. Raspuštanjem Skupštine poništeno je, na izvestan način, učešće u dotadašnjoj koalicionoj vladi, što je dovelo do pregrupisanja stranaka i zauzimanja opozicionog stava u odnosu na stranku iz koje je predsednik Republike. Na osnovu toga te stranke vode izbornu kampanju kao da su u prethodnom izbornom periodu bile u opoziciji, što se u izbornim flajerima pokazuje u izboru podataka u svrhu ubeđivanja i pridobijanja glasača i vremenskom okviru rezultata političkog i ekonomskog delovanja stranke u opoziciji (*mi*) i stranaka na vlasti (*oni*).

Glavna razlika između flajera za parlamentarne i lokalne izbore pokazuje se u društvenoj ulozi koja se najčešće pripisuje glasačima – u prvim uloga državljana, građana [1], a u drugim stanovnika neke regije [2], nekog mesta [3] ili dela grada [4]:⁸

- [1] SRBIJA BEZ GRANICA. Širi dalje. U nedelju 11. maja ne menjamo samo premijera i ministre! Menjamo pogrešnu politiku! Menjamo vrednosti! Menjamo prošlost i osvajamo budućnost! ŽIVOT – ŠIRI DALJE! Širi dalje. U maju mi završavamo oktobarski posao. U maju oživljavamo mart i vraćamo se na put velikog čoveka. U maju pravimo vladu koja će se baviti suštinom, a ne pevanjem. Mi menjamo društvo! HRABROST – ŠIRI DALJE!... (LDP)
- [2] Srpska radikalna stranka se zalaže za pokretanje privrede i poljoprivrede, Vojvodini treba upošljavanje značajnog broja ljudi putem: ... Izgradnje vodoprivrednih

⁷ O parlamentarnim izborima 2008. pisano je mnogo, up. npr. zbornik radova koji je 2008. priredio Srećko Mihailović, pod naslovom *Oko izbora 17* (Parlamentarni izbori u Republici Srbiji 11. maj 2008) CESID (2008) <http://www.cesid.bgdream.com/images/Oko%20izbora%2017.pdf>.

⁸ Navedeni primeri su iz nevelike zbirke flajera (55) na srpskom jeziku, koji su uglavnom distribuirani u Novom Sadu. Tekst flajera je prenesen bez ikakvih izmena.

- objekata, kako odbrambenih nasipa od poplava tako i kanala za navodnjavanje i odvodnjavanje poljoprivrednog zemljišta. (Srpska radikalna stranka) [Ć]⁹
- [3] Mi, novosadski socijalisti i naši koalicioni partneri smatramo da Novi Sad, srpska Atina, privredni, administrativni i kulturni centar Vojvodine zaslužuje više. Pre svega zaslužuje da u Skupštini i Grada i Pokrajine sede oni koji se zalažu za slobodu, ravnopravnost i solidarnost, koji su otvoreni za politički dijalog vlasti i opozicije; zaslužuje efikasnu gradsku upravu, a ne nedodirljive činovnike. Svi mi zaslužujemo da se čestito troši novac iz gradskog i pokrajinskog budžeta i to uvek u cilju unapređenja života svih nas. (Koaliciona lista SPS – PUPS) [Ć]
- [4] Podrži Novi Sad, Podrži Srbiju, Podrži Centar. Prisutan je nedostatak sportskih terena u ovom delu grada. Zalagaću se da se na organizovan način posveti više pažnje sportu i rekreaciji jer je zdrav život naših sugrađana u urbanoj sredini jedan od prioriteta. Centar grada zaslužuje bolja rešenja kad su u pitanju kapaciteti odvođenja otpadnih voda. Kako je razvoj i obrazovanje naše dece jedan od naših prioriteta, zalagaću se za obezbeđivanje uslova za uređenje školskih dvorišta u ovom delu grada. (Demokratska stranka Srbije – Nova Srbija). [Ć]

2.1.2. Negativan je odgovor na pitanje da li se najvažniji elementi šireg socijalnog i političkog konteksta direktno odražavaju u izbornim flajerima. Za razliku od mitinga i govora na završnim konvencijama na kojima se budući birači najčešće ubeđuju velikim rečima o velikim temama – o (srpskom) narodu ili građanima Srbije i o Kosovu i Evropi ka kojoj se stremi ili bez koje se može i hoće – u izbornim flajerima, usmerenim na pojedinca, najčešće se tvrdi da je lična dobrobit moguća u sklopu kolektivne koja se obećava.

Vremenski opseg šireg političkog konteksta ograničen je, po pravilu, prethodnim i aktuelnim izborima ili i nekim prelomnim političkim događajima, u ovom slučaju to je 5. oktobar 2000. godine. Stranka koja je učestvovala u vlasti na osnovu pozitivne ocene sopstvenog rada gradi predstavu o budućnosti; stranka koja nije učestvovala u vlasti u međuibzornom periodu predstavu o budućnosti dobrim delom gradi na negativnoj oceni rada stranaka koje su bile na vlasti.

2.2. Parametar UČESNIKA

2.2.1. Parametar učesnika ostvaruje se u odnosu na domen političkog konteksta i domen sheme komunikacije. U prvom su stranke koje učestvuju na izborima kao aktivni učesnici i glasači kao pasivni učesnici; u domenu komunikacione sheme pored stranaka kao aktivnih učesnika mogu biti angažovani i stručnjaci za politički marketing, a među njima i sastavljači teksta poruke i grafički dizajneri.

⁹ [Ć] oznaka da je flajer pisan ćirilicom.

U domenu političkog konteksta stranka koja učestvuje na izborima – pošiljalac poruke u komunikacionoj shemi – konfrontira se, eksplicitno ili implicitno, drugim strankama. Odnos *mi/drugi* sa prototipičnim rasporedom pozitivnih i negativnih ocena formuliše se u zavisnosti od toga da li je stranka u periodu do izbora bila na vlasti ili u opoziciji. Stranke na vlasti obično primenjuju model u kojem je pozitivna ocena o njihovoj aktivnosti u prethodnom periodu osnova za verovanje da će i u narednom periodu glasačima (i njima) biti dobro, zapravo još bolje; konkurentne opozicione stranke na osnovu negativne ocene stranke na vlasti izvode pozitivnu ocenu o sebi (Van Dijk 2000: 42-44). Stranke na vlasti ističu rezultate svoga rada ili pravdaju neispunjena obećanja i propuste širim političkim i ekonomskim kontekstom – zatečena loša ekonomska situacija, prepreke u ostvarivanju obećanog i planiranog, koje, najčešće, postavljaju upravo opozicione stranke [5]. Opozicione stranke, pak, negativnu ocenu o stranci na vlasti potkrepljuju i time da su one bile onemogućene da ostvare ono za što su se zalagale i za što se i nadalje zalažu [6]. I jedne i druge pozitivnu ocenu o sebi, a negativnu o drugoj grade na mogućim budućim radnjama protivničkih stranaka [7]:

[5] Beograđanke i Beograđani!

Brigu o Beogradu smo preuzeli 2000. godine, posle najteže decenije u njegovoj novijoj istoriji. Uništena komunalna infrastruktura, nelegalna gradnja, kolaps u saobraćaju, zapušteno školstvo i zdravstvo na ivici bakrota. ... Bolno je setiti se tadašnjeg Beograda, osiromašenog i sivog. Bilo, ne ponovilo se.

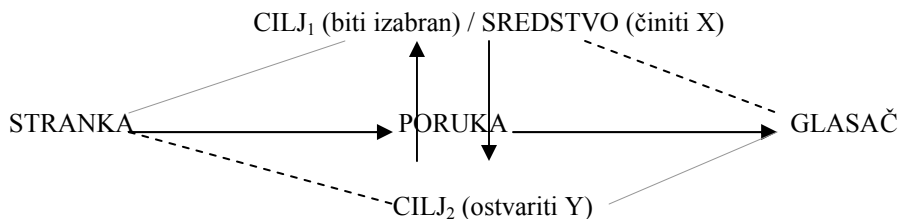
Znali smo kakav nas posao čeka, i nismo se uplašili. ... Beogradu smo vratili ponos i poštovanje. Danas ga s razlogom nazivaju gradom budućnosti južne Evrope. Beograd je poslovni centar i najveće gradilište u regionu, grad koji ponovo pleni svojim probuđenim šarmom. ... (Za evropski Beograd) [Ć]

[6] Socijalistička partija Srbije, savremena partija levice ... još odlučnije nastavlja borbu za socijalnu pravdu i izgradnju društva jednakih šansi, pri čemu neće zaboraviti državne i nacionalne interese i nastaviće odlučnu borbu za suverenitet i teritorijalni integritet Srbije.

Rezultat vladajućih garnitura proteklih osam godina u Srbiji na žalost jeste sve veći porast gubitnika tranzicije onih koju su poniženi, obespravljani, koji su ostali bez posla ili bez nade da će se uskoro zaposliti, penzionera koji su sa sramno niskim penzijama u budžetu sopstvene države proglašeni za trošak... (SPS Novi Sad) [Ć]

[7] NE DOZVOLITE DA SE U PONEDELJAK UJUTRO PROBUDITE U ZEMLJI BEZ BUDUĆNOSTI! Danas je dan za odluke! Sledeća šansa se pruža tek za 5 godina. VAŠ glas odlučuje kakva će biti VAŠA budućnost. VAŠ GLAS ODLUČUJE OVE IZBORE! DA OSVOJIMO EVROPU ZAJEDNO! (Za evropsku Srbiju) [Ć]

2.2.2. Oba obavezna učesnika u komunikacionoj shemi izbornih flajera nedovoljno su određena – pošiljalac, stoga što stranka kao kolektiv preuzima odgovornost za poruku koju je u tehničkom smislu formulisao pojedinac ili za to ovlašćena manja grupa, a primalac poruke stoga što se glasači percipiraju istovremeno kao monolitan kolektiv, ali i kao pojedinci koji u toku izborne kampanje mogu i promeniti svoj stav i opredeliti se za neku drugu stranku. Stranka je na izvestan način istovremeno nadređena glasačima, budući da artikulise njihove ciljeve i potrebe, ali im je i podređena jer njeno učešće u vlasti direktno zavisi od toga kako će oni glasati. Dakle, pošiljalac poruke (politička stranka/političar, odnosno kandidat na lokalnim ili parlamentarnim izborima) svojom porukom nastoji da ubedi primaoca (glasači) da čineći X (glasanjem za nju/njega) obezbeđuju sebi Y. Da bi ostvario svoj cilj (bio izabran), pošiljalac poruke mora formulisati još jedan cilj koji će primaoci prihvatiti kao svoj.

Ukoliko je neposredni sastavljač teksta poruke neko ko se profesionalno bavi političkim marketingom, postoji rizik da poruka ne bude formulisana na odgovarajući način, kako u odnosu na okvirni ideološki koncept stranke kao njenog naručioca, tako i na očekivanja glasača. Razlog tome nije samo neveštost sastavljača. On, naime, verovatno ima i svoj lični cilj da posao uradi dobro i bude po njemu upamćen da bi ponovo bio angažovan. Loša procena društveno-političkog i kulturnog konteksta smeranu autentičnost teksta može pretvoriti i u kič (up. [16]).

Glasači kao primaoci poruke čine izrazito heterogenu i nestabilnu grupu. Razlike među upisanim na birački spisak mogu se, što se i čini, statistički obraditi, a na osnovu dobijenih podataka izvoditi više ili manje utemeljene pretpostavke o ishodima izbora. Relevantnim parametrima obično se smatraju starosna dob, pol, nacionalnost ili i jezik, obrazovanje, vrsta posla, mesto stanovanja. Ovi parametri ne učestvuju svi u podjednako meri niti na isti način u određivanju ciljnih grupa. Mesto stanovanja je ključni parametar u odnosu na nivo izbora – parlamentarni / lokalni; stranke koje učestvuju i na parlamentarnim i na lokalnim izborima u skladu sa formulacijom cilja₂ opredeljuju se za redosled ‘država – regija – mesto’ ili obratno. Starosnoj dobi glasača kao jednom od češće korištenih parametara u formulisanju cilja₂, obično se priključuju parametri porodičnih uloga i pola (‘mla-

di – roditelji – budućnost njihove dece’, ‘mlade žene – poroditeljsko odsustvo’, ‘babe i dede – budućnost njihovih unuka’), ekonomskog statusa (‘mladi – radna mesta’, ‘stari – penzije’), obrazovanja (‘mladi – školovanje u inostranstvu’).

Eksplcitna identifikacija glasača na osnovu parametra nacionalne pripadnosti izostaje, što se može tumačiti tretiranjem glasača kao građanina, što odgovara formulacijama u Ustavu, ali ne i u preambuli i prvom delu prvog člana. Uzimanje u obzir parametra nacionalne pripadnosti pokazuje se, ali ne dosledno, u izboru jezika. Na jezicima nacionalnih manjina i etničkih grupa štampale su flajere stranke tih zajednica; u Vojvodini takvi su bili flajeri Mađarske koalicije, stranke Romi za Roma i Romska partija, i pojedinih nacionalno neobebeženih stranka koje su samostalno učestvovala na pokrajinskim i lokalnim izborima. Pojedine stranke koje su učestvovala na svim nivoima izbora primenjivale su u Vojvodini princip ravnopravnosti jezika nacionalnih manjina i etničkih grupa restriktivno, najčešće u skladu sa brojem pripadnika date zajednice i njenim ukupnim učešćem u društveno-političkom životu. U Novom Sadu kao sedištu izvršne pokrajinske vlasti nije, međutim, bio primenjen kriterij upotrebe jezika na nivou Pokrajine.

U flajerima na srpskom jeziku većina stranaka upotrebljava gotovo dosledno samo jedno pismo, pojedine su isti flajer štampale i ćirilicom i latinicom, a neke su u istom flajeru upotrebljavale oba pisma. Takva upotreba pisama u flajerima na srpskom jeziku odražava ustavne formulacije, s jedne strane, pridavanje simbolične vrednosti izabranom pismu, uvažavanje zastupljenosti, ili pretpostavljene zastupljenosti, pisama u pojedinim regijama, ili propagandno-marketinški potez, s druge. Izbor pisma u potpisu nosioca stranke uslovljen je i tim što je potpis znak lične identifikacije.

Pretpostavljena opredeljenost glasača za određenu stranku, motivisana ideološkim ili nekim drugim razlozima, nema status samostalnog parametra. Sve stranke se obraćaju svim glasačima, ujedinjenim na flajerima s njima u cilju, – da *podrže Novi Sad kao grad za ljude, a ne grad za zgrade*; da kao radnici i zaposleni dobiju *punu podršku za takvo njihovo sindikalno organizovanje koje obezbeđuje kvalitetan socijalno-ekonomski dijalog*; da im se stvore *bolji uslovi za bavljenje sportskim aktivnostima*; da *urbanistički razvoj Beograda bude usmeren ka obalama Save i Dunava*; te da dobiju *besplatno korišćenje bežičnog interneta u poslovnim i centralnim gradskim zonama*.

Svaki glasač, međutim, ima i neka svoja, pozitivna ili negativna, iskustva sa strankom na vlasti i svoj lični stav prema strankama koje ga kao potencijalnog glasača iz dana u dan svim sredstvima i na svim mestima bombarduju. Kontekst poruke je, dakle, kako to formuliše Van Dejk (Van Dijk 2009: 5) subjektivan, a ne objektivan.

Ne postoji relevantna selekcija ‘objektivnih’ društvenih obeležja situacije, već subjektivno određenje takve situacije. To se u potpunosti slaže sa pojmom relevantnosti, jer je taj pojam takođe relativan: nešto je (ne)relevantno za nekog. Dru- gačije rečeno, kontekst je ono što učesnici određuju relevantnim u datoj socijalnoj situaciji.

Subjektivno određenje konteksta nije i apsolutno individualno, da jeste bilo bi prepreka uspešnosti komunikacije. Ono se stiče i menja, ono se može oblikovati, što znači da se može i pretpostaviti kakvo je i kakvo bi u određenim komunikativ- nim uslovima moglo biti, te su stoga flajeri svojevrsna slika stranaka o glasačima, onakvim kakvi bi najbolje mogli doprineti ispunjenju njihovog cilja₁.

2.3. Parametar TEKSTA

2.3.1. Dimenzije flajera – list papira polovine ili četvrtine A4 formata, najčešće, složen na nekoliko načina (po trećini, polovini visine i okrenut za 90° i sl.), a ređe povezana 2-3 lista – određuju obim i prelom teksta, a time i broj informacija, zastupljenost kodova, grafički dizajn.

Podatak o stranci, naziv i logo, nalazi se obavezno na naslovnoj stranici, a najčešće i na zadnjoj. Kako je broj stranaka koje su 2008. godine učestvovala na parlamentarnim i lokalnim izborima bio velik, uz naziv je često stajao i broj pod kojim se stranka nalazi na glasačkom listiću, što je nekima omogućilo da iskori- ste njegovu simboličnu vrednost [8a, 8b], a neke podstaklo da direktno poduče glasače [9]:

[8a]	SPS – PUPS ODLIČAN 5 [Ć]	[8b]	Odličan 5 Za gradsku skupštinu NSP NOVO- SADSKA PARTIJA
------	-----------------------------	------	---

[9] BIĆE ČETIRI IZBORNA LISTIĆA I NA SVAKOM PRONAĐITE I ZAOKURU- ŽITE BROJ ISPRED SRPSKE RADIKALNE STRANKE I NJENIH KANDIDA- TA. ... (SRS) [Ć]

Stilizovani format flajera ima simboličnu vrednost; tako je, na primer, fla- jer formata avionske karte – *EKSPRES KARTA ZA ULAZAK U EVROPU* (Za evropsku Srbiju) – metaforizacija ‘puta u Evropu’, u koju se, kako primeri pokazuju, naj- češće ‘putuje vozom’ (Šarić 2010). Uslov da stilizovani format flajera bude i sam po sebi poruka jeste samo prepoznavanje znaka, a zatim prihvatanje smerane konotacije.

Boja flajera po pravilu odgovara bojama zastave i loga stranke, koje se kombinuju na više načina: boja podloge i boja slova, boja broja (redno mesto na biračkom spisku) i krug oko njega, čime se informacija o stranci ponavlja i utvr-

đu je. Sa bojom stranačke ili državne zastave kao amblemom na naslovnoj stranici slaže se, gotovo redovno, boja odeće kandidata i kandidatkinja na parlamentarnim izborima, ali ne i na lokalnim.

2.3.2. U flajerima se obično koriste kombinacije nekoliko tekstovnih formi, tipičnih i za reklamne oglase.¹⁰ Slogani se javljaju na naslovnoj stranici, a na unutrašnjim i zadnjoj obično ako su uključeni u logo izborne kampanje. Na flajerima za parlamentarne izbore stranke najčešće koriste isti slogan kao i u drugim promotivnim aktivnostima, a na flajerima za lokalne izbore prilagođen sredini – *Za evropsku Srbiju / Za evropsku Vojvodinu / Za evropski Novi Sad* (DS); *Podrži Srbiju / Podrži Novi Sad / Podrži Podbaru* (DSS – Nova Srbija), *Ustani Srbijo! / Da svima bude bolje* (SPS – PUPS – Jedinstvena Srbija), *Širi dalje* (LDP), *Moja porodica, moja ulica, moj grad, moja pokrajina i moja Srbija* (Pokret „Moja Srbija“), *Akcija umesto priče / Pokreni se!* (G17 plus). Odgovarajućom grafičkom stilizacijom pojedine reči slogana mogu ostvariti dva značenja; u primerima ZAJEDNO (ZA) VOJVODINU (LSV) i SVE ZA NOVI SAD (Srpska radikalna stranka) prefiks odnosno predlog *za* istovremeno je i željeni odgovor glasača (*biti za*).

Bliske sloganima su i parole koje sažimaju poruku, te se često javljaju i u funkciji naslova teksta i njegovih delova [10, 11] ili u tzv. živoj glavi: *Za Vojvodinu koju volim* (prva i treća strana), *Za društvo socijalne pravde* (druga i četvrta strana) (SPS, Pokret veterana Srbije, Socijalisti Vojvodine, PUPS).

[10] SRPSKA RADIKALNA STRANKA
GLASAJMO ZA TEMERIN
SVIM SRCEM ZA TEMERIN [Ć]

[11] MLADOST, STRUČNOST I ISKUSTVO
SNAŽNO ZA TEMERIN
(Pokret snaga Srbije, PUPS) [Ć]

Sloganu kao tekstovnoj formi pridružuje se najčešće kataloška forma sa osnovnim ili proširenim informacijama o cilju, koji se često dodatno obrazlaže u uvodnom ili zaključnom delu teksta [12, 13]:

[12] *Evropska Vojvodina*

Za sve dobre ljude

- da živimo kao sav normalan svet, ravnopravno s drugim Evropljanima
- da ojačamo privredu i poljoprivredu, i otvorimo nova radna mesta i zaposlimo ljude

Naša politika je zajednička odluka građana Vojvodine da živimo bolje i da koračamo jedinim mogućim putem – ka Evropi.

Zato što Vojvodina mora biti pokrajina sigurne budućnosti, u kojoj se dobro živi i gde se ljudi raduju životu. (*Za evropsku Vojvodinu*).

¹⁰ Sva upoređivanja izbornih flajera i reklamnih oglasa prema Vasić (1995).

- [13] Do sada u Opštini Ruma nismo imali prilike da sprovedemo politiku lokalnog ekonomskog razvoja koja za svoj cilj ima smanjenje nezaposlenosti kroz razvoj sektora malih i srednjih preduzeća i direktne strane investicije.

U BUDUĆOJ LOKALNOJ SAMOUPRAVI ĆEMO:

- izgraditi Strategiju lokalnog ekonomskog razvoja Opštine Ruma 2008-2012 i identifikovati privredne sektore od interesa za razvoj opštine. ... (G17+) [Ć]

Struktura i organizacija teksta u kataloškoj tekstovnoj formi mogu biti usložnjene i eksplicitnim ili implicitnim suprotstavljanjem pozitivne tvrdnje o sebi, odnosno obećanog cilja, negativnoj tvrdnji o strankama na vlasti i onome što su, ili češće, što nisu uradile. Prelomom teksta se smerano značenje nastoji pojačati – u [14] okretanjem teksta na 5 stranici u odnosu na tekst na 6 za 180° i naizmeničnom upotrebom crvene i plave boje;¹¹ u [15] rečničkim tipom preloma teksta sa eksplicitnom negativnom tvrdnjom o stranci na vlasti, i prema njoj impliciranom pozitivnom o sebi.

[14] (SPS) [Ć]

DA NIŠTA VIŠE NIJE NAOPAČKE....

DA SVIMA BUDE BOLJE!

Da ne lažu o drugima, da kažu istinu o sebi. • *Da Jedan čovek ne može biti i predsednik opštine i poslanik u Vojvodini i poslanik u Srbiji...* • Da diktatura i samovolja pojedinca ne budu narodna volja. • *Da se ne gradi samo u obećanjima.*

...
Biti u vlasti – ostati normalan čovek – ne lagati sugrađane – lažnim *ILANDŽAMA, PUTEVIMA SA ČETIRI TRAKE, ZAOBLAZNICAMA, NE POTKRADATI* – to je sve što mogu ostvariti ljudi sa liste SPS.

.....

[15] (LSV) [Ć]

Rečnik fraza i izraza vladavine
SRPSKE RADIKALNE STRANKE
u Novom Sadu

Očuvanje kulturne baštine = prebićemo
sve glumce, srušićemo bedem na Petro-
varadinskoj tvrđavi

Modernizacija grada = srušićemo sve što
ima veze sa istorijom grada

Rešićemo pitanje nezaposlenosti =
zaposlićemo svu našu rodbinu i partijske
aktiviste

Moderne gradske saobraćajnice = putevi
puni rupa, redovan kolaps u saobraćaju

....
NIJE NOVOSADSKI LAGATI

¹¹ Iz tehničkih razloga primer se navodi u normalnom prelomu; tekst crvene boje složen je obično, a plave kurzivom.

Povećavanjem broja informacija kataloška tekstovna forma preoblikuje se u narativnu, najčešće u formu pisma ili 'govora'. Pošiljalac/govornik može biti pojedinac – kandidat na izbornoj listi ili stranka (up. [3-6]).

Tekstovna forma pisma kao izraz neposrednog obraćanja glasačima češća je nego što bi se očekivalo. Razlog tome je uključivanje žanra izbornih flajera u reklamno-propagandni diskurs, te što se u ovoj formi mogu primeniti retoričke i diskursne strategije nesvojstvene drugim, pri čemu se ona najvažnija – instruktivna, može formulisati i u P.S. [16]. Intimnost privatnog pisma prenetu u javni diskurs povlači za sobom i određene leksičke izbore koji bi u drugim tekstovnim formama bili nezamislivi.

2.3.3. Tekst izbornog flajera je celovit čak i kad je sveden na slogan ili naziv stranke. Preko užeg političkog i situacionog konteksta ostvaruje visok stepen informativnosti, situativnosti i intertekstualnosti, njime je određena i njegova intencija. Koherencija, kao jedan od osnovnih parametara tekstualnosti, ostvaruje se na osnovu parametara situativnosti i intertekstualnosti, pogotovo u kataloškoj tekstovnoj formi. Najčešće primenjivana kohezivna sredstva u tekstu izbornih flajera su ponavljanje naziva stranke, anaforizacija (naziv stranke – zamenica 1. l. pl.; glagolski oblik); zamenica *oni* upotrebljava se samostalno, umesto naziva konkurentnih stranaka.

Parametri intencionalnosti, situativnosti i intertekstualnosti dozvoljavaju da se za sve izborne flajere izvede ista pragmatička implikacija, izraziva pretpostavljenim makropropozicijama – *mi smo radili / mi ćemo raditi dobro, vama je bilo / vama će biti dobro i oni nisu radili dobro / oni neće raditi dobro, vama nije bilo/ vama će biti dobro*. Naime, ove makropropozicije ne izvedu se direktno iz teksta, iz rečenog, ali su nužne da bi se rečeno moglo povezati i da bi se razumelo zašto je uopšte rečeno.

2.4. Parametar ŽANRA

2.4.1. Parafrizirajući Van Dejkovu (Van Dijk 2009: 20) definiciju žanra, primerenu debati u parlamentu, može se izvesti da su izborni flajeri poseban žanr političkog propagandnog diskursa, obeležen upravo svojom namenom – promocija stranke, ciljem – ubeđivanje glasača, i formom – tekst štampan na listu manjeg formata i podesan da se ubaci u poštansko sanduče ili da prolazniku na ulici. Flajeri „dolaze na noge“ primaocima, koji ih mogu sačuvati i „kod kuće na miru pročitati“, a i uporediti sa onima koje dele druge stranke. Namenjeni su individualnom čitanju, jer pomoću njih treba ubediti glasače kao pojedince. Ono što se kaže i kako se kaže u flajeru ne može biti kazano ni na mitingu, gde okupljeni mogu skandirati govorniku ili ga izvižditi, ni u radijskom ili televizijskom in-

Устани Србијо!

СОЦИЈАЛИСТИЧКА
ПАРТИЈА
СРБИЈЕ

ПАРТИЈА
УЈЕДИЊЕНИХ
ПЕНЗИОНЕРА
СРБИЈЕ

ЈЕДИНСТВЕНА
СРБИЈА

Драги наши изборници,

Не добијемо од Тебе поодавно ниједну реч. Од прошлогодишњих избора нит те чусмо, нити видесмо. Да се ниси разболео – далеко га било! Да ти није који од укућана дошао какве невоље? Или су ти попурде, можда, обиле кућу и покрале те – ако су имале шта? Главу горе! Било шта да је, проћи ће, опоравићеш се, хаборавићеш. Најгоре је када штеточине покушају да ти узму савест, а то код тебе неће моћи, јер је држиш заључану у души и у срцу. Ниједним катаузом се не могу не докопати. А и шта би са њом!? Не треба им, зато је и немају. Док смо ми градили куће, школе, болнице, фабрике, пруге и аутопутеве, док смо пробијали брда и крочили реке, докле су они градили каријере, мењали аутомобиле, подизали замкове с базенима, отварали рачуне по светским банкама... Две су то школе, пријатељу наш: наша – школа живота и њихова – школа себичности. Тешко да ће се када те две школе разумети и помирити. Главу горе и буди поносан што си ону праву изучио и на њој докторирао. Немаш чега да се стидиш.

Пријатељу наш, хајде дв се не лажемо бар ми међусобно. Хајде да бар ми покушамо да нешто у овом јалу преокренемо. Хајде да покушамо да узамемо узде у своје руке. Хајде да „нечовјештву станемо ногом за врат“, што би рекао Негош. Хајде да сви заједно, како један наш колега – пензионер воли да се изрази, „лупимо шаком о сто да се земља затресе“ и да викнемо. ДОСТА! Доста је било отимачинис, заваривања, узмицања, беде... МОЖЕМО МИ ТО! Бивало је и тежих времена, па смо успевали.

И још нешто. Можда најважније. Када 11. Маја убациш листић у гласачку кутију, имај на уму да ниси дао свој глас само за себе и своју породицу, већ и за васколики сиромашни свет – за самохране мајке, за гладну децу, за социјалну правду... Једном речју – ЗА ЧАСНЕ НАМЕРЕ.

Срдачно Те поздрављамо, у уверењу да ћемо се ускоро видети у некој лепшој, бољој, племенитијој Србији!

ПАРТИЈА УЈЕДИЊЕНИХ ПЕНЗИОНЕРА СРБИЈЕ
Др Јован Крkobabiћ

П.С. Заокружи број 5 – то је наш заједнички број за улазак у органе власти.
Наш победнички број!

tervjuu, niti u direktnom sučeljavanju sa konkurentnim strankama u emisijama uživo, a niti na plakatima koje prolaznici vide, ali obično ne čitaju.

Žanr izbornih flajera zasniva se, dakle, na situacionom i političkom kontekstu u kojem se javljaju, na invarijantnosti komunikacijskog modela i ilokucione snage iskaze. Varijabilni parametri su tekstovna forma i dužina teksta, te nužno i broj i način formulacije retoričkih odnosno diskursnih strategija.

Primer [16] ruši gotovo sve zahteve koje bi izborni flajer trebalo da ispuni. Dužina i prelom teksta onemogućavaju brzo i unakrsno čitanje. Tekstovna forma pisma je učinila nedovoljno uočljivim podatke koji se koriste kao dokazi u argumentaciji, a time i za utvrđivanje propozicionalne strukture teksta. I pored svega toga, dati tekst omogućava izvođenje pragmatičke implikacije izrazive makropropozicijom *mi ćemo raditi dobro i vama će biti dobro*.

Oslovljavajući glasača (= muškarac) retkom i starinskom rečju *ispisnik*, pošiljalac poruke je podlegao izazovu narodskog izraza, ne shvatajući da time može izazvati da se neuključenim mogu osetiti mnogi oni (muškarci i žene) koji bi zbog statusa penzionera mogli biti zainteresovani za program stranke Partije Ujedinjenih Penzionera Srbije. Propuštena kroz prizmu šireg političkog konteksta ova reč može probuditi negativan stav kod onih, po godinama znatno mlađim od predsednika stranke, koji su u penziju otišli kao invalidi ratova vođenih na prostorima bivše Jugoslavije, kao tehnološki višak, zato što su propale ili privatizovane firme u kojima su radili. Vremenski neodređena tvrdnja – *dok smo mi gradili kuće, ... dotle su oni gradili karijere, ...* – budi sećanja na devedesete godine kao godine inflacije, jer uži društveno-politički i ekonomski kontekst izbora 2008. godine ne obuhvata godine obnove i izgradnje zemlje nakon Drugog svetskog rata. Formulacije preuzete iz tog neaktuelnog, te stoga i nerelevantnog, konteksta suprotstavljene su situaciji i formulacijama iz devedesetih godina, što je dovelo do netačne identifikacije aktera tih situacija: oni koji *su probijali brda i krotili reke*, nisu oni koji učestvuju na izborima, oni koji *su otvarali račune po svetskim bankama* nisu to činili u isto vreme kada su oni drugi (= mi) probijali brda.

Tekstovna forma pisma i nesmotreno upotrebljena reč *ispisnik* povukle su čitav niz arhaizama, ekspresiva i stereotipnih izraza čime je postignut visok stepen gramatičko-leksičke ujednačenosti teksta (nit te *čusmo*, niti *videsmo*; da ti *nije* koji od *ukućana dopao kakve nevolje*; *lopurde*; najgore je kada *štetočine* pokušaju da ti *uzmu savest*; *uzmemo uzde u svoje ruke*; *vaskoliki* siromašni svet ...). Uz semantički relevantnu informaciju iz naziva stranke (*penzioneri* = stariji i stari) ovakve formulacije otkrivaju mnoge predrasude tipične za patrijarhalno (ruralno) društvo i njegovo suprotstavljanje modernom (urbanom), od kojeg je

preuzeta instrukcija u P.S. – *Zaokruži broj 5 – to je naš zajednički broj za ulazak u organe vlasti.*

3. Diskursna struktura izbornih flajera

3.1. Invarijantnost komunikacijske sheme sa tačno utvrđenim, premda veoma složenim, odnosom među učesnicima, što se očituje u međuzavisnosti ciljeva pošiljaoca i primalaca poruke, te ostvarivost komunikativne funkcije teksta na osnovu žanrovske pripadnosti i izvođenja pragmatičke implikacije na osnovu toga zašto je *kome* (glasačima) *ko* (stranka) *nešto rekao*, i na osnovu nje formulisanje jedne makropropozicije koja ne odražava direktno ono što je rečeno, već zašto je rečeno, vodi ka zaključku da je diskursna struktura izbornih flajera ista sa strukturom reklamnih oglasa.

Parafrizirajući oglas kojim Sterija poziva *čitatelje* da se na knjigu *prenumeriraju* da bi *sovršeno uvereni bili, da li je istina* to što on o svom *Sočinenju* piše, a koji završava rečima *zbog ove jedne reči* [prenumeriti] *toliko je reči potrošeno*,¹² može se reći da se zbog jedne reči – *glasajte za nas/mene* – u izbornim kampanjama zaista mnogo reči potroši. Kao što proizvođači ne podstiču potencijalne kupce potrebom da oni reklamiranu robu prodaju, već njenom korisnošću i neophodnošću za same kupce, tako i političke stranke kao učesnici u izborima podstiču glasače onim što za njih može biti važno u jednom namerno suženom društveno-ekonomskom kontekstu. I kao što je za proizvođača i prodavca važno da zna šta *kome* može prodati, tako je, odnosno trebalo bi da bude, i učesnicima na izborima važno šta *kome* mogu obećati, čime koga privući. To, međutim, ne znači da prodaja nekog proizvoda a, pogotovo, nečija pobeda na izborima zavise samo od reklamno-propagandnih kampanja. Naime, za stranku koja je 2008. obećavala *besplatno korišćenje bežičnog interneta u poslovnim i centralnim gradskim zonama* [Beograda] mogao je glasati i neko ko nema ne samo kompjuter nego ni struju, i to ne stoga što tako definisanom cilju teži, već što je „unapred“ odlučio za koga će glasati, što za nekog ili protiv nekog glasaču njegovi roditelji, ili njegova deca, rođaci i prijatelji, što je u toj stranci neko njegov ili, pak, neko s kim se ne slaže, itd. Ovi primeri, iako pojedinačni, vode obrazloženju pitanja o odnosu ilokucije iskaza i perlokucionog efekta, o onome što se reklo i što se rečenim htelo postići i onoga što je shvaćeno i prihvaćeno.

3.2. Budući da nastaju u procesu poopštavanja ličnih stavova, sociokognitivni koncepti koje političke stranke integrišu u svoje poruke na flajerima uglavnom su predvidivi, i uglavnom su saglasni sa izabranim modelom diskursne struktu-

¹² Oglas je objavljen u: Dobrašinović, Golub (1974). *Objavljenija. Izbor oglasa na knjige i listove 1791-1871*. Beograd : Društvo bibliotekara SR Srbije.

re – *mi možemo /oni ne mogu učiniti nešto u korist primalaca poruke*. No, kako kolektivni koncepti nastaju iz sume individualnih, modifikujući ih istovremeno, reakcija na njih je u znatno manjoj meri predvidiva jer je u odsudnom trenutku individualni čin što je jedan od uzroka manipulacija javnim mnijenjem.

Uključivanje izbornih flajera u propagandno-reklamni diskurs vodi odgovoru na pitanje o odnosu strukture diskursa i strukture relevantnog tipa konteksta, za propagandne tekstove to su društveno-politički, ekonomski i kulturni. Nasuprot varijantnosti i dinamičnosti konteksta, koji se, pri tom, uvek predstavljaju selektivno, na osnovu subjektivnih procena i potreba, diskursna struktura je stabilna i nezavisna od konteksta, a na višem, uslovno rečeno apstraktnijem, nivou za određene tipove diskursa i univerzalna.

LITERATURA

- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.
- Šarić, Ljiljana (2010). Metaforički modeli u diskursu Evropske unije u hrvatskim medijima. U: *Diskurs i diskursi. Zbornik u čast Svenki Savić* (ur. V. Vasić). Novi Sad : Filozofski fakultet, Ženske studije i istraživanja, 301-321.
- Van Dijk, Teun A. (2000). *Ideology and discourse. A multidisciplinary introduction*. English version of an internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC). July 2000. <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>
- Van Dijk, Teun A. (2009). *Society and Discourse. How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Vasić, Vera (1995). *Novinski reklamni oglas. Studija iz kontekstualne lingvistike*. Novi Sad : LDI.
- Wodak, Ruth (2007). Pragmatics and critical discourse analysis. *Pragmatics and Cognition* 15(1): 203-225.
- Wodak, Ruth and Michael Meyer (eds.) (2009). *Methods of Critical Discourse Analysis*. Los Angeles/London : SAGE Publications.

CONTEXTUALISATION MODELS OF ELECTION LEAFLETS

Summary

The paper has presented the results of an analysis of election leaflets used during a parliamentary and local election campaign in Serbia in 2008. An integrative analytical approach was taken from the standpoint of critical discourse analysis. The analysis included parameters of the socio-political context, the participants, the text and the genre. It was carried out in order to determine whether the text of the leaflets reflected the narrower or the broader socio-political context, what types of relationships were being established between the political parties as the senders of the message and the voters as the recipients, what kinds of messages the parties were sending to the voters and how the voters were receiving them. An examination of the parameters of textuality was carried out in order to determine the type of relationship between the text and the genre, and, furthermore, whether the communicative function of the election leaflet was realised for the very reason that it belonged to the given genre. The next aim was to determine whether election leaflets and commercial advertisements have the same discourse structure.

The communication structure of election leaflets is invariant, with a strictly determined, albeit very complex relationship between the participants. The communicative function of the text is realised based on the type of genre it belongs to. The pragmatic implication is derived from the reason why someone (the party) was saying something to someone else (the voters). The aims of the senders and recipients of the message are interdependent – the political party/politician is trying to convince the recipients (voters) that by doing X (voting for the party/politician) they provide Y for themselves.

The election leaflets have the same discourse structure as commercial advertisements. It is stable and does not depend directly on the current socio-political context, although it reflects it. They reveal which components of the context, viewed from the perspective *us/them*, the parties as the senders of the message deem relevant to achieving their goal (*we shall be in power*), which they can achieve only if they formulate another goal – that of the recipient of the message.

Keywords: election leaflet, text, genre, contextualisation models, integrative approach, critical discourse analysis

Vera Vasić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

e-mail: vvasic@neobee.net

György Szépe

MOTHER TONGUE COMPETENCE AND SOCIO-PROFESSIONAL INTEGRATION INTO THE COMMUNITY¹

Abstract. The original text was a lecture read by the author at the meeting *Etats Généraux des Langues* in Paris, in 1989. Now it has been amended by some classical and modern references. Starting from mother tongue education (based on experiences gathered in Hungary), the three main stages (i.e. family, school, and the working life) of linguistic socialization are presented. Extra attention is paid to the problems of discrimination (resulting sometimes in illiteracy), immigration, and socio-professional integration into a new community. Various remarks are added, among others the recommendation to include LSP into mother tongue education. The author claims that revolutionary changes are necessary for an efficient mother tongue education in the new age.

Keywords: mother tongue education, linguistic socialization, community, integration, profession, immigrants, adult language education, LSP.

Since I had a misfortune with my contribution to the previous *Bugarški-Festschrift*, I wanted to present something safe. Therefore I have worked for a considerable time on a distinctive feature analysis of the Runic script used peripherally in Hungary up until the 19th century, but the topic kept on growing. If ever I finish it, I shall dedicate it to my old friend in Beograd who was my (indirect) teacher in writing matters: Ranko.

He was kind enough to offer a formerly read lecture of his to my *Festschrift* (Bugarski 2001). My second choice was then to offer him also the text of an unpublished lecture of mine. I selected one which was presented at a solemn meeting *Etats Généraux des Langues* in Paris, in 1989. Meanwhile we witnessed a turning point in the history in both of our countries, in Europe, maybe in the world. 21 years later, I developed the idea of inserting short comments on some

¹ I am indebted to Ms E. Gúti-Tóth (Assistant Professor, University of Pécs) for typing the manuscript of the original lecture, to Mr J. Horváth (Associate Professor, University of Pécs) for monitoring the English text, and to Ms É. Szöllösy (editor of the journal *Modern Nyelvoktatás*) for editorial work.

leftover (and recent) issues which had emerged in the preceding years. But again, I had to realize that it had better be done elsewhere.

See below the old lecture of 1989, edited in 2010. (I am planning a *revisitation* of the topic after the next census in the EU, including Hungary.)

An introductory remark

The problem appeared to me so much interwoven that I had renounced a smooth and linear presentation and decided to present an enumeration of problems instead. Nevertheless, a few comments will be added, therefore my talk will look like a *mosaic* rather than a picture.

On Mother Tongue Education = The first stage of linguistic socialization

What is the mother tongue [MT] and mother tongue education [MTE] of a child? MT is the idiolect the child acquires by his primary socialization. MTE is the influence on linguistic socialization carried out in the educational system. (One of the first Hungarian applied linguistic attempts for a viable MTE was read and published in Novi Sad, see Szépe 1974.)

Stages of socialization

(Central) European experience suggests that there are *three* stages (which are at the same time different scenes) relevant for socialization. I do not deny that there are also other institutions which have a certain importance for social integration, such as the church, military service, a new family after marriage. They are, however, less important from our linguistic viewpoint. And there are many other non-institutional instances, too.

Stage 1 of socialization: *family*

Primary socialization usually takes place within the family, therefore MT can be considered coextensive with the language of the family.

This idiolect does not necessarily coincide with the standard variety of any idiom. It may be a sociolect of “lower” registers; from a structural linguistic point of view it may be a mixture of idioms. And one should not exclude the case when the child has multiple languages that fulfill the function of MT. (For a multifarious approach, see Skutnabb-Kangas, Phillipson 1995)

Stage 2 of socialization: *school*

School (including nursery school) is an *atelier* of socialization: a system which produces members of a given society.

From our linguistic point of view, *literacy* and the familiarization with the *standard variety of a written language* usually offered in the school appear as the main means of socializing the child in a very sensitive period of his/her life. Both

are “instrumental knowledge” in the sense of being indispensable for acquiring other knowledge. Language and verbal communication are central to all educational activity.

Stage 3 of socialization: *socio-professional integration*

The role of language is undeniable even here, but there is less organized research in this sphere than in the previous two spheres. I shall come back to this sphere later.

Socialization = social integration

Socialization seems to be the general term, while *social integration* is preferred in the context of a given organization or for a more or less well-defined goal, i.e. socio-professional integration.

Furthermore, *socialization* focuses on the individual who undergoes this process, while *social integration* implies an organization where the individual (a human being in a social setting) gets integrated.

Language in socialization

Language plays a central role in primary socialization and in education. This could be generalized in the following way: language plays an important role in all kinds of socialization – even when this role has not been respected.

This does not mean, however, that language is the only means of socialization and that a given language or language variety would be the main product of a given process of social integration. We should not forget a very rich system of values: habits, norms, patterns, etc. But here we focus upon language.

In the previous remarks I used the term *language* as a ‘human semiotic system whose main function is to serve interpersonal communication’. Language serves other tasks, too, which are parenthesized here, except for some exceptional cases.

This view permits the use of *language* and *communication* almost as synonyms in this context.

MT competence

The term *competence* has been introduced by Chomsky in the sixties as a radical reformulation of the term *langue* of de Saussure.

In the Chomskyan context the term *competence* is opposed to the term *performance*, where *competence* is a system of abstract rules while *performance* is a set of psycholinguistic rules which can be viewed in a joint framework with communication rules.

The suite of terms *universal linguistic competence* remains within the sphere of hard-core linguistics, while *communicative competence* seems to have become a term of the social sciences.

Here I am referring to *communicative competence*, which is somehow a broadening of Roman Jakobson's communicative functions of language (Jakobson 1959/1966). The category of communicative competence (as a category in the social sciences) was introduced on the one hand by Dell Hymes (an anthropological linguist), and on the other hand by Jürgen Habermas (a specialist in sociological theory) (Hymes 1962; Habermas 1984/1987).

Whenever we speak about *MT competence*, it comes closer to *communicative competence* than to *linguistic competence* proper. *MT competence* is a palpable reality of *linguistic competence*.

On 'community'

The term *community* in our context is *more than* a group of people who live together, work together, and consume the same goods and services.

Community in our sense is a group of people which, in addition to the previous traits, shares *common* problems, *communicates*, and develops *common* plans.

This comes closer to the definition of *nation* given by Ernest Renan, where the decisive element is: sharing a common future (Renan 1882/1996). Communities, in this sense, are 'little nations' within a country.

And if we retain this heuristic parallel, which is more than a metaphor, then we have to account for all the human problems connected with *nation*, also present at the level of *communities*.

May I remind you that since the second half of the 19th century *nation-states* have undergone three fundamental changes: (a) they gave up the idea of being socially homogeneous; (b) they gave up the fiction of being linguistically and culturally monolithic; and (c) they ceased to be introverted.

Community, following this parallel, should also be viewed as socially stratified, culturally and linguistically 'pluralistic', furthermore as an open group of people with their common problems, plans and their communication. All these aspects may involve additional language problems.

Integration into the community

The community sketched above is a geographically based one, the fundamental location of families. This is the geographical framework for general education, too. Therefore it exerts a decisive role in the first and the second stage of socialization. The consequences are well-known through the new endeavours at constructing an educational system which is sensitive to social stratification as

well as to multilingual and multicultural situations, and is open enough to the world (to mention only some of the declared goals of most educational systems in Europe).

Integration into the geographically based community depends mainly on acknowledgement of the composition of the given community. (And this is not only a peaceful issue of 'human rights' and democracy, but also a *constraining interaction* of opposed views: traditionally called *fight*).

Integration usually results in the change of patterns, even in the case of a 'melting pot': the pot is also melting through the process (Moynihan, Glazer 1963).

Community, work, profession

Integration into geographically based communities extends over all kinds of human groups, including different age groups. It is much more a *movement* than an institution without prescriptions. On the other hand, integration into a given workplace is an *institutional* integration; it has its norms, prescriptions and levels. It is integration into the world of *work*, into the professional life.

The term *professional* singles out one definite profession by which the individual obtains a fixed relation to his work. Professions, in Europe, belong to *adults*: their learning can start during adolescence within the school, or during adulthood in extrascholar forms.

Typical scenarios in integration

Let us have a look at typical situations of integration to the world of work in specific (professional) contexts: they will be enumerated according to their distance to their accompanying *linguistic problems*.

Nation-states (in our age) established the optimum way *within* their school-systems for the children of their *first-class citizens*: those who are (a) *not poor*, (b) *not allophone*, (c) *not foreign*, and (d) *not disabled*.

This is *the royal road*, designed for attaining in the shortest way the greatest results. For the happy winners, this is considered to be an individual achievement; for the unhappy losers, however, this may be a bitter series of eliminations.

There are, of course, many children whose home language is (in a certain sense) a restricted code: *restricted* if compared with the code of intellectuals which is cultivated in the school, but *not necessarily restricted* if we regard with empathy the emotional richness and sincerity of people whose spiritual life has not been standardized.

It is well known from British and French (and German) sociology (educational sociology, sociolinguistics) that language plays a paramount role in the elimination process. The elaborated code, the elegant way of talking and writing,

the knowledge of grammar (both of the MT and of the classical languages) – the perceptible lack of all these contributed to the elimination of children.

‘Elimination from where’ – we could ask. Children of uneducated parents are finally eliminated from access to the top professions (furthermore from entering the political *élite*). There are, of course, individual bypasses of elimination.

Speakers of non-standard language varieties

And there are the children who happen to live in a village or town where another dialect is spoken than the literacy variety or the *koiné* of the same language. (They may find themselves amidst *diglossia*.) Speaking a regional variety in a diglossic situation may be cumulative.

Children of national minorities may have a threefold disadvantage: in addition to being dialect speakers and users of *low-level registers*, they may be speakers of a language not understood by the majority. And they are supposed to acquire both the standard variety of their own idiom and the standard variety of the language of the State.

They may also be discriminated against from a cultural and political viewpoint, and hence economically too. Children of ethnic fragments without a standardized language like the *Romani* in Europe may have the additional burdens of being stigmatized by a more or less racist majority.

Children of immigrants

Children of immigrants and of migrant workers, temporary residents, refugees are (in addition to the previous difficulties) struck by the fact that they are not citizens of the given country. This deprives them of several facilities, of institutional protection, and of attending schooling in their MT (a most important point). This applies not only to the children, but also to the adults who were deprived of education in their country of origin, or were simply dropouts in their former society, where school was less important than in the country of their immigration.

Bilingualism appears to be an ever growing background for leaving a homogeneous linguistic context, and more and more linguistic contexts display a bilingual character (Göncz 1989). And even if they had absolved the primary school in their original country, it was a different school, with a different language, with a different structure and values, and sometimes with a different writing system.

Migrant workers are perhaps in the worst situation, because they are not supposed to settle down, they are without political rights at the national level, and, more often than not, without decent educational possibilities. They claim their right to be different from the majority, i.e. the right to their own identity.

Children of migrant workers, e.g. Turkish kids in Hamburg already born in Germany, may have lost their Turkish identity due to the German school system

and may not have acquired a new German identity due to the German community. In some cases they do not speak the language of their parents as a MT, nor do they speak that of their host country. This phenomenon is labelled as *semi-lingualism* (Tickoo 1995: 323, 325).

Now this is a linguistically based tragedy for many would-be workers who are eliminated from the waiting list because of their deficient competence and practice of the new language (accompanied by their cultural differences).

A last remark on the newcomers (be they temporary or permanent residents): they will not find a job at the level where the job would be in their original country (I mean social, not economic level). The margin of their original and their new social level (level of employment) can be determined by their linguistic level in the host country, and their cultural level as accepted by the host country. Many of them may end up as 'déclassés' in the host country mostly because of linguistic reasons.

Catching up in the new country

Let us stay with immigrants and migrant workers: they may display theoretically almost the same problems as one could find within the majority, but in practice they shine more intensely in the same *local fires* due to the *continuous incendiarism* they are suffering in the host country.

Let us take an exceptional case: that of migrant workers coming from the former colonies, who do have a certain knowledge of the idiom of their host country. (Here I do not refer to academics; in many cases they have an excellent command of the idiom of their host country.) This language is, after all, not an alien idiom for them, but a *second language* (acquired in their original context).

Do they succeed or not? I do not know. My hypothesis is that the knowledge of the language of the host country is not decisive in itself. Other factors may be equally important, like the overall intellectual level, or the dynamic character of the personality which enables a person to attain new goals.

These features are – *ceteris paribus* – more linked to their cultural level in their *original* setting, than to the knowledge of the language of the host country: that is to say, to their competence in their MT.

Mother tongue competence and profession

There is a correspondence between the level of schooling, the level of MT achievement, and the level of employment (and in many cases the socio-geographical setting of the individual).

I now wish to offer (in a detailed form) some data on literacy in Hungary. The research was conducted in the Research Center of Mass Communication between 1984–86 (Terestyéni 1987), i.e. immediately before the lecture I presented.

Dr. Terestyéni wrote:

We have to be very cautious, because the method was mostly identical with that which is used in public polling. It surveys members in a representative sample (a) for information handling in principal types of occupation, (b) for their written communication for official business in different occupations; (c) the same in different types of residential location; (e) the same according to educational categories, (f) and finally for information handling at place of work (p. 225).

According to our findings, 31 per cent of the working population has no need for any of the above (four) modes of communication in their work; in other words, nearly one-third of the entire work-force are doing work which – apart from oral mode – necessitates the exercise of no other information-handling activity of what might be termed, an intellectual kind (p. 225).

He concluded however that

[i]t is difficult to quantify accurately the percentage in the population who – though possessed of a smattering of reading and writing skills – in normal circumstances never come into contact with written information at all. The data of our study lead us to estimate it to be 20–25 per cent. When one adds to this number the percentage of those totally illiterate [i.e. who were not taught to read and write, Gy. Sz.], one must conclude that over a quarter of the country's adult population manages to get by totally without the use of either reading or writing (p. 232).

This is almost saying that one third of the Hungarian adult population is *functionally illiterate*. (I would prefer to say *institutionally*, instead of *functionally*; because e.g. they may read newspapers.) The aforementioned situation is improving slowly. Relatively recent research data are available for teaching prisoners to read and write in jails, even providing them with skills both in Hungarian and in many cases also in Romani (Steklács 2005).

The above example highlights the importance of literacy. It supports the idea of *life-long learning* which comprises also 'post-literacy' activity.

We should not, however, devalue the oral culture of illiterate people: dialect speakers, immigrants may live at a very high level of oral culture. Some of their psychological abilities (in memory and observation) may be better than those of literate people (Bright 1984).

Secondary orality, due to the television age, may redraw (even in traditionally literate countries) the strategy of teaching the basic skills in school.

Adult language education

Nevertheless, industry and almost any public service still require a certain level of reading and writing.

And this emphasizes the importance of adult MT education. Adult illiterates should be taught to read and write, irrespective of the type of reasons for which they could not achieve literacy during their childhood. The different reasons, however, may define the different ways and methods of reaching the desired aims.

For many of them, the process begins with a preliminary phase, where their motivation should be enhanced. There are several ways to do that. The best way (so far as I know) has been that of Paulo Freire among Brazilian illiterate people who were culturally deprived, politically neglected and (more often than not) unemployed. It can be summarized by starting to make them sensitive, to make them conscious of their community, conscious of their role and their communication in it (Freire 1968/1974).

This means that language and general education are not in a 'cause-effect' relation, but in a *helical* (spiralic) relation. General education is not equal to teaching within the school: it comprises a much broader span of activities, where the person *takes part* in his own development.

On MTE strategy

This is not the place where issues of MT education could be discussed. One remark, however, must be made. MT education (in my opinion) has no duty of *equipping* the learner with things to be learned, so it is not a training process. MT education should *enable* them to develop their general and MT competence in meeting the language demands during their lifetime. This is why the entire education process is a kind of MTE, according to György Kontra, MD, a major developer of education in Hungary (Kontra 2008).

MT education should be considered, in this sense, to be *human resource development* rather than *manpower planning* (or *workforce preparation*).

This should be observed in the entire strategy of MT education. For example, not only should the needs and expectations of language use (*as perceived until now*) be respected, but also and mainly the nature of language competence: one should not forget that "the system of language as a competence develops holistically" (Corder 1981: 65-78). "An enabling procedure demands that what is done in classroom have an instrumental value, in promoting the process of learning" (*ibid.*).

Language education should prepare the learner not just for one predictable future role, but for coping with future demands in life, which could not be foreseen.

He or she should be the master of his or her language during a lifetime.

Can MT competence be measured?

Competence in MT can be measured only if its components are well defined. The difficulty lies in the ‘triggering type’ it may have a perceptible effect after 10 or 20 years of school activity. Nevertheless, there are very good examples of large-scale educational assessment actions, e.g. that of IEA (International Educational Achievement), where achievement in reading and in writing is measured on a worldwide comparative basis. (The learning of English and French was also measured within the same system.)

LSP in MTE?

In foreign language learning LSP [Language for Specific Purposes] has gained a certain importance. Is the same true of MT education?

In Hungary about 70 per cent. of 14 to 17- year-olds know what profession they will practise: they attend special high schools or vocational training schools. Not much in MT education reflects this proportion. They get mostly (at least in vocational training schools) a kind of *post-literacy training* (plus some literature, which is OK).

I am not advocating an exclusive LSP in MTE as a solution, of course. But we should find a middle way. Learners should be confronted with possible language problems to be solved during their future activities (including typical written communication genres). But here again, a general enabling is more efficient in the long run than a very precise equipping process.

Kind of conclusion

Several small conclusions cannot be lumped together under a general conclusion. I acknowledge that I have advocated the necessity of several changes and innovations, without coordinating them in a precise way. This is due to the nature of the subject.

Really great changes (as far as I can see) are not *planned*, they just *happen* in a situation where those who should make changes *cannot* handle the issues any more, and those whose circumstances should be changed *will not* live in these circumstances any more. This is, so to speak, a revolutionary situation.

The next “revolution” will not be signalled by demolishing bastions and palaces but by learning to read and write, by communicating via electronic means, by coping with the challenges of ever growing knowledge.

REFERENCES

- Bright, William (1984). The virtues of illiteracy. In: *American Linguistics and Literature* (W. Bright, ed.). Berlin/New York/Amsterdam : Mouton, 149-159.

- Bugarski, Ranko (2001). The future of our languages. In: *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára* [Colorful ideas do not sleep. To the 70th birthday of György Szépe.] (J. Andor, T. Szűcs, I. Terts, eds). Pécs : Lingua Franca Csoport, vol. I: 221-224.
- Corder, S. Pit (1973/1981). *Introducing Applied Linguistics*. Harmondsworth : Penguin Education.
- Freire, Paulo (1968/1974). *The Pedagogy of the Oppressed*. (Translated by M. Bergman Ramos). 10th printing. New York : The Seabury Press.
- Göncz, Lajos (1989). Psychological studies of bilingualism in Vojvodina. In: *Yugoslav General Linguistics* (M. Radovanović, ed.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 74-89.
- Habermas, Jürgen (1984/1987). *The Theory of Communicative Action*. (Translated by Th. McCarthy). Cambridge : Polity.
- Hymes, Dell (1962). The ethnography of speaking. In: *Anthropology and Human Behavior*. Washington, DC : The Anthropological Society of Washington, 13-53.
- Jakobson, Roman (1959/1966). Lingvistika i poetika. (Translated by R. Bugarski.) In: *Lingvistika i poetika* (Selected by M. Ivić, S. Marić). Beograd : Nolit, 285-326.
- Kontra, György (2008). Mikor vált meggyőződésemmé, hogy az egész didaxis nyelvi nevelés? [When did it become a part of my conviction that the entire didactics is language education?]. In: *Anyanyelvi nevelési tanulmányok*. Vol. III [Studies in mother tongue education.] (A. Medve, Gy. Szépe, eds). Budapest : Iskolakultúra, 97-106.
- Moynihan, Daniel Patrick and Nathan Glazer (1963). *Beyond the Melting Pot*. Revised 2nd edition. Cambridge MA : Harvard University Press and M. I. T. Press.
- Renan, Ernest (1882/1996). What is a Nation? (Que'est-ce qu'une nation?) In: *Becoming a National: a Reader* (E. Geoff, R.G. Suny, eds). New York : Oxford University Press, 41-55.
- Skutnabb-Kangas, Tove and Robert Phillipson (eds) (1995). *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin/New York : Mouton de Gruyter.
- Steklács, János (2005). *Funkcionális analfabetizmus a hipotézisek, tények és számok tükrében* [Functional illiteracy in the mirror of hypotheses, facts, and numbers.] Budapest : Akadémiai Kiadó.
- Szépe, György (1974). Primenjena lingvistika u Mađarskoj i nastava maternjeg jezika u mađarskim školama. *Bilten Društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije* 2. Novi Sad, 40-49.

Terestyéni, Tamás (1987). An inquiry into the role of written word in Hungarian cultural communication. *UNESCO Prospects* XVII/2: 223-232.

Tickoo, Makhan L. (1995). Kashmiri, a majority-minority language: An exploratory essay. In: *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination* (T. Skutnabb-Kangas, R. Phillipson, eds), 317-333.

Derd Sepe

ZNANJE MATERNJEG JEZIKA I DRUŠTVENO-PROFESIONALNA INTEGRACIJA U ZAJEDNICU

Rezime

Ovaj prilog je nastao razradom i mestimičnim ažuriranjem predavanja održanog na naučnom skupu *Etats Généraux des Langues* u Parizu 1989. godine. Tekst se sastoji od niza cigala uzetih iz više disciplina, a potrebnih za izgrađivanje konteksta u koji je smeštena naslovna problematika. Ova linearna strategija objašnjava njegovu mozaičku strukturu.

Polazeći od obrazovanja na maternjem jeziku (na osnovu iskustava prikupljenih u Mađarskoj), izdvajaju se tri glavna stepena jezičke socijalizacije: porodica, škola i radno mesto. Ukazuje se na razliku između jezičke socijalizacije i opšte društvene integracije.

Posebna pažnja se poklanja problemima jezičke diskriminacije, koja za posledicu može imati funkcionalnu nepismenost (prema rezultatima prvog takvog istraživanja u Mađarskoj, koje je obavio dr T. Terestyéni).

Zatim se ističu različiti obrazovni zahtevi u vezi s jezičkim položajem imigranata, s naročitim obzirom na probleme njihove društveno-profesionalne integracije u novu zajednicu.

Ovome se dodaju razne napomene o obrazovanju dece na maternjem jeziku, kao i o problemima jezičkog obrazovanja odraslih. Uključivanje strukovnog jezika (LSP) u nastavu maternjeg jezika autor vidi kao jednu od korisnih inovacija.

Po autorovom mišljenju, revolucionarne promene su potrebne za delotvorno obrazovanje na maternjem jeziku u novim tehničkim i komunikacijskim uslovima koje donosi XXI vek.

Ključne reči: obrazovanje na maternjem jeziku, jezička socijalizacija, zajednica, integracija, profesija, imigranti, jezičko obrazovanje odraslih, jezik za posebne namene.

György Szépe
Department of Linguistics, University of Pécs
e-mail: szepe.gyorgy@chello.hu

Tatjana Paunović

INTERCULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE: BEYOND QUEEN, QUEUING, AND CRUMPETS¹

Abstract. Developing *intercultural communicative competence* (ICC) is a difficult task for L2 learners: it involves an understanding of what culture comprises, positive attitudes towards cultural diversity, and sundry communicative skills. It is a difficult task for L2 teachers, too, since they need to guide students through this development. Therefore, ICC training should be a substantial part of L2 teacher education. This paper presents a study of the papers produced by 40 English Department students during an ICC course, implemented for the first time as part of their pre-service education. Qualitative content analysis was used to identify the concepts that could indicate the ideas, cultural elements, and communicative contexts students found relevant, thus revealing their cultural sensitivity, their attitudes towards cultural differences, and their critical cultural awareness. The results are discussed in the context of EFL teacher education.

Keywords: intercultural communicative competence, critical approach, ethnographic approach, qualitative content analysis, L2 teacher education.

1. Introduction: Intercultural communicative competence

For several decades, *intercultural communicative competence* (ICC) (Byram 1997) has been more and more widely promoted as a vital goal in language education. Although language and culture have always been seen as inseparable (Byram 2003: 57) and intertwined in very complicated ways (cf. Bugarski 2005), with the increasingly complex and pressing global interchange the very notion of *culture* and what it comprises is being re-defined, and so are the views on how it should be included in L2 teaching and learning. In the 'shrinking world of the twenty-first century' (Chen & Starosta 2008: 215), it has become obvious that, in order to respond to varied communicative contexts in effective and appropriate ways (Chen & Starosta 2008: 217), L2 learners need wider and more complex competences, since they are required to act as 'language and cultural mediators' (Coperías Aguilar 2007:77).

¹The article was done under scientific project No. 178002, Ministry of Science and Technological Development.

Therefore, many authors propose that we need to move ‘one step beyond’ (Coperías Aguilar 2002: 85) and re-define our goals in L2 teaching and our notion of ‘communicative competence’. For instance, Celce-Murcia (2007: 44-45) suggests that, in addition to linguistic, discourse and formulaic competences, it should also include strategic, interactional, and sociocultural competences, i.e. the speaker’s ability to ‘express messages appropriately within the overall social and cultural context of communication’ (Celce-Murcia 2007: 46). Therefore, ‘language instruction must be integrated with cultural and cross-cultural instruction’ (Celce-Murcia 2007: 51).

The need for developing intercultural communicative competence has been recognized for over half a century now, stemming from the theories and models of cultural difference such as the ones proposed by Hall (1959, 1976) or Trompenaars and Hampden-Turner (1998), the former highlighting the importance of context in understanding cultures, and the latter focusing on orientation to human relations, time, space, and nature as the dimensions that provide a framework for observing how ‘people attribute meaning to the world around them’ through their different cultures. Therefore, the aim of ‘cross-cultural training’ must be not just to deliver information about other countries and cultures, but, rather, ‘to alert people to the fact that they are constantly involved in a process of assigning meaning to the actions and objects they observe’ (Trompenaars, Hampden-Turner 1998: 196). What is also crucial is ‘being aware of one’s own mental model and cultural predisposition’, as well as being able to ‘shift cultural perspectives’ (Trompenaars & Hampden-Turner 1998: 199). Similarly, in Bennett’s *Developmental model of intercultural sensitivity* (Bennett 1986, 1993) developing intercultural communicative competence implies a transformation of one’s perspective from ethnocentric towards ethnorelative. While *ethnocentric* is a view in which one’s own culture is experienced as ‘central to reality’ in some way, and the beliefs and behaviors of one’s culture are ‘unquestioned and experienced as “just the way things are”’ the term *ethnorelative* was coined to mean the opposite – ‘the experience of one’s own beliefs and behaviors as just one organization of reality among many viable possibilities’ (Bennett 2004).

Rooted in such theories and models of cultural difference, the notion of ICC is today seen as a complex of skills, abilities, ideas, and knowledge required to ‘shift cultural perspectives’ and to manage the communication demands of our complex world. Many authors point out that ICC comprises at least three important aspects – affective, cognitive, and behavioural. For Chen and Starosta (2008: 217), the affective aspect, or intercultural *sensitivity*, is promoted through positive self-concept, open-mindedness, non-judgemental attitudes, and social relaxation. The cognitive aspect, or intercultural *awareness*, involves an awareness of

the norms and values ‘that affect how people think and behave’ (Chen & Starosta 2008: 223). The behaviour component, or *adroitness*, means acting effectively and appropriately in intercultural communication, and is based on flexibility, interaction management, and social skills (Chen & Starosta 2008: 223). Similarly, Byram maintains that intercultural competence embraces five different aspects of ‘*savoir*’ – knowledge (*savoirs*), skills of interpreting and relating (*savoir comprendre*), critical cultural awareness (*savoir s’engager*), attitudes – curiosity and openness (*savoir être*), and skills of discovery and interaction (*savoir apprendre/faire*) (Byram 2006: 116).

Most importantly, ICC rests on a *willingness* to communicate, and a willingness to relativise one’s own values, beliefs and behaviours, not to assume that they are the only possible and naturally correct ones, and to be able to see how they might look from an outsider’s perspective who has a different set of values, beliefs and behaviours. *This can be called the ability to “decentre”* (Byram et al. 2002: 12).

To paraphrase Geert Hofstede (1991) from the context of organizational culture, it requires a re-programming of the ‘software of the mind’ so that intercultural communicators can ‘engage with complexity and multiple identities and avoid stereotyping’ (Byram et al. 2002: 10). It assumes ‘an ability to encounter cultural differences in a positive way’ and ‘to interpret gestures, codes and other non-verbal means of communication, as well as negotiation and conflict resolution skills’ (Jokikokko 2005: 70).

In this light, it is obvious that incorporating culture in L2 teaching cannot remain, as is still common today, merely ‘fact-oriented’ (Byram & Feng 2005), focused on the knowledge about the visible elements of culture, and ‘passing on of cultural information’ (Sercu 2005: 103). To be competent in intercultural communication, L2 learners need to be *trained* to recognize, understand, and critically interpret various relevant aspects of the communicative context, in terms of the ‘cultural content’ that all communicators bring with them (Byram, Feng 2005: 912). Therefore, in addition to some factual knowledge about specific cultures, L2 learners need an understanding of how the *visible* elements of culture, ‘high’ culture products as well as the customs, daily practices and the artefacts of everyday life, stem from the *invisible* ones, from the systems of attitudes, beliefs and values that define the ‘mindset’ of a culture, because successful communication depends on the ‘apprehension of the ideologies, not the adoption of surface behaviour’ (Byram 2003: 66). They need ‘critical cultural awareness’ (Byram 2006: 116-117), as an ‘ability to evaluate critically, and on the basis of explicit criteria, perspectives, practices and products in one’s own and other cultures’ (Byram 1997: 53). Seen this way, ICC rests on L2 learners’ ability to critically observe,

interpret and empathize, and to re-evaluate things taken for granted or perceived as ‘given’ – including the ways in which our own mind is framed by our culture.

If foreign language learners are expected to acquire such a complex competence, the job of foreign language teachers, obviously, needs to be re-defined. Sercu (2005), for instance, points out that, since foreign language teachers have undertaken the task of being *intercultural competence teachers*, they ‘need to be *willing* to teach intercultural competence and need to know *how* to do so’ (Sercu 2005: 90). Byram, too, concludes that

if FLT is to claim a general educational aim of extending learners’ critical understanding of social phenomena in their own and foreign countries, it needs to [...] develop appropriate learning theories and teaching methods to ensure a proper integration with the skills and knowledge comprising intercultural communicative competence (Byram 2003: 66).

Educating ‘intercultural speakers’ for ‘intercultural citizenship’ cannot be a task for L2 teachers alone, but a broader and more fundamental goal of education (Byram 2008; cf. also Nieto 1999), in which all teachers would, in accordance with the principles of critical pedagogy, act as ‘visible social actors [...] committed to promoting equity’ (Jokikokko 2005: 72). Still, in this kind of education it is language teaching that plays a central role. Education for intercultural citizenship ‘needs to bring together the hitherto separate concerns of citizenship and language teachers’, since ‘language teachers and those who teach citizenship are pursuing the same goals’ (Byram 2006: 127) – promoting the knowledge and skills, but also ‘the values, attitudes and beliefs for intercultural citizenship’ (Byram 2006: 116). For instance, this is explicitly stated as the goal of ‘intercultural language learning’ by the Australian government, in the report published in 2003 by the Department of Education, Science and Technology (Liddicoat et al. 2003). The report states that ‘language cannot be separated from its social and cultural contexts of use [and] a critical dimension of understanding language in use, [...] since *inter-cultural* implies engagement with, or back-and-forth movement across languages and cultures.’ It is evident, however, that in order to pursue these goals, L2 teaching ‘must go beyond the assumption that linguistic competence is sufficient, and must take intercultural competence as one of its aims’ (Byram 2006: 127).

Due to the special status of English today, all this is especially important for English language majors at university level, educated as future EFL teachers. Both intercultural communication training and methodological training that would offer future EFL teachers the tools to *teach* intercultural communicative competence should be incorporated in EFL teacher education in a much more substantial way. This idea is put forward by an increasing number of authors (Byram, Grundy 2003; Mendez Garcia et al. 2003; Sercu et al. 2005; Byram, Feng

2005; Caranagajah 2005; Sercu 2006; Scarino 2007; Schulz 2008). For instance, Otten (2003) states that European institutions should reduce ‘parochialism and asymmetries on the institutional level’ and implement cultural diversity and intercultural competence as vital goals of educational policy, ‘far beyond a “nice-to-have” attitude’ (Otten 2003: 23).

Two approaches generally described as *critical* and *ethnographic*, widely applied both in intercultural communication research and in education, could be particularly beneficial in intercultural competence training of future EFL teachers. And although these two approaches are often seen as opposed (cf. Byram, Feng 2005), EFL teachers’ training would probably benefit the most from combining the insights and practices from both ethnography and critical pedagogy.

Ethnographic approaches, based on ‘a disciplined way to observe, ask, record, reflect, compare, analyze and report’, offer important skills, methods and techniques to EFL teachers, who need to act as ethnographic researchers themselves in order to deal with ‘cultural issues with understanding and sensitivity, and encourage their students to do the same’ (Damen 1987: 63 cf. Byram, Feng 2005: 913). If students are to carry out ethnographic language and cultural projects – observe, analyze, interview people they encounter, and report about the experiences – they need to be taught how to apply these techniques, and how to reflect on their own reactions to contacts with people who are ‘different’. Therefore, building ethnographic skills should be an important part of EFL teacher education and training.

At the same time, critical reflection is another vital part of ICC, which is why Canagarajah (2005: 931) points out that critical approaches bring a fundamentally different way of teaching foreign languages. One key feature of the critical approach to education is that it highlights the responsibility of language teachers as agents of socialization (cf. Kramsch 2003). Another defining property is its critical re-evaluation of all the elements of the learning situation, including the fundamental concepts of culture and identity. The critical approach to intercultural competence focuses on developing students’ ability to reach a deeper understanding by exploring authentic texts (Feng, Byram 2002) through critical reading, critical thinking and investigating the context. An important focus is also on dismantling stereotypical images and developing open-minded attitudes towards ‘otherness’, as well as a critical reflection on one’s own cultural perspective, with the aim of developing a ‘critical awareness’ and pursuing ‘democratic processes and values’ (Byram and Feng 2005: 926).

Both the ability to observe closely, record minutely and reflect thoroughly, focused by ethnographic approaches, and the ability to critically investigate and understand how concepts, ideas and beliefs interact with the social context

(Canagarajah 2005: 944) are essential skills for a successful intercultural communicator. Therefore, both should be included in foreign language teaching and teacher education.

In the following section, after a brief review of some relevant research, we describe the present study, which resulted from the implementation of an undergraduate course explicitly aiming at enhancing future EFL teachers' intercultural communicative competence and intercultural sensitivity, as part of their university education and pre-service teacher training.

2. Relevant research

Research focusing on various aspects of intercultural communicative competence is in remarkable expansion in areas as diverse as social psychology, pedagogy, social work, healthcare, nursing, or management, but, unfortunately, still not quite so in language studies and language teacher education.

Focusing on the teacher's perspective, Jokikokko (2005) reports the findings of a study in which the interview technique was used to investigate how the concepts of diversity and intercultural competence were understood by interculturally trained Finnish teachers (Jokikokko 2005: 80). Her findings showed that teachers considered 'openness, tolerance, appreciation of diversity, critical thinking, creativity, and patience [...] as preconditions for intercultural interactions' (Jokikokko 2005: 76). Skopinskaja (2007), investigating Estonian teachers' opinions, points out that ICC represents a new challenge for L2 teachers, and that the process is 'determined by teachers' attitudes as much as by official curriculum requirements and course-book structure'. Schuerholz-Lehr (2007) presents the outcomes of a two-year professional development workshop project for the teaching staff at a Canadian university, which aimed to 'help instructors to include an international dimension into their course design' (Schuerholz-Lehr 2007: 181). Sanderson (2008) discusses the necessity of the 'internationalization of the academic self' in higher education, 'through critically reflective and selfreflective processes' (Sanderson 2008: 276).

Tusting and colleagues (2002) analysed generalizations about gender and culture 'made in a large corpus of diary, questionnaire, focus group and interview data produced by modern languages students at university in Britain', during or shortly after their residence abroad. The data were transcribed and coded by topic, using a 'grounded' approach. The authors state that the students showed a remarkable reluctance to using stereotypical images, even when given permission to (in interviews), and always sought for specific examples to support generalizations, most commonly from personal experience.

Another study relevant for our investigation, reported by Colvin-Burque and colleagues (2007), aimed to investigate the outcomes of implementing the *Self and Other Awareness Model* (SOAP) in a course in intercultural communication at a public university in southeastern USA. The model was ‘developed to simultaneously promote students’ acquisition of knowledge regarding specific cultural groups, while increasing their self-awareness and cultural sensitivity’ (Colvin-Burque et al. 2007: 224). It was based on active learning (Colvin-Burque et al. 2007: 225) and aimed at increasing self-awareness through self-examination, ‘encouraging students to recognize their own worldviews while respecting the worldviews of others’ (Colvin-Burque et al. 2007: 225). The authors report a statistically significant change in the participants’ racial attitudes after the course, measured by the *Color blind Racial Attitude Scale* (CoBRAS). Although the fact that the pre- and post-tests were self-administered direct questionnaires could be regarded as a weakness of this study, the authors point out that the tests were seen as part of the course, based on self-analysis and self-reflection, rather than as an assessment tool. This was in accordance with the authors’ view that ‘cultural competence is a self-driven, life-long journey’ (Colvin-Burque et al. 2007: 231).

3. Present study

The aim of our study was to analyse the written reports – weekly journals and final essays – of 3rd year students of the English Department, Faculty of Philosophy, Niš University, produced during a one-semester course that aimed to increase their intercultural sensitivity.

3.1. *Background: The ICC course*

The course was an elective realized through 18 contact hours (two 45-minute sessions a week over 12 weeks) in the autumn semester of the academic year 2008/2009. It set off from the English language and the British and American cultures specifically, but aimed to increase the students’ understanding of intercultural communication in general, and to open further possibilities for developing their intercultural competence through raising their awareness of the linguistic and non-linguistic devices used in communication that can have socio-culturally loaded meanings.

The course was based on the view of intercultural competence described above, as comprising the *cognitive* component (the knowledge of specific facts about English-speaking cultures), the *action* or *behaviour* component (socio-cultural and pragmatic aspects of communication skills, skills to manage communication and overcome communication barriers), and the *affective* component, i.e. positive attitudes towards different cultures, appreciation of cultural diver-

sity, and 'ethnorelative' views in Bennett's (1986, 1993) sense. The theoretical framework of the course included models of culture (Hall 1959, 1976, 2004; Trompenaars, Hampden-Turner 1998; Hofstede 1991/2005), the Developmental model of intercultural sensitivity (Bennett 1986, 1993), and defining the notion of ICC (Byram 1997; Byram et al. 2002, 2005), particularly in the context of EFL teaching. The anthropological perspective, offered, e.g. by Paxman (2007) and Fox (2004), was not explicitly included in the theoretical framework, but was suggested through the reading list and homework materials.

Students' work in the course was organized through group and individual activities that involved authentic materials (novel or story excerpts, newspaper and magazine articles, online written materials, comics, cartoons, video and audio materials from TV shows, films or online sources, live or online interviews with specific individuals), and were rooted in both ethnographic and critical approaches. For instance, in line with the ethnographic approach, students were required to closely observe, record, reflect on, analyse and explain cultural elements, components and meanings in specific contexts illustrated by the materials, and to report their observations either in writing, in their journal assignments, or orally, in class discussions. But in addition to this sort of reflection, and in line with the approach of critical pedagogy, they were encouraged to critically analyze these examples within the given communicative and social context. Special attention was paid to developing students' awareness about the responsibility of socializations agents, and, particularly, language teachers as agents of socialization (Canagarajah 2005: 944).

Assessment was, naturally, part of the course. Students' journal entries were handed in regularly during the course, and assessed as individual projects. At the end of the course, students wrote individual essays (2,500 words) on the topic of their choice, which were assessed by the instructors. The final exam consisted in students' oral presentations of their essays, followed by a group discussion, which was also assessed. However, it should be pointed out that students' final grades did not result from the assessment of their *intercultural competence*, but, rather, the language, organization and clarity of their written reports, based on general academic writing assessment standards, and their overall engagement in coursework and the final exam. The students did take a modified GENE (*Generalized ethnocentrism scale*) test before and after the course, the results of which showed some change of their overall stance towards ethnorelativism (reported in Lazarević 2009); however, it was not an assessment tool, but rather a self-reflection tool for students' use. Much as Colvin-Burque and colleagues (2007: 231), we felt that it was important to help the students develop the analytical and critical tools for observation and self-reflection, essential for their ICC, but that it

would not be possible to objectively assess the *degree* of their development, nor was it the aim of the course.

Although it was not assessed, we did observe students' growth and development continuously (cf. Schulz 2008), through individual sessions with each student throughout the course and particularly during their final essay-writing project. The dialogical exchange used in the individual sessions aimed not to tell students *what* to think, but rather to help them learn *how* to think, while choosing the topics and dealing with them through observation and critical reflection. Students could revise all their written work if they wanted to, using instructors' comments and feedback, because we considered the willingness to invest time, effort and thought in the projects another important indicator of students' development and growth. After all, as Byram and colleagues (2002) point out, '[t]he role of assessment is [...] to encourage learners' awareness of their own abilities in intercultural competence, and to help them realise that these abilities are acquired in many different circumstances inside and outside the classroom (Byram et al. 2002: 32).

3.2. Methodology

The investigation of the written products of students' work in the course, their journals (n=42) and final essays (n=40), aimed to find out (1) which topics and themes emerged in students' writing and which were the most frequent, indicating their focus of attention (Weber 1990); (2) what elements and components of culture they singled out for analysis, i.e. what level of the cultural 'iceberg' they observed; and (3) what kind of attitudes they expressed towards cultural diversity, and if they showed bias, prejudice or stereotypical thinking.

The methodology used for analysis included the initial quantitative content analysis of the texts through the TextSTAT program (*Simple Text Analysis Tool*, 2.7, Hüning 2007), in order to identify words, phrases, concepts and themes of potential interest, and the subsequent qualitative analysis of the identified themes and concepts (Berelson 1952; Carley 1990) in the context in which they occurred, since the program offered the possibility of concordance or KWIC (key word in context) analysis. The quantitative analysis served as the first step in deciding how to code the data for categories of terms, concepts, and themes. Our analysis can thus be described as grounded, or emergent, in that the content categories emerged from the data and were not pre-conceived or given *a priori* (Stemler 2001). In formulating the categories of themes and concepts for coding, we relied on their definition as meaningful, pertinent, clearly delimited, 'mutually exclusive and exhaustive units of information' (GAO 1996: 20).

The whole corpus was manually coded into content categories through conceptual content analysis. Since the coding and categorizing of our data was

the central part of our analysis (Weber 1990: 37), a pilot research of a small part of the corpus was first performed to formulate the coding system (Stemler 2001). Then we established the existence of concepts and themes in the text, paying special attention not to overlook relevant synonyms and implicit meanings.

The identified concepts were also coded for the overall attitude (positive, neutral, negative), as well as its intensity (three grading levels), where appropriate. Since we aimed at making inferences about the students' attitudes, values, and preferences, our sampling units were syntactic, but also referential, and in several cases propositional (formulating underlying assumptions based on the manifest statements) (Krippendorff 1980); still, following Carley (1993), we paid special attention to the level of implication allowed. The units of coding and analysis, our concepts as 'ideational kernels' in Carley's (1993: 81) sense, thus, included individual words as concepts, but also phrases, themes and whole sentences. The context unit in the analysis was the sentence, but in some cases the paragraph, too. Finally, the data obtained through the analysis were interpreted in terms of making inferences about the ideas and messages focused, as well as attitudes and values put forward.

Therefore, in terms of the 'general purpose, the elements of the communication paradigm to which it was applied, and the general questions it was intended to answer', within the framework formulated by Holsti (1969) and Berelson (1952), our research could be described as an attempt: (1) to describe and make inferences about the message (*What?*) and the channel (*How?*) with the aim to describe trends in communication content; (2) to make inferences about the antecedents of communications, focusing on the encoding process, and the question *Why?*, aiming to infer cultural aspects and traits of individuals.

In our interpretation of the data, we relied on some basic principles of both discourse analysis and qualitative analysis in general. For instance, we observed 'orders of indexicality' (Blommaert 2005: 73, 253) and the 'ordering of themes' in the text (Patton 2002: 53), because we assumed it could indicate the relevance the participants assigned to them. We also tried to observe how students legitimized some overtly expressed beliefs and attitudes (Fairclough 2003: 98), following Fairclough's warning that ideologies can best be recognized in the things observed as '*given*' (Fairclough 2003: 58), as well as their '*orientation to difference*' (Fairclough 2003: 41-42), as immediately relevant for the students' intercultural communicative competence.

3.3. *Analysis and interpretation*

The most general observation after the analysis of the corpus was that our participants identified the notion of culture with national or ethnic social groups the

most readily. Only 20% of the corpus dealt with cultures based on professional, gender, or age social groups or popular subcultures. National cultures dealt with most frequently were the British, American and Serbian ones, which can be interpreted as an indication that students felt the most comfortable and competent dealing, apart from their native culture, with the cultures they had got well-acquainted with through their studies. Only 15% of the corpus referred to other cultures, English-speaking ones, such as Canadian or Australian, or some other European or regional cultures.

Another general observation was that the papers included both the ‘inside’ and the ‘outside’ perspectives in looking at particular cultures – how a cultural group sees itself, and how others see the cultural group. We interpret this fact as a sign of students’ intercultural awareness, that is, an awareness of the fact that in intercultural communication both self-image and the ability to take different perspectives play an important role.

With respect to our *first research question*, the analysis singled out five broad thematic categories that emerged in students’ written work, and a number of more specific concepts within each of these. The thematic categories included, in the order of their frequency in the corpus: (1) stereotypes, prejudice and discrimination (49%); (2) subcultures (31%); (3) cultural profiles, cultural differences and culture shock (11%); (4) language varieties and language attitudes (5%); and (5) globalization (4%). It is important to point out that we relied on the quantitative analysis mainly in the identification of themes and concepts, while the interpretation was based on qualitative, rather than quantitative criteria. This is because we believe that in the context of this study it is questionable whether the frequency of occurrence of a certain theme or concept should be interpreted only as a sign of importance assigned to it or the focus of students’ interest, because students’ choices may have been influenced by other factors, too. Namely, some topics were more complex and more difficult to deal with than the others, and students’ choices may have been guided by the difficulty of the task, the availability of materials for analysis, or their concerns about the final grade for the course, as much as by their interests and the relevance attributed to a certain concept. That is why we refrained from invariably interpreting the lower frequency of occurrence of a topic as an indicator of a lack of awareness, interest or understanding on the students’ part.

Within the thematic category of stereotypes, three sub-categories of themes were identified, based on the type of stereotypes and the general perspective.

First, the most frequent were national, ethnic, and regional stereotypes. However, the analysis of the contexts in which the theme of national stereotypes occurred revealed that it was observed from different perspectives, which we

interpret as an indicator of intercultural sensitivity and awareness in our participants. These different perspectives included: stereotypes *about* the USA, Great Britain, Canada and Australia; stereotypes *in* the USA that may lead to prejudice and discrimination (racial, social); stereotypes and cultural prejudice *within* the UK (mutual stereotypes ethnic, regional); Serbian stereotypes *about* the British; stereotypes about ethnic minorities *in* Serbia, and reciprocal European national stereotypes (Italian, German, French, Spanish, Greek, Turkish, Scandinavian).

Revealing students' awareness of the social role of the media, another frequently emerging theme was the presence of stereotypes in the media, mainly national cultural stereotypes, but occasionally social group stereotypes, too (gender, age, class). Both the frequency of this theme (55% within this thematic category) and the variety of specific examples used in students' analyses showed their ability and readiness to critically observe and analyse the ways in which stereotypes are used in the media for particular communicative purposes, in a particular social context. This thematic sub-category included: stereotypical views of the Serbian culture in the English-speaking media; stereotypes in TV serials (*Allo, Allo!*) and films (*Bridget Jones's Diary*, *Four weddings and a funeral*; *My big fat Greek wedding*, *Snatch*); stereotypes in Serbian TV shows (talk shows, entertainment programmes); stereotypes in newspapers and magazines, in cartoons (*The Censored Eleven*, *Aladdin*, *Peter Pan*, *Pocahontas*). Another concept identified here was the use of the stereotypical images of women in the media, particularly the 'blond' stereotype (western TV commercials). Although it was of very low frequency in the corpus, we consider it important, because it is an indicator of students' critical awareness.

The third sub-category of themes emerging here was the *difference* between stereotypes and prejudice, including fighting prejudice and discrimination. The contexts in which this theme occurred involved specific examples taken from films (*American History X*), or personal experience. Very importantly, the analysis of the specific contexts in which this theme was identified showed students' awareness of the possible difference between overt and covert prejudice and discrimination, and of the subtle forms prejudice and discrimination can take. Most importantly, because we interpret it as a sign of high intercultural awareness and readiness to look critically at their own culture, the specific contexts in which this theme occurred included dealing with stereotypes *about* your own culture, but also fighting prejudice and discrimination *within* your own culture (ethnic minority groups).

The second most frequently identified thematic category was that of sub-cultures. However, although the general frequency of occurrence of the concepts classified here was rather high, the specific examples students dealt with included

only two subcultures, both related to contemporary youth music culture – the Skinhead and Punk subcultures. The examination of the contexts in which the relevant concepts of this thematic category occurred revealed little critical analysis of the relation of these subcultures to the common or ‘mainstream’ culture, or of the social and historical contexts in which these subcultures were created. Instead, they included mainly the description of the characteristics of the subcultures, the visible artefacts commonly associated with them, and their historical background in rock music. Therefore, the high frequency of occurrence of the concepts classified into this thematic category could be interpreted merely as a sign that youth music culture is in the focus of students’ interest.

The third thematic category identified was the one most directly related to the theoretical framework of the course and the topics dealt with in class. It included the concepts of cultural profiles, cultural differences, and culture shock. We find this a very important thematic category, because the contexts in which the concepts occurred included general discussions of the theories and models of culture (Hall’s high-context and low-context cultures, Bennett’s DMIS, the notion of intercultural communication apprehension; Hofstede’s dimensions of culture), and attempts at analyzing specific examples using these theoretical tools. The contexts included comparisons of specific national cultures (British and Serbian, Canadian and Serbian), based on two kinds of materials – the images presented in the media (TV series, e.g. *Only Fools and Horses*), and personal experience, obtained through interviews, or offered in published texts. This latter type of materials was particularly interesting, because it focused two different kinds of perspectives – the one of cultural ‘insiders’ (Kate Fox, *Watching the English*; Jeremy Paxman, *The English: A Portrait of a People*), or that of cultural ‘outsiders’ (e.g. George Mikes, *How to be a Brit*; interviews with Serbian immigrants in Canada). Within this thematic category, we identified several more specific concepts that we interpret as indicators of students’ cultural awareness and sensitivity. For instance, one was the idea that cultural models may represent helpful generalizations, but that, at the same time, they are another instance of stereotyping, because they are based on simplifying and reduction. Another interesting concept was the idea that the way people treat animals can be seen as a reflection of deeper cultural differences. Nationalism was yet another important concept identified within this thematic category, and classified here based on the analysis of the contexts in which it occurred, since it was brought up as a cultural trait and part of specific cultural profiles. As pointed out by Bugarski (2002: 23), the term nationalism can be used with very different meanings, and, like Ianus, faces two opposite directions – that of patriotism, love, and loyalty, and that of chauvinism

and xenophobia (Bugarski 2002: 26). The same ambivalence could be identified in the way students used this concept in particular contexts.

The fourth thematic category identified in the corpus we labelled 'language attitudes'. The relevant concepts identified in this category included the idea that linguistic euphemisms can be observed as a communicative strategy used to overcome communication barriers in intercultural encounters. Another relevant concept, not frequent but very indicative for the students' scope of thinking, was the idea that language attitudes are a crucial factor in intercultural (mis)communication, illustrated by the examples of Serbian and Croatian, as well as the examples of the 'ideologised values' (Coupland and Bishop 2007) of the varieties of Serbian and attitudes expressed towards them.

The last thematic category we identified was the concept of globalization. Although its frequency in the corpus was the lowest, we still decided to code it as a separate thematic category, because the context in which it occurred was that of studying foreign languages as a positive force that enhances positive attitudes towards cultural differences, and counterweights the negative effects of globalization. We interpret the occurrence of this theme in the corpus as a sign of both critical awareness and intercultural sensitivity on the part of our students.

Our *second research question* focused on the kind of cultural elements students observed and chose to deal with – whether they remained at the level of the visible and obvious cultural elements or tried to explain and interpret cultural differences and communicative situations by analysing the invisible part of the culture 'iceberg', i.e. the underlying values, beliefs, assumptions, and attitudes. More frequent in the corpus were the concepts classified as belonging to the 'visible' elements of culture, and they included: food, customs (e.g. related to celebrations and festivals), habits (e.g. queuing), social conventions e.g. related to conversation topics (weather), accent/dialect, and the media (newspapers, magazines, television). However, although less frequent by quantitative analysis, some concepts and themes could be identified that showed the students' attempt to go beyond these visible cultural elements and relate them to the invisible underlying systems. These included the concepts of politeness, class-consciousness, social and political systems, history, family structure, group solidarity, and orientation to time. Another kind of such concepts identified in the corpus were those originating from the theories and models of culture used to explain specific examples of (mis)communication. These included time-orientation, space-orientation, high-context and low-context culture properties, as well as the dimensions of individualism vs. collectivism, universalism vs. particularism, and uncertainty avoidance index.

The *third research question* focused on the kind of attitudes expressed by the students. Each identified concept was coded for the overall attitude expressed (neutral, positive or negative). The concepts that were neutral, not emotionally loaded, were, understandably, found to be much more frequent than the positive or negative ones. But more importantly, the items coded as positive turned out to be by far more frequent in the corpus, irrespective of the thematic category and the context they occurred in. The items coded as negative were identified exclusively in relation to prejudice and discrimination, and to a lesser degree in relation to stereotyping in general, and less frequently still as related to the concept of nationalism. We interpret this as an indicator of the students' very positive overall attitude to intercultural communication and cultural diversity.

In addition to this, we analysed the total number of negative, neutral, and positive words used in the corpus to describe specific cultures (Serbian, American, British etc.). The number of neutral terms was again the greatest, but virtually no negative words were identified that could be interpreted as expressing the student's negative attitude towards the culture described. Negative words were used in the context of illustrating other people's views, and invariably followed by a criticism of such views. It is particularly important for us that positive attitudes were not expressed only towards English-speaking cultures, which could be expected of English language and literature majors, but also towards other cultures, close and distant, local, regional, or European. The attitudes expressed towards subcultures were also neutral or positive.

Of course, one could argue that since these journals and essays were produced as part of a course in which the aim of promoting intercultural competence was stated explicitly, and were graded for the final mark, the students could have expressed opinions they knew would be judged more favourably by the instructors, and not their honest views. Although the possibility of instructor bias indeed represents one of the main weaknesses of this study, first, it was also stated very clearly during the course that students' ideas, views, and opinions would *not* be judged or assessed, and second, this was an elective course, probably chosen by students inclined towards such ideas. Therefore, we believe that the observed attitudes were authentic.

At least the *manifest* ideas in students' writing showed an extremely positive overall attitude to cultural diversity and intercultural communication, a negative attitude to cultural prejudice and discrimination, and a high awareness of even the subtle dangers of cultural stereotyping. In this light, Byram's statement proved to be true with our students – that '[L2 l]earners can acquire the skills of critical analysis of stereotypes and prejudice in texts and images they read or see',

and that ‘their own prejudices and stereotypes are based on feelings rather than thoughts and *need to be challenged*’ (Byram et al. 2002: 28, italics added).

4. Conclusion

This study analysed students’ papers produced in response to materials and examples of *their* choice, on the topics *they* chose to deal with in the ways *they* found suitable. In all these three aspects, as could be inferred from the qualitative analysis of their papers, they exhibited an understanding of the factors that play a role in cross-cultural communication, a high level of cultural sensitivity, an awareness of many aspects of culturally determined behaviours, and an understanding of how people’s worldviews are framed by their culture. And although we did not measure how much the ICC course they attended contributed to this effect, we can be sure that it did draw students’ attention to some issues central to intercultural communication, and that it provided them with a theoretical framework, as well as with some practical tools for observation, reflection and interpretation, which they can use in their future teaching practice.

The limitations of our study point in the possible directions for further research. First, it should address the question of measuring more precisely the effects and outcomes of ICC training courses, as well as the issue of the ways in which the degree of ICC development could be objectively and systematically measured and assessed (cf. Scarino 2007; Shuter 2008; Schulz 2008; Lazarević, Savić 2009). Particularly important would be the development of indirect methods and techniques that could be used to detect covert attitudes, views, and beliefs, since standardized quantitative instruments such as CoBRAS or GENE tests can elicit only overt attitudes, and are subject to social bias, instructor bias and other typical limitations of this type of instruments. The results presented here were obtained from a relatively small group of students, after the first semester of course implementation, so a longitudinal study, involving a greater number of students, and following them over a longer period of time before the course and after the course, would doubtlessly offer a much clearer picture of the issues we started to explore here. Finally, since the ability to think, act and respond critically is essential for intercultural communicative competence, it would also be important to use some of the instruments developed to investigate students’ application of critical thinking strategies and techniques, within one of the widely accepted models of critical thinking (Garrison 1991; Paul 1993; Paul, Elder 1995, 2002, 2003).

In spite of all these limitations, we believe that this study, as well as the course it was based on, showed that there is both room and necessity for including ICC training in teacher education, particularly in language teacher education.

To refer to Sercu (2005: 30) once again, future L2 teachers need to be ‘willing to teach intercultural competence’, but also ‘to know how to do so’. They need to develop the tools, strategies, and techniques that would enable them to observe and understand culturally shaped elements of communication beyond the visible, and the tools, strategies and techniques that would enable them to include intercultural competence teaching in their future work with L2 learners. Therefore, any ‘initiatives taken to interculturalize pre-service and in-service teacher training and foreign language education’ should be fully supported (Sercu 2005: 103). Finally, since it is repeatedly pointed out by both theoreticians and researchers that the affective component seems to play the crucial role in developing ICC, the essential first step towards ‘interculturalization’ may be helping both L2 teachers and L2 learners realise that intercultural communication is ‘an enriching experience’ (Byram et al. 2002: 10), and not a threat to anyone’s identity.

REFERENCES

- Bennett, Milton J. (1986). A developmental approach to training for intercultural sensitivity. *International Journal of Intercultural Relations* 10/2: 179-196.
- Bennett, Milton J. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In: *Education for the Intercultural Experience* (M. Paige, ed.). Yarmouth, ME : Intercultural Press.
- Bennett, Milton J. (2004). Becoming interculturally competent. In: *Toward Multiculturalism: A Reader in Multicultural Education* (J. S. Wurzel, ed.). Newton, MA : Intercultural Resource Corporation.
- Berelson, Bernard (1952). *Content Analysis in Communication Research*. New York : Free Press.
- Blommaert, Jan (2005). *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge : CUP.
- Bugarski, Ranko (2002). *Nova lica jezika - sociolingvističke teme*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Byram, Michael (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon : Multilingual Matters.
- Byram, Michael (1997/2003). Cultural studies and foreign language teaching. In: *Studying British Cultures* (S. Bassnett, ed.). London / New York : Routledge, 56-67.
- Byram, Michael (2006). Developing a concept of intercultural citizenship. In: *Education for Intercultural Citizenship: Concepts and Comparisons* (G. Alfred, M. Byram, M. Fleming, eds.). Clevedon : Multilingual Matters, 114-140.

- Byram, Michael (2008). *From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship: Essays and Reflections*. Clevedon : Multilingual Matters.
- Byram, Michael and Anwei Feng (2005). Teaching and researching intercultural competence. In: *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning* (E. Hinkel, ed.). New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 911-930.
- Byram, Michael and Peter Grundy (eds.) (2003). *Context and Culture in Language Teaching and Learning*. Clevedon : Multilingual Matters.
- Byram, Michael, Bella Gribkova and Hugh Starkey (2002). *Developing the intercultural dimension in language teaching: A practical introduction for teachers*. Strasbourg : Council of Europe. Retrieved May 2007 from <http://lrc.cornell.edu/director/intercultural>.
- Canagarajah, Suresh Athelstan (2005). Critical pedagogy in L2 learning and teaching. In: *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning* (E. Hinkel, ed.). New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 931-949.
- Carley, Kathleen (1990). Content Analysis. In: *The Encyclopedia of Language and Linguistics* (R. E. Asher, ed.). Edinburgh : Pergamon Press.
- Carley, Kathleen (1993). Coding choices for textual analysis: A comparison of content analysis and map analysis. *Sociological Methodology* 23: 75-126.
- Celce-Murcia, Marianne (2007). Rethinking the role of communicative competence. In: *Intercultural Language Use and Language Learning* (E. Alcón Soler, M. P. Safont Jordà, eds.). New York : Springer, 41-57.
- Chen, Guo-Ming and William J. Starosta (2008). Intercultural communication competence: A synthesis. In: *The Global Intercultural Communication Reader* (M. K. Asante, Y. Miike, J. Yin, eds.). New York, London: Routledge, 215-237.
- Colvin-Burque, Angela, Carole B. Zugazaga and Denise Davis-Maye (2007). Can cultural competence be taught? Evaluating the impact of the SOAP Model. *Journal of Social Work Education* 43(2): 223-241.
- Coperías Aguilar, María José (2002). Intercultural communicative competence: A step beyond communicative competence. In: *Intercultural Communicative Competence*. 91 *ELIA* 3, Estudios de lingüística inglesa aplicada: 85-102.
- Coperías Aguilar, María José (2007). Dealing with intercultural communicative competence in the foreign language classroom. In: *Intercultural Language Use and Language Learning* (E. Alcón Soler, M. P. Safont Jordà, eds.). New York : Springer, 59-78.

- Coupland, Nikolas and Hywel Bishop (2007). Ideologised values for British accents. *Journal of Sociolinguistics* 11(1): 74-93.
- Damen, Louise (1987). *Culture Learning: The Fifth Dimension on the Language Classroom*. Reading, MA : Addison-Wesley.
- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London : Routledge.
- Feng, Anwei and Micheal Byram (2002). Authenticity in college English textbooks – an intercultural perspective. *RELIC Journal* 33, 58.
- Fox, Kate (2004). *Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour*. London : Hodder and Stoughton.
- GAO, General Accounting Office U.S.A. (1996). *Content Analysis: A Methodology for Structuring and Analyzing Written Material*. GAO/PEMD-10.3.1. Washington, D.C. Retrieved April 2009 from <http://archive.gao.gov/f0102/157490.pdf>
- Garrison, Randy D. (1991). Critical thinking and adult education. *International Journal of Lifelong Education* 10(4), 287-303.
- Hall, Edward T. (1959). *The Silent Language*. New York : Anchor Books.
- Hall, Edward T. (1976). *Beyond Culture*. New York : Anchor Books.
- Hall, Edward T. (2004). *Understanding Cultural Differences*. Cambridge : CUP.
- Hofstede, Gert Jan (1991/2005). *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (2nd ed.). London : McGraw-Hill.
- Holsti, Ole R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Reading, MA : Addison-Wesley.
- Hüning, Matthias (2007). TextSTAT (*Simple Text Analysis Tool*) 2.7. Available at <http://www.niederlandistik.fu-berlin.de/textstat/software-en.htm>
- Jokikokko, Katri (2005). Interculturally trained Finnish teachers' conceptions of diversity and intercultural competence. *Intercultural Education* 16(1): 69-83.
- Kramsch, Claire (2003). Context and culture in language teaching and learning: From practice to theory and back again. In: *Context and Culture in Language Teaching and Learning* (M. Byram, P. Grundy, eds.). Clevedon : Multilingual Matters.
- Krippendorff, Klaus (1980). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Newbury Park, CA : Sage.
- Lazarević, Nina (2009). Intercultural communicative competence in the EFL classroom – image or reality? Presentation at the *International Conference to Mark the 80th Anniversary of the English Department, Faculty of Philology, University of Belgrade – English Language and Literature Studies*:

- Image, Identity, Reality*. Belgrade, Dec. 4th-6th 2009. Faculty of Philology, Belgrade University.
- Lazarević, Nina and Milica Savić (2009). Do we teach teachers to teach cultures? *Proceedings of the International Conference 'Languages and Cultures in Contact', Herceg Novi, Sept. 16-18th, 2007*. Podgorica: Institute for Foreign Languages, University of Montenegro, 404-411.
- Liddicoat, Anthony J., Leo Papademetre, Angela Scarino and Michelle Kohler (2003). *Report on intercultural language learning*. Australian government, Department of Educations, Science and Technology.
- Mikes, George (1986). *How to be a Brit*. London : Penguin.
- Méndez García, María del Carmen, Castro Prieto and Lies Sercu (2003). Contextualising the foreign language. An investigation of the extent of teachers' sociocultural background knowledge. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 24(6), 496-512.
- Nieto, Sonia (1999). *The Light in Their Eyes: Creating Multicultural Learning communities*. New York : Teachers College Press.
- Otten, Matthias (2003). Intercultural learning and diversity in higher education. *Journal of Studies in International Education* 7: 12-26.
- Patton, Michael Quinn (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods* (3rd ed.). London : Sage.
- Paul, Richard W. (1993). *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World* (J. Willsen, A. J. A. Binker, eds.). Santa Rosa, CA : Foundation for Critical Thinking.
- Paul, Richard W. and Linda Elder (1995). *Critical thinking: How to prepare students for a rapidly changing world*. Sonoma, CA : Foundation for Critical Thinking. Available at <http://www.criticalthinking.org/resources>
- Paul, Richard W. and Linda Elder (2002). *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of your Professional and Personal Life*. Upper Saddle, NJ: Prentice-Hall.
- Paul, Richard W. and Linda Elder (2003). *A Miniature Guide to Scientific Thinking*. Sonoma, CA : Foundation for Critical Thinking.
- Paxman, Jeremy (2007). *The English: A Portrait of a People*. London : Penguin Books.
- Risager, Karen (2007). *Language and Culture Pedagogy: From a National to a Transnational Paradigm*. Clevedon : Multilingual Matters.
- Sanderson, Gavin (2008). A foundation for the internationalization of the academic self. *Journal of Studies in International Education* 12: 276-307.
- Scarino, Angela (2007). Assessing intercultural language learning. (Discussion paper 6), *Intercultural Language Teaching and Learning in Practice*.

- Commonwealth of Australia: Research Centre for Languages and Cultures Education. Available at <http://www.iltlp.unisa.edu.au/papers.html>
- Schuerholz-Lehr, Sabine (2007). Teaching for global literacy in higher education: How prepared are the educators? *Journal of Studies in International Education* 11: 180-203.
- Schulz, Renata A. (2008). The challenge of assessing cultural understanding in the context of foreign language instruction. *Foreign Language Annals* 40(1): 9-26.
- Sercu, Lies (2005). Foreign language teachers and the implementation of intercultural education: A comparative investigation of the professional self-concepts and teaching practices of Belgian teachers of English, French and German. *European Journal of Teacher Education* 28(1): 87-105.
- Sercu, Lies (2006). The foreign language and intercultural competence teacher: The acquisition of a new professional identity. *Intercultural Education* 17(1): 55-72.
- Sercu, Lies, Ewa Bandura, Paloma Castro, Leah Davcheva, Chryssa Laskariidou, Ulla Lundgren, María del Carmen Méndez García and Phyllis Ryan (2005). *Foreign Language Teachers and Intercultural Competence: An International Investigation*. Clevedon : Multilingual Matters.
- Shuter, Robert (2008). The centrality of culture. In: *The Global Intercultural Communication Reader* (M. K. Asante, Y. Miike, J. Yin, eds.). Oxton / New York : Routledge.
- Skopinskaja, Liljana (2007). *Intercultural communicative competence: A new challenge for foreign language teachers*. Tallinn Pedagogical University, Estonia. Retrieved May 2009 from http://www.hum.au.dk/engelsk/naes2004/download_paper.html?
- Stemler, Steve (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research and Evaluation* 7(17). Retrieved January 2009 from <http://pare-online.net/getvn.asp?>
- Trompenaars, Fons, Charles Hampden-Turner (1998). *Riding the Waves of Culture* (2nd ed.). London : Nicholas Brealey Publishing.
- Tusting, Karin, Robert Crawshaw, Beth Callen (2002). 'I know, 'cos I was there': How residence abroad students use personal experience to legitimate cultural generalizations. *Discourse & Society* 13(5), 651-672.
- Weber, Robert Phillip (1990). *Basic Content Analysis* (2nd ed.). Newbury Park, CA : Sage.

Tatjana Paunović

INTERKULTURNA KOMUNIKATIVNA KOMPETENCIJA: VIDETI NEVIDLJIVO

Rezime

Razvijanje *interkulture komunikativne kompetencije* (Byram 1997) u učenju stranog jezika nije lak posao za učenika – treba razumeti kako kultura oblikuje ponašanje ljudi i njihov pogled na svet; treba razvijati pozitivne stavove prema kulturnoj različitosti, kao i veštine neophodne da se prevaziđu prepreke u komunikaciji. Pri tome je od ključnog značaja sposobnost učenika da kritički posmatra, interpretira i saoseća sa drugima. To je težak posao i za nastavnike stranog jezika, koji učenike treba da vode kroz ovaj razvojni proces. Budući da su ciljevi učenja stranog jezika u savremnom pristupu definisani upravo u smislu sticanja interkulture komunikativne kompetencije, ona treba da ima mnogo značajnije mesto i u obrazovanju samih nastavnika. U ovom radu predstavljena je analiza pisanih radova (dnevnik i eseja) 40 studentata osnovnih studija na Departmanu za anglistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu, koji su nastali kao rezultat njihovog rada na jednosemestralnom izbornom kursu usmerenom upravo na razvijanje interkulture komunikativne kompetencije. Kvalitativna analiza sadržaja (Carley 1990; Stemler 2001; Hüning 2007) primenjena na korpus studentskih radova imala je za cilj da identifikuje koncepte i tematske kategorije koji ukazuju na ideje, kulturne elemente i komunikativne kontekste koje su studenti smatrali relevantnim i uključili u svoje pisane sastave. Na temelju analize identifikovanih tema i koncepata u relaciji prema konkretnim kontekstima u kojima su se javili, interpretirani su stavovi studenata prema kulturnim razlikama, stepen kulturne 'osetljivosti' (*cultural sensitivity*), i njihova 'kritička svest o kulturi' (*critical cultural awareness*). Rezultate istraživanja autorka razmatra u kontekstu obrazovanja nastavnika engleskog kao stranog jezika u Srbiji, gde sposobnost da se 'iskorači iz centra' (*the ability to decentre*, Byram et al. 2002: 12; Bennett 2004) i obrazovanje 'interkulturnih govornika' tek treba da se definišu kao opšteprihvaćeni ciljevi obrazovanja.

Ključne reči: interkultura komunikativna kompetencija, kritički pristup, etnografski pristup, kvalitativna analiza sadržaja, obrazovanje nastavnika stranog jezika.

Tatjana Paunović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
e-mail: tpaunovic@gmail.com

Zoltán Kövecses

IDIOMS, METAPHORS, AND MOTIVATION IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. In this paper, I make four suggestions: (1) The existence of many idioms and their meaning in particular languages derives from the presence of certain conceptual metaphors and that of systematic mappings in the mind of the speakers of these languages. (2) The existence of the same conceptual metaphor and their (metaphor-based) idiomatic expressions (together with their meanings) derive from some (near-)universal conceptual metaphors and the systematic mappings constituting them. (3) However, the linguistic expression of the same conceptual metaphor may vary from language to language. Speakers of different languages seem to have different patterns in expressing the conceptual metaphors. (4) The expression of the same conceptual metaphor may differ not only in the types of patterns speakers of different languages tend to make use of but also in the cultural-ideological backgrounds underlying the languages.

If the suggestions for greater systematicity described in this paper are found valid and potentially useful by the applied linguistic community, we could begin to design new, large-scale projects between two or more languages that would map the most frequent and important idioms (and metaphorically used words) in the ways suggested briefly in this paper. The large-scale systematic motivation for such metaphor-based language may lead to more effective ways of teaching idioms in a foreign language teaching context than what is available today.

Keywords: idioms, conceptual metaphors, mapping, systematicity, motivation, foreign language teaching.

It is a commonplace in language pedagogy that one of the most difficult areas of foreign language teaching is idioms. The problem with idioms is that, according to the traditional view, most idioms are nontransparent or, in the terminology of cognitive linguistics, unmotivated, and this lack of transparency, or motivation, makes their teaching/learning difficult. However, the machinery of cognitive linguistics allows us to provide motivation for most idioms. As a result, motivation may facilitate the teaching/learning of idioms in foreign languages.

I will look at four ways in which idioms may be seen as motivated, at least in a general and loose sense of motivation. My discussion will center around four

questions, corresponding to these four ways: (1) How and to what degree are idioms motivated in one language? (2) How and to what degree are idioms motivated in relation to two languages? (3) How do different languages express idiomatic meanings? (4) How and to what degree do the cultural-ideological backgrounds underlying particular languages play a role in the expression of idiomatic meanings?

The paper attempts to answer these four questions, with an eye on the relevance of the answers to the teaching of idioms in a foreign language.

I will be concerned with idioms in English that can be claimed to be based on conceptual metaphors. I call such idioms metaphor-based idioms. My particular interest is in metaphor-based idioms that are instances of large metaphor and cultural systems. I feel that this is a relatively unexplored area of research in foreign language teaching. However, other areas in the study of metaphor are in the focus of intensive investigation (see, e.g., Boers and Lindstromberg, eds., 2008).

As a first example of this, consider the teaching of idioms by means of the potential application of 'dual coding'. (I borrow the example from Frank Boers, personal communication, September, 2008). The association of a word or expression with an image is called dual coding. The basic idea is that if we make students conscious of the metaphorical nature of certain words or expressions, we can take advantage of dual coding for the purposes of teaching English (Boers 2000). Take, for example, the phrasal verbs such as *figure out*, *point out* and *find out*. Imagine that you want to teach learners of English why we have the word *out* in all of them. It might help students visualize a(n image) schema associated with *out* in which something is first inside a container and thus not visible from the outside but when, subsequently, it moves out of the container, it becomes visible. In other words, all three expressions rely in part on the conceptual metaphor KNOWING IS SEEING. It is this conceptual metaphor that explains why the word *out* occurs in the expressions and it means what it does (i.e., 'to get to know something'). This procedure can greatly facilitate the learning of idioms.

Another example of the use of conceptual metaphor theory in teaching English in general (including stylistics and literature) comes from the study of poetic language. The innovative use of metaphors (Lakoff and Turner 1989) and, more surprisingly, grammar may account for what we find beautiful in language. Poetic language commonly exploits grammar to create esthetically effective and pleasing lines. As a matter of fact, underlying some of the most beautiful lines in English poetry we often find innovatively used grammatical devices. In *Hamlet*, Horatio says this at the prince's deathbed:

Now cracks a noble heart. Good night, sweet prince,
And flights of angels sing thee to thy rest!

Many people believe that these lines are the most beautiful lines in English poetry. Although we know that such judgments are extremely subjective, it makes sense to raise the issue of why the lines have acquired such reputation. (The example is analyzed by Kövecses 2006b.) What makes the lines so highly appreciated? First, the lines employ a variety of conceptual metaphors and metonymies. “Now cracks a noble heart” is based on the LIFE IS A FLUID IN A CONTAINER metaphor and the HEART FOR THE PERSON metonymy. “Good night, sweet prince” employs three metaphors: DEATH IS NIGHT, THE OBJECT OF LIKING/LOVE IS SWEET, and THE OBJECT OF LOVE IS A YOUNG CHILD. Moreover, the expression “sing thee to thy rest” relies on the DEATH IS SLEEP/REST metaphor again. Second, we have an innovative case of the ‘caused motion’ construction in the phrase “And flights of angels sing thee to thy rest”. *Sing* primarily is an intransitive verb, like *sneeze* and *walk*. It is used innovatively in the construction. Where does its innovative character come from? It is used in place of a transitive action verb in the sentence (such as *send*, *drive*, *throw*, or *chase*). However, it can only appear in the construction in a particular cultural context; namely, it assumes a Christian world view with angels who sing, heaven as our eternal resting place, and so on. Thus the example illustrates not only that metaphors contribute to the esthetic pleasure we experience in reading poetry but also that grammar can contribute to this pleasure and that culture is very much a part of grammar.

I only mention these two examples in the teaching of English in general to emphasize the point that it is not such relatively isolated instances of metaphoric and idiomatic language that I try to explore in this paper. Rather, my goal, on the one hand, is to identify large systems of conceptual metaphors and the idioms based on them and to point out how such systems may motivate particular metaphor-based idiomatic expressions. And second, I will make certain suggestions concerning the potential use of such motivating conceptual and cultural systems in the teaching of foreign languages.

1. How and to what degree are idioms motivated in one language?

In the traditional view, idioms are structures that consist of two or more words whose overall meaning cannot be predicted from the meaning of the constitutive parts. Thus, this same view holds that the overall meaning of idioms is arbitrary. While the cognitive linguistic view agrees with the traditional view that the meaning of idioms cannot be predicted in full, it also maintains that to a large extent it can be motivated. There are at least three cognitive mechanisms that participate in the motivation of idioms: metaphor, metonymy, and everyday knowledge (Lakoff 1987). In this paper, I will only be concerned with metaphor-based idioms.

Let us first take the following fire-related idioms (Kövecses 2002):

He was *spitting fire*.
The *fire* between them finally *went out*.
The painting *set fire to* the composer's imagination.
The killing *sparked off* riots in the major cities.
He was *burning the candle at both ends*.
The bank robber *snuffed out* Sam's life.
The speaker *fanned the flames* of the crowd's enthusiasm.

The idioms in the examples all have to do with fire in its various aspects: the initial stage of fire (*set fire to*), the final stage of fire (*snuff out*), the use of an energy source (*burn the candle at both ends*), the maintenance of the intensity of fire (*fan the flames*), the danger of the high intensity of fire (*spit fire*), etc. As we can see, in addition to the word *fire* the idioms employ a number of other words from the domain of fire (*flame, set fire to, snuff out, burn*, etc.). We can conclude from this that it is not particular words but the entire conceptual domain of FIRE that participates in the creation of such idioms.

In the examples above, we use the domain of FIRE for the understanding of several distinct abstract concepts. For example, the idiom *spit fire* is used to understand the concept of ANGER; hence the 'conceptual metaphor' ANGER IS FIRE. Other examples point to other conceptual metaphors:

The *fire* between them finally *went out*. – LOVE IS FIRE
The painting *set fire to* the composer's imagination. – IMAGINATION IS FIRE
The killing *sparked off* riots in the major cities. – CONFLICT IS FIRE
He was *burning the candle at both ends*. – ENERGY IS FIRE
The bank robber *snuffed out* Sam's life. – LIFE IS FIRE
The speaker *fanned the flames* of the crowd's enthusiasm. – ENTHUSIASM IS FIRE

Such fire-related idioms are not single, distinct expressions but form a part of conceptual metaphors, each manifested by additional linguistic examples. Below are some other instances of linguistic metaphors (though not necessarily idioms) that belong to the conceptual metaphors:

ANGER IS FIRE

After the row, he *was spitting fire*.
Smoke was coming out of his ears.
He is *smoldering* with anger.
She was *fuming*.
Boy, am I *burned up*!

LOVE IS FIRE

The *fire* between them finally *went out*.

I am *burning* with love.
She *carries a torch* for him.
The *flames are gone* from our relationship.

IMAGINATION IS FIRE

The painting *set fire* to the composer's imagination.
His imagination *caught fire*.
Her imagination is *on fire*.
The story *kindled* the boy's imagination.

CONFLICT IS FIRE

The killing *sparked off* the riot.
The *flames* of war *spread* quickly.
The country was *consumed* by the *inferno* of war.
They extinguished the *last sparks* of the revolution.

ENERGY IS FUEL FOR THE FIRE

Don't *burn the candle at both ends*.
I am *burned out*.
I need someone *to stoke my fire*.

LIFE IS FIRE

The bank robber *snuffed out* Sam's life.
There was hardly any *flicker* of life in him.
She's a woman *burning with* life.

ENTHUSIASM IS FIRE

The speaker *fanned the flames* of the crowd's enthusiasm.
The team played so well that the crowd *caught fire*.
He was *burning* with excitement.
Don't be a *wet blanket*.
Her enthusiasm was *ignited* by the new teacher.

In one sense, the existence of the cognitive mechanism of conceptual metaphor, such as ANGER IS FIRE, LOVE IS FIRE, etc. provides motivation for the many idioms to exist. The conceptual metaphors allow us to explain why words and phrases from the FIRE domain are used to talk about the ANGER, LOVE, IMAGINATION, etc. domains. In other words, the idioms receive partial motivation from the fact that such conceptual metaphors exist. But there is also motivation in another sense. The mechanism of conceptual metaphor helps us further explain, and thus motivate, why the idioms and the metaphorically used words mean what they do.

This is based on the notion of mappings. Given that a conceptual metaphor consists of a set of mappings, we can motivate the meanings of the words and

phrases that are linguistic examples of the conceptual metaphors. For example, the mappings for *ANGER IS FIRE* include:

- the thing burning → the angry person
- the fire → the process of anger
- the cause of fire → the cause of anger
- the degree of the heat → the intensity of anger

etc.

But if we look at the other conceptual metaphors, we notice that they are composed of the same mappings. For example, the thing burning can also be the person in love, the person imagining, or the entity undergoing a conflict, etc. Given this, we can generalize the mappings in the following way, and think of these more general mappings as a generic-level metaphor-INTENSITY IS (DEGREE OF) HEAT:

INTENSITY IS HEAT

- the thing burning → the person in a state/process
- the fire → the state/process (like anger, love, imagination)
- the cause of the fire → the cause of the state/process
- the beginning of the fire → the beginning of the state/process
- the existence of the fire → the existence of the state/process
- the end of the fire → the end of the state/process
- the degree of the heat of the fire → the intensity of the state/process

Such mappings account for why particular idioms (or, as a matter of fact, also one-word metaphors) mean specifically what they do. For example, ‘set fire to one’s imagination’ means what it does because it is based on the mapping ‘the beginning of the fire → the beginning of the state/process’; ‘extinguish the last sparks of the revolution’ means what it does because it is based on the mapping ‘end of the fire → end of the state/process’; and ‘burn with excitement’ means what it does because it is based on the mapping ‘the degree of the heat of fire → the intensity of the state/process’.

The conceptual metaphors and the mappings constituting them provide strong motivation for the use of certain words and their meanings. The generalized mappings of the sort we saw above can systematically explain why idioms and words mean what they do outside their primary application. The use of this kind of motivation may contribute to the learning of idioms in a foreign language, as some studies indicate (see, e.g., Kövecses and Szabó 1996; Boers 1997, 2000, 2004).

2. How and to what degree are idioms motivated in relation to two languages?

The type of motivation discussed above would be especially useful for applied linguistic purposes if we found it not only in one language (in this case, English) but across several languages. To see whether this kind of motivation applies cross-linguistically, I conducted a simple survey on the internet.

I took the ABSTRACT COMPLEX SYSTEMS metaphor, as I worked it out on the basis of Alice Deignan's (1995) English metaphor dictionary (see Kövecses 2002/2010), and asked members of the cogling list to offer some feedback on whether such conceptual metaphors as THEORIES ARE BUILDINGS, RELATIONSHIPS ARE BUILDINGS, A COMPANY IS A BUILDING, ECONOMIC SYSTEMS ARE BUILDINGS, A CAREER IS A BUILDING, LIFE IS A BUILDING, etc., can be found in languages other than English. I received detailed enough feedback from several colleagues, which I report more fully in Kövecses (2005).

According to Kazuko Shinohara (e-mail message sent in October, 2001), all the major metaphors that exist in English also exist in Japanese. In Japanese, one also '*constructs* a theory', '*relationships are built and ruined*', '*economic systems may be built*', '*one's life may have a foundation*', etc. In other words, it seems that the scope of the source domain of BUILDING in Japanese is very similar to that of BUILDING in English. (On the notion of the scope of source domains, see Kövecses 2002/2010.)

In general, the same seems to hold for Brazilian Portuguese. Maity Siqueira reported (e-mail message sent in October, 2001) that the ABSTRACT COMPLEX SYSTEMS metaphor is clearly present in Portuguese. Theories, relations, life, etc. are all conceptualized as BUILDING.

Zouhair Maalej found the same major metaphors in Tunisian Arabic (e-mail message sent in October, 2001). At the same time, however, he pointed out some differences in the scope of the BUILDING metaphor between English and Arabic.

In Hungarian, we find that the BUILDING source domain has a very similar application to English, and thus to Japanese, Portuguese, and Arabic.

This is a remarkable situation. Five very different languages, English, Japanese, Portuguese, Arabic, and Hungarian, have the same generic-level metaphor ABSTRACT COMPLEX SYSTEMS ARE BUILDINGS. But what about the specific meanings of the metaphorically used expressions in the different languages? Do the expressions have (at least roughly) the same meanings across the languages?

This question takes us back to the notion of mappings. As we have seen above, mappings are crucial in determining the specific meanings that particular expressions have that belong to the same conceptual metaphor. Let us consider

now an example, that of the verbs *ruin/destroy*, as they are used in the different languages in different specific-level metaphors:

Japanese:

kanojo-no risooshugi-wa hookai sita.
she-Gen. idealism-Topic ruin Past
[Her idealism got ruined.]

Brazilian Portugese:

O casamento deles esta em ruinas.
[Their marriage is falling into ruins.]

Tunisian Arabic:

tabba3 is-siyaasa w-hadd mustaqblu bi-ydiih
[He followed politics, and destroyed his career by his own hands.]

We can put the meaning of the expressions above as ‘(cause) to come to an end’. Theories, relationships, and careers can all come to an end, and this meaning is conveyed by means of the words *ruin/destroy*. This particular meaning is based on one of the mappings that constitute the metaphors THEORIES ARE BUILDINGS, RELATIONSHIPS ARE BUILDINGS, and CAREERS ARE BUILDINGS: ‘for a building to be ruined/destroyed → for a theory/relationship/career to end’. It appears that this mapping can be found in all the specific-level metaphors. Consequently, we can generalize it in the following way: ‘for a building to be ruined/destroyed → for an abstract complex system to end’. The same appears to apply to other mappings that are constitutive of the metaphors; the building corresponds to the abstract complex system, the building process itself to the construction of the abstract complex system, etc. It seems that universally similar experiences (the building process, the building itself, the destruction of the building, etc.) create universal sets of meanings conveyed by the generic-level metaphor ABSTRACT COMPLEX SYSTEMS ARE BUILDINGS.

Such (at least near-)universal metaphors and their mappings may acquire special significance in an applied linguistic context. The fact that we find such a generic-level metaphor in such diverse languages and that speakers of these languages share the same mappings on which the meanings of particular idiomatic expressions are based may considerably contribute to improving the effectiveness of foreign language teaching, and idioms in particular. With a relatively small number of conceptual devices (conceptual metaphors, mappings), we can find motivation for a large number of idioms and other metaphoric expressions and their meanings across a wide range of different languages, and this may facilitate the teaching/learning of such linguistic items.

3. How do different languages express idiomatic meanings?

To answer the question in the section-title above, I conducted a simple experiment. I asked 20 students in two of my seminars to translate into Hungarian all the examples of one of the best-known conceptual metaphors, TIME IS MONEY (Lakoff and Johnson 1980). Where there was disagreement between the students, we tried to arrive at the most acceptable translation equivalent(s).

If we study the linguistic expression of a single conceptual metaphor in two languages, we need to take into account the following four factors: the words used for the expression of the conceptual metaphor, the literal meaning of the words used, the figurative meaning of the words used, and the conceptual metaphor(s) used (Kövecses 2005). Correspondingly, we need to ask four questions:

- (1) Are the words used for the expression of the metaphor in the two languages the same or different?
- (2) Is the literal meaning of the words used in the two languages the same or different?
- (3) Is the figurative meaning of the words used in the two languages the same or different?
- (4) Do the words used in the two languages belong to the same or different conceptual metaphor(s)?

As we will see shortly below, the answers provided to these questions may vary from one linguistic example to another. The different answers fit different patterns. Such patterns give us a way of characterizing the linguistic expression of a single conceptual metaphor in two languages.

Lakoff and Johnson (1980) list 16 linguistic examples for the TIME IS MONEY conceptual metaphor. The consensual opinion of the 20 Hungarian students yielded three patterns with which the metaphor is expressed.

The first pattern can be exemplified with the following English linguistic metaphor and its Hungarian equivalent:

You're *wasting* my time.
Pazarlod az időmet.
[waste the time-my]

Here the metaphorically used word in English is *waste*. The Hungarian equivalent is *pazarol*, which is a different word. However, the literal meaning of the two words (*waste* and *pazarol*) is the same. Unsurprisingly, the figurative meaning to be expressed is also the same, as we expect to be the case for any good translation. The Hungarian word must have the same figurative meaning as the English one. Finally, both the English word *waste* and the Hungarian word *pazarol* belong to the same conceptual metaphor, in that they express whatever they express by

recourse to their primary domain: MONEY, or, more generally, VALUABLE COMMODITY. All in all, then, we get the following pattern in this case: word form: different, literal meaning: same, figurative meaning: same, and conceptual metaphor: same.

Let us now take another case, which yields another pattern:

He's living on *borrowed* time.

(a) Minden nap ajándék számára.

[every day gift for-him]

(b) Kapott egy kis időt ajándékba az élettől.

[got one little time as-a-gift the life-from]

The Hungarian verb *kölcsönvesz* (which has the primary meaning that *borrow* has) cannot be used to express the figurative meaning expressed by *borrow* in the example. Other words (*gift*, *get as a gift*), whose primary meaning is different from that of *borrow*, need to be used. These words (in a and b above) used in Hungarian fit the TIME IS MONEY, or more generally, the TIME IS A VALUABLE COMMODITY metaphor, in that we can think of gifts as valuable commodities. This yields a pattern different from the previous one: word form: different, literal meaning: different, figurative meaning: same, and conceptual metaphor: same. In short, the pattern is: different, different, same, same.

Finally, the third pattern was the following:

How do you *spend* your time these days?

Mivel/hogy(an) töltöd az idődet mostanában?

[with what/how fill-you the time-yours nowadays]

In this case, the Hungarian verb *költ*, whose literal, or primary, meaning is the same as that of *spend* in English, cannot be used for the expression of the metaphoric meaning of *spend* as used in the English example. However, the figurative meaning of the Hungarian verb *tölt* (*fill*) is the same as that of *spend*. As regards the conceptual metaphor, it is different in the Hungarian case: since *tölt* literally means what *fill* does in English, the relevant conceptual metaphor that is evoked in Hungarian is not TIME IS MONEY (VALUABLE COMMODITY) but TIME IS A CONTAINER, with actions and events filling the time-container. In other words, we have a third pattern that characterizes this example: word form: different, literal meaning: different, figurative meaning: same, and conceptual metaphor: different.

In conclusion, the three patterns that characterize the expression of the TIME IS MONEY (VALUABLE COMMODITY) metaphor in Hungarian in relation to English are:

different, same, same, same

different, different, same, same

different, different, same, different

Of the three patterns, the most frequent one was the first (different, same, same, same), with the second (different, different, same, same) much less frequent, and the third (different, different, same, different) somewhat less frequent than the second. We should keep in mind, however, that these are relative (not absolute) frequencies. They merely apply to the expression of the *TIME IS MONEY* metaphor in English in relation to Hungarian. Other conceptual metaphors in relation to other languages may yield very different frequencies in patterns of expression.

The main point is that different languages may apply different patterns of solutions to the expression of the same conceptual metaphor. This finding may have some implications for the teaching/learning of metaphors and metaphor-based idioms in foreign languages. Similar but sufficiently large-scale studies may reveal which patterns are favored or less favored in the expression of figurative meaning in relation to other languages and other conceptual metaphors. If couched in the appropriate methodological and applied linguistic framework, such findings may again facilitate the teaching/learning of metaphor-based language.

4. How and to what degree do the cultural-ideological backgrounds underlying particular languages play a role in the expression of idiomatic meanings?

In many cases, the same conceptual metaphor can be found in two or more languages (for an example, see the section above) and the same conceptual metaphor may be expressed by means of words or phrases that have the same literal meaning (see also above). A good case in point is another well-known conceptual metaphor: *LOVE IS A JOURNEY* (Lakoff and Johnson 1980).

The same students who translated into Hungarian the linguistic examples of the *TIME IS MONEY* conceptual metaphor also translated the linguistic examples of *LOVE IS A JOURNEY*, as given by Lakoff and Johnson. In the majority of cases the American English examples were easily and straightforwardly translatable into Hungarian, thus proving that the *LOVE IS A JOURNEY* conceptual metaphor and its linguistic examples are familiar to native speakers of Hungarian.

At the same time, however, the finer details of translation pointed to interesting potential differences between American English and its cultural context and Hungarian and its cultural context. Let us look at some of these. (A more detailed treatment of such cases can be found in Kövecses 2002, 2005)

In several examples, we find that the American English sentences preferentially foreground active participants and deliberate actions in a love relationship, whereas the corresponding Hungarian sentences preferentially foreground the more passive elements of a relationship. Consider the two examples below:

We're *stuck*.

*Elakadtunk.

Kapcsolatunk elakadt.

[relationship-our stuck]

We've *gotten off the track*.

*Kisiklottunk.

?Kapcsolatunk kisiklott.

[relationship-our got-off-the-track]

Kapcsolatunk megfeneklett.

[relationship-our ran-aground]

In the first English example, we find the pronoun *we*, which is typically used of active human agents, unlike the word *relationship* in the Hungarian equivalent, which represents a nonhuman and less active element of love. The same occurs in the second example, where in American English two people (we) get off the track, as opposed to Hungarian, where it is again the relationship that undergoes the getting off the track (or running aground). I'm not suggesting that English never uses the more passive relationship element or that the Hungarian equivalents can never be active persons; instead, the claim is that given the examples of this metaphor, Hungarians preferentially use the word *relationship*. In other words, it seems that although the linguistic expression of the LOVE IS A JOURNEY metaphor in (American) English and Hungarian is the same or very similar at the level of mappings (i.e., in the examples above, 'getting off the track/running aground → coming to an end'), at a more general level of expression there are divergences between the two languages. While American English appears to favor a more agent-like and action-oriented way of expressing the conceptual metaphor, Hungarian prefers a more passivity-oriented way of expression.

Other examples suggest that in English decisions about the relationship are made by active participants in the relationship on the basis of certain internal considerations, while in Hungarian it is rather certain external circumstances that cause people to make their decisions. Let us take the following examples:

We'll just have to *go our separate ways*.

*Külön utakra kell lépnünk.

Elválunk újtjaink.

[separate ways-our]

We can't *turn back now*.

*Nem fordulhatunk vissza.

(Innen) már nincs visszaút.

[(from-here) already no back-way]

In the first sentence, we find that in English active participants in the relationship draw certain conclusions about the relationship and they make certain decisions in light of their conclusions. The Hungarian equivalent, on the other hand, captures the situation as some inevitable external circumstance. In the second sentence, something similar happens, in that the Hungarian translation again lays emphasis on the inevitable external circumstances (if there is no way back, we cannot go back). By contrast, the English sentence describes two agents who internally consider the situation and make a decision in light of that internal consideration. More generally, we can say that Hungarians express the conceptual metaphor in a somewhat fatalistic way, foregrounding the inevitable force of external circumstances on human decisions. This is different from English, where speakers take into account such circumstances, but they make their decisions about the relationship in light of their own internal judgments of them.

The last difference I wish to mention in the way this conceptual metaphor is expressed concerns the degree of naturalness with which speakers of the two languages conceptualize and talk about the target domain at hand, or some aspect of it. To see this, consider the two examples below:

Look *how far* we've come.

?Nézd/látod milyen messzire jutottunk!/?

[look/see how far got-we]

Where are we?

?Hol vagyunk most?

[where are-we now]

Both English examples provide an evaluation of the relationship from the outside, so to speak. The participants look at the road they (metaphorically) covered from an external perspective. Translating the sentences did not pose any difficulty to the Hungarian students. However, several of them commented that, despite the ease with which the sentences can be translated into Hungarian, Hungarians are unlikely to use such sentences in natural, spontaneous conversations. This reservation is indicated by the question mark before the Hungarian translation equivalents. Given the reservation, it seems that Hungarians have a much less extroverted attitude to their love relationships than speakers of American English (or at least a group of them).

In other words, these observations lead to the same conclusion as in the previous two cases: We have the same conceptual metaphor in two languages and the conceptual metaphor is expressed by means of similar linguistic items, but we find certain subtle differences in the way of expression. The really interesting question is whether these subtle linguistic differences remain 'subtle differences', or they constitute broader cultural-ideological differences. I have the feeling

that the latter is the case. As I tried to point out in the analysis of the examples, the insignificant-looking subtle linguistic differences may derive from larger and systematic differences in cultural and ideological context underlying the two languages. Such cultural differences include opposing values, like activity-passivity, optimistic-fatalistic, and extroverted-introverted in the world view of the two cultural-linguistic communities.

Conclusion

Unlike the traditional view of idioms, we found that idioms are not arbitrary and may be motivated in several ways: (1) The existence of many idioms and their meaning in particular languages derives from the presence of certain conceptual metaphors and that of systematic mappings in the mind of the speakers of these languages. (2) The existence of the same conceptual metaphor and their (metaphor-based) idiomatic expressions (together with their meanings) derive from some (near-)universal conceptual metaphors and the systematic mappings constituting them. (3) However, the linguistic expression of the same conceptual metaphor may vary from language to language. Speakers of different languages seem to have different patterns in expressing the conceptual metaphors. (4) The expression of the same conceptual metaphor may differ not only in the types of patterns speakers of different languages tend to make use of but also in the cultural-ideological backgrounds underlying the languages.

These factors point to the possibility that we could achieve a great deal more systematicity in the teaching of idioms in foreign languages than we presently do. If the suggestions for greater systematicity described in this paper are found by the applied linguistic community as potentially rewarding, we could begin designing new, large-scale projects between two or more languages that would map the most frequent and important idioms (and metaphorically used words) in the ways suggested briefly in this paper. It seems to me that such projects would open up so far unforeseen possibilities in the teaching of idiomatic (and metaphoric) language (in areas such as curriculum design, textbooks, and classroom teaching).

REFERENCES

- Beréndi, Márta, Szilvia Csábi, and Zoltán Kövecses (2008). Using conceptual metaphors and metonymies in vocabulary teaching. In: *Cognitive Linguistic Approaches to Teaching Vocabulary and Phraseology* (F. Boers, S. Lindstromberg, eds.). Berlin : Mouton de Gruyter, 65-99.

- Boers, Frank (1997). No pain, no gain: a test for cognitive semantics? *Metaphor and Symbol* 12/4: 231-241.
- Boers, Frank (2000). Metaphor awareness and vocabulary retention. *Applied Linguistics* 21/4: 553-571.
- Boers, Frank (2004). Expanding learners' vocabulary through metaphor awareness: what expansion, what learners, what vocabulary? In: *Cognitive Linguistics, Second Language Acquisition, and Foreign Language Teaching* (M. Achard, S. Niemeier, eds.). Berlin : Mouton de Gruyter, 211-233.
- Boers, Frank and Seth Lindstromberg (eds.) (2008). *Cognitive Linguistic Approaches to Teaching Vocabulary and Phraseology*. Berlin : Mouton de Gruyter.
- Deignan, Alice (1995). *Collins Cobuild English Guides (Vol. 7). Metaphor*. London : Harper-Collins.
- Kövecses, Zoltán (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford : Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán (2005). *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán (2006a). Metaphor, culture, and language teaching. In: *Actas del XXIV Congreso Internacional de AESLA*. Madrid : Uned, 57-66.
- Kövecses, Zoltán (2006b). *Language, Mind, and Culture. A Practical Introduction*. Oxford : Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán (2010). *Metaphor. A Practical Introduction*. Second edition. Oxford : Oxford University Press.
- Kövecses, Zoltán and Péter Szabó (1996). Idioms: a view from cognitive semantics. *Applied Linguistics* 17-3: 326-355.
- Lakoff, George (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Lakoff, George and Mark Johnson (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago : The University of Chicago Press.
- Lakoff, George and Mark Turner (1989). *More Than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago : The University of Chicago Press.

Zoltan Kevečeš

IDIOMI, METAFORE I MOTIVACIJA U NASTAVI STRANIH JEZIKA

Rezime

Nasuprot tradicionalnom gledanju na idiome, u ovom radu se kroz uporednu analizu većeg broja primera iz engleskog, mađarskog i još nekih genetski i kulturno udaljenih jezika pokazuje da idiomi nisu arbitrarni i da mogu biti motivisani na više načina: (1) Postojanje mnogih idioma i njihovo značenje u pojedinim jezicima potiču od prisustva izvesnih pojmovnih metafora, kao i sistematskog mapiranja u umovima govornika ovih jezika. (2) Postojanje iste pojmovne metafore i njeni (metaforički zasnovani) idiomatski izrazi (zajedno s njihovim značenjima) potiču od nekih (skoro) univerzalnih pojmovnih metafora i sistematskih mapiranja koja ih konstituišu. (3) Međutim, jezički izraz iste pojmovne metafore može da varira od jednog jezika do drugog. Izgleda da govornici različitih jezika ispoljavaju različite obrasce u izražavanju tih pojmovnih metafora. (4) Izražavanje iste pojmovne metafore može se razlikovati ne samo po tipu obrazaca kojima su skloni da se služe govornici različitih jezika, nego i po kulturno-ideološkom zaleđu tih jezika.

Ovi činioци ukazuju na mogućnost da se nastava idioma u stranim jezicima učini znatno sistematičnijom nego što je to danas. Ukoliko bi zajednica primenjenih lingvиста zaključila da su sugestije o postizanju veće sistematičnosti koje smo izneli u ovom radu validne i potencijalno korisne, mogli bismo da otpočnemo sa dizajniranjem novih, obimnih dvojezičkih ili višejezičkih projekata koji bi mapirali najfrekventnije i najvažnije idiome (i metaforički upotrebljene reči) na ovde nagovešteni način. Čini se da bi takvi projekti mogli da otvore dosad neslućene mogućnosti u delotvornom podučavanju idiomatskog (i metaforičkog) sloja stranih jezika, na područjima kao što su izrada planova i programa, pisanje udžbenika i nastava u učionicima.

Ključne reči: idiomi, konceptualne metafore, mapiranje, sistemnost, motivacija, nastava stranih jezika.

Zoltán Kövecses
Eötvös Loránd University
e-mail: zkovecses@ludens.elte.hu

III

RAZVOJ I STRUKTURA JEZIKA / DEVELOPMENT AND STRUCTURE OF LANGUAGE

Tijana Ašić

O JEZIKU I MIŠLJENJU, JOŠ JEDNOM¹

Sažetak: U ovom radu, na osnovu najnovijih lingvističkih teorija i saznanja iz kognitivnih nauka pokušavamo da opišemo mehanizme koji stoje u osnovi ljudskog govora i mišljenja. Naša hipoteza je da jezik nije ni preduslov za mišljenje niti nezavisan organ već složen apstraktni fenomen koji počiva na istim principima na kojima počiva i kognicija. U tom se smislu dilema da li su ove dve pojave nezavisne čini besmilenom.

Ključne reči: jezik, mišljenje, kognicija, sintaksa, evolucija, kategorizacija, koncepti, genetika.

Language is a mirror of mind in a deep and significant sense. It is a product of human intelligence, created anew in each individual by operations that lie far beyond the reach of will or consciousness. Chomsky (1975: 4)

1. Uvod

Uprkos ogromnom napretku u saznanjima i tehnologiji u poslednjih pedesetak godina, odnos jezika i mišljenja ostaje jedno od nerazrešenih pitanja u kognitivnim naukama. Jer, za razliku od religije u kojoj je 'reč izvor svega' i filozofije, u kojoj se, počev od Aristotela, preko Abelara i Lajbnica pa do modernih mislilaca poput Dejvidsona² (Davidson 2001), tvrdi da je jezik ne samo 'ogledalo razuma', već i neophodan i dovoljan uslov za mišljenje, u psihologiji, lingvistici i biologiji smatra se da kognicija postoji i nezavisno od jezičke sposobnosti i govorne delatnosti. Zanimljivo je da ovaj stav podržavaju i danas aktuelne suprotstavljene teorije o funkcionisanju ljudskog uma: modularizam, antimodularizam i kulturološka teorija.³

¹ Svom omiljenom profesoru Ranku Bugarskom zahvalna sam ne samo na onom čemu me je naučio već i na tome što je prvi prepoznao i podstakao moju opčinjenost jezikom i lingvistikom.

² Dejvidson u svojoj knjizi kaže da je racionalnost svojstvena čoveku jer je zavisna od jezika, koji jedini omogućava organizmu koji ga poseduje da ima ideje na osnovu kojih se može praviti racionalan izbor delovanja i zahvaljujući kojem nastaju holistička viđenja sveta – što je u osnovi koncepta i inferencijalnog zaključivanja.

³ U modularizmu se podrazumeva da se naš um sastoji od centralnog modula, gde se vrše osnovne logičke operacije, i perifernih modula koji su specijalizovani za razne oblike obrade podataka,

Mi u ovom radu nećemo ni pokušati da predložimo konačan odgovor na navedenu dilemu. Naš cilj je da, oslanjajući se na neka od najnovijih otkrića u različitim oblastima saznanja i opisujući najvažnije karakteristike ljudskog mišljenja, odnosno esencijalne odlike prirodnih jezika, pokažemo zašto je u kognitivnom smislu jezik koristan, ali istovremeno i kakva je kognicija potrebna da bi postojao jezik.

2. Jezik, evolucija, genetika

2.1. O nastanku *Homo sapiens*a i pojavi jezika

Hominidi, u koje po savremenim nomenklaturama spadaju čovek, njegovi direktni preci i čovekoliki majmuni, razdvojili su se od primata pre oko 7 miliona godina. U savremenoj taksonomiji, *Homo sapiens* je jedina preživela vrsta roda *Homo*. Sve savremene studije o poreklu vrste *Homo sapiens* uglavnom pokazuju da su postojale i druge vrste istog roda, ali da su sve izumrle.

Danas paleoantropolozi smatraju da su se čovekovi prvi preci, *Australopithecusi*, pojavili u Africi pre više od četiri miliona godina. Njih su pre dva miliona godina zamenili *Homo habilisi*, koju su koristili prva primitivna oruđa (oštar kamen), služili se vatrom (koju nisu sami umeli da zapale) i živeli od skupljanja plodova i ostataka uginulih životinja. Daljim razvojem ove vrste (na šta ukazuju podaci o povećavanju lobanje tj. moždane mase) nastao je pre 1.8 miliona godina *Homo erectus*, koji je bio u stanju da napravi nešto složenija oruđa za rad. *Homo erectus* evoluirao je u *Homo sapiens*a pre oko 200.000 godina. Napomenimo da je od pre 250.000 godina pa do pre 30.000 godina na području Evrope živio neandertalac (*Neanderthalensis*), za koga je, metodom analize mitohondrijske DNK, dokazano da nije direktni predak *Homo sapiens*a već da predstavlja zasebnu vrstu.

Osnovna psihološka odlika koja *Homo sapiens*a razdvaja od njegovih predaka je posedovanje vrlo složenog i produktivnog sistema za komunikaciju. A osnovna anatomsko-fiziološka odlika po kojoj se on izdvaja od drugih primata je veličina i razvijenost mozga, koji je postao dovoljno moćan da bi se u njemu mogli odvijati neurološki procesi potrebni za nastanak i funkcionisanje jezika. Ovo me u prilog ide i činjenica da je najveća specifičnost centralnog nervnog sistema modernog čoveka disproporcija između veličine određenih delova tela i procenta moždane kore koji je za njih zadužen. Naime, frontalna regija je gotovo isključi-

reakcija i ponašanja – jezički, emotivni, modul za prepoznavanje lica itd. Antimodularistička teorija polazi od toga da ne postoji takva podela rada u mentalnim aktivnostima. Kulturološka teorija smatra da je jezik glavni prenosilac kulture (dostignuća, ideja i tehnologija) te da je u tom smislu presudan za razvoj ljudskog društva (v. Reboul 2007).

vo zadužena za koordinaciju mišića ruku, lica i usta. A upravo su ovi mišići zaduženi za artikulaciju, mimiku i finu motoriku ruku (u koju spada i gestikulacija).

Napomenimo da se dugo smatralo da je preduslov za pojavu jezika bilo anatomske spuštanje larinksa, što je omogućilo stvaranje laringalne duplje dovoljno velike da obavlja funkciju rezonatora glasova koje proizvode glasne žice.⁴ Ali jedno nedavno otkriće upućuje na to da morfologija ne igra presudnu ulogu u pojavi jezika. Naime, na osnovu ostataka neandertalaca može se zaključiti da je njihov fonatorni aparat bio dovoljno savršen da bi proizvodio glasovne kontraste, ali da, uprkos tome, kod njih ne nailazimo na sisteme za komunikaciju slične našim (Bower 1992).

Hipoteza o neurološkoj uslovljenosti jezičkog razvoja otvara niz ozbiljnih i zanimljivih problema: da li je jezik nastao tek kada je mišljenje postalo složenije ili je sam jezički sistem takav da zahteva moćne podležne neurološke procese koji bi ga podržali? Ili: u kakvoj su vezi apstraktno mišljenje, koje odlikuje našu vrstu, i principi na kojima počiva moderan ljudski jezik?

2.2. Hipoteze o nastanku jezika

U uzbudljivoj priči o razvoju čoveka i nastanku jezika postoji jedan dosta zbujujući podatak: jezik se nije pojavio istovremeno kad i *Homo sapiens*, već tek pre oko 40.000 godina, dakle 160.000 godina kasnije. Postoje razne teorije (o drevnim pričama i mitovima da i ne govorimo!) o tome šta je nateralo čoveka da počne da komunicira jezičkim simbolima (v. Reboul 2007; Aitchison 2007). Pojedini naučnici smatraju da je pojava jezika iznenadni evolutivni skok, možda posledica slučajne genetske mutacije (hipoteza: *zec iz šešira*). Drugi su pak mišljenja da je nastanak jezika dug proces, koji je pratio opšti razvoj čoveka, u kojem se mogli uočiti različiti stadijumi usavršavanja sistema za komunikaciju (hipoteza: *puž se penje uz brdo*).

Poslednjih godina javila se jedna nova hipoteza, koja je između prve i druge krajnosti – *rasplamsavanje logorske vatre*. U njoj se razvoj jezika grafički prikazuje kao kriva oblika slova S. Naime, veruje se da se najprostiji protojezik, nalik na sisteme za komunikaciju kod današnjih čovekolikih majmuna, pojavio pre oko 250.000 god. Taj protojezik (o čijim će odlikama biti reči u četvrtom odeljku ovog rada) polako se razvijao da bi u jednom trenutku eksplodirao – dosega kritički stepen sofisticiranosti, nakon čega se razvoj opet usporio, da bi se pre oko 40.000 godina stabilizovao kao sistem koji po svojim odlikama odgovara savremenim prirodnim jezicima.

⁴ Novorođenčad liče na majmune: larinks im je visoko a grlo usko, što ograničava broj samoglasnika. Tokom prve godine larinks se spušta: ontogeneza jedinke dakle rekapitulira filogenezu ljudske vrste.

Šta je doprinelo tome da jednostavni i neproduktivni sistem komunikacije preraste u sistem znakova koji odražava i podržava apstraktno simboličko mišljenje? Postoje indicije da su jezik i mišljenje zapravo načini borbe za opstanak. Ova ideja potkrepljena je dokazima iz klimatologije i paleontologije. Tektonski poremećaji tla u Africi (gde su živeli prvi ljudi) doveli su do stvaranja Velike rasedne doline koja je razdvojila vlažne šume na zapadu od suvih stepa istočne Afrike. U tom predelu je bilo daleko manje dostupne hrane za naše pretke (Aitchison 2007). Oni su morali da promene način ishrane (nisu više bili samo skupljači plodova i uginulih životinja, već su postali lovci na zveri) i da usavrše tehnike preživljavanja. Prelazak sa pasivnog na aktivni oblik pribavljanja hrane zahtevao je bolju društvenu organizaciju, savršeniji sistem za komunikaciju i sposobnost planiranja složenih akcija. A ishrana bogata mesom omogućila je da mozak dobija znatno veće količine energije i da efikasnije i brže funkcioniše, što je preduslov za apstraktno mišljenje i za kompleksan jezik; oba fenomena bila su neophodna za preživljavanje u novim, teškim uslovima.

Pojava jezika nije samo doprinela opstanku naše vrste – ona je zauvek promenila način čovekovog života i fantastično ubrzala njegovu intelektualnu i tehnološku evoluciju. U tom smislu govori se o kulturnom *Big bang*-u (velikom prasku) kasnog paleolita (Noble, Davidson 1996), koji karakteriše pojava umetnosti, novih tehnika pravljenja oruđa za rad i prvih znakova religije (kult mrtvih).

2.3. Otkrića iz oblasti genetike

Ljudski genom sadrži 20.500 gena, od kojih je preko 98 odsto zajedničko sa šimpanzom, *Pan troglodytusom*. Metodom sekvencijalne analize DNK⁵ utvrđeno je da se ove dve žive vrste pre svega razlikuju po tome što se samo kod čoveka nalaze geni odgovorni za sposobnost proizvodjenja i razumevanja artikulisanog govora. Naime, samo u ljudskom genomu postoji gen FOXP2, lociran na sedmom hromozomu, koji je direktno odgovoran za jezičku sposobnost – mutacije na tom genu za posledicu imaju nesposobnost usvajanja gramatike maternjeg jezika i probleme u artikulaciji. Takođe su kod čoveka zapažene određene promene na genima odgovornim za prijem auditivnih informacija, što svedoči o razvoju selektivne obrade zvučnih signala (neophodnom uslovu da bi se glasovi jezika izdvojili od ostalih vrsta zvukova), kao i promene na genima koji kontrolišu pokrete tzv. govornih organa, larinksa i usta.

Ovo, s jedne strane, govori o značaju jezičke sposobnosti u evolutivnom skoku kakav postoji između viših majmuna i čoveka, a, s druge, potvrđuje da je

⁵ Sekvencijalna analiza DNK (često i „čitavanje“ DNK) je termin koji predstavlja sve biohemijske metode kojima se određuje raspored nukleobaza (A-adenin, C-citozin, G-guanin, T-timin) u kratkim sekvencama DNK.

jezička sposobnost, bar u izvesnoj meri, genetski nezavisna od ostalih kognitivnih sposobnosti, kao što je inteligencija – sposobnost rešavanja problema.

3. Razvoj mišljenja i usvajanje govora

3.1. *Platonov problem*

Jedan od najvažnijih zadataka generativne gramatike, koja se krajem pedesetih godina javila u SAD kao kritika strukturalističkog pristupa jeziku, bio je razrešenje takozvanog *Platonovog problema*. Trebalo je objasniti kako to da mala deca uspevaju da brzo, lako i neosetno ovladaju svojim maternjim jezikom uprkos nesrazmerno malom i didaktički vrlo nesavšenom inputu. Oko druge godine (ili nešto kasnije) dete je, a da se niko posebno nije trudio oko toga, usvojilo gramatiku i dovoljan broj leksema da bi moglo da stvara rečenice. Usvajanje jezika se nikako ne može svesti na memorisanje iskaza koje je dete čulo u svojoj sredini, ono je suštinski potpuno stvaralački proces. A ono je, po generativistima, moguće zato što se rađamo biološki opremljeni mehanizmom za konstruisanje gramatika (onim što Čomski naziva *naprava za usvajanje jezika*⁶), a to su principi univerzalne gramatike. Njih možemo shvatiti kao opšte uslove za oblikovanje gramatika svakog postojećeg jezika sa otvorenim parametrima (različitim opcijama) čije se vrednosti fiksiraju u zavisnosti od jezičkog iskustva. Dete u prvim godinama života, budući da je u neprekidnom kontaktu sa maternjim jezikom, utvrđuje parametarske vrednosti (na primer da li rečenica mora da ima eksplicitni subjekat ili da predlog stoji iza ili ispred imenice), što objašnjava jezičku raznolikost (varijacije među jezicima).

Iako ova teorija rasvetljava čudesan razvoj govora kod dece i ljudsku jezičku kreativnost, ona ne kaže ništa o bliskom odnosu između mišljenja i jezika. U njoj se jezik posmatra kao nezavisan biološki ogran (ovo će viđenje i sam Čomski u svojim novijim radovima revidirati; v. Hauser, Chomsky, Fitch 2002), kao visoko specijalizovani modul u našem umu – nešto poput sistema za navigaciju kod insekata (Chomsky 2005: 2).

3.2. *Razvoj kognicije i jezik*

Tokom prve godine života paralelno sa senzomotornim učenjem stvaraju se osnove glavnih konceptualnih struktura u detetovom umu (Mandler 1996: 366). Tako se opozicija između živog (koje se samo pokreće) i neživog (koje nešto pokreće) razvija u prvim mesecima života, delimično na osnovu iskustva a delimično na osnovu urođenog znanja o tzv. 'naivnoj fizici' (Baillargeon, Kotovsky, Needham 1995). Tada se stvara i svest o osnovnim prostornim odnosima, kontaktu, osloncu

⁶ Na engleskom LAD (*language acquisition device*).

i sadržavanju. Na tim konceptualnim strukturama zasniva se logičko rasuđivanje putem inferenci. Istovremeno sistem epizodične memorije postaje operativan, a javljaju se i fenomeni vezani za dugoročno pamćenje. Sve se to dešava pre nego što deca progovore i pre nego što uopšte počnu da razumevaju govor.

Psihološka testiranja pokazuju da se tokom prve godine života senzomotorne šeme transformišu u koncepte koji se kasnije jezički oblikuju. Ipak se malo zna o prirodi tih prejezičkih, perceptualnih koncepata. Jedna od verovatnih hipoteza je da se u procesu usvajanja jezika oni transformišu u nadređene (opštije i apstraktne) koncepte (Landau, Jackendoff 1993). Naime, imenovanje koncepata dovodi do daljeg pojednostavljenja i filtriranja slikovnih reprezentacija materijalnog sveta, što za rezultat ima diskretnu viziju objekata i vrsta objekata. Ipak, apstrakcija i prelaz sa analognog na digitalno viđenje sveta započinje još pre imenovanja.

O povezanosti odnosno nezavisnosti jezičkog i kognitivnog razvoja govore i slučajevi u kojima se usled genetskih poremećaja ili povreda mozga javlja deficit u jednoj ili drugoj sferi (Reboul 2007). Naime, činjenica da je kod afazija očuvano logičko mišljenje, odnosno da je kod umanjениh intelektualnih sposobnosti (Daunovog sindroma - trizomije ili Vilijamovog sindroma) razvijen jezik sugerise da postoji dvostruka disocijacija između ova dva fenomena. Ipak, u prvom slučaju intelektualne sposobnosti su elementarne, a u drugom jezik ima siromašnu sintaksu i veoma ograničen rečnik.

4. Osobine jezika

4.1. Protojezik

Ukoliko pođemo od toga da se ljudski sistem za komunikaciju bar do jednog trenutka razvijao postupno, moramo objasniti kako su izgledali ti prapočeci jezika, koji su se javili kod *Homo erectusa* pre milion godina. Ponešto o tome možemo zaključiti iz načina na koji se danas sporazumevaju pojedine vrste majmuna koje imaju razvijenu socijalnu organizaciju. Kod zelenih zamoraca (*Chlorocebus pygerythrus*) postoje tri različite vrste upozoravajućih urlika u zavisnosti od toga koji predator napada (leopard, zmija ili orao). Svaki od ta tri krika, koji su inače instinktivni (neposredne i nenaučene reakcije na pojavu opasnosti) predstavlja određenu vrstu napadača. U tom smislu oni se mogu smatrati pretečama simbola.⁷

Pretpostavlja se da je u protojeziku bilo dosta takvih protoreči koje su se odnosile na različite objekte i pojave. U početku se one nisu kombinovale da

⁷ Ono što ih, međutim, čini različitim od simbola ljudskog jezika je to što se ne mogu javiti u odsustvu predatora (vidi Reboul, 2007: X). Oni su, dakle, više selektivna reakcija nego izrazi određenih koncepata koji postoje u svesti zamoraca.

bi se proizveli lingvistički i konceptualno složeniji izrazi – nije bilo linearnog nizanja simbola. Po tome je protojezik nalik pidžinima, vrlo pojednostavljenim kontaktnim jezicima, ili načinu na koji govore bebe u stadijumu gde jedna reč zamenjuje ceo iskaz. Neki istraživači smatraju da protojezik podseća i na oblik izražavanja osoba koje pate od tzv. agramatičkih afazija (nesposobnosti proizvodjenja rečenica).

Protojezik je bio sosirowski (doduše, primitivni i relativno siromašni) sistem znakova, ali nije bio čomskijanski sistem pravila za proizvodjenje viših jedinica od nižih. Smatra se, takođe, da on nije bio dvostruko artikulisan, to jest da su u njemu reči bile nedeljive celine i da nije bilo nikakvih morfoloških procesa kojim bi se od glasova stvarale nove reči. Iz ovoga proizlazi da takav sistem komunikacije nije mogao biti produktivan, niti je mogao izražavati složenije misli i leksički se značajno bogatiti.

4.2. *Moderan jezik*

Moderan ljudski jezik je dvostruko artikulisan. U njemu postoje jasno definisane i prepoznatljive jedinice bez značenja (foneme), čijim se kombinacijama dobijaju jedinice višeg reda (reči), koje su po svojoj prirodi arbitrarne. Reči se na osnovu određenih pravila kombinuju u veće sintaksičke celine (sintagme), a ove potom u rečenice, koje su osnovne komunikacione jedinice. Ceo istorijat generativne sintakse (od pedesetih godina do danas) zapravo je napor da se shvate i matematički predstave mehanizmi (tzv. komputacioni sistemi) koji su u osnovi generisanja gramatičnih rečenica u jeziku, kao i da se objasni činjenica da se u jeziku od konačnog broja elemenata može stvoriti beskonačan broj rečenica. Pritom se polazi od hipoteze da je jezik samo na zvukovnom nivou linearno nizanje reči.

Među jezičkim jedinicama postoje hijerarhijski odnosi koji nisu vidljivi u površinskoj strukturi. To znači da se se izrazi izgovaraju na jednom mestu u linearnom nizu, a interpretiraju na drugom (Hornstein 2001: 4). Uočene zakonitosti u kombinovanju reči dovele su do formulisanja različitih sintaksičkih pravila, transformacija, zapreka i relacija predstavljenih u gramatikama, poznatim kao standardna teorija, teorija upravljanja i vezivanja, X-bar teorija itd. Brojnost i varijabilnost tih pravila (koja će, kao što ćemo pokazati u nastavku rada, lingvisti pokušavati da pojednostave) svedoče o visokoj sofisticiranosti neuroloških procesa na kojima se ona zasnivaju. Iako sintaksička znanja spadaju u nesvestan domen naših mentalnih aktivnosti, ona ipak predstavljaju njihov veoma bitan deo i otkrivaju nam složenost operacija za koje je sposoban naš um. A centralna, još uvek sasvim nerasvetljena operacija je način na koji se povezuje govor (zvuk, dakle fizički fenomen) i značenje (potpuno apstraktan, mentalni fenomen).

Što se jezičke produktivnosti tiče, ona je posledica toga što su jezička pravila po svojoj prirodi rekurzivna. Rekurzivnost se smatra najizrazitijom i najbitnijom odlikom prirodnih jezika. Postoje ubedljivi argumenti da je rekurzivnost opšta karakteristika ljudske kognicije i da upravo zahvaljujući njoj možemo drugima pripisivati misli i intencije (misliti o onome što drugi misle, žele ili nameravaju, dakle biti empatični). Jedna od novijih pretpostavki jeste da je rekurzivnost takođe omogućila razvoj matematičkog rezonovanja (Chomsky 2005).

4.3. *Minimalizam kao spona jezika i uma*⁸

Devedesetih godina prošlog veka, nakon što je definisan i opisan veliki broj sintaksičkih pravila koja generišu gramatične rečenice u različitim jezicima, pojavila se tendencija među lingvistima da se sa deskriptivne adekvantnosti pređe na eksplanatornu⁹: novi cilj koji su oni sebi postavili bio je da se utvrdi mali broj osnovnih lingvističkih operacija koje bi objasnile „mehanizam povezivanja zvuka u značenje“ (Chomsky 2005). Jezik je generativna procedura koja generiše nizove koji su interpretabilni, tj. koji predstavljaju input za dva sistema na interfejsu: senzomotorni i konceptualno-intencionalni sistem.

U svom „Minimalističkom programu“ Čomski navodi da su u korenu svake jezičke kreativnosti (proizvođenja gramatičnih rečenica) dve jednostavne (on ih naziva bazičnim) sintaksičke operacije: *merge* – fuzija elemenata u veću celinu, i *move* – pomeri elemente, odnosno podigni konstituente (Chomsky 1995; Hawes 2006). Fuzijom dva sintaksička objekta A i B dobija se izraz C koji ima svojstva jednog od njih (npr. glagol V kombinuje se sa nominalnom sintagmom NP da bi se dobila glagolska sintagma VP koja ima svojstvo glagola). *Merge* je zapravo operacija konstruisanja sintagmi koja se može vršiti putem komplementacije (kombinovanja dopune sa upravnim članom) ili adjunkcije (kombinovanja dve sintagmatske kategorije).

Operacija *move* podrazumeva podizanje konstituenata (sintagmi ili njihovih upravnih članova) iz jedne pozicije u drugu radi verifikovanja njihovih morfosintaksičkih svojstava. Pritom ‘jačina svojstva’ diktira da li će neki konstituent biti pomeren. U pitanju su parametarske razlike koje variraju od jezika do jezika i koje se usvajaju tokom prvih godina života.

U poslednjem odeljku ovog radu pokušaćemo da na osnovu predstavljenih činjenica donesemo neke opšte zaključke o strukturi jezika i uma.

⁸ Zahvaljujem se kolegici prof. dr Veranu Stanojeviću na komentarima i pomoći oko ovog dela rada.

⁹ Deskriptivna adekvatnost podrazumeva kompleksne i za svaki jezik specifične sisteme pravila (svodi se na iscrpno opisivanje strukture pojedinačnih jezika). Eksplanatorna adekvatnost odnosi se na invarijantnost jezičke strukture (strukture inicijalnog stanja jezičke sposobnosti, univerzalne gramatike).

5. Zaključna zapažanja

Život pračoveka nije bio nimalo lak. Česte promene okoline, teško dolaženje do hrane i nepredvidivost novih situacija uticali su na obradu informacija. Parcijalno viđenje objekata (usredsređivanje na detalje), kakvo i danas postoji kod ostalih primata, zamenjeno je globalnim posmatranjem. Ljudsko oko zapaža osnovne, klasifikatorne odlike, a ne zadržava se na nebitnim pojedinostima. Ova osobina pogodovala je razvoju i multiplikaciji koncepata. Jedna od hipoteza je da kada broj koncepata dostigne kritični prag oni sami od sebe počnu da se organizuju u hijerarhizovan sistem.¹⁰ Na taj način nastaje apstraktni konceptualni jezik kojem se kasnije pridružuje i javni dvostruko artikulisani jezik (Reboul 2007: 27).

Jedna druga ideja nam se čini verovatnijom: postoje dve promene u mozgu koje su omogućile kategorizaciju stvarnosti (bez koje bi ova bila beskonačan skup nezavisnih entiteta koji bi opterećivali memoriju) i pojavu jezika. To su, kao što smo već pokazali, operacija spajanja elemenata – *merge* (Hawes 2006: 10; Chomsky 2005: 6) i sposobnost da se u grupi različitih objekata zapaze zajedničke odlike. Na taj način došlo se do konačnog broja koncepata kojima može da se manipuliše. Činjenica da fuzija i apstrakcija nemaju granica (rekurzivne su) omogućila je usavršavanje i usložnjavanje kognicije i komunikacije.

Jezik stoga ne treba smatrati ni slugom ni gospodarem mišljenja. Principi na kojima on počiva su stubovi arhitekture našeg uma i omen naše vrste.

LITERATURA

- Aitchison, Jean (2007). *The Seeds of Speech*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Baillargeon, Renée, Laura Kotovsky, Amy Needham (1995). The acquisition of physical knowledge in infancy. In: *Causal Cognition* (D. Sperber, A. Premack, A. J. Premack, eds). Oxford : Clarendon Press, 79-115.
- Bower, Bruce (1992). Neanderthals to Investigators: Can we talk? *Science News* 141: 230.
- Chomsky, Noam (1975). *Reflections on Language*. New York : Pantheon Books.
- Chomsky, Noam (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge, MA : MIT Press.
- Chomsky, Noam (2005). Three factors in language design. *Linguistic Inquiry* 36: 1-22.
- Davidson, Donald (2001). *Inquiries into Truth and Interpretation. Philosophical Essays, Volume 2*. Oxford : Oxford University Press.

¹⁰ Napomenimo da se slična stvar dešava i u ontogenezi: kada broj reči – koncepata kojima dete raspolaže pređe određeni kritični prag (to se prosečno dešava u 18. mesecu) dolazi to tzv. sintaksičke eksplozije – dete počinje da reči spaja najpre u proste a potom i složenije rečenice.

- Hauser, Marc D., Noam Chomsky, W. Tecumseh Fitch (2002). The Faculty of Language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 298: 1569-1577.
- Hawes, Timothy W. (2006). The development of minimalist syntax. Honors Junior/Senior Projects. Paper 51. <http://hdl.handle.net/2047>
- Hornstein, Norbert (2001). *Move! A Minimalist Theory of Construal*. Malden, MA : Blackwell.
- Landau, Barbara, Ray Jackendoff (1993). „What“ and „where“ in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217-226.
- Mandler, Jean M. (1996). Preverbal representation and language. In: *Language and Space* (P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrett, eds). Cambridge MA : MIT Press, 265-285.
- Noble, William, Iain Davidson (1996). *Human Evolution, Language and Mind: A Psychological and Archaeological Enquiry*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Reboul, Anne (2007). *Langage et cognition humaine*. Grenoble : Presse Universitaire de Grenoble.

Tijana Ašić

ON LANGUAGE AND THINKING, ONCE AGAIN

Summary

This paper seeks to define some fundamental mental properties that support both language and general cognition. Our hypothesis, based on evidence from linguistic research and the findings of evolutionary biology, is that there is no substantial difference between these two phenomena. They are both based on two mental operations: merge (the fusion of elements) and abstraction (a product of global perception), which enabled our mind to use conceptualisation and syntax.

Keywords: language, thought, cognition, syntax, evolution, categorization, concepts, genetics

Tijana Ašić

Filološko-umetnički fakultet, Univerzitet u Kragujevcu
e-mail: tijana.asic@gmail.com

Vlasta Erdeljac

VRIJEDNOST JEZIČNIH/GOVORNIH POGREŠAKA U ISTRAŽIVANJIMA JEZIKA: PSIHOLINGVISTIČKI PRISTUP

Sažetak: Tema rada su različiti metodološki i teorijski pristupi problemu jezičnih/govornih pogrešaka u lingvističkim istraživanjima. Uz kritički prikazani normativni i situacijski pristup, posebna se pažnja posvećuje psiholingvističkoj koncepciji istraživanja jezičnih/govornih pogrešaka te njihovoj klasifikaciji i mogućnostima njihova tumačenja unutar modularnih i interaktivnih modela jezične upotrebe.

Ključne riječi: jezične/govorne pogreške, normativni pristup, situacijski pristup, psiholingvistički pristup, modularni model, interaktivan aktivacijski model.

I

Inspiracija za ovaj rad proizašla je iz jednog kratkog poglavlja („Greške u jeziku”) jedne davnašnje knjige: *Lingvistika o čoveku*, Ranka Bugarskog.¹

Baveći se iz jedne drugačije, psiholingvističke perspektive, različitim tipovima pogrešaka koje govornici proizvode u svojim iskazima, učinilo mi se korisnim smjestiti takav pristup govornim pogreškama u širi kontekst „griješnja” u jeziku, onakav kakav je ponudio Ranko Bugarski u tom svojem sažetom sociolingvistički fundiranom tekstu.

Govoreći o pogreškama koje se potkradaju govornicima u njihovoj svakodnevnoj jezičnoj upotrebi može se postaviti čitav niz različitih pitanja:

Što se uopće može smatrati pogreškom u jeziku/govoru?²

Na koji način pogreškama u jeziku/govoru pristupaju i kako ih tumače pojedine lingvističke discipline – sociolingvistika, pragmatika, psiholingvistika, standardologija, stilistika?

Kakva je vrijednost istraživanja govornih pogrešaka u teorijskom i praktičnom bavljenju pojedinim aspektima jezika?

¹ Bugarski, Ranko (1983). *Lingvistika o čoveku*. Beograd : Prosveta, Biblioteka XX vek.

² Misli se na razlikovanje jezika kao apstraktnoga simboličnog sustava i govora kao njegove materijalne realizacije (kako zvukovne tako i pisane) u de Saussureovom smislu.

Kako se spoznaje proizašle iz proučavanja govornih/jezičnih³ pogrešaka uklapaju u opće lingvističke teorije, a kako u teorije primijenjene lingvistike, te kako ta saznanja sudjeluju u psiholingvističkom modeliranju jezične upotrebe?

U pristupu problemu jezičnih pogrešaka Bugarski razlikuje dvije osnovne perspektive – normativnu i situacijsku. Normativni pristup⁴ temelji se na apsolutnim kategorijama jezične „pravilnosti” i „nepravilnosti” bez obzira na konkretnu situaciju u kojoj je neki jezični oblik upotrijebljen. To znači da se odabir pojedinoga jezičnoga oblika procjenjuje kao korektan ili nekorektan samo na temelju njegova mjesta i uloge unutar apstraktnog jezičnog sistema u kojem su relevantne isključivo zakonitosti njegove unutrašnje strukture, te da ništa izvan jezika samog (komunikacijska situacija, tematsko područje ili sam govornik) ne utječe na takvu procjenu. Normativni se pristup oslanja prvenstveno na preskriptivnu normu koja se smatra unaprijed danom i neupitnom i u načelu počiva na nekom prošlom odabranom stanju jezika, odnosno na „viziji nekog idealnog i vanvremenskog stanja” (Bugarski 1983: 197). Gledajući iz perspektive opće znanosti o jeziku, nije se teško složiti s Bugarskim da je vrijednost takvoga normativistički utemeljenoga stajališta upitna, prije svega zbog neprihvatljivih pretpostavaka koje se takvim pristupom afirmiraju – na takav se način, naime, o pojedinim jezičnim oblicima unaprijed donosi vrijednosni sud te se podržava ideja da neki jezik samim time što je eksplicitno normiran postaje bolji ili lošiji od nekog drugog (jezika ili varijeteta). U tom se smislu najčešće standardni (književni) jezik ustoličuje na najvišem mjestu hijerarhijske ljestvice kao najbolji i neupitan jezični idiom, bez obzira na činjenicu da jezik u pojedinim situacijama ljudske upotrebe može imati brojne i različite funkcije. Iz normativnoga gledišta proizlazi da je svaka promjena, odnosno odstupanje od kodificirana i *per definitionem* nepromjenjiva idealnog stanja standardnog jezika zapravo njegovo kvarenje, odnosno pogreška.

Znanstvena je pozicija u ovome području lingvističkoga interesa sasvim jasna – ako se normiranje jezika shvati samo kao jedna od faza u procesu jezične standardizacije (jezične politike)⁵, odlučivanje o „korektnim” i „nekorektnim”

³ Termin jezične/govorne pogreške zahtijeva komentar: razlika se zasniva na sosirijanskoj distinkciji jezik/govor, što znači da su sve realizirane pogreške zapravo govorne (engl. speech errors). A budući da se na temelju govornih iskaza u kojima se pogreška manifestira zaključuje o pogreškama u pojedinim fazama i na pojedinim razinama jezičnog planiranja tijekom jezične proizvodnje (osim same artikulacijske razine), opravdan je ovakav dvojni naziv.

⁴ Normativna je pozicija postavljena više kao strukturna perspektiva, a ne u užem smislu sociolingvistička.

⁵ U ovom kontekstu trebalo bi možda dodati jednu kritičku primjedbu – naime, nakon normiranja u svakom standardizacijskom procesu u načelu slijedi faza prihvatanja ili neprihvatanja takve norme – u cijelosti ili u dijelovima, pri čemu nužno dolazi do dinamike zbog koje se ni „normirani” jezik zapravo ne može promatrati kao monolitan.

jezičnim oblicima s obzirom na standardnojezičnu normu sasvim je legitiman postupak, ali isto tako treba imati na umu da normativni pristup nije primjeren znanstvenom tumačenju univerzalnih jezičnih zakonitosti, osobito kad je riječ o jeziku u uobičajenoj svakodnevnoj upotrebi. Normativno procjenjivanje jezičnih iskaza ima sasvim praktičnu pedagoški motiviranu vrijednost u sferi proučavanja i poučavanja standardnog jezika sa svrhom da neka ciljana skupina (izvornih ili stranih) govornika ovlada upravo tim jezičnim varijetetom namijenjenim javnoj upotrebi. Tako motivirano razlikovanje „ispravnih” i „pogrešnih” jezičnih oblika sasvim je opravdano, ali je istovremeno i ograničenoga dometa. Svaki govornik koji poznaje jezičnu normu hrvatskog standardnog jezika neće griješiti u odabiru pojedinih jezičnih oblika, znat će procijeniti koji je jezični oblik korektan, a koji je pogreška: *kuća* ili *kuča*; *gljiva* ili *gliva*; *ići k liječniku* ili *ići kod liječnika*. No, činjenica je da u stvarnoj komunikacijskoj situaciji razlikovanje alveolarne i palatalne afrikate (č/ć) zapravo predstavlja marginalan problem. Može se zaključiti da unatoč činjenici što se u okviru školskog sustava inzistira na takvom tipu uočavanja „pogrešaka”, upravo situacijski kontekst i jezična upotreba, na koje i Bugarski prebacuje težište, dovode do dinamičnosti samog standardnoga jezika.

Opredijelivši se za situacijski pristup u tumačenju jezičnih pogrešaka, Bugarski (1983: 192) premješta težište kriterija kojima se procjenjuje što jest a što nije pogreška u jeziku s apsolutnih (normativističkih) na relativne kategorije koje proizlaze iz jezične upotrebe. Slijedeći nadalje njegovu ideju da „... ima raznih vrsta grešaka, i sve su one, na jedan ili na drugi način, u većoj ili manjoj mjeri, uslovljene situacijom u kojoj se, kao njen nerazdvojan deo, javlja jezički izraz”, svaka jezična upotreba, tj. svaki pojedinačni jezični iskaz (ispravan ili pogrešan s obzirom na implicitnu ili eksplicitnu unutarjezičnu normu) mora se promatrati kao dio situacijskog konteksta, pri čemu temeljni kriterij za procjenu njegove korektnosti nije više neka univerzalno važeća norma, nego zahtjev da upotrijebljeni iskaz bude adekvatan konkretnoj komunikacijskoj situaciji. Iz ovako postavljenog teorijskog načela proizlazi lingvistički opravdan zaključak kako nijedan jezični izraz nema unaprijed određenu univerzalnu vrijednost, već ona nužno uvijek proizlazi iz danoga konteksta.

Ako se, dakle, jezik shvati kao dio situacije, odluka o tome što će se smatrati pogreškom a što ne, dobiva se na temelju usporedbe grupe iskaza koji se smatraju normalnima (uobičajenima, očekivanim, primjerenim, najučestalijim) u nekoj situaciji i iskaza koji na različite načine odstupaju od te „normale”. Ako se odstupanja od tipičnih iskaza odnose na različite načine artikulacije, takve se pogreške, budući da su izvanjezične i nenamjerne, a ne utječu nužno ni na smisao iskaza, ne smatraju ključnim lingvističkim interesom; artikulacijskim se odstupanjima / problemima u načelu bave fonetika, logopedija ili neurolingvistika / neurofonetika.

Bugarski se u definiranju situacijskih jezičnih pogrešaka oslanja na osnovnu ideju da je lingvistički relevantan problem svako namjerno i svjesno odstupanje od tipičnog iskaza u okvirima konvencije, tako da o jezičnoj pogrešci može biti riječ tek onda kad neki govornik u nekoj konkretnoj situaciji namjerno zamijeni adekvatan izraz takvim izrazom koji u toj situaciji nije primjeren⁶. Dakle, ako govornici nedovoljno poznaju strukturu jezika koji koriste. npr. govornici drugih dijalekata ili drugih materinjih jezika, njihovi „pogrešno” odabrani iskazi u jeziku koji im nije prvi/materiji, neće se smatrati situacijskom pogreškom.⁷

U kontinuumu koji se proteže od sasvim dobro do sasvim loše odabranoga jezika s obzirom na svrhu iskaza i situaciju u kojoj se on pojavljuje, Bugarski (1983: 194-197) uspostavlja podjelu na nekoliko osnovnih tipova jezičnih pogrešaka: dijalekatske i registarske, ontološke i tautološke, situacijske i kulturne.

Među ponuđenim tipovima najtežim se jezičnim pogreškama u društvenom ponašanju smatraju kulturne pogreške koje nastaju u slučaju kad se jezični iskaz koji odgovara jednoj kulturi automatski prenosi u drugu, kojoj on zapravo ne odgovara; npr. burek sa sirom i burek s mesom u Beogradu su dvije normalne alternative, dok u Sarajevu izraz „burek s mesom” predstavlja bezazlenu tautologiju, a burek sa sirom – uopće nije moguća opcija (Bugarski 1983: 196).

Nije se teško složiti s mišljenjem Bugarskoga (1983: 199) da za ovako shvaćen problem pogrešaka u jeziku (za njihovu identifikaciju, tumačenje i senzibiliziranje govornika za njihovo eventualno izbjegavanje i korigiranje) najprimjereniji teorijski okvir pruža „... široko zasnovana, naučno ustanovljena, elastična i funkcionalno izdiferencirana deskriptivna norma ...” koja može udovoljiti i potrebi za standardnošću, ali i istovremeno voditi računa o nijansama jezične upotrebe. Deskriptivnoj normi konačan je cilj razumijevanje uočenih jezičnih pojava, a ne njihovo korigiranje.

II

Stajališta o jezičnim pogreškama iznesena u uvodnom dijelu ovoga rada pripadaju lingvističkim područjima sociolingvistike i lingvističke pragmatike. No, da bi se problem jezičnih pogrešaka unutar znanosti o jeziku prikazao potpunije, smatramo da je navedenim pristupima nužno pridružiti i psiholingvistički aspekt proučavanja jezičnih/govornih pogrešaka. Takav pristup ima za cilj uspostavlja-

⁶ Stajalište koje ovdje zastupa Bugarski vjerojatno proizlazi iz nastojanja da metodološki što jasnije odvoji iskaze koje smatra nesumnjivim situacijskim pogreškama, od svih ostalih potencijalno „pogrešnih” iskaza koji mogu biti posljedica fizioloških, kulturno-antropoloških osobina govornika ili njegove socijalne uvjetovanosti.

⁷ Moguće je i drugačije stajalište – da govornik namjernim i svjesnim „griješenjem” u jeziku zapravo želi postići neki drugačiji efekt ili ostvariti neki poseban cilj.

nje cjelovite jezične teorije, koja će uz tumačenje temeljnih konstituenata jezične strukture omogućiti i razumijevanje jezične upotrebe. Podaci o jezičnim/govornim pogreškama autentični su empirijski podaci o jezičnoj upotrebi, prikupljeni različitim bihevioralnim i eksperimentalnim psiholingvističkim, neurolingvističkim i kognitivističkim metodama.

Slijedi li se trag koji je u navedenom radu zacrtao Ranko Bugarski, vođen idejom da u istraživanjima jezičnih pogrešaka treba imati na umu nužnost da se jezične korektnosti i nekorektnosti sagledaju u okviru situacija u kojima se pojedini jezični oblici upotrebljavaju, kriterij jezične upotrebe proširit će se uvođenjem psiholingvističkih parametara i na druge, situacijskim aspektima komplementarne faktore jezične upotrebe, tj. na samog govornika i na manifestacije njegova psihofizičkog, fiziološkog i kognitivnog funkcioniranja u tijeku jezične upotrebe. Naime, istina je da govornici griješe u svojoj jezičnoj upotrebi – kako u govorenju, tako i u slušanju, razumijevanju. Najlakše je uočiti njihove pogreške onda kad se oni sami tijekom govorenja ispravljaju, vraćaju na početak iskaza, popravljaju ga ili svoj iskaz sasvim mijenjaju. Osim samoispravljanja u spontanome govorenju, pogreške je moguće provocirati, pa onda i detektirati, u posebno pripremljenim ciljanim eksperimentima.

Budući da govorno-jezična proizvodnja započinje govornikovom komunikacijskom intencijom, a završava konkretnim artikulacijskim činom, unutar psiholingvističkog se pristupa jezičnom/govornom pogreškom smatra otklon realiziranoga iskaza u odnosu prema namjeravanom, ciljanom iskazu (Fromkin 1980; Levelt 1989; Aitchison 2003; Erdeljac 2005). Presudan je kriterij za utvrđivanje pogreške razlika između iskaza koji je govornik namjeravao izgovoriti i onoga koji je doista realiziran. Polazište psiholingvističkih istraživanja, teorija i modela jezične upotrebe je pretpostavka da spontano proizvedene pogreške u izgovorenim jezičnim iskazima omogućavaju uvid u unutrašnju strukturu jezika i u procese njegove mentalne obrade. Govorne pogreške su stoga jedan od važnih izvora informacija o procesima jezične proizvodnje i percepcije jezika. Pogreške dakle nisu slučajan fenomen, one pokazuju pravilnost (bilo da su rezultat „normalne” jezične upotrebe, bilo da se pojavljuju u patološkim jezičnim stanjima, u upotrebama bilingvalnih govornika ili u dječjem jeziku). Upravo je tom činjenicom motivirano polazno stajalište psiholingvističkoga pristupa govornim pogreškama: govorne pogreške odražavaju unutarnju jezičnu organizaciju, tj. različite razine umne reprezentacije i veza među jezičnim jedinicama u mentalnom leksikonu govornika kao i procese njihove mentalne obrade.⁸

⁸ Očito je da je ovdje riječ i o sasvim drugačijem tretmanu jezičnih pogrešaka, ali i o njihovoj drugačijoj kategorizaciji. Ono što je u prethodno prikazanom pristupu jezična situacijska pogreška, ovdje ne mora uopće biti pogreška, i obratno.

U jezičnim iskazima koji slijede navedeni su različiti primjeri pogrešaka.

U rečenici *Bilo bi ti bolje da radiš što paziš* pogreška se sastoji u promijenom redoslijedu riječi u kojima je sačuvana ista morfološka forma: *paziš što radiš*. U rečenici *Odnesi tetu torti* pogreška je u zamjeni mjesta leksičkih morfeza u imenicama *torta* i *teta*: < *tortu teti*). U rečenici *Je li (jelo) dotovo?* došlo je do pogreške leksičkoga miješanja: oblik *dotovo* nastao je spajanjem dviju riječi koje su jednako vjerojatni mogući odabiri u konkretnoj rečenici: *dobro* + *gotovo*. Pogreška u rečenici *Ovo je muž moje žene* naziva se leksičkom zamjenom jer je umjesto namjeravane riječi *doktorice* govornik prizvao semantički srodnu, ali nenamjeravanu riječ *žene*. Pogreške evidentirane u riječima *čovječove* – *čovjekove*, *kselama* – *skelama*, *pozdravlje* – *pozdrave* (Erdeljac 2009: 236), pokazuju različite mehanizme griješenja (zamjenjivanje, premetanje, izostavljanje) na fonološkoj jezičnoj razini.

III

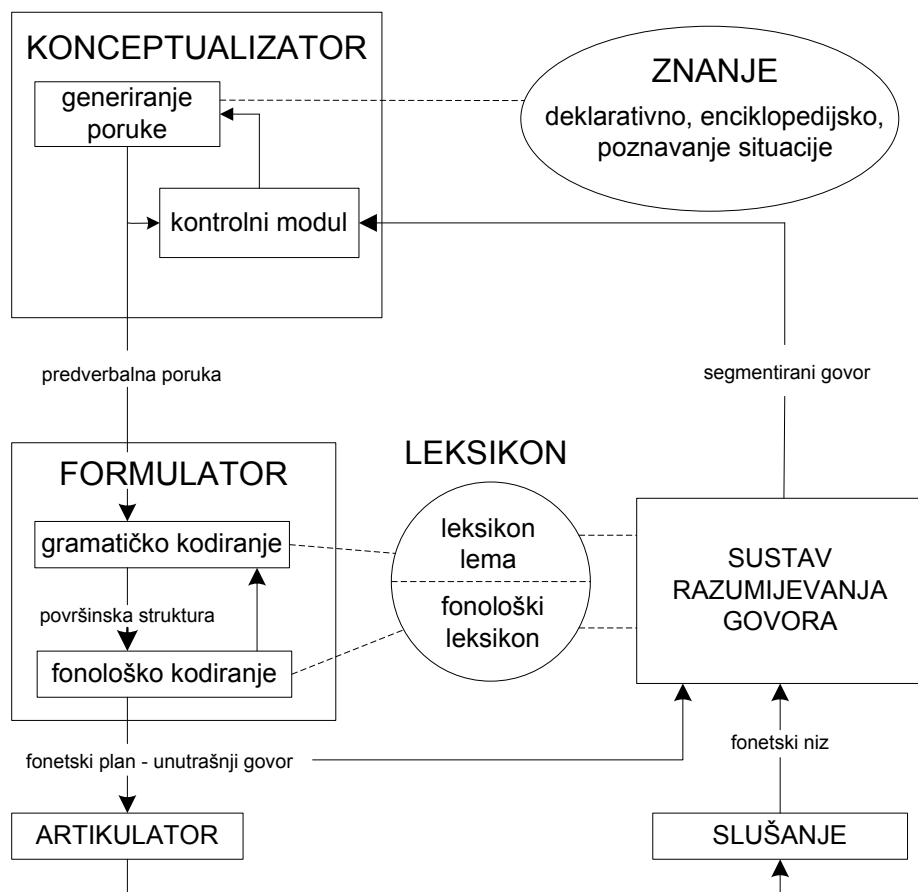
Prikazani primjeri pokazuju da spontano proizvedene (ali i eksperimentalno provocirane) govorne pogreške doista odražavaju različite vidove procesa koji se u ljudskom umu odvijaju u tijeku govorne proizvodnje, koji se odnose kako na različite jedinice/reprezentacije, tako i na različite mehanizme mentalne jezične obrade. Budući da su procesi jezične proizvodnje i percepcije izuzetno složeni, otvara se širok prostor za različite teorijske pristupe i konstruiranje različitih modela kojima se jezična upotreba nastoji prikazati, opisati i objasniti. Aktualna saznanja o mentalnoj obradi jezika dobivena na temelju empirijskih podataka u najgrubljim se crtama mogu svrstati u dva osnovna tipa modela: modularne (Garrett 1976; Levelt, 1989; Levelt Roelofs i Meyer 1999; Vigliocco, Hartsuiker 2002) i interaktivne (ili modele širenja aktivacije, Stemmer 1985; Dell 1986).

U modularnom se modelu osnovni mehanizmi procesiranja jezika/govora koncipiraju relativno jednostavno: ljudi proizvode govor tako što najprije konceptualiziraju namjeravanu obavijest, zatim formuliraju jezični prikaz i konačno ga artikuliraju. Modularnost se odnosi na činjenicu da se govorno-jezična proizvodnja opisuje kao funkcioniranje niza procesnih sastavnica koje su relativno autonomne u cjelini sustava. Uz konceptualizator, formulator, artikulator i akustičko-fonetski procesor te sustav za razumijevanje govora, koji sačinjavaju aktivne procesore, ovakav model predviđa i dvije odvojene komponente u kojima se pohranjuje jezično znanje: leksikon i spremište situacijskog i enciklopedijskog znanja (slika 1, Levelt 1989). Model vrlo precizno određuje ulogu leksikona i postupke monitoringa (sustava za nadgledanja ili kontrolu govora) u odnosu prema procesnim komponentama. Pretpostavlja se da mehanizmi za primanje tuđeg govora sudjeluju i u primanju vlastitog, i to tako što se uključuje akustičko-fonetski

procesor. Nakon što iskaz prođe kroz lingvističko dekodiranje, on se interpretira u modulu za konceptualizaciju.

U konceptualizatoru se poruka generira, a rezultat konceptualizacije je skup predverbalnih, dakle nejezičnih, ali jezično dostupnih informacija, koje su potrebne da bi se misao oblikovala jezikom. Izlazni podatak konceptualizatora istovremeno je ulazni podatak idućeg modula – formulatora, gdje se odabiru leksičke jedinice koje se gramatički i fonološki kodiraju tako da se omogući prevođenje konceptualnih struktura u lingvističke/jezične. Unutar formulatora priziva se informacija iz govornikova mentalnog leksikona (tzv. skladišta riječi), koji sadržava leksičke unose strukturirane kao leme (koje nose značenjske i sintaktičke informacije o leksičkoj jedinici) i lekseme (koji nose informaciju o morfofonološkom obliku leksičke jedinice). Osnovni zadatak formulatora je da aktivira leme. Govornik, proizvodeći jezični iskaz, priziva lemu čije značenje najbolje odgovara obavijesnom sadržaju koji nosi odgovarajući dio predverbalnog plana. Pretpostavka je da se odabirom leme aktivira njezina sintaksa koja je okidač za procese sintaktičke izgradnje.

Formulator, dakle, preuzima predverbalnu poruku, kodira je gramatički i fonološki, te proizvodi fonetski i artikulacijski plan. Gramatički procesor unutar formulatora pristupa lemapa u leksikonu i stvara sintaktičke sastavnice (imenske i glagolske fraze s rečeničnim funkcijama) te proizvodi linearni niz sastavnica koje se privremeno pohranjuju u sintaktičkom međuspremniku. Drugi potprocesor unutar formulatora je fonološki. On pristupa formalnom dijelu leksikona i pridaje izričaju morfološki i fonološki oblik, uključujući i prozodijska obilježja. Kada se prizove lema koja odgovara dijelu predverbalne poruke, postaju dostupna njezina sintaktička obilježja koja su okidač za postupak sintaktičke izgradnje. Sintaktičkim se postupkom izgrađuje rečenična struktura, te se prizivaju pravila o redoslijedu riječi kako bi se sastavnice ispravno složile. Procesne komponente su autonomne i specijalizirane, a funkcioniraju uglavnom automatski, što znači da su potprocesori sintaktičkog kodiranja autonomni i bez svjesnog nadzora, što je osigurano paralelnim i automatskim procesiranjem. Odluka o sintaktičkoj funkciji u slučaju pojedinih lema motivirana je konceptualnim obilježjima leme i diskursom (Bock i Levelt 1994). Izlazni podatak gramatičkog kodiranja je površinska struktura. Unutar fonološkoga procesora obrađuje se površinska struktura, što uključuje prizivanje fonološke informacije leksičke jedinice koja je pohranjena u leksikonu. Model pretpostavlja još jednu procesnu strukturu – leksički pokazivač koji je specificiran u samoj lemi, a svrha mu je da potiče proces fonološkog kodiranja. Konačan ishod ovoga dijela procesa proizvodnje jezičnoga iskaza su određen morfološki i fonološki oblik, te metrička i segmentalna struktura riječi.

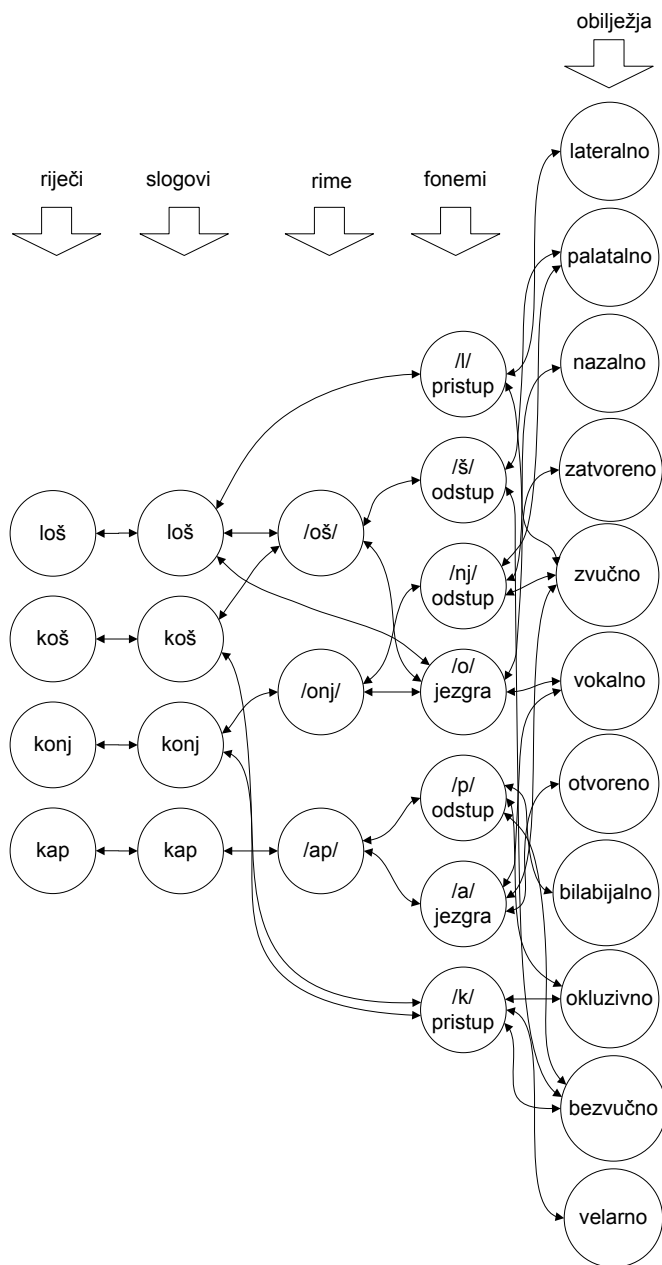
Slika 1. Modularni model govorne proizvodnje (Erdeljac, 2009: prema Levelt, 1989).

U modularnome modelu jezične proizvodnje artikulator je procesna jedinica unutar koje se jezično oblikovana obavijest pretvara u govorni zvuk. To zapravo znači da se uz pomoć nervnih impulsa, koji kreću iz centralnog živčanog sustava, pokreću govorni organi. Teorijska je pretpostavka da fonemi, koji čine izraze pojedinih morfema, postaju simultano dostupni za procesiranje, ali i da je njihov redoslijed označen, pa ih je potrebno zahvaćati/prizivati određenim redoslijedom. Fonološko kodiranje rezultira fonetskim ili artikulacijskim planom ili tzv. unutarnjim govorom. Da bi se, konačno, unutarnji govor preveo u govorni zvuk, ovakav model predviđa da se aktiviraju obrasci artikulacijskih pokreta po-

hranjeni u slogovniku. Funkcija artikulatora je, dakle, preuzimanje fonetskoga plana koji je proizveden u formulatoru, realizacija neuromuskularnih naredbi artikulacijskih pokreta i konačno proizvodnja govornog zvuka. Pretpostavlja se i postojanje artikulacijskog međuspremnik u kojem se prije same artikulacije privremeno pohranjuju informacije fonetskog plana.

U modularnim modelima jezične proizvodnje jedna je od nužnih pretpostavki da se procesi govorne proizvodnje odvijaju inkrementalno, to jest da procesor koji slijedi može početi s radom i prije negoli je dovršen izlazni podatak iz prethodnog procesora. To bi značilo da nakon što je dio predverbalne poruke proslijeđen formulatoru, konceptualizator počinje raditi na idućem dijelu poruke, neovisno o tome procesira li se još uvijek prethodni dio poruke. Posljedica toga je da artikulacija izričaja može početi znatno ranije nego što je govornik završio planiranje cijele poruke. Takvu pretpostavku potvrđuju govorne pogreške koje se događaju upravo na toj razini. Naime, svi procesori mogu raditi paralelno, ali ne istovremeno na istom dijelu izričaja koji se oblikuje, već na drugim njegovim dijelovima. Ovakva je procedura moguća zato što je većina mehanizama u proizvodnji govora, osobito u fazi kodiranja, potpuno automatizirana. Inkrementalna, paralelna i automatizirana priroda procesiranja može s jedne strane objasniti veliku brzinu proizvodnje govora, no s druge strane, upravo te procedure otvaraju mogućnost za proizvodnju govornih pogrešaka.

Drugačije od modularnih koncipirani su modeli tzv. širenja aktivacije. Njima je svojstveno da procesiranje jezika/govora prikazuju kao interaktivnu mrežu jedinica i pravila. U toj se mreži odluke donose na temelju razine aktivacije čvorova koji predstavljaju određene jedinice i pravila. Primjer na slici 2 (Dell 1986, 1989) prikazuje osnovni mehanizam Stembergova interaktivnog aktivacijskog modela. Taj model pretpostavlja postojanje nekoliko razina procesiranja. Aktivirane jedinice (čvorovi) na svakoj razini prenose aktivaciju na susjedne čvorove tako da prijelaz na sljedeću razinu dobiva čvor koji je maksimalno aktiviran. Osnovne pretpostavljene razine na kojima se odvijaju procesi jezične proizvodnje jesu leksička, fonološka i razina razlikovnih obilježja. Među čvorovima svake od tih (jezičnih) razina postoje ekscitacijski i inhibicijski odnosi koji reguliraju stupanj i vremenski tijek aktivacije. Čvorovi su dvosmjerno povezani. Prema načelima konektivističkih modela procesi pristupanja leksemima tumače se teorijom širenja aktivacije koja najadekvatnije opisuje proizvodnju govora u stvarnom vremenu. To znači da dio predverbalnog plana najčešće aktivira veći broj lema u leksikonu, a leme čije semantičke specifikacije najbolje odgovaraju konceptima u predverbalnom planu dobivaju najveću aktivaciju i bivaju odabrane.

Slika 2. Interaktivni aktivacijski model (Erdeljac, 2009: prema Dell 1986, 1989)

Modularni i aktivacijski pristup mogu se pojaviti u kombiniranim ili revidiranim osnovnim tipovima modela, tako da u načelu modularni modeli preuzimaju princip širenja aktivacije na planu organizacije leksikona i prizivanja leksičkih jedinica te u funkcioniranju kontrolnih mehanizama (Levelt 1989; Postma 2000), a modeli širenja aktivacije modificiraju se u skladu sa stajalištem da je sustav govorne proizvodnje globalno modularan, ali lokalno interaktivan (Dell, O'Seaghdha 1991).

Budući da je proizvodnja govora vremenski kontinuiran proces (Horga 2008a), može se pretpostaviti da govornik raspoređuje vrijeme tako da se tijekom govorenja izmjenjuju vremenski odsjecci u kojima on planira konceptualnu (obavijesnu), jezičnu i izgovornu strukturu željenog iskaza s odsječcima realizacije planiranog. Oblikovanje obavijesti može se promatrati kao proces njezina kontinuirana građenja. Govornik stoga nizom povratnih spreaga kontinuirano nadzire svoju proizvodnju i ispravlja eventualne pogreške koje su u ovako složenom procesu lako moguće. Proces proizvodnje govora praćen je sustavom povratnih spreaga koje kontroliraju uspješnost govorne proizvodnje i registriraju odstupanja od nje i nastanak eventualne pogreške. U Leveltovu modelu jedna se od procesnih komponenata naziva sustavom za razumijevanje govora. Ona omogućava govorniku da uoči pogrešku nakon što je ona izgovorena, a ujedno omogućava kontrolu unutarnjeg govora koji se nalazi u radnoj memoriji. Na taj se način tumači govornikovo samoispravljanje i modificiranje djelomično proizvedenog izričaja te odbacivanje neprimjereno artikuliranih izričaja. Isti sustav kontrole omogućava ignoriranje pogreške i njezino namjerno neispravljanje, ako govornik procijeni da pogreška nije relevantna za primatelja poruke.

Empirijski podaci o govornim pogreškama ukazuju na to da se one češće događaju na razinama jezičnog planiranja, a rjeđe na razini govorne izvedbe, tj. same artikulacije (Horga 2008b). Naime, ponavljanje dijelova iskaza u govornoj proizvodnji može se protumačiti kao disfluentnost koja omogućava govorniku dodatno vrijeme za daljnje planiranje i izvedbu izričaja, ali i kao neželjeni prekid motoričkog programa koji ukazuje na pogrešku na razini veće cjeline, odnosno na planiranje na višoj jezičnoj razini. Govorne pogreške najčešće se klasificiraju prema jezičnoj jedinici u kojoj se pogreška dogodila (fonem, morfem, riječ, rečenica) te prema načelu griješenja u tim jedinicama (dodavanje, izostavljanje, zamjenjivanje itd.). Svakako, različite pogreške ukazuju na različite procese i različite razine obrade jezičnih i nejezičnih informacija u tijeku govorne proizvodnje (Erdeljac, Horga 2006: 217) te pružaju indirektan dokaz za mentalne procese koji upravljaju pojedinim fazama govornoga procesa.

IV

Svrha psiholingvističkih istraživanja je konstituiranje teorije jezika koja će moći objasniti više od puke površinski vidljive razine gotovih jezičnih iskaza te omogućiti razumijevanje kreativnih aspekata govornikove jezične upotrebe. Pri tom se ima na umu da govornikovo znanje jezika zapravo znači njegovu sposobnost da proizvodi i razumije uvijek nove jezične iskaze u vlastitom jeziku. Naime, jezična bi teorija morala moći objasniti govornikovo vladanje strukturalnim jezičnim višeznačnostima, gramatičnim i negramatičnim jezičnim oblicima, mogućim, nemogućim „riječima”, i to iznalaženjem univerzalno važećih ograničenja/pravila koja se odnose na sve jezike, odnosno na ljudski jezik uopće. Na taj će se način omogućiti konstituiranje modela i teorija govornikove lingvističke kompetencije. Tako konstruirane teorije, oslanjajući se na empirijsku verifikaciju kognitivnih lingvističkih procesa, predstavljaju psihološku realnost jezičnog znanja, a nisu samo puka formalna i elegantna gramatička rješenja. U tom smislu se onda psiholingvistički pristup govornim/jezičnim pogreškama može smatrati osnovicom za uspostavljanje deskriptivnih teorija kojima je svrha da opišu i objasne uočene jezične pojave.

LITERATURA

- Aitchison, Jean (2003). *A Glossary of Language and Mind*. Edinburgh : University Press.
- Bock, Kathryn, Willem J. M. Levelt (1994). Language production: Grammatical encoding. In: *Handbook of Psycholinguistics* (M. A. Gernsbacher, ed.). San Diego, CA : Academic Press, 945-984.
- Bugarski, Ranko. (1983). *Lingvistika o čoveku*. Beograd : Prosveta, Biblioteka XX vek.
- Dell, Gary S. (1986). A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93: 283-321.
- Dell, Gary S. (1989). The retrieval of phonological forms in production: Tests of predictions from a connectionist model. In: *Lexical Representation and Process* (W. Marslen-Wilson, ed.). Cambridge, MA : MIT Press, 136-166.
- Dell, Gary S., Padraig G. O'Seaghda (1991). Mediated and convergent lexical priming in language production: A comment on Levelt et al. *Psychological Review* 98: 604-614.
- Erdeljac, Vlasta (2005). Govorne greške – pogled u strukturu mentalnoga leksikona. U: *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike* (ur. J. Granić). Zagreb/Split : Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 213-222.

- Erdeljac, Vlasta (2009). *Mentalni leksikon. Modeli i činjenice*. Zagreb : Ibis grafika.
- Erdeljac, Vlasta, Damir Horga (2006). Govorne greške profesionalnih i neprofesionalnih govornika. U: *Jezik i mediji – jedan jezik : više svjetova* (ur. J. Granić). Split : Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 215-222.
- Fromkin, Victoria A. (1980). *Errors in Linguistic Performance: Slips of the Tongue, Ear, Pen, and Hand*. New York : Academic Press.
- Garrett, Merrill F. (1976). Syntactic processes in sentence production. In: *New Approaches to Language Mechanisms* (R. J. Wales, E. Walker, eds). Amsterdam : North-Holland, 231-256.
- Horga, Damir (2008a). Prekid izričaja i ponavljanje u govornoj proizvodnji. *AUC Philologica* 11: 31-42.
- Horga, Damir (2008b). Proizvodnja govora i izgovorne pogreške. *Acta Universitatis Nicolai Copernici* 11: 43-54.
- Levelt, Willem J. M. (1983). Monitoring and self-repair in speech. *Cognition* 14: 41-104.
- Levelt, Willem J. M. (1989). *Speaking: From Intention to Articulation*. London/Bradford : MIT Press.
- Levelt, Willem J. M., Ardi Roelofs, Antje S. Meyer (1999). A theory of lexical access and speech production. *Behavioral and Brain Sciences* 22: 1-38.
- Postma, Albert (2000). Detection of errors during speech production. A review of speech monitoring models. *Cognition* 77: 97-131.
- Stemberger, Joseph Paul (1985). An interactive activation model of language production. In: *Progress in the Psychology of Language* (A. Ellis, ed.). Vol. 1. London : Lawrence Erlbaum, 143-186.
- Vigliocco, Gabriella, Robert J. Hartsuiker (2002). The interplay of meaning, sound, and syntax in sentence production. *Psychological Bulletin* 128 (3): 442-472.

Vlasta Erdeljac

THE VALUE OF LANGUAGE/SPEECH ERRORS IN LINGUISTIC RESEARCH: A PSYCHOLINGUISTIC APPROACH

Summary

The author presents different methodological and theoretical approaches to language/speech errors in linguistic research. In doing so, she critically reviews the normative and situational (sociolinguistic) approaches, implemented in Bugarski's book *Lingvistika o*

čoveku (Linguistics on man, chapter on Language errors). In what follows, the author devotes her attention to the psycholinguistic conception in the research of language/speech errors, their classification, and the principles of their interpretation within the modular and interactive models of language production. Since language/speech errors are not a random phenomenon, because of their regularity concerning the linguistic level, as well as the type of underlying mental processes, the errors must be treated as a relevant source of information about the processes of language production, as well as about the lexical and structural relationship between particular linguistic units and, respectively, their representations in the mental lexicon. The author concludes that linguistic theories founded on these premises, which rely on the empirical verification of cognitive linguistic processes, represent the psychological reality of linguistic knowledge, and are thus not mere formal and elegant grammatical solutions.

Keywords: language/speech errors, normative approach, situational approach, psycholinguistic approach, modular model, interactive activation model

Vlasta Erdeljac
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
e-mail: verdelja@ffzg.hr

David Crystal

SOUNDING OUT SHAKESPEARE: SONNET RHYMES IN ORIGINAL PRONUNCIATION

Abstract. Ninety-six of Shakespeare's sonnets contain rhymes which do not work in Modern English. The divergence cannot be explained by invoking a notion of visual rhyme, but only by recognizing the phonological changes that have taken place between Early Modern English and Modern English. The paper provides a complete account of all the affected line pairs and illustrates the fresh auditory aesthetic that results when the sonnets are read aloud in 'original pronunciation'. Not only rhyme is enhanced: new assonances emerge, and previously unnoticed homophones suggest new possibilities of wordplay. The approach also raises the question of the style in which the sonnets would have been spoken.

Keywords: Shakespeare, sonnets, rhyme, assonance, wordplay, original pronunciation, phonology, Early Modern English.

What is a linguist such as Ranko Bugarski to do, after a lifetime of achievement in linguistics and applied language studies? I suggest he settles down in an arm-chair with a nice glass of Serbian wine and revisits Shakespeare – in which case at some point he will encounter the sonnets. Being a linguist, he will not fail to notice that these poems present us with a problem. And, being a linguist, he will be unable to suppress the urge to solve it. This paper is therefore written to save him the bother – or, at least, as is normal in academic papers, to provide him with a solution to one problem while leaving him with another.

The problem is simply stated. A sonnet of the kind which developed during the Elizabethan period had a clear rhyme-scheme, with the alternate lines of three quatrains rhyming, and the whole concluded with a rhyming couplet. The structure is usually summarized as *abab cdcd efef gg*. Anyone reading Shakespeare's sonnets therefore feels a little discomfited by the fact that, in modern English, the rhymes often do not work. In a poem where rhyme is plainly the be-all and end-all of the genre, the clashing syllables inevitably diminish the aesthetic effect. The last ten lines of the last sonnet (154) illustrate the problem:

The fairest votary took up that fire,
Which many legions of true hearts had warmed,
And so the general of hot desire
Was sleeping by a virgin hand disarmed.
This brand she quenched in a cool well by,
Which from love's fire took heat perpetual,
Growing a bath and healthful remedy
For men diseased; but I, my mistress' thrall,
Came there for cure, and this by that I prove:
Love's fire heats water, water cools not love.

Four line-pairs do not rhyme in present-day British Received Pronunciation.

It is a frequent problem. There are 19 instances in the sonnets where *love* is made to rhyme with *prove*, *move*, and their derived forms. And when we look at the whole sequence, we find a remarkable 142 rhyme pairs that clash (13% of all lines). Moreover, these are found in 96 of the sonnets. In sum: only a third of the sonnets rhyme perfectly in modern English. And in 18 instances, it is the final couplet which fails to work, leaving a particularly bad taste in the ear.

There are three possible explanations. (1) Shakespeare was not as good a poet as we thought, especially when it comes to finding rhymes. (2) Shakespeare is making copious use of visual rhymes. (3) The pronunciation of certain words has changed between Early Modern English and today, so that these lines would have rhymed in Shakespeare's time. I disregard the first explanation, and am totally committed to the third. However, the second explanation needs some examination before eliminating it.

1. Visual rhyme

Might the discrepancies be explained by the notion of visual (orthographic) rhyme – words which end in syllables that have identical (or near-identical) spellings but where the pronunciations differ? Two such notions could be relevant. In an 'eye-rhyme' (or 'printer's rhyme', as it is sometimes called), the endings are homographic but there is nothing phonologically in common: *cough* and *though*. In a 'half-rhyme' (also sometimes called 'slant rhyme'), the two syllables do share some phonological properties: consonants, in such cases as *dish* and *cash*; vowels, in such cases as *saver* and *later*.

Certainly, as poetry became less an oral performance and more a private reading experience – a development which accompanied the availability of printed books and the rise of literacy in the sixteenth century – we might expect visual rhymes to be increasingly used as a poetic device. But from a linguistic point of view, this was unlikely to happen until a standardized spelling system had

developed. When spelling is inconsistent, regionally diverse, and idiosyncratic, as it was in Middle English (with as many as 52 spellings recorded for *might*, for example, in the *Oxford English Dictionary*), a predictable graphaesthetic effect is impossible. And although the process of spelling standardization was well underway in the 16th century, it was still a long way from achieving the stability that would be seen a century later. As John Hart put it in his influential *Orthographie* (1569, folio 2), English spelling shows ‘such confusion and disorder, as it may be accounted rather a kind of ciphring’. And Richard Mulcaster, in his *Elementarie* (1582), affirms that it is ‘a very necessarie labor to set the writing certaine, that the reading may be sure’. Word-endings, in particular, were variably spelled, notably the presence or absence of a final *e* (*again* vs *again*), the alternation between apostrophe and *e* (*arm’d* vs *armed*), the use of *ie* or *y* (*busie* vs *busy*), and variation between double and single consonants (*royall* vs *royal*). We see many examples of variation even in a single line, as in *Henry IV Part 1* (1.2.5): ‘thou has forgotten to demand that truly, which thou wouldest truly know’. This is not a climate in which we would expect visual rhymes to thrive.

‘That the reading may be sure’. Poets, far more alert to the impact of their linguistic choices than the average language user, would hardly be likely to introduce a graphic effect when there was no guarantee that their readers would recognize it. And certainly not to the extent found in the sonnets. Given the importance attached to rhyme in this new genre, would anyone write a sonnet in which four of the seven line-pairs are eye-rhymes, as happens in sonnets 72 and 154? Or where there are three line-pairs anomalous (17, 61, 105, 116, 136)? A further 29 have two line-pairs affected. It is unlikely. Even if we allow that there may be the occasional eye-rhyme or half-rhyme, I agree with Helge Kökeritz, who says in his *Shakespeare’s Pronunciation* (1953: 33), ‘No magic formula exists by means of which we can single out the eye rhymes in Shakespeare’.

If visual rhymes were a regular device, we would expect to see contemporary writers discussing them. But there is no mention of them in Samuel Daniel’s *A Defence of Ryme* (1603), for example. On the contrary, there is a wholly auditory perspective in his definition of rhyme: ‘number and harmonie of words, consisting of an agreeing sound in the last silables of seuerall verses, giuing both to the Eare an Eccho of a delightfull report & to the Memorie a deepe impression of what is deliuered therein.’ It is the ear, not the eye, that is the theme of 16th-century writers. George Puttenham in *The Arte of English Poesie* (1569) heads his Chapter 2.5 as follows: ‘How the good maker will not wrench his word to helpe his rime, either by falsifying his accent, or by untrue orthographie.’ The auditory effect is paramount: ‘our maker must not be too licentious in his con-cords, but see that they go euen, iust and melodious in the eare’. If need be, ‘it is

somewhat more tollerable to help the rime by false orthographie, then to leaue an vnpleasant dissonance to the eare'. And he concludes: 'a licentious maker is in truth but a bungler and not a Poet'.

Support for an auditory view also comes from some unlikely places. Benedick is a typical bungler. He is one of several lovers (such as Don Armado and Berowne) who make it clear that rhymes are prerequisite for romantic success, but he acknowledges that he himself is no good at them. 'I can find out no rhyme to "lady" but "baby" ... I was not born under a rhyming planet' (*Much Ado About Nothing*, 5.2.35). This is a half-rhyme, and his use of the example shows that he must have been aware of such phenomena as a poetic strategy; but the example also shows that he does not think of it as a very good strategy. If Benedick dismisses it in his love poem, it asks rather a lot to think of Shakespeare as welcoming it in his.

2. Phonological rhymes

Far more plausible is to take on board a phonological perspective, recognizing that the reason rhymes fail to work today is because the pronunciation system has changed since the 16th century. This principle was used at Shakespeare's Globe in 2004 and 2005, when the company presented *Romeo and Juliet* and *Troilus and Cressida* in 'original pronunciation' (OP), and it was used again in 2010, when the theatre company at the University of Kansas mounted a production of *A Midsummer Night's Dream* (Meier, 2010). These productions provided a novel and illuminating auditory experience, and introduced audiences to rhymes and puns which modern English totally obscures. The same thing happens when the sonnets are rendered in OP. In sonnet 154, the vowel of *warmed* echoes that of *disarmed*, *remedy* echoes *by*, the final syllable of *perpetual* is stressed and rhymes with *thrall*, and the vowel of *prove* is short and rhymes with *love*.

The evidence for OP has been described elsewhere (Kökeritz 1953; Crystal 2005, 2008) and needs only to be briefly summarized here. The spellings provide one clue. What is the evidence for *achieve* rhyming with *live* and *taste* rhyming with *last* (with a short /a/ vowel, as in northern British English)? The words are sometimes spelled *atchive* and *tast*. Puns provide more evidence. How do we know that *tongue* rhymed with *song*? Because of puns like *tongues* and *tongs* (e.g. in *Twelfth Night*, 1.3.96). But the most important source of information is in the writing of the orthoepists and grammarians, who often tell us which words rhyme and which do not. The writers do not always agree, illustrating differences in their temperaments and regional backgrounds, as well as the periods at which they were writing (1650 to 1750), but they nonetheless provide an account which shows what the possibilities were. For example, Ben Jonson, better known as a

playwright than as a grammarian, wrote an *English Grammar* in which he gives details about how letters should be pronounced. How do we know that *prove* rhymed with *love*? This is what he says about letter *O* in Chapter 4. 'It naturally soundeth ... In the short time more flat, and akin to *u*; as *cosen. dosen, mother, brother, love, prove*'. And in another section, he brings together *love, glove* and *move*.

This is not to deny, of course, that other pronunciations existed at the time. That is a normal experience, especially when people from very different linguistic backgrounds end up living near each other, as was the case in 16th-century London, which had seen a dramatic growth in population (reaching 400,000 by 1650). Thus, just as we find today two pronunciations of such words as *again* (rhyming with both *main* and *men*), *says* (rhyming with both *lays* and *Les*), *often* (with or without the 't'), *schedule* (with 'sh' or 'sk'), and hundreds more, so in 1600 we find alternative pronunciations for *gone* (rhyming with *alone* and *on*), the *-ly* ending on adverbs rhyming with *be* and *eye*, and so on. *Love* may actually have had a long vowel in some regional dialects, as suggested by John Hart (a Devonshire man) in 1570 (and think of the lengthening we sometimes hear from singers today, who croon 'I lurve you'). But the overriding impression from the orthoepists is that the vowel in *love* was short. It is an important point, because this word alone affects the reading of 19 sonnets, as these rhyme pairs illustrate: *love / prove* (9, 32, 39, 72, 117, 136, 151, 153, 154), *loved / proved* (116), *love / approve* (70, 147), *love / move* (47), *love / remove* (116), *beloved / removed* (25), *loving / approving* (142), *loving / moving* (26), *love thee / prove me* (26), *love her / approve her* (42).

Several other rhymes are illustrated several times in the sonnets, and a complete list is given in the Appendix to this paper. Each of the following sets illustrates a particular phonological change, with the Modern English value given first followed by the Early Modern English value. (Note that postvocalic /r/ was pronounced at this time.) The = symbol means 'has the vowel of'. The sonnet number in which the example occurs is shown in parentheses.

2.1. Vowel quality differences

- /ʌ/ > /ɒ/ *tongue* = *song* (17, 102) and *wrong* (89, 112, 139); *young* = *wrong* (19)
- /ɒ/ > /ɑ/ *was* = *glass* (5) and *pass* (49); *war* = *bar* (46); *wanting* = *granting* (87); *warmed* = *disarmed* (154)
- /ɜ/ > /ɐ/ *convertest* = *departest* (11); *convert* = *art* (14); *deserts* = *parts* (17); *desert* = *impart* (72)

- /i:/ > /ɛ:/ *ear* (8) and *appear* (80) = *bear*; *near* = *elsewhere* (61); *clear* (84) and *appear* (102) = *everywhere*; *dear* (110) and *near* (136) = *there*; *speak* = *break* (34); *defeated* = *created* (20); *defeat* = *great* (61); *key* = *survey* (52)
- /ɜ/ > /ɒ/ *worth* = *forth* (25, 38, 72, 103); *word* = *afford* (79); *words* = *affords* (85, 105)
- /ɑ:/ > /ɛ:/ *are* = *prepare* (13), *compare* (35), *care* (48, 112, 147) and *rare* (52)
- but *are* also had a pronunciation with /ɑ:/, so the alternative direction of change is possible
- /ʊ/ > /ʌ/ *fulness* = *dullness* (56)
- /ɪ/ > /ɛ/ *privilege* = *edge* (95)
- /ɜ/ > /ɛ/ *herd* = *beard* (12); *were* = *bear* (13) and *near* (140)

2.2. Diphthong / pure vowel differences

- /eɪ/ > /a/ *waste* (30) and *haste* (123) = *past*; *taste* = *last* (90) (note that in these cases the vowel is /a/, not /ɑ:/), *grave* = *have* (81)
- /eɪ/ > /ɛ/ *greater* = *better* (119)
- /ɪ/ > /əɪ/ *wind* = *find* (14, 51)
- /aʊ/ > /o:/ *brow* = *mow* (60)

2.3. Vowel quantity differences

- /i:/ > /ɛ/ *field* (2) and *steeled* (24) = *held*; *counterfeit* = *unset* (16) and *set* (53); *even* = *heaven* (28, 132); *least* = *possessed* (29); *feast* = *guest* (47); *fever* = *never* (119); *East* = *West* (132); *evil* = *devil* (144); *fiend* = *friend* (144) and *end* (145); *lease* = *excess* (146)
- /u:/ > /ʌ/ *noon* = *son* (7); *tomb* = *come* (17) and *dumb* (83, 101); *brood* = *blood* (19); *doom* = *come* (107, 116, 145); and the *love* examples above
- /ɑ:/ > /a/ *unfathered* = *gathered* (124)
- /i:/ > /ɪ/ *achieve* = *live* (67)
- /ɛ/ > /e:/ *dead* = *o'er-read* (81)
- /ɛ/ > /ɛ:/ *said* = *allayed* (56)
- /ɛ/ > /e:/ *sheds* = *deeds* (34) (*shed* is spelled *sheed* in the Quarto text of *Henry VI Part 3*, 1.4.161)
- /ɒ/ > /o:/ *gone* (4, 31, 45, 66), *one* (36, 39, 42, 105), and *anon* (75) = *alone*; *none* = *one* (8, 136) and *stone* (94); *loan* = *one* (6); *nothing* = *a-doting* (20). On the other hand, *gone* (5) and *groan* (50) = *on*, with a short vowel, and *moan* = *upon* (149). This leaves it unclear whether we should go for a long or a short vowel when we find *moan* = *forgone* (30) and *gone* (44, 71). In my OP reading of the sonnets (Crystal, 2005), I opted for the long vowel. Note also other cases where a long /o:/ is shortened: *moment* = *comment* (15) and *boast* = *cost* (91).

2.4. Stress differences

In 17 cases, the final syllable of a polysyllabic word, unstressed in Modern English, rhymes with a stressed monosyllabic word ending in /əɪ/, indicating a stronger stress and a similar diphthongal quality in Early Modern English: *memory* (1) and *dignity* (94) = *die*; *majesty* (7), *alchymy* (33), *gravity* (49), *remedy* (62), and *history* (93) = *eye*; *memory* = *sky* (15); *melancholy* = *thee* (45); *wantonly* = *dye* (54); *jealousy* = *pry* (61); *jollity* = *cry* (66); *majesty* = *fly* (78); *prophecies* = *eyes* (106); *subtleties* = *lies* (138); *remedy* = *by* (154). A similar stress difference is heard in *temperate* = *date* (18) and *perpetual* = *thrall* (154).

2.5. Consonant differences

In just a few cases, the rhyme works because the consonant quality changes. Four of the instances are sibilant devoicing, /z/ > /s/: *was* = *pass* (49); *rased* = *defaced* (64); *is* = *this* (72) and *amiss* (151); but note also *nothing* = *a-doting* (20), where the fricative has become a plosive (as in many modern regional accents).

3. New auditory effects

The following extracts from sonnets 32, 36, and 83 illustrate the way the above rhymes work well in OP:

But since he died and poets better prove,
Theirs for their style I'll read, his for his love.

Let me confess that we two must be twain,
Although our undivided loves are one:
So shall those blots that do with me remain,
Without thy help, by me be borne alone.

This silence for my sin you did impute,
Which shall be most my glory being dumb,
For I impair not beauty being mute,
When others would give life, and bring a tomb.

My opening illustration from sonnet 154 provides a further example.

This paper has so far dealt solely with rhymes in the sonnets. But it is not only the rhymes which gain from an OP reading; fresh assonances are revealed too. Take this extract from sonnet 55, where the underlined syllables echo each other:

When wasteful war shall statues overturn,
And broils root out the work of masonry,
Nor Mars his sword nor war's quick fire shall burn
The living record of your memory.

The repeated *a*-qualities of the vowels in *waste* /wast/, *war* /wɑ:r/, and *work* /wɜrk/ give the lines a novel auditory aesthetic.

Or note what happens when we read sonnet 53, with its repeated instances of *one* /o:n/. Apart from the fresh resonance in line 3, there is a new pun in line 4: *one/own* now neatly opposes *lend*. And the assonance continues into *Adonis* in line 5.

What is your substance, whereof are you made,
That millions of strange shadows on you tend?
Since every one hath, every one, one shade,
And you, but one, can every shadow lend. pun on own?
Describe Adonis, and the counterfeit
Is poorly imitated after you;
On Helen's cheek all art of beauty set,
And you in Grecian tires are painted new:

4. New readings

Wordplay is an often noticed feature of the sonnets, notably in the *Will/will* effects of sonnet 136, so it is fascinating to come across places where an OP rendition brings to light a possible new reading. Note the effect in line 5 of sonnet 95, for example. The words *vice* and *voice* would have sounded exactly the same, both pronounced /əɪ/. (The *Romeo* prologue has a similar pun: *loins* and *lines*.)

That tongue that tells the story of thy days
(Making lascivious comments on thy sport)
Cannot dispraise, but in a kind of praise,
Naming thy name, blesses an ill report.
Oh what a mansion have those vices got [voices]
Which for their habitation chose out thee,

And what might be made of the homophony between *o'er*, *hour* and *whore*, all pronounced /o:ɪ/, in sonnet 63? (This pun is frequently used in the plays – most famously when Jaques describes Touchstone's observations in *As You Like It* (2.7.33), which made him laugh for an hour.)

Against my love shall be as I am now
With Time's injurious hand crushed and o'er-worn, [whore-worn?]
When hours have drained his blood and filled his brow [whores?]
With lines and wrinkles, when his youthful morn
Hath travelled on to age's steepy night...

Might we also read such a pun into sonnet 124, talking about his love?

It fears not policy, that heretic,
Which works on leases of short-numbered hours, [whores?]
But all alone stands hugely politic,
That it nor grows with heat, nor drowns with showers.

These are interesting questions which, in editions of the sonnets that ignore an OP perspective, are not even mentioned as possibilities.

The options in pronunciation available in Early Modern English also raise general questions about how the sonnets would have been read aloud. The tendency of the time to drop 'h' at the beginning of words (without any implication of a lack of education, as is found today) would have offered people the choice of a casual or a colloquial reading. *H*-dropping was certainly common, as we know from such Shakespearean usages as *an Hebrew*, *t'hold*, *Ercles*, *th'harmony*, *Abram* (*Abraham*), *dungell* (*dunghill*), and many more. So should we drop *h*'s in an OP reading of the sonnets? Doubtless there were those who declaimed their sonnets in a consciously poetic style, 'mouthing' rather than speaking (as Hamlet recommends) 'trippingly', and carefully pronouncing all the *h*'s. But it is difficult to imagine a poetic style for the opening of sonnet 40, with its markedly colloquial syntax:

Take all my loves, my love, yea, take them all;
What hast thou then more than thou hadst before?

Would someone who has just said 'mi luv' and 'yeah' pronounce *hast* and *hadst* with full-blown *h*'s? Holofernes (*Love's Labour's Lost*, 5.1.19) would have insisted on the spelling being fully pronounced. But would your average lover? Were sonnets spoken in a highly poetical style or in a more colloquial way? This is another of the intriguing questions raised by an OP perspective which will stop any armchair linguist from falling asleep. (I did warn you, Ranko.)

REFERENCES

- Crystal, David (2005). *Pronouncing Shakespeare*. Cambridge : Cambridge University Press. <<http://www.pronouncingshakespeare.com>>
Crystal, David (2008). *Think on my Words: Exploring Shakespeare's Language*. Cambridge : Cambridge University Press.
Kökeritz, Helge (1953). *Shakespeare's Pronunciation*. New Haven : Yale University Press.
Meier, P. (2010). <<http://paulmeier.com/shakespeare.html>>.

APPENDIX

This is an index of all the rhymes in the sonnets which do not work in Modern English Received Pronunciation. The = symbol means ‘has the vowel of’.

achieve = live (67)	fiend = friend (144)
alchemy = eye (33)	fulness = dullness (56)
anon = alone (75)	gone = alone (4, 31, 45, 66)
appear = bear (80)	gone = on (5)
appear = everywhere (102)	grave = have (81)
are = care (48, 112, 147)	gravity = eye (49)
are = compare (35)	greater = better (119)
are = prepare (13)	groan = on (50)
are = rare (52)	haste = past (123)
beloved = removed (25)	herd = beard (12)
boast = cost (91)	history = eye (93)
brood = blood (19)	is = amiss (151)
brow = mow (60)	is = this (72)
clear = everywhere (84)	jealousy = pry (61)
convert = art (14)	jollity = cry (66)
convertest = departest (11)	key = survey (52)
counterfeit = set (53)	lease = excess (146)
counterfeit = unset (16)	least = possessed (29)
dead = o’er-read (81)	loan = one (6)
dear = there (110)	love = approve (70, 147)
defeat = great (61)	love = move (47)
defeated = created (20)	love = prove (9, 32, 39, 72, 117, 136, 151, 153, 154)
desert = impart (72)	love = remove (116)
deserts = parts (17)	love her = approve her (42)
dignity = die (94)	love thee = prove me (26)
doom = come (107, 116, 145)	loved = proved (116)
ear = bear (8)	loving = approving (142)
East = West (132)	loving = moving (26)
even = heaven (28, 132)	majesty = eye (7)
evil = devil (144)	majesty = fly (78)
feast = guest (47)	melancholy = thee (45)
fever = never (119)	memory = die (1)
field = held (2)	memory = sky (15)
fiend = end (145)	

moan = forgone (30)	taste = last (90)
moan = gone (44, 71)	temperate = date (18)
moan = upon (149)	tomb = come (17)
moment = comment (15)	tomb = dumb (83, 101)
near = elsewhere (61)	tongue = song (17, 102)
near = there (136)	tongue = wrong (89, 112, 139)
none = one (8, 136)	unfathered = gathered (124)
none = stone (94)	wanting = granting (87)
noon = son (7)	wantonly = dye (54)
nothing = a-doting (20)	war = bar (46)
one = alone (36, 39, 42, 105)	warmed = disarmed (154)
perpetual = thrall (154)	was = glass (5)
privilege = edge (95)	was = pass (49)
prophecies = eyes (106)	waste = past (30)
rased = defaced (64)	were = bear (13)
remedy = by (154)	were = near (140)
remedy = eye (62)	wind = find (14, 51)
said = allayed (56)	word = afford (79)
sheds = deeds (34)	words = affords (85, 105)
speak = break (34)	worth = forth (25, 38, 72, 103)
steeled = held (24)	young = wrong (19)
subtleties = lies (138)	

Dejvid Kristal

OZVUČAVANJE ŠEKSPIRA: RIME IZ SONETA U IZVORNOM IZGOVORU

Rezime

Devedeset šest Šekspirovih soneta sadrže rime koje se u modernom engleskom jeziku ne podudaraju. Ta odstupanja ne mogu se objasniti pozivanjem na pojam vizuelnih rima, jer on podrazumeva standardizovan pravopis kakav, prema svedočenju pisaca iz XVI veka kao što su Džon Hart i Ričard Malkaster, nije postojao u ranom modernom engleskom. Važnost rima kao auditivnog fenomena ističu autori kao što su Džordž Patenam i Samjuel Danijel. Jedino zadovoljavajuće objašnjenje može se naći u prepoznavanju fonoloških promena koje su se odigrale između ranog modernog engleskog i modernog engleskog. U ovom tekstu razmatra se dokazni materijal u prilog 'izvornog izgovora': pored rima i igara reči, mnogo toga može se naučiti iz načina pisanja, kao i iz ortoepskih i gramatičkih rasprava XVI veka. Ovaj rad sadrži celovito objašnjenje svih naizgled nepodudarnih rima

u parovima, uz grupisanje razlika na osnovu kvaliteta vokala, varijacija između diftonga i čistih vokala, kvantiteta vokala, naglaska na završnom slogu i konsonantskih varijacija. Iz glasnog čitanja soneta u izvornom izgovoru proističe jedna nova auditivna estetika. Time se ne usavršava samo rimovanje, nego izranjaju i nove asonance, a ranije neprimećeni homofoni nagoveštavaju nove mogućnosti za igre reči. Ovaj pristup nas podstiče i na stilističko razmatranje nivoa formalnosti na kojem su soneti mogli biti izgovarani.

Ključne reči: Šekspir, soneti, rime, asonanca, igra reči, izvorni izgovor, fonologija, rani moderni engleski

David Crystal
University of Bangor
e-mail: davidcrystal1@gmail.com

Stathis Efstathiadis

SYNTACTIC AMBIGUITY REVISITED¹

Abstract. Linguistic investigation seeks primarily to achieve explanatory, in addition to descriptive, adequacy, thus making possible the construction of highly valued types of grammar.

The aim of the present paper is to suggest ways of providing a simple explanation of certain linguistic phenomena like ambiguity, which become of major interest to the extent that they can be shown to make a significant contribution to the establishment of such adequacy.

Specifically, concern in this paper is mainly with indicating (a) the necessity of having descriptions of a multi-layer rather than of a linear nature, and (b) the systematicity that phenomena like ambiguity may exhibit, thus justifying the centrality of their role in linguistic research.

Keywords: adequacy, deep/surface structure, underlying representations, ambiguity, phonological, lexical, polysemy, homonymy, syntactic, systematicity.

1. Introductory

In natural languages, ambiguity or multiplicity of analysis and interpretation is commonly viewed as a by-product of those general linguistic processes which convert abstract, underlying structures into superficial phonetic realisations.

To the extent that quite different deep structures can be represented by a single phonetic form, which has a number of distinct meanings,² and despite the fact that it is not particularly frequent, the phenomenon becomes both interesting and linguistically significant, as it then becomes a central notion (along with the notions of *grammaticality*, *synonymy*, and *anomaly* or *deviance*; cf. Derwing 1974: 161) in the evaluation of grammars, as this term has been conceived by generativists. It is precisely this *centrality* and *systematicity* of the phenomenon that this paper purports to establish within the framework of linguistic enquiry.

Ambiguity may be manifested and separately considered at the levels of phonology, lexis, and syntax. Mainly for reasons of obvious shortage of space, the treatment in this paper will be focused chiefly on *syntactic* ambiguity; ex-

¹This paper is a drastically revised and enriched version of Efstathiadis (1978). Exemplification will be generally derived from English, with the exception of one or two pertinent instances taken from Greek.

²The number of distinct meanings equals the number of distinct underlying structures.

tremely interesting though instances of its phonological and lexical counterparts may be, they can only be given scanty attention here. (For a detailed treatment of phonological and lexical ambiguity, see Efstathiadis 1978).

2. Phonological ambiguity

At the phonological level ambiguity is observed whenever quite distinct underlying phonological matrices are identically realised at the phonetic level (i.e. are *homophonous*). The homophonous items in (1a-b) are indicative of this claim.

(1)	(a)	night	knight
	(b)	brake	break (n. & v.)

Notice that whether such pairs³ of words or phrases belong to the same grammatical category or not is immaterial and inconsequential to what is being discussed here.

It is worth noting that phonologically ambiguous entities *can* survive (linguistic) context:

(2)	(i)	The <i>night</i> was still young.
	(ii)	The <i>knight</i> was still young.
	(iii)	Atheism is a non- <i>profit</i> organisation.
	(iv)	Atheism is a non- <i>prophet</i> organisation.

Potentially ambiguous homophonous items functionally utilised may result in *punning* (i.e. play on sound or on sequences of sounds)⁴, as is shown by the example below:

(3)	Chemistry teacher: What do you know about <i>nitrates</i> , John?
	John: Well, sir, they're a lot cheaper than <i>day rates</i> , aren't they?

where the humorous effect is caused by the single phonetic realisation [naitreits] of the distinct underlying *nitrates* and *night rates*.

Phonological ambiguity can also be produced and resolved by intonational features, stress-placement, pauses, etc. In

(4)	It's money that I need.

the stress either on 'money' or on 'need' gives the sentence its specific meaning and ambiguous flair.

³ There are additionally homophonous triplets, etc.: sent – cent – scent; right – rite – write – wright.

⁴ While on the question of punning, we should stress the linguistically significant and empirically verified observation that interpreting puns is a *competence* skill, which is typical of native speakers of a language, whereas using puns is a *performance* skill, which not all natives have or have developed to the same degree.

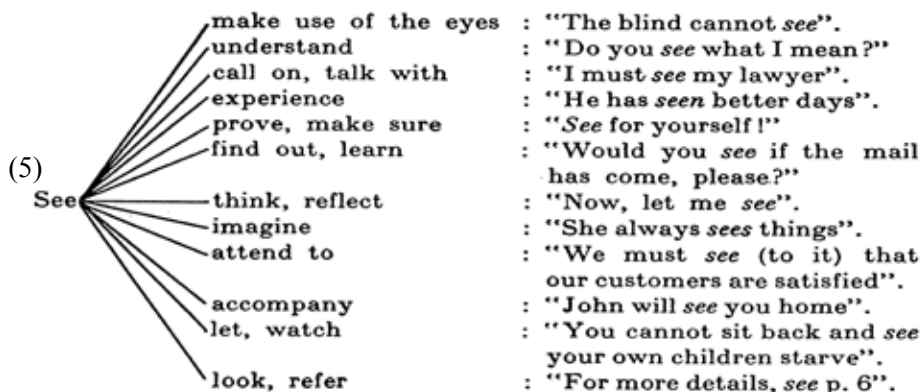
It is interesting to note that, like the underlying phonological but unlike the superficial phonetic, the orthographical representations are generally unambiguous.

3. Lexical ambiguity

At the lexical level, ambiguity is seen as a result of the association of two or more underlying messages with a single dictionary entry.

At this point, it would be constructive to make the distinction between *polysemy* and (perfect) *homonymy* (LYONS, 1968:405 f.), a distinction that guides lexicographers to list different senses of one underlying form under one or more than one entry, respectively.

Polysemous⁵ items are potentially, though rather rarely, ambiguous: in the overwhelming majority of cases (though certainly not in all cases, cf. 7 (iii) below) linguistic context will make clear the one meaning intended each time. In the diagram below a number of distinct meanings of the polysemous SEE are followed by illustrative examples of their use:⁶

Homonymous items, on the other hand, are separately listed and defined in dictionaries and are far more likely to appear in environments which cannot always resolve the potential ambiguity that the use of these items may involve; hence, they are linguistically more interesting than their polysemous counterparts.

⁵ The distinction between POLYSEMY and HOMONYMY is critical in SEMANTICS: polysemy relates to a single dictionary entry with more than one meaning as in "foot" in *He hurt his foot* and *at the foot of the stairs*; whereas homonymy refers to several lexical items with the same form but different meanings, as in "lie" in *lie down* and in *Don't lie to me, tell the truth*.

⁶ Hosts of parallel instances of polysemous items can be readily found in dictionaries: NOUNS like table, sense, mouth, nose, eye, leg, bread, fan, etc.; VERBS such as run (no fewer than fifty-seven distinct meanings in the S.O.D.), hear, get, beat, etc.; ADJECTIVES like good, weak, light, sharp, mean, etc., are all potentially ambiguous.

- (6) (i) I *felt* an ass.⁷
(ii) Joe is a man of *letters*; he works in the Post Office.
(iii) A sign on the lawn at a drug rehabilitation centre said:
“Keep off the *grass*”.

In (iii) it is the way the polysemous item “grass” is interpreted that causes ambiguity: grass = the low-growing, green plant, but also grass = marijuana.

Clearly, it is the semantic import and the combinatorial possibilities of the lexical items chosen for use each time that define the significant phenomenon of *collocational(bi)lity*, demonstrated in phrases like:⁸⁷

- (7) *blue sea, strong coffee; do one’s duty, do wrong; but make trouble, make a noise, make an excuse; high probability, good chance but *high chance; perform an operation, have/hold a discussion but *perform a discussion, etc.*

4. Syntactic ambiguity

At the syntactic level, ambiguity is observed when a sentence or part of a sentence is analysable, at some non-superficial level, in more than one way, i.e. when a sentence or sentence-part can be shown to be derivable from more than one deep structure.

This implies that deep structures are never ambiguous in themselves, and that it is only structural *transforms before the application of the lexical insertion rules* that may exhibit this property; once such (lexical) rules have applied, whether the resulting strings will be ambiguous will depend on the collocational(bi)lity of the ‘words’ involved, i.e. on the compatibility of the semantic content of the lexical entries⁹ chosen for insertion *in particular contexts* in the structures generated by the grammar.

Discussion of the phenomenon of (syntactic) ambiguity is justified to the extent that it is essential in indicating that both a *deep* and a *surface* layer of structure must be recognised in the process of evaluating grammars.

⁷ Notice that ‘I felt an ass’ is three-ways ambiguous because of the collocation in it of homonymous ASS and the polysemous FEEL.

⁸ Here is another interesting instance of this phenomenon:

Patient: Doctor, have you got something for my **liver**?

Doctor: How about some **onions**?

where it is the collocation of ‘liver and onions’, so typical of the British culture, that produces the particular effect.

⁹ Lexical entries are specified by *semantic markers*, by *distinguishers* and by *selection restrictions*. Semantic markers may be shared with other lexical items, Distinguishers define the idiosyncratic characteristics of individual items, and Selection restrictions determine word collocational(bi)lity. (cf. Katz 1964; Katz and Postal 1964; Katz and Fodor 1964).

We will distinguish three kinds of syntactic ambiguity: (i) Distributional, (ii) Constructional, and (iii) Transformational.

4.1. *Distributional* ambiguity occurs when one or more of the constituents of a structure may have more than one function, i.e. when the distribution of such constituents is multiple. Thus, the sentence

- (8) They can fish.

is two-ways ambiguous in that *can* may be either an ‘auxiliary’ or a transitive verb. Additionally, *fish* can serve as an intransitive verb or as a noun. It is worth noting that we have no structural way of proving the difference in the distributional classification. Clearly, what renders the sentence ambiguous is the collocation of these two items *in this particular context*; note also that

- (8a) (i) They can sleep.
(ii) They may fish.
(iii) They can salmon.

are quite unambiguous utterances. Resolving this type of ambiguity is generally no difficult affair and can be done by adding, deleting, substituting, permuting an element in the original sentence. Where applicable, the passive transformation is a good way of disambiguating sentences and sentence-parts, as is shown below:

- (8b) (i) They can fish.
(ii) Fish is canned (by them).

However, certain ambiguities survive passivisation.

Occasionally, different distributional classification of a form may produce a *comic* effect. In the following dialogue in an early episode from the MUPPET SHOW two quite old men were talking about an attractive lady singer on stage:

- (9) A: You know, she makes me feel like a young boy.
B: She makes *me* feel like a young girl.

In the first exchange, ‘like’ is a preposition (and is structured together with ‘a young boy’), while in the second, ‘like’ is an adverbial particle (and collocates with ‘feel’ in the phrasal verb ‘feel like’).

At this point it would be interesting to remember that perceiving a humorous expression is a characteristic of native speakers of a language.

4.1.1. One fairly common and quite frequent, systematic and interesting instance of distributional ambiguity, the phenomenon of *anaphora*, deserves special men-

tion. Under certain conditions¹⁰ pronominal elements will have ambiguous reference in a sentence, as in

- (10) Jane asked her friend if she could stay the night with her.

where we have no ‘structural’ way (not even phonological) of deciding which NP *she* and the second occurrence of *her* refer to: Jane or her friend, i.e. whether the sentence is to be interpreted as in paraphrase (14a.i) or as in (14a.ii):

- (10a) (i) Jane asked her friend: can I stay the night with you?
(ii) Jane asked her friend: can you stay the night with me?

An equally interesting (though somewhat different) case of ambiguity caused by pronominalisation, in particular by collocational constraints, is illustrated by

- (11) S/he fed her dog meat.

where *her* and *dog* have double distributional classification: *her* may express possession or may function as an indirect object to *fed*; and *dog* may be a noun (‘her dog’) or a noun modifier (‘dog meat’); additionally, *her* may refer to *she* or to another lady (multiple ambiguity). Notice that the sentence remains ambiguous even if *She* is replaced by *He*. A number of different ways of disambiguating this sentence - occasionally changing the meaning - suggest themselves:

S/he fed his dog meat - S/he fed him meat – Her dog was fed meat, etc.

4.1.2. In the answer below to the question “Τηλεφώνησες στη θεία σου;” (Have you phoned your aunt?)

- (12) Μόλις έφτασα.

μόλις is understood in two different ways, ‘as soon as’ and ‘just’, and so (12) is interpreted accordingly as either (12a.i) or (12a.ii)

- (12a) (i) As soon as I arrived. (the implication being ‘Yes, I did’)
(ii) I have just arrived. (implication: ‘No, I didn’t have time’)

4.2 *Constructional* ambiguity is a by-product of the way in which ‘words’ appear to be strung together on the surface, i.e. it is (in part) a matter of the more general phenomenon of collocational(bi)lity.

For instance, the English construction *Adj. + Noun + Noun* is potentially ambiguous. Thus,

¹⁰ Notably, when there is agreement as to Person, Number, and Gender between a Pronoun and a Noun or Noun-Phrase inside the same sentential or phrasal context.

- (13) Mr Karras is a Greek wine merchant

is ambiguous in exactly the same way in which the mathematical question

- (14) “How much is three times three plus two?”

receives different interpretations according to the way in which its constituent elements in the equation can be bracketed together:

- (14a) (i) $[3 \times 3] + 2 = 11$ or
(ii) $3 \times [3 + 2] = 15$

Equivalently, (13) is analysable in either of the two ways under 13a:

- (13a) (i) [Greek wine] [merchant]
(ii) [Greek] [wine merchant]

4.2.1 When Nouns or Noun-Phrases are conjoined or disjoined, ambiguity may occur:

- (15) (i) I wish you both happiness and prosperity. (two-ways ambiguous)
(ii) I wish you all happiness and prosperity. (three-ways ambiguous)

In the sentence

- (16) Edith and Chrys or Helen will help us move to our new house.

it is the possibility of having two different bracketings that causes ambiguity:

- (16a) (i) [Edith and Chrys] or [Helen]
(ii) [Edith] and [Chrys or Helen]

Note that, in addition to collocational, phonological features (e.g. stress, pause, intonation) will normally, though certainly not always, suffice to remove constructional ambiguity.

4.3. *Transformational* ambiguity. Sentences deriving from a number of underlying structures after the application of one or more (singular or generalised) transformation rules are potentially ambiguous; in such cases whether ambiguity will actually occur depends on the semantic properties of the lexical items in collocation. The sentence-structures in the following sections are all derived transformationally as indicated in each case and are thus potentially ambiguous.

4.3.1. *Nominalisation*

4.3.1.1. Superficial strings of the form *V-ing* + *N* (participial V-ing) are systematically ambiguous:

- (17) Hiding criminals will offend the law

can be understood as either that

- (18) (i) Criminals hide (themselves) and this fact will offend the law. or
(ii) People hide criminals and this fact will offend the law. or
(iii) Criminals hide others (e.g. other criminals) and this fact will offend the law.¹¹

4.3.2 Other related nominal transforms may be systematically ambiguous, as in

- (19) Avoid infection by *killing* germs.
People like *eating* apples.

where the difference in the ambiguities involved in the sentences demonstrated above is explained by the differently marked items “kill” (used both transitively and intransitively) and “eat” (used only transitively).

The notion of transitivity is also apparent in the Greek sentence

- (20) Ο Γιάννης *βάφει* τα παπούτσια του κάθε μέρα.

interpreted as either

- (20a) (i) “John *polishes* his shoes every day” or
(ii) “John *gets* his shoes *polished* every day”

depending on whether *βάφει* is seen transitively or causatively.

4.3.3. Notice also the systematic ambiguity exhibited by the superficial structure *the+V-ing+of+NP* (gerundivised V-ing):

- (21) The shooting of the colonels pleased the people.

which is paraphrasable as either

- (21a) (i) Someone shot the colonels and this pleased the people. or
(ii) The colonels shot someone and this pleased the people.

4.3.4. It should be noted at this point that gerundivisation of a verb is not the only nominalised element that may cause systematic ambiguity; This can be seen in:

- (22) (a) The foreman’s *suspension* was a great surprise at the factory.
(b) The secretary is the person to *consult*.

Disambiguating sentences containing the string *V-ing+N* can be done in any of the ways discussed in previous sections.

4.3.5. *Relativisation + Deletion*

When relativised clauses undergo a deletion transformation, whereby they are reduced to (relative) prepositional phrases, the result is systematic ambiguity,

¹¹ This is in addition to the lexical ambiguity brought about by the homonymous item “hide” meaning to “conceal” and to “beat”.

as the adjunct so derived may be attached to (i.e. bracketed with) more than one constituent in the sentence. In the normal structural representation of

(23) Jim waved at the girl in the bookshop.

we have no superficial way of knowing whether only Jim was in the bookshop when the waving was performed, or only the girl was, or whether they were both in the bookshop. Similarly with

- (24) (a) Anna kissed the young man in a hurry.
 (b) Oscar showed his guests the wine barrels in the basement.
 (c) The seniors were told to stop demonstrating on campus.¹²

4.3.5.1. Application of the combined two transformations may result in humour. The following dialogue depicts a scene in an episode from the BENNY HILL SHOW. Bashful Benny is inside his room, wearing his pyjamas and is about to go to bed; his man-craving fiancée knocks at the door:

- (25) Benny: Who is it?
 Fiancée: It's me, darling. Open the door.
 Benny: I can't open the door. I'm in my pyjamas.
 Fiancée: Why can't you open the door in your pyjamas?
 Benny: 'Cause I haven't got a door in my pyjamas!

Clearly, what causes the desired effect here is the ambiguity deriving from the double nature of the phrase 'in my pyjamas': in one case it derives from the clause '... while you are in your pyjamas', and in the other it functions as a regular prepositional phrase in the incompatible though perfectly grammatical frame of reference '... a door in my pyjamas'.

4.3.6. *Comparison+Deletion*

Application of the deletion transformation in comparisons (in the positive or the comparative degree) may render a sentence multiply ambiguous as is shown in

- (26) Jill loves Edith more than her husband.

which may receive the following interpretations

- (27) (i) Jill loves Edith more than she (Jill) loves her own husband.
 (ii) Jill loves Edith more than she (Jill) loves her (Edith's) husband.
 (iii) Jill loves Edith more than her (Jill's) husband loves her (Edith).
 (iv) Jill loves Edith more than her (Edith's) husband loves her (Edith).

depending on who loves whose husband or on whose husband loves whose wife in the second, *deleted* occurrence of 'love'!

¹² The example was taken from Jacobs and Rosenbaum (1968: 6). Note that the sentence receives six different interpretations.

The ambiguous sentences below receive similar analyses:

- (28) Ethel is less interested in the job than Bob.
- (29) I have met more intelligent students than Bill.
- (30) I like Virtue better than Faith.¹³

5. Overlapping types of ambiguity

Most often, ambiguity is a combined function of polysemous lexical items in potentially ambiguous (i.e. transformationally derived) structural frames.¹⁴¹³ Here is a pertinent example:

- (31) Smoking grass is sickening.

which is four-ways ambiguous, lexically (extended meaning of ‘grass’) and also transformationally

- (31a) (i) Grass (the low-growing, green plant) that gives out fumes is sickening.
- (ii) To smoke grass (the low-growing, green plant) is sickening.
- (iii) Marihuana that gives out fumes is sickening.
- (iv) To smoke marihuana is sickening.

5.1. In the sentence

- (32) I hate her singing.

singing can be either a lexical item (= song) or it can be transformationally derived (= the fact that she sings / the way she sings / while she sings); additional ambiguity is introduced by *her* functioning as direct object to *hate*: note that ‘I hate him singing’ is (normally) not ambiguous, and ‘I hate his singing’ is not ambiguous in the same way.

5.2. Ambiguity in the sentence

- (33) The storm blew down the chimney.

stems from the different bracketing that *down* may receive: either [blew down], a phrasal verb with a meaning distinct from that of its component parts; or [down

¹³ This sentence is at least four-ways ambiguous, owing to the possibility of Virtue and Faith being taken as abstract nouns and also as feminine names.

¹⁴ As has already been stated, such representations are ‘intermediate’ in that they are not ‘deep’ and they are not ‘surface’ either: they are derived *after* application of one or more singular or generalised transformations and *before* lexical insertions etc. rules apply to produce sentences. Notice, however, that grammatical transformations leave lexical content unaffected.

the chimney], a prepositional phrase transformationally derived from ‘downards in the direction of the chimney.’

5.3. *In the sentence*

- (34) The prisoners wanted more beautiful girls.

more can be bracketed with ‘beautiful’, in which case it functions as a comparative marker, or it can be strung together with ‘girls’, in which case it serves as a quantifier; in either case there will be both different distributional classification and different constituent structure.

5.4. *To come back to sentence (17) re-cited here as (35):*

- (35) Hiding criminals will offend the law.

In addition to the multiple ambiguity caused by the three interpretations of the transformationally derived nominal ‘hiding criminals’, there is also the lexical ambiguity of the amphisemous item ‘to hide’ meaning (i) to conceal, and (ii) to strike / beat with a hide (animal skin). Note that in the case under consideration the syntactic ambiguity will be resolved after infinitivisation but not after passivisation – as it is in numerous other cases;¹⁵ Thus, in the sentences below

- (35a) (i) To hide criminals will offend the law.
(ii) The law will be offended by hiding criminals.

(35a.i) is syntactically unambiguous whereas (35a.ii) is not.

5.5. *Finally, the sentence*

- (36) The lady kissed the young boy with passion.

is intended to demonstrate how ambiguity of the constructional and/or of the transformational type can co-exist in a string; specifically, the interpretations that follow illustrate the distinct ways in which the prepositional phrase *with passion* may be (i) transformationally derived (from ‘the lady had passion’), (ii) it may be bracketed together with ‘kissed’ as its complement (‘kissed with passion’), or (iii) it may serve as an Adverbial of Manner attached to the entire Verb-Phrase (‘kissed the young boy – with passion’).

¹⁵ Where applicable, the passive transformation is a good way of disambiguating sentences and sentence-parts, as is shown in the example below:

- (i) They can fish.
(ii) Fish is canned (by them).

However, as we have just seen, certain ambiguities survive passivisation.

6. Conclusion

This paper has tried to examine, in a selective manner, some instances of ambiguity in English as these are manifested (chiefly) at the syntactic level. Within general linguistic theory, the discussion of ambiguity (along with other related processes) is justified not so much on the grounds that it is of some major significance in itself, but because an explicit account of such phenomena has triggered off the extension of linguistic theories and the positing of grammars that claim to be more highly valued than those in existence till recently, grammars that are capable of handling such phenomena more satisfactorily. In particular, it has been shown that language structure cannot any longer be accounted for satisfactorily by enumerating the rules for a mere linear concatenation of linguistic elements, but that a variety of layers ('deep', 'intermediate', 'high/low', 'surface') must be given recognition in an explanatory theory of language.

In connection with language acquisition, it has been hinted (though not really elaborated) that for a native speaker (or for a proficient foreign learner) who is unaware of all the meanings of a potentially ambiguous form, this form is unambiguous. This fact has important behavioural and pedagogical repercussions.

As regards the phenomenon itself, the discussion finds justification to the extent to which it shows (i) that there is no regular one-to-one correspondence between sound and meaning in English, and (ii) that ambiguities are observed whenever two potential messages may fail to be distinguished *formally* on the surface.

Finally, the claim that ambiguity is a fortuitous and altogether unpredictable language phenomenon has been refuted here by showing that it is *systematic* whenever there is constructional homonymy.

SELECTED RELEVANT BIBLIOGRAPHY

- Atlas, Jay David (1989). *Philosophy without Ambiguity: A Logico-linguistic Essay*. Oxford : Clarendon Press.
- Bloomfield, Leonard (1933). *Language*. New York : Henry Holt and Company.
- Chomsky, Noam (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA : MIT Press.
- Chomsky, Noam (1974). Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. In: Steinberg and Jakobovitz (eds), 183-216.
- Chomsky, Noam (1976). *Reflections on Language*. London : Temple Smith.
- Crystal, David (1997). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 4th ed. Oxford : Blackwell.
- Efstathiadis, Stathis (1978). Instances of ambiguity. In: *The Faculty of Philosophy Yearbook*, vol. 17. Thessaloniki : Aristotle University Press, 91-111.

- Efstathiadis, Stathis (1984). A socio-cultural model of communication: parameters that define it. In: *Language Across Cultures* (L. Mac Mathuna, D. Singleton, eds). Dublin : Irish Association of Applied Linguistics, 93-100.
- Efstathiadis, Stathis and Anastasios Tsangalidis (eds) (2010). *Κοινό Ευρωπαϊκό Πλαίσιο Αναφοράς Εκμάθησης: Διδασκαλία, Αξιολόγηση*. Strasbourg : Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Gallant, Christine (1989). *Shelley's Ambivalence*. New York : St. Martin's Press.
- Grice, Herbert Paul (1974). Meaning. In: Steinberg and Jacobovitz (eds), 53-59.
- Hake, Richard R. (2008). Language ambiguities in education research. Submitted to: *Journal of Learning Sciences*.
- Hirst, Graeme (1987). *Semantic Interpretation and the Resolution of Ambiguity*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Jackson, Howard (2003). *Lexicography: An Introduction*. London : Routledge.
- Jacobs, Roderick A. and Peter S. Rosenbaum (1968). *English Transformational Grammar*. Waltham, MA : Blaisdell.
- Katz, Jerrold J. and Jerry A. Fodor (1964). The structure of a semantic theory. In: *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language* (J. A. Fodor, J. J. Katz, eds). Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 479-518.
- Katz, Jerrold J. and Paul M. Postal (1964). *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*. Cambridge, MA : MIT Press.
- Lyons, John (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. London/New York : Cambridge University Press.
- Lyons, John (1977). *Semantics*, 2 vols. London/New York : Cambridge University Press.
- Lyons, John (1981). *Language, Meaning and Context*. London : Fontana/Collins.
- Richards, Jack C., John Talbot Platt and Heidi Webber (1985). *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. London : Longman.
- Rimman, Shlomith (1977). *The Concept of Ambiguity: The Example of James*. Chicago : University of Chicago Press.
- Small, Steven L., Garrison Cottrell and Michael K. Tanenhaus (eds) (1988). *Lexical Ambiguity Resolution: Perspectives from Psycholinguistics, Neurolinguistics, and Artificial Intelligence*. San Mateo, CA : Morgan Kaufmann.
- Steinberg, Danny and Leon Jacobovitz (eds) (1974). *Semantics. An Interdisciplinary Reader*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Van Sterkenburg, Piet (2003). *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins.
- Wiggins, David (1974). On Sentence-sense, word-sense and difference of word-sense: Towards a philosophical theory of dictionaries. In: Steinberg and Jacobovitz (eds), 14-34.

Statis Efstatiadis

PONOVO O SINTAKSIČKOJ DVOSMISLENOSTI

Rezime

Ovaj rad se selektivno bavi nekim primerima dvosmislenosti u engleskom jeziku, uglavnom manifestovane na sintaksičkom nivou. U opštelingvističkoj teoriji, za razmatranje dvosmislenosti (zajedno sa drugim srodnim procesima) ima opravdanja ne toliko zahvaljujući nekom njenom većem samostalnom značaju, koliko zbog toga što je eksplicitni prikaz takvih pojava podstakao proširenje lingvističkih teorija i postuliranje gramatika vrednovanih više od onih koje su postojale doskora, gramatika sposobnih da se uspešnije poduhvate sa takvim fenomenima.

Posebno se pokazalo da se jezička struktura ne može više na zadovoljavajući način objašnjavati nabranjem pravila za puku linearnu konkatenaciju jezičkih elemenata, nego da se u jednoj eksplanatornoj teoriji jezika moraju prepoznati različiti slojevi ('dubinski', 'srednji', 'visoki/niski', 'površinski').

U vezi s usvajanjem jezika, nagovešteno je – doduše, bez potpunije elaboracije – stanovište po kome je za jednog izvornog govornika (ili za stranca koji je u visokom stepenu ovladao datim jezikom), koji nije svestan svih značenja nekog jezičkog oblika, taj oblik nedvosmislen. Ova činjenica odražava se u govornom ponašanju i ima važnih pedagoških posledica.

Što se tiče same pojave dvosmislenosti, naše razmatranje čini se opravdanim u meri u kojoj pokazuje (i) da u engleskom ne postoji redovna korespondencija između zvuka i značenja, i (ii) da do dvosmislenosti dolazi kad god se dve potencijalne poruke ne razlikuju *formalno* na površini.

Najzad, ovim se osporava tvrđenje da je dvosmislenost slučajna i u celosti nepredvidiva jezička pojava, time što se pokazuje da je ona *sistemske* prirode uvek kad postoji konstrukciona homonimija.

Ključne reči: adekvatnost, dubinska/površinska struktura, podležne predstave, dvosmislenost, fonološki, leksički, polisemija, homonimija, sintaksički, sistematičnost.

Stathis Efstathiadis, Professor Emeritus

Faculty of Philosophy, Aristotle University, Thessaloniki

e-mail: sefstat@enl.auth.gr

Snežana Gudurić

POUR UNE TYPOLOGIE REDÉFINIE DES PHONÈMES SERBES FONDÉE SUR LA NATURE ACOUSTIQUE DES SONS¹

Abrégé. Le texte porte sur la nature acoustique des unités phonématiques de la langue serbe. On peut constater que l'ensemble des unités acoustiques absolument distinctes dépasse largement le nombre de phonèmes figurant dans le système phonologique serbe. Les variantes longues ou brèves des voyelles se présentent sous des formes nettement différentes, avec des spectres tout à fait particuliers. En outre, la nature de certaines unités se montre double : suivant la prononciation, les spectres d'un même phonème peuvent présenter soit le bruit, soit les formants nets ou plus ou moins affaiblis. À l'aide de spectrogrammes nous montrons que seuls les tons (voyelles) peuvent porter des traits prosodiques tels que durée et ton. L'analyse montre l'apparition du son de type neutre (schwa) auprès des *r* dits vocaliques, l'omission totale des semi-formants dans la plupart des réalisations de /v/ et le bruit évident dans le spectre de /j/ initial.

Mots clés: phonétique, articulation, acoustique, typologie des sons, langue serbe.

Le but de cet article est de montrer la nature acoustique des 30 unités phonématiques qui composent le système phonologique de la langue serbe d'aujourd'hui, de les réunir dans des classes particulières selon leurs caractéristiques acoustiques distinctives, ainsi que de souligner certaines incertitudes qui apparaissent dans les classifications des phonèmes serbes faites jusqu'à maintenant.

Pour pouvoir faire une analyse générale du système phonologique de la langue serbe, il faut placer toutes les unités phonétiques dans un cadre (système) et démontrer la symétrie ou l'asymétrie qui apparaît lors de la formation de certains sous-ensembles. Par sous-ensemble d'unités phonétiques, nous comprenons les classes de sons formés à la base des paramètres articulatoires acoustiques fondamentaux auxquels appartient en premier lieu le mode de formation lié à la forme du conduit vocal par lequel passe l'air, tandis que le lieu de formation est dépendant, lui, de la forme de ce conduit.

¹ Le présent article est fait dans le cadre du projet numéro 178002 du Ministère de la Science et du développement technologique de Serbie *Les langues et les cultures dans le temps et dans l'espace*. [Rad je urađen u okviru projekta br. 178002 Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj Srbije Jezici i kulture u vremenu i prostoru.]

Au cours du passage de l'air, le conduit vocal peut prendre différentes formes : a) il peut être suffisamment large pour que l'air passe librement dans toute sa longueur (quelle que soit la forme spécifique de certaines de ses parties) alors que se forme une onde régulière – ton périodique; b) dans le conduit, on peut établir (et ensuite éliminer) un obstacle, l'air passe alors tout de même librement à travers les cavités soit nasales, soit buccale réalisant ainsi un ton étouffé accompagné d'un bruit qui est produit au moment de l'élimination de l'obstacle; c) si on place un obstacle dans le conduit vocal, on obtient une interruption complète du cours de l'air et si on élimine cet obstacle, on obtient un bruit explosif (de nature non stridente); d) un rétrécissement marqué du conduit vocal en certains endroits peut provoquer un tournoiement de l'air devant l'endroit de la constriction, l'air est alors frotté aux parois du conduit créant ainsi un bruit turbulent (substantiellement strident, sauf chez les fricatifs vélaux). On détermine l'endroit de la formation d'un son selon l'endroit où le conduit vocal est le plus étroit, c'est-à-dire l'endroit où on place l'obstacle.

Les paramètres ainsi établis permettent de conclure que le système vocal du langage humain comprendrait les classes de sons suivantes : 1. tons purs, 2. combinaisons ton + bruit et 3. bruits purs qu'on pourrait répartir en turbulents (vibrants, fricatifs et occlusifs (explosifs, de nature non stridente). Dans la chaîne du langage, se réalisent aussi des sons qu'on appelle transitoires ou « glides » et qui sont des articulations tout à fait particulières du domaine des relations combinatoires tonales. Dans la langue serbe, il n'existe qu'un exemple de cette sorte de son tandis que dans d'autres langues, il peut en apparaître plusieurs (par ex., en français où il y a en a trois et en anglais où on en trouve deux).

1. Sous-ensemble des unités tonales dans la langue serbe

Les tons apparaissent lorsque le signal sonore se forme dans le conduit vocal à partir du larynx; le conduit vocal stimule alors certaines régions de fréquence au sens de concentration d'énergie spectrale dans ces mêmes régions. Une telle concentration d'énergie spectrale représente les formants. Pratiquement, cela signifie que le cours de l'air (transfert) n'influe plus essentiellement sur l'image acoustique, c'est-à-dire que le type général du son reste inchangé bien qu'il puisse être faiblement modifié.²

À la base, toutes les unités tonales de la langue serbe peuvent être définies à l'aide de deux formants, F1 et F2, ce qui signifie que le troisième (F3), appelée

² Dans la mesure où ils sont articulés, les sons /a/ ou /u/ seront toujours reconnaissables même si après la réalisation des formants caractéristiques à ces sons le conduit vocal s'est modifié dans sa partie postérieure. Cela signifie que le locuteur peut parler aussi à travers des dents serrées, ou avec une plus forte ou plus faible labialisation, ce qui changera l'acoustique des sons prononcés mais n'aura pas d'incidence sur leur appartenance typologique de base.

le formant labial, n'est pas pertinent dans la formation des images acoustiques de base des voyelles serbes, mais il en est une composante prévisible. En effectuant une analyse acoustique des unités tonales, c'est-à-dire en mesurant la valeur des formants de certains phonèmes vocaux de la langue serbe dans différents environnements et dans différentes productions prosodiques, nous avons pu établir d'importantes différences dans les valeurs des deux formants de base (et du troisième, F3). En effectuant cette analyse acoustique des séries vocales nous sommes arrivée à des résultats qui se rapportent aux fréquences dans lesquelles apparaissent certains formants des unités tonales. Nous donnons ces résultats sur les figures qui suivent.³

Figure 1. La répartition des formants F1, F2 et F3 de [a] dans les réalisations prosodiques différentes

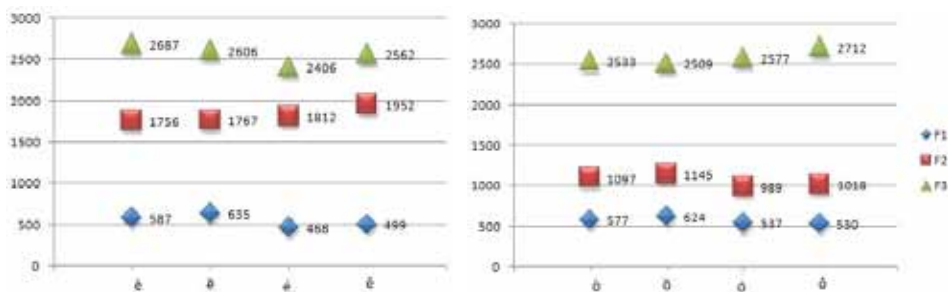

Figure 2. La répartition des formants des [e] et [o] dans les réalisations prosodiques différentes

³ P. Ivić et I. Lehisto ont fait une recherche systématique semblable avant nous, mais les résultats de nos analyses se différencient significativement quant à la question des valeurs exprimées en hertz, cependant, il est très indicatif que le rapport général, c'est-à-dire la distribution des formants des deux analyses apparaît comme constante. (Pour plus de détails, voir S. Gudurić, D. Petrović 2007)

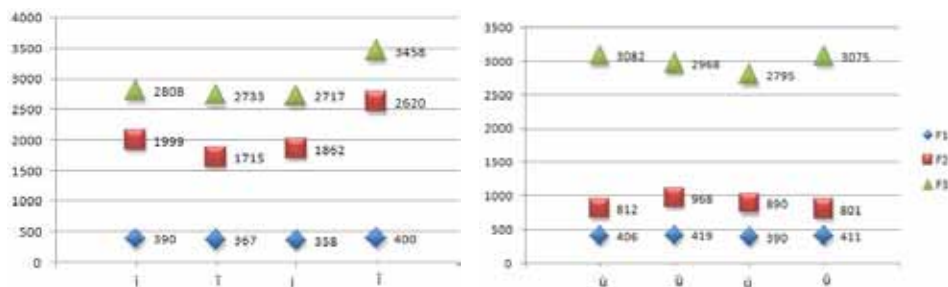

Figure 3. La répartition des formants des [i] et [u] dans les réalisations prosodiques différentes

Les diagrammes montrent qu'en fonction des traits prosodiques, les valeurs des formants varient, surtout dans les spectres des [e] et [o].

Les différences qu'on peut remarquer dans les valeurs de certains formants dans les corpus des équipes de recherche différents⁴ peuvent donner à penser, au premier abord, que l'analyse des données n'a pas été précise. Cependant, si on considère les images spectrales des sons sans que ne soient marquées les hauteurs en hertz, on peut voir que la distribution des formants pour la même espèce de son est presque identique: que le premier formant du phonème /i/ soit à 435 ou à 390 hertz est moins important, beaucoup plus important est le fait que la valeur du deuxième formant augmente ou décline par rapport à l'augmentation ou au déclin de F1.

Comme une différence de 50 hertz se perçoit déjà clairement dans les basses fréquences, la question est de savoir si on peut considérer comme identiques les sons pour lesquels F2 est de valeur approximative (différence de moins de 50 hertz dans les hauteurs allant jusqu'à 1 500, ou environ 100 hertz dans les hauteurs dépassant 1 500 hertz), et ceux pour lesquels la différence dans la hauteur F1 est de presque 100 hertz (comp. résultats pour /a/ ou pour /e/). De la même manière pour un certain nombre de réalisations on arrive à un changement de rapport entre F1 et F2 dans le sens que le déclin de F1 n'est pas automatiquement suivi d'un déclin proportionnel de F2, et inversement, l'augmentation F1 n'est pas suivie d'une augmentation proportionnelle F2.

D'après les résultats de la recherche, déjà dans la première phase, à partir de cinq phonèmes vocaliques de la langue serbe, on peut générer au moins dix unités tonales qui se différencieraient entre elles par les valeurs des F1 et F2 et ce, considérant que la différence la plus importante se remarque pour les voyelles

⁴ Par ex., pour la langue serbe Ilse Lehist et Pavle Ivić, et Snežana Gudurić et Dragoljub Petrović.

qu'on appelle de rang moyen /e/ et /o/, puis pour la voyelle /a/, tandis que la dérogation la moins importante se trouve chez les voyelles fermées /i/ et /u/.

Pratiquement, cela signifie qu'il existe une nette opposition dans l'aperture pour les unités phonologiques identiques: les variantes brèves montrent une tendance à une plus grande aperture et les variantes longues un moindre degré d'aperture.

Comme les oppositions phonologiques se forment à la base de caractéristiques inhérentes distinctives auxquelles appartient aussi le degré d'aperture, une question se pose: peut-on dire que la langue serbe possède, par exemple, un /e/ et un /o/ ouverts ou fermés où la longueur de ces voyelles pourrait être considérée comme une caractéristique redondante?

Une autre propriété essentielle caractérise le comportement des unités tonales dans un environnement spécifique – la possibilité de nasalisation. Lorsqu'une voyelle orale, surtout si elle est brève, se trouve en contact avec une consonne nasale, et particulièrement si cette consonne est suivie d'une fricative ou d'une occlusive vélaire, sa nature fondamentale sera significativement changée. Nous insistons sur la brièveté de la voyelle, étant donné que le prolongement de son articulation rendent perceptible sa première partie non-nasalisée. Cependant, la nasalisation étant un phénomène purement combinatoire, l'ajout de cinq unités tonales de plus représentant les variantes nasalisées de chaque phonème-ton ne peut être justifié que dans le cadre de la synthèse de la parole pour obtenir une meilleure qualité des chaînes sonores synthétisées.

Encore un son inconnu par le système phonologique serbe convenu apparaît régulièrement dans les chaînes sonores serbes, notamment dans celles où l'on trouve le /r/ soi-disant vocalique, mais aussi entre les consonnes dans certains groupes consonantiques surtout initiaux. Il s'agit de la voyelle centrale neutre, le *schwa*. Dans les chaînes sonores qui comprennent le /r/ vocalique, le porteur de la caractéristique prosodique (le ton et la longueur) est justement le *schwa* car les brèves séquences tonales qui apparaissent entre certains coups de la pointe de la langue sur les alvéoles lors de l'articulation du [r] n'ont pas la base matérielle suffisante pour porter les caractéristiques suprasegmentales. Alors, la longueur et le ton se superposent principalement sur l'élément tonal devant le premier coup mais aussi, d'une manière secondaire, sur celui qui le suit (fig.4),

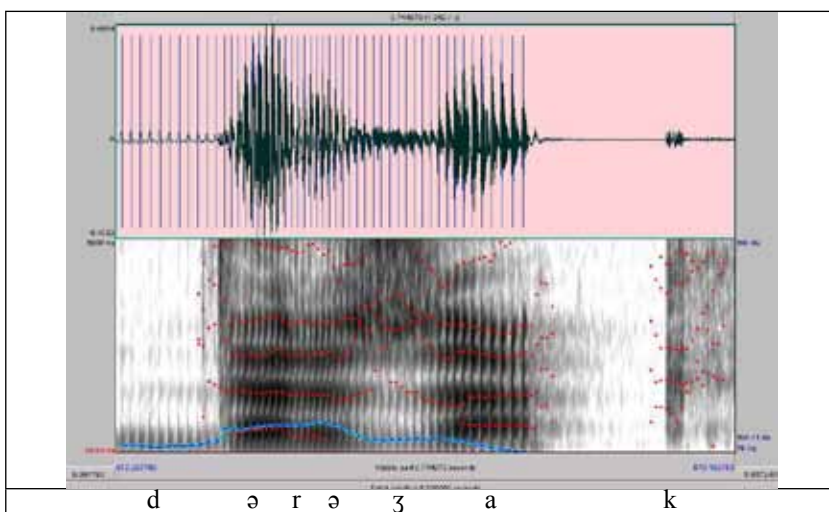

Fig.4. Spectrogramme du mot *držak*, voix d'homme

De la même façon, lors de l'articulation initiale d'une consonne occlusive derrière laquelle ne suit pas directement une unité tonale pure, apparaît très souvent un bref *schwa* qui surmonte les difficultés de la prononciation du groupe de sons initial dépourvu du ton périodique (Fig.5).

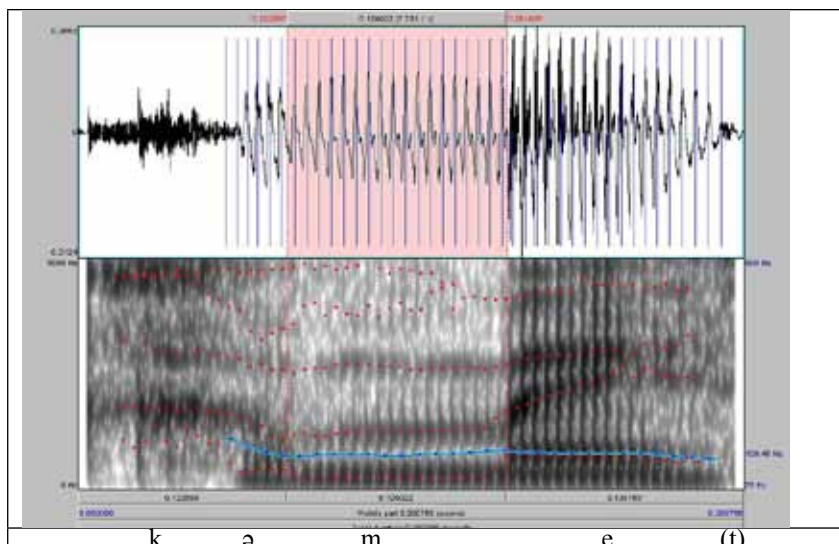

Fig.5. Image spectrale du mot *kmet*

Les valeurs des formants de l'élément tonal *schwa* se rapprochent des valeurs de la voyelle moyenne neutre [ə] : F1 500 hertz, F2 1500 et F3 2 500.

Le système ainsi établi compte dans la langue serbe, un total de 16 unités tonales clairement distinctes. D'un point de vue phonétique, il s'agit d'unités vocales particulières que certaines langues⁵ traitent de cette même manière. La différence est particulièrement importante pour les caractéristiques acoustiques du phonème /e/, où chaque /e/ long est tellement différent de chaque /e/ bref qu'on peut parler, d'un point de vue acoustique, de deux sons complètement distincts.

Cependant, comme la longueur du ton et le degré d'aperture sont en interdépendance directe, il est clair que seule l'une de ces deux caractéristiques est distinctive tandis que l'autre est redondante. Dans cette optique, le système large des unités tonales reconnu pourrait être réduit. De plus, la semi-voyelle *schwa* ne se trouve en opposition directe avec aucun des autres sons de la même classe (par ex., il est impossible de créer une opposition signifiante de type [pərst / parst / perst / porst / purst] ou [kəmet / kamet / kemet / komet / kumet]).

Le besoin d'une description détaillée des unités tonales de la langue a du sens dans deux cas: lors de la synthèse de la parole et lors de l'interprétation du comportement des sons dans la chaîne langagière. De ce second point de vue, indiquer les différentes réalisations du même phonème dans la langue maternelle peut être précieux pour la compréhension du fonctionnement et la maîtrise du phonétisme d'une langue étrangère.

2. Sous-ensemble des unités ton-bruit

Ce sous-ensemble est constitué des sons qui montrent aussi la présence de tons sur les images spectrales (formant tonal nasal inférieur clairement formé et formants affaiblis dans des fréquences supérieures, formants habituels ou combinaisons ton-bruit) et la présence de bruit (bruit nasal, barre de voisement). On compte ici les nasales [m], [n], [nj], [ŋ], la vibrante [r] et les orales latérales [l] et [ʎ]. Dans la phonétique traditionnelle, on les appelle sonnantes.

Sur leurs images spectrales, les *sonnantes nasales* montrent la présence d'un formant nasal de basse fréquence (entre 250 et 300 hertz) qui se réalise au

⁵ Par ex., dans le système vocalique de la langue française, il existe un /e/ et un /o/ fermés ou ouverts, un /a/ antérieur et postérieur où le /a/antérieur a un degré d'aperture inférieur à celui du /a/ postérieur.

⁶ Certains serbophones prononcent le mot français comète soit [kometa], qui est une prononciation standard, soit [komet], qui est une prononciation non-standard mais largement répandue dans la langue parlée. Même si l'on prononce [komet], les deux mots ne sont pas identiques étant donné que leurs caractéristiques suprasegmentales sont différentes : il existe des différences dans la prononciation du [e], notamment celles de durée et de ton, alors les deux mots se différencient non seulement dans une, mais dans deux unités.

cours du passage de l'air à travers les fosses nasales. Le libre passage de l'air conditionnera l'apparition d'un formant qui présentera des caractéristiques sur lesquelles agiront uniquement les vibrations produites dans le conduit nasal et dans le pharynx. Comme l'obstacle lors de l'articulation du son [m] ne se réalise que sur les lèvres (c'est-à-dire que le résonateur buccal est très étendu), ses formants seront plus visibles sur les spectrogrammes que les formants des autres sons nasaux dont l'articulation est liée au résonateur buccal diminué par la mise en place d'un obstacle sur les alvéoles ([n]) ou sur le palais dur ([ŋ]). À savoir, plus l'espace dans la cavité buccale est court, c'est-à-dire plus la partie du conduit vocal diminue devant l'obstacle, plus les images spectrales exprimeront des formants affaiblis. Un F1 très bas se réalise justement dans le résonateur buccal et sa fréquence est inversement proportionnelle à la dimension du résonateur : plus la cavité est grande, plus la fréquence du premier formant de la sonante nasale est basse et inversement, moins la cavité buccale est grande, plus la fréquence F1 augmente⁷. Ceci signifie pratiquement que F1 dans le son [m] est le plus bas de cette classe de sons car devant l'obstacle, le volume de la cavité buccale dans son articulation est le plus grand dans cette classe. Le changement de lieu de l'obstacle sur les alvéoles lors de l'articulation du son [n] conditionne la réduction de la partie postérieure de la cavité buccale et l'augmentation de la partie antérieure (c'est-à-dire l'espace derrière l'obstacle, vu de la perspective du mouvement de l'air), ce qui conduit à une augmentation de la valeur F1.

Comme l'espace dans la partie antérieure du résonateur buccal se réduit encore plus au moment de l'articulation de [ŋ], la valeur F1 augmentera encore plus pour ce son. C'est le son [ŋ] dont l'articulation est localisée dans la région du palais mou qui aura le plus haut F1 de cette catégorie.

Le deuxième formant des unités nasales ton-bruit se forme habituellement à la hauteur d'environ 2 500 hertz (ce qui, en fait, est la zone où apparaît F3 pour les voyelles). L'obstacle qui se réalise dans la cavité buccale ainsi que le libre passage de l'air à travers le nez provoquent un assourdissement dans certaines parties du spectre. Le premier assourdissement de cette sorte dans les régions anti-résonnantes apparaît chez toutes les sonantes nasales à une hauteur de 500 à 700 Hz. En principe, toute la zone située entre 500 et 2 000 Hz est assourdie, mais il existe ici aussi des différences selon la voyelle nasale, de sorte que l'assourdissement est le plus marqué pour [ŋ], puis pour [n] et ensuite pour [m] tandis qu'il est le moins marqué chez [m].

⁷ La fréquence F1 diminue aussi dans les voyelles nasales et c'est la conséquence de l'influence du résonateur nasal à travers lequel sort une partie de la masse d'air.

La *vibrante apico-alvéolaire*⁸ [r] doit sa sonorité aux brèves séquences tonales qui indiquent un passage libre de l'air à travers le conduit vocal entre deux coups de la pointe de la langue sur le maxillaire supérieur. Les séquences tonales réalisées de cette façon ne suffisent pas à ce que [r] prenne complètement le rôle d'élément tonal (vocal) dans la chaîne sonore en tant que summum de sonorité (noyau de syllabes) dans un environnement vocal concret, mais elles suffisent à lui assurer une résonance constante, si l'on considère qu'il y a toujours une séquence tonale dans la partie finale de [r] qui représente le passage vers le bruit suivant.

Dans notre corpus, le nombre de coups clairement différenciés de la pointe de la langue entre les régions palato-alvéolaire et alvéo-dentale (la localisation de ce son est tout de même le plus souvent alvéolaire) va de 1 à 3, où le dernier mouvement de la langue vers le haut ne se termine pas par un coup, c'est-à-dire par une interruption complète du courant de l'air, mais par une réduction du conduit vocal dans la partie alvéolaire.

Le son [r] peut se réaliser soit comme affaibli au maximum, soit comme un son tout à fait assourdi mais seulement en position finale dans la chaîne sonore. La perte de sonorité est manifeste sur l'image spectrale en tant qu'absence de barre de voisement dans la partie inférieure du spectre (fig. 4 et 6).

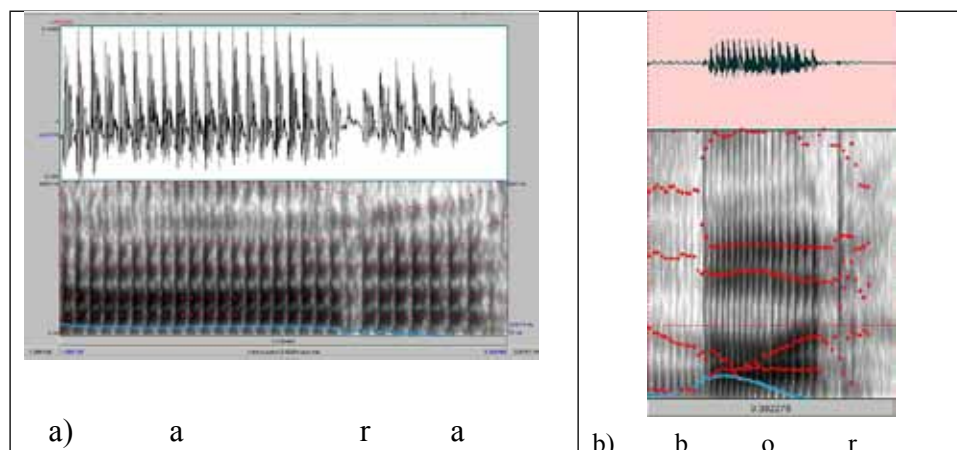

Fig.6. Affaiblissement du son /r/ dans le mot *muškarac* (a) et son assourdissement complet (b) dans le mot *bor*

⁸ Nous considérons l'articulation uvulaire [r] comme non standard en effet, en tant que telle elle fait l'objet d'une logopédie. Nous n'avons pas rencontré de telles réalisations dans notre corpus.

Bien qu'une telle réalisation acoustique décrive un son tout à fait différent, psychologiquement les locuteurs participant à une communication directe restituent le son [r].

Les *unités latérales ton-bruit* doivent leur sonorité au passage libre du courant de l'air à travers la cavité buccale des deux côtés de l'obstacle. Une articulation de son complète sous-entend l'élimination de l'obstacle localisé sur les alvéoles ou sur le palais dur. Dans la langue serbe [l] et [ʎ] appartiennent à ce groupe.

Si on compare les images spectrales de la latérale apico-alvéolaire et celle de la latérale palatale, on ne trouvera pas de grandes ressemblances. Le premier formant du son palatal décline et le deuxième augmente par rapport au son apico-alvéolaire chez lequel le premier formant est un peu plus élevé et le deuxième fortement plus bas par rapport à la variante palatale. L'image spectrale de la latérale [ʎ] rappelle tout à fait certaines des réalisations du son [j], alors que la segmentation et l'audition de sa partie stabilisée ne donneront pas l'impression acoustique d'un [ʎ] articulé. Pour que le son soit complètement et correctement perçu dans le fragment, il faut insérer les transitions qui font partie intégrale du spectre de ce son.

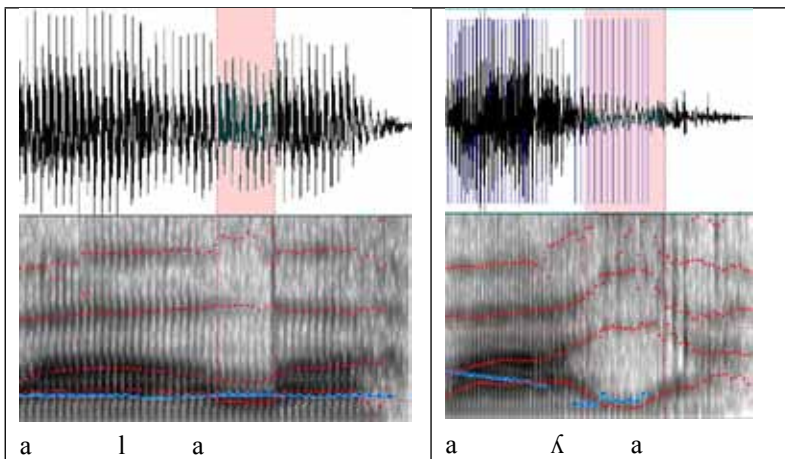

Fig. 7. Images spectrales des séquences [ala] et [a ʎa]

3. Sous-ensemble des bruits

On peut distribuer les bruits qui appartiennent à ce sous-ensemble en trois groupes: a) celui des occlusifs, b) celui des turbulents et c) celui des bruits combinés. Les membres de tous ces groupes se trouvent en rapport de symétrie presque parfait exprimé par des paires binaires qui sont au nombre de trois dans chaque groupe :

Le groupe des bruits occlusifs : [p] : [b], [t] : [d] et [k] : [g].

Le groupe des bruits turbulents: [f] : [v], [s] : [z] et [ʃ] : [ʒ] / + [h].

Le groupe des bruits combinés : [tʃ] : [dʒ], [tɕ] : [dʑ] et [ts] : [dz], où cette dernière unité n'apparaît dans les chaînes sonores que comme une variante combinatoire du son [ts] devant une consonne voisée.

Le seul qui apparaisse hors d'un tel système est le son [h], mais il faut mentionner que dans une grande partie de l'espace linguistique serbe, la langue d'aujourd'hui montre une tendance à ne pas le prononcer.

Sur les images spectrales, *le groupe des bruits occlusifs* se reconnaît toujours à deux éléments : présence d'une ligne d'explosion (pour les assourdis, sauf pour [p]) ou d'une barre de voisement (dans les unités voisées) et des transitions caractéristiques dans la partie initiale des unités tonales (voyelles) qui les entourent. La nature acoustique de ces sortes d'unités phonétiques est soumise à des modifications conformément à l'environnement direct dans le sens que la voyelle palatale qui suit provoquera une hausse de la ligne d'explosion dans le spectre de l'occlusive, tandis que la voyelle vélaire influera sur le déclin de cette ligne vers des fréquences plus basses. Cette modification, cependant, ne conduit pas à une différence assez grande dans l'image acoustique du son pour qu'on puisse parler d'unités particulières. Sur le plan de la perception, ce phénomène est connu sous le terme de palatalisation ou mouillure, c'est-à-dire en tant que vélarisation ou prononciation „dure” de la consonne. Lors de la synthèse du langage, les différences de prononciation des unités occlusives provoquées par la palatalisation ou la vélarisation n'influent pas de manière significative sur la qualité du langage synthétisé.

Le groupe des bruits turbulents est caractérisé par la présence d'un bruit ample de nature stridente (sauf chez [h]), sur l'image spectrale, bruit qui, dans la mesure où les cordes vocales participent à la réalisation du son, est accompagné d'une barre de voisement.

Aussi bien que les membres des groupes précédents, les bruits turbulents sont soumis à l'influence des sons voisins mais cette influence n'est pas exprimée dans une mesure si grande que le son modifié doive être traité comme une unité acoustique particulière. Ceci signifie pratiquement que dans la synthèse de la parole, il n'est pas nécessaire de distinguer certaines réalisations comme des unités acoustiques particulières pour obtenir une qualité satisfaisante de la chaîne sonore comme c'était le cas par exemple pour l'unité nasale vélaire [ŋ].

Nous expliquerons ici pourquoi nous avons reporté le son [v] de la classe des sonnantes à la classe des bruits turbulents. Ce son, en effet, peut apparaître dans une articulation double : en tant qu'unité bruit-ton dans la mesure où la constriction est plus faible permettant ainsi un passage de l'air plus libre et en

tant qu'unité de bruit turbulent dans la mesure où la constriction est si importante qu'elle provoque un tourbillon d'air qui produit un effet acoustique de frottement (friction) (Fig.8).

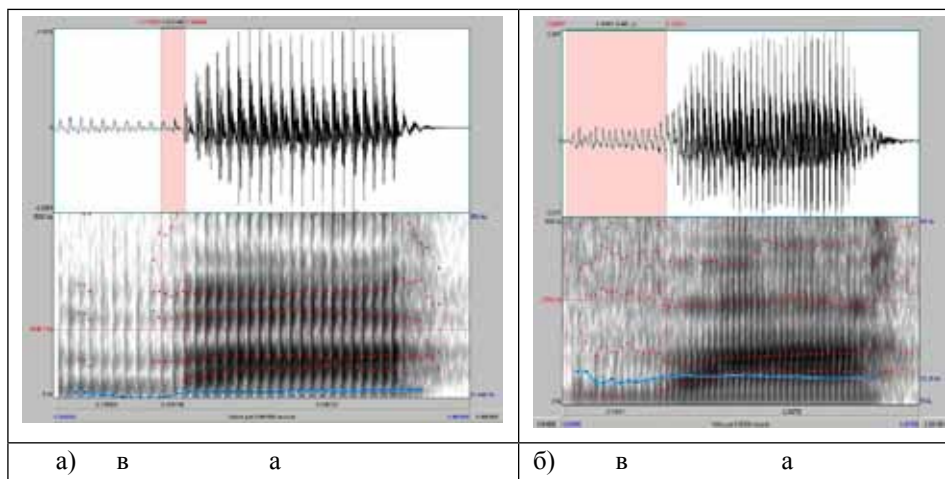

Fig.8. Les spectrogrammes de /v/ : a) en tant qu'un bruit-ton avec une faible constriction permettant un passage de l'air plus libre et b) en tant qu'un bruit turbulent

Dans notre corpus parmi les 12 personnes sondées, une seule a prononcé [v] avec une articulation nettement faible. Toutes les autres ont réalisé ce son comme un bruit turbulent.

Dans notre recherche, nous n'avons pas pu confirmer complètement non plus l'assertion qui veut que l'articulation du son [v] soit faible surtout devant les voyelles postérieures, donc qu'elle soit de nature nettement sonnante dans cette position.

L'argument selon lequel le son [v] perd ses traits de voisement devant un son non voisé s'est aussi montré inexact. Même chez les personnes sondées ayant une faible articulation, une absence de barre de voisement est sensible dans la partie finale de la réalisation de [v], ce qui signifie que les cordes vocales ont arrêté de vibrer même avant l'articulation du son non voisé suivant. De la même façon, dans les cas de type *svati*, *svedok*, *tvor* et autres où [v] semble neutre, deux mécanismes sont présents : si un son continu est devant [v], il doit durer assez longtemps pour être perçu comme non voisé. En effet, si nous enlevons la partie centrale du [s] continu de l'image spectrale de la chaîne sonore *tesno* (t. 5), nous obtiendrons la chaîne *tezno* sur le plan de la perception. Et [n] est hors de tout doute une sonnante car il a des formants dans son spectre. Cependant, dans le cas

où se trouve une occlusive non voisée devant [v], une voyelle prothétique apparaîtra entre deux sons et elle gardera l'assourdissement de l'occlusive.

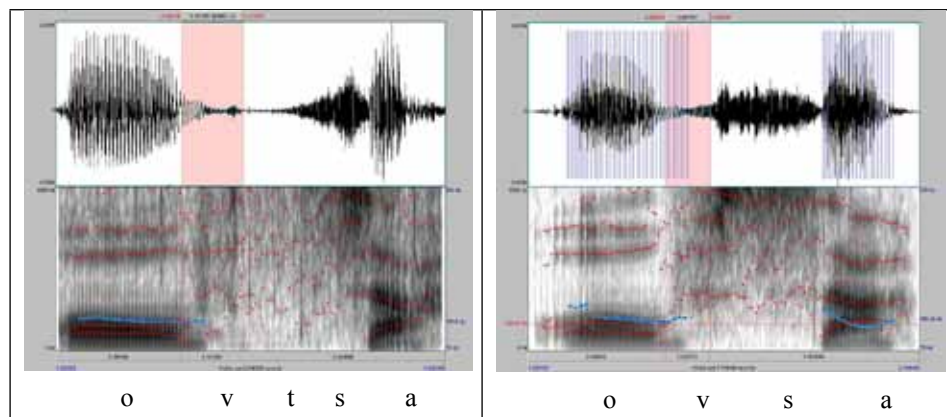

Fig.9. Les spectrogrammes montrant le dévoisement du son [v] en contact avec une consonne dévoisée.

Il appartient aux spécialistes de la langue serbe de décider laquelle de ces deux articulations doit être considérée comme standard, selon l'état de la langue. Une présentation des arguments historiques aide peut-être à la compréhension de certains phénomènes, mais donne très souvent une fausse idée de l'état actuel de la langue.

Comme il y a plusieurs travaux sur le statut de l'unité [h] dans la langue serbe contemporaine, nous ne nous attarderons pas ici sur la coïncidence de nos résultats avec ceux qui existent déjà. Lors de la synthèse de la langue standard, ce son est une unité non stridente nécessaire. Devant les consonnes voisées, [h] montre une tendance à disparaître (*ja bi(h) ga prepoznao*), bien qu'il puisse se confondre avec le son [ɣ] par exemple dans la séquence [vrybosna] dans les régions où il montre une stabilité dans la prononciation.

Au groupe des bruits combinés connus traditionnellement sous le nom de consonnes affriquées et qui apparaissent en serbe en paires binaires ([tʃ] : [dʒ] et [tɕ] : [dʑ] auxquelles s'ajoute le son [ts]), nous ajouterions le son [dz], membre voisé à [ts], qu'on rencontre dans la langue à la limite de deux mots (*otac ga je video*). Une équipe d'experts de la Faculté des sciences techniques de l'Université de Novi Sad travaille sur la synthèse de la langue serbe et elle n'a pas inclus ce son dans son registre des phonèmes (qui en compte 42 au total), considérant que la qualité de la parole synthétisée obtenue était tout à fait satisfaisante sans ce phonème⁹. Si on considère que [dz] apparaît seulement comme une variante

⁹ Plus détaillé dans les travaux appartenant au projet AlfaNum, voir Sečurjski (2000 et 2002).

combinatoire ou dans de rares mots et dialectes, nous sommes tout à fait d'avis qu'il n'y a pas de raison valable à son intégration dans le système phonologique de la langue serbe.

La nature acoustique de toutes les affriquées est la même – il s'agit de la combinaison de bruit non strident et strident (c'est-à-dire occlusif + fricatif). C'est la raison pour laquelle on les représente par deux lettres indiquant deux articulations dans la transcription phonétique internationale, ces deux lettres normalement, mais pas forcément, reliées par une ligature (dʒ).

4. *Sous-ensemble des sons transitoires*

Dans la langue serbe, il existe un son transitoire ou glide, c'est le [j]. Nous avons tiré ce son du groupe traditionnel des sonnantes pour deux raisons: sa nature acoustique et sa distribution. La nature acoustique de ce son est déterminée par sa distribution dans la langue. Comme [j] ne peut apparaître dans une chaîne sonore sans être combiné à un ton périodique, sa nature sera déterminée en rapport avec le ton qui le précède ou celui qui le suit. Autrement dit, [j] n'existe pas sans le ton, tandis que le ton ne comprend pas nécessairement la composante [j]. C'est justement la raison pour laquelle il est très difficile de segmenter cette unité acoustique sur l'image spectrale car elle apparaît, en fait, comme une transition d'où le terme *son transitoire* (Fig. 10 a).

Sa structure formantique est la plus proche du ton diffus [i] et comme il ne représente pas un sommet de sonorité dans son environnement, donc, ne fonctionne pas comme un noyau syllabique, certains auteurs lui donnent le nom de [i] consonantique bref.

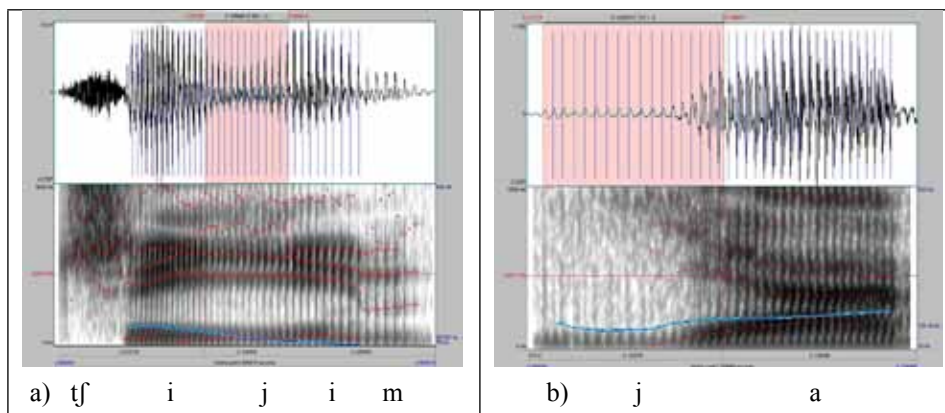

Fig. 10. Images spectrales des séquences [tʃijim] et [ja]

Par les caractéristiques qu'il exprime, le son transitoire [j] peut être rangé dans la catégorie des semi-voyelles (ou semi-consonnes) surtout si on tient compte du fait que dans certains parlers serbes il apparaît dans une jonction de diphtongues.

Si le [j] se trouve à l'initiale du mot, son articulation est essentiellement fricative, c'est-à-dire son spectrogramme ne contiendra plus de formants et sera défini par le bruit et la barre de voisement (Fig. 10 b).

Le classement de ce son dans la catégorie des sonnantes représente une simplification du système phonologique de la langue serbe et néglige sa nature fondamentale articulatoire et acoustique.

Les résultats des recherches empiriques sur la nature acoustique des sons auxquels nous sommes arrivés devraient servir de base pour déterminer clairement et plus exactement une classification des sons qui forment le système phonologique de la langue serbe, puis pour établir des normes de prononciation correcte et enfin pour aider à déterminer les caractéristiques distinctives inhérentes nécessaires à la description et à la classification des phonèmes serbes. Dans ce contexte, on pourrait faire une révision des propensions à classer toutes les unités tonales, sauf [a] dans les sons diffus alors qu'il est clair qu'il existe un système plus complexe comportant le /a/ comme unité neutre (formants au milieu du spectre) tandis que les [o] et [u] ayant les deux premiers formants dans des basses fréquences se trouve d'un côté, et les [e] et [i] ayant le premier formant dans les basses et le second dans les hautes fréquences, de l'autre côté. On pourrait donc parler de la compacité des [o] et [u] et de la diffusion des [e] et [i] quant à la position de F1 et F2 définissant la nature de base des unités tonales serbes (F1 décline, F1 augmente respectivement de [a] par [e] jusqu'à [i]¹⁰ chez les sons dits diffus et F1 décline, F2 décline de [a] par [o] jusqu'à [u] chez les sons dits compacts).

De la même manière, il faudrait faire une recherche plus étendue sur la nature des variantes longues et brèves des unités tonales serbes, c'est-à-dire variantes vocaliques fermées ou ouvertes, pour arriver à une conclusion qui déterminerait laquelle de ces deux caractéristiques est fondamentale et distinctive et laquelle est redondante.

Et enfin, il reste à étudier le statut de la diphtongue [je], c'est-à-dire la possibilité qu'il existe une triphongue [ije] dans certains parlers serbes occidentaux.

¹⁰ Comme il est ici question du système des sons de la langue serbe, nous avons négligé les voyelles antérieures arrondies chez lesquelles F1 augmente légèrement en rapport à la voyelle non arrondie du même système d'aperture et de l'endroit de la formation, tandis que F1 (et F3) déclinent par suite d'une augmentation du volume de la partie antérieure du résonateur buccal (les lèvres arrondies et légèrement avancées prolongent le résonateur buccal et réduisent la fréquence des voyelles).

BIBLIOGRAPHIE

- Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak (1991). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika. Nacrti za gramatiku*. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti/Nakladni zavod Globus.
- Gudurić, Snežana (2000). O francuskim nazalnim vokalima i nazalnim kombinatornim varijantama u srpskom. *Zbornik Filološkog fakulteta*, Priština (Vranje), 10: 47–59.
- Gudurić, Snežana (2004). *O prirodi glasova*. Beograd : Zavod za udžbenike.
- Gudurić, Snežana, Dragoljub Petrović (2007). Fonetske osnove fonološkog sistema savremenog srpskog jezika – osnovne postavke. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 36/1: 91–110.
- Ivić, Pavle, Ilse Lehiste (2002). *O srpskohrvatskim akcentima*. Celokupna dela Pavla Ivića, tom VII/1. Sremski Karlovci/Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Jovićić, Slobodan (1999). *Govorna komunikacija. Fiziologija, psihoakustika i percepcija*. Beograd : Nauka.
- Kostić, Đorđe, Mioljub Nestorović, Dušan Kalić (1963). *Akustička fonetika srpskohrvatskog jezika*. 1: Klasifikacija glasova. *Saopštenje* br. 11: 1–27; 2. Glasovno polje. *Saopštenje* br. 12: 1–28. Beograd : Institut za eksperimentalnu fonetiku i patologiju govora.
- Ladefoged, Peter, Ian Maddieson (1996). *The Sounds of the World's Languages*. Oxford/Cambridge, MA : Blackwell Publishing.
- Lehiste, Ilse, Pavle Ivić (1996). *Prozodija reči i rečenice u srpskohrvatskom jeziku*. Celokupna dela Pavla Ivića, tom VII/1. Sremski Karlovci/Novi Sad : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Miletić, Branko (1933). Izgovor srpskohrvatskih glasova. *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. 5.
- Petrović, Dragoljub (2000). O repertoaru IDO u fonološkom sistemu standardnog srpskog jezika. *Južnoslovenski filolog* LVI/3–4: 789–802.
- Petrović, Dragoljub, Snežana Gudurić (2010). *Fonologija srpskog jezika*. Beograd : Institut za srpski jezik SANU/Beogradska knjiga/Matica srpska.
- Sečujski, Milan, Vlado Delić (2000). *Snimanje govorne baze na srpskom jeziku namenjene sintezi govora na osnovu teksta*. Novi Sad : Fakultet tehničkih nauka.
- Sečujski, Milan, Radovan Obradović i dr. (2002). *AlfaNum sistem za sintezu govora na osnovu teksta na srpskom jeziku*. Novi Sad : Fakultet tehničkih nauka.

Snežana Gudurić

U PRILOG IZMENAMA U TIPOLOGIJI SRPSKIH FONEMA ZASNOVANIM NA
AKUSTIČKOJ PRIRODI GLASOVA

Rezime

U radu se predstavlja akustička priroda fonema srpskog jezika. Istraživanja pokazuju da skup potpuno različitih akustičkih jedinica znatno prevazilazi broj od 30 fonema koje čine fonološki sistem srpskog jezika. Vokali pod kratkim i dugim akcentom javljaju se kao sasvim osobene artikulaciono-akustičke realizacije, što se vidi i na njihovim spektralnim slikama. Pored toga, pojedini glasovi pokazuju dvostruku prirodu: u zavisnosti od konkretne realizacije, posebno u funkciji okruženja, jedna ista fonema može se javiti bilo kao šum, bilo kao kombinacija tona i šuma sa manje ili jače izraženim (polu)formantima. Na osnovu spektrograma pokazali smo da jedino čisti tonovi (vokali) mogu biti nosioci prozodijskih obeležja, tj. dužine i tona i da je to slučaj i kod tzv. vokalnog *r*. Analiza je pokazala pojavu glasa *šva* uz svako vokalno *r*, odsustvo (polu)formanata u najvećem broju realizacija glasa [v] i jasan šum u spektru inicijalnog [j].

Ključne reči: fonetika, artikulacija, akustika, tipologija glasova, srpski jezik.

Snežana Gudurić

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

e-mail: sguduric@neobee.net

Plemenka Vlahović

NAZIVI RAZDOBLJA NA FRANCUSKOM I SRPSKOM JEZIKU

Sažetak. U ovom prilogu se daje pregled tumačenja ispitivanih i po funkciji obeležavanja razdoblja reprezentativnih francuskih reči *temps*, *âge*, *époque*, *ère*, *siècle* i *période* i korespondentnih srpskih reči *vreme*, *doba*, *epoha*, *era*, *vek/stoleće* i *period* u deskriptivnim rečnicima francuskog i srpskohrvatskog odnosno srpskog jezika. Na osnovu rečničkih definicija i iz njih izdvojenih bitnih diferencijalnih sema ispituju se leksičko-semantički odnosi između francuskih i srpskih reči, posmatranih u sintagmatskim izrazima, u cilju utvrđivanja sličnosti i razlika između njihovih struktura i uspostavljanja njihove ekvivalencije.

Ključne reči: reč, sintagmatski izraz, kolokacija, leksičko-semantički odnos, sinonim, ekvivalent.

1. Uvod

Odabrane francuske i srpske reči kao osnovne leksičke jedinice objedinjene su u ovom razmatranju po funkciji označavanja dužeg vremenskog odseka, razdoblja, i po zajedničkom semantičkom sadržaju: kvantifikacija, merenje trajanja koje prelazi u dužinu trajanja odseka. Francuske i srpske reči u toj funkciji po pravilu nisu izolovane (što je poznata karakteristika reči), već združene s nekom odredbom u sintagmama, bivajući tako leksičko-semantičke strukture s većim izražajnim potencijalom, što doprinosi potpunijem sagledavanju njihovih međusobnih odnosa.

U odabiranju navedenih francuskih i srpskih reči uzet je u obzir i njihov dvojak odnos, po poreklu i tvorbenom statusu. Francuske reči *temps*, *âge*, *époque*, *ère*, *siècle* i *période* i srpske reči *epoha*, *era* i *period* nastale su od latinskih i grčkih osnova, a reči *vreme*, *vek*, *stoleće* i *doba* od slovenskih osnova. Za razliku od *époque*, *ère*, *doba* i *era*, koje su bez derivata, ostale francuske i srpske reči imaju derivirane prideve, od kojih se neki ovde ispituju.

Ispitivanje francuskih i srpskih leksema temelji se na rečničkim definicijama njihovog semantičkog sadržaja u datim kombinacijama sa drugim jedinicama u različitim sintagmatskim nizovima i njihovog kontekstualnog sinonimskog odnosa sa pojedinim leksemama.

Analizom sintagmatskih izraza iz rečnika i elektronskog korpusa francuskog i srpskog jezika upoređuju se značenja francuskih i korespondentnih srpskih leksema prema semama izdvojenim iz rečničkih definicija. Lekseme dvaju jezi-

ka razmatraju se u sintagmama sa varijabilnim determinativnim članom kojim se povećava opseg njihovog semantičkog sadržaja i, sledstveno tome, mogućnost diferenciranja značenjskih obeležja radi utvrđivanja njihovih unutarjezičkih i međujezičkih odnosa.

2. Definicije francuskih i srpskih reči

2.1. Reč *TEMPS* (lat. *tempus*) u rečnicima se definiše kao vreme neodređenog trajanja i kao kraći ili duži vremenski odsek. U DFC: 1. trajanje obeleženo uzastopnim sledom dana, noći, godišnjih doba, događaja. 2. ograničeno trajanje, posmatrano prema njegovom korišćenju. U DLF: A vreme u trajanju 1. globalno trajanje shvaćeno kao merljiva veličina. Uz izraz *unités de temps* upućuje se na dan, čas, minut, sekund, a uz izraz *division du temps*, na kalendar, hronologiju, godinu, mesec, sedmicu, vek. 2. ograničen deo globalnog trajanja, vremenski razmak. U DFC: 4. epoha data prema mestu koje zauzima u sledu događaja (često u mn.). U DLF: B vreme u sukcesiji 1. prepoznatljiva tačka u nekom sledu u odnosu na 'pre' i 'posle', uz upućivanje na *date, époque, moment: En ce temps-là. Depuis ce temps-là*. 2. (istorijski) samo upućivanje na *ère, époque, siècle*. U oba rečnika daju se izrazi *En temps de paix, de guerre. Le bon vieux temps*. U DFC: 5. period života naroda, pojedinca: *Du temps de ma jeunesse*. U DLF: 3. epoha (života), uz upućivanje na *âge: De mon temps*. U oba rečnika vreme se određuje kao sezona, uz iste izraze: *Le temps des moissons, des vendanges*.

Pridev *temporaire* određuje se gotovo isto u DFC i DLF: koji traje samo izvesno/ograničeno vreme, i uz iste sinonime: *momentané, provisoire*.

Pridev *temporel* definiše se na sledeći način: u DFC relig. koji prolazi sa vremenom (u opreci sa *éternel*); u DLF relig. koji je iz domena vremena, stvari koje prolaze (u opreci sa *éternel*).

U RMS-MH reč *VREME* se definiše kao: 1. trajanje radnje ili zbivanja. 2. ograničen deo trajanja a. *razdoblje, vek, epoha*. b. određeni trenutak. v. doba kad što dospeva ili kad čega ima; sezona. g. doba kad se što obavlja, vrši: ~ *setve, ~ žetve, ~ berbe*. 3. (obično mn.) prilike, život, uz navođenje izraza kao npr.: *sve u svoje* ~ sve u pravo doba, sve kad treba; *u duhu* ~, podudarno s današnjim pogledima, savremeno; *u naše vreme* kada smo bili mladi, kada smo mi igrali značajnu ulogu; *u prvo* ~ u početku; *u svoje* ~ a) u pravi čas, b) nekad, ranije.

Pridev *vremen* znači a. koji je samo za neko vreme, vremenit, privremen. b. postariji, vremešan.

Pridev *vremenit*: 1. privremen, koj traje u nekom razdoblju vremena. 2. a. koji je zašao u godine, vremešan, postar. b. star, oveštao.

Pridev *vremenski* označava: koji se odnosi na vreme.

2.2. Reč *ÂGE* (lat. *aetas*) prema definicijama u DFC i DLF znači: godine života, uzrast, starost. Određeno doba života: *le premier âge*, *l'âge tendre* ('detinjstvo'), *le bel âge* ('mladost'), *l'âge adulte*, doba punog razvoja, *l'âge mûr*, zrelost, *le troisième âge* ('treće doba' eufem.) starost. Dug istorijski period, epoha: *Moyen Âge*, *l'âge actuel*, *notre âge*. Veliko preistorijsko razdoblje: *l'âge de la pierre*, *l'âge du bronze*. Fig. *Âge d'or*, napredno, povoljno doba 'zlatno doba'.

U RMS-MH reč *DOBA* se definiše na sledeći način: 1. a. duži vremenski odsek; istorijsko razdoblje, period, era. b. u geol. i arheol. razdoblje u razvitku Zemljine kore; razdoblje u razvitku ljudske materijalne kulture, uz navođenje naziva pojedinih doba: arhajsko, ledeno, paleozojsko, karbonsko, kameno, paleolitsko, neolitsko, brončano/bronzano, železno doba. 2. a. kraći vremenski odsek; trenutak zbivanja; vreme u odnosu na tok dana i noći. b. vremenski odsek u odnosu na tok godine; tromesečni period (prema utvrđenoj podeli godine na četiri dela, uz atribut 'godišnji'). 3. godine života, uzrast, starost. Između ostalih, daju se izrazi *mirno* ~ vreme, period kad nema ratova; *zlatno* ~ najbolje, najuspešnije godine u razvitku čega; *zrelo* ~ godine života kada čovek najviše i najbolje stvara.

2.3. Reč *ÉPOQUE* (gr. *epokhê* 'zastoj') definiše se na sledeći način: u DFC: 1. određen istorijski trenutak, obeležen nekim važnim događajem, nekim prilikama: *L'époque de la Révolution française* (sin. *période*). 2. određeni trenutak života pojedinca ili društva, vremenskog toka. U DLF: 1. zast. stalna i određena tačka u vremenu, događaj kao polazište u posebnoj hronologiji, upućuje se na *ère* (1). 2. istorijski period određen nekim pojavama: *L'époque des grandes invasions*, upućuje se na *période*. *L'époque révolutionnaire*. U oba rečnika, rečju *époque* označava se doba godine obeleženo poljskim radovima: *L'époque des labours* (DFC), *l'époque des semailles, des vendanges* (DLF), sin. *saison*. Izraz *la Belle époque* označava doba prvih godina XX veka (DFC), – prve godine XX v., viđene kao doba lagodnog života (DFL). Prema oba rečnika, *faire époque* znači: biti od velikog značaja, ostaviti trajno sećanje (sin. *faire date*).

Prema definicijama u RMS-MH, reč *EPOHA* (grč.) označava: 1. vremenski period koji se od drugih odvaja svojim određenim karakteristikama. 2. deo godišnjeg perioda. Izraz *činiti* (praviti, značiti) *epohu* znači: imati veliki istorijski značaj; upadljivo se izdvajati iz niza događaja.

Prived *epohalan* znači: koji obeležava epohu; koji je od izuzetnog značaja.

2.4. Reč *ÈRE* (lat. *æra* 'broj, cifra') definiše se u DFC: 1. određena epoha počev od koje se broje godine u nekoj hronologiji. *L'an 1 de l'ère chrétienne correspond à l'année de la naissance du Christ*. U DLF: 1. polazna tačka neke posebne hronologije. – upućuje se na značenje *Époque* (1). 2. Obično dugotrajan vremenski odsek koji počinje određenog trenutka (*ère* 1). U oba rečnika 'era' se kvalifikuje kao epoha u kojoj počinje izvestan red stvari. DFC navodi izraz *une ère de*

prospérité, a DLF izraze *l'ère des croisades*, *l'ère de la liberté* uz upućivanje na *âge, époque, période*. Prema DFC era u geologiji je „svaki od velikih vremenskih razmaka u istoriji Zemlje”, a prema DLF „najveći razmak geoloških vremena”.

Reč *ERA* (lat.) se u RMS-MH definiše na sledeći način: 1. a. određeni duži vremenski period sa izrazitim karakteristikama, uz upoređenje sa epoha (1). b. kao vreme od kojeg počinje brojanje godina: *hrišćanska* ~, *muslimanska* ~, i sl. 2. geol. najveći vremenski razmak u istoriji Zemlje: *paleozojska* ~, *kenozojska* ~ i dr.

2.5. Reč *SIÈCLE* definiše se u DFC kao period od sto godina koje se broje počev od neke date ere, posebno od hrišćanske ere: *Le troisième siècle avant Jésus-Christ*. U DLF: period od sto godina čiji se početak (ili kraj) utvrđuje prema nekom arbitrarno određenom trenutku, posebno prema hrišćanskoj eri (I vek, godine 1. do 100.). Samo u DLF: period od oko sto godina shvaćen kao istorijska celina sa određenim obeležjima: *le Grand siècle*, francuski XVII vek (tj. za života Luja XIV); *le siècle des lumières*, XVIII v. Struktura *le siècle de*, prema DLF označava dosta dug period u istoriji jednog naroda, u kome dominira značajna ličnost: *Le siècle de Périclès*, a prema DFC, epohu proslavljenu delima neke značajne ličnosti, nekim velikim otkrićem: *Le siècle de Périclès, d'Auguste, de Louis XIV, Le siècle de l'atome*. Prema oba rečnika, *siècles* (pl.) znači veliko neodređeno vremensko razdoblje: *depuis des siècles*, ‘od davnina’.

Pridev *séculaire* (lat. *saecularis*, od *saeculum*) tumači se jednako u DFC i DLF: 1. koji se događa svake stote godine: *un jubilé séculaire*. 2. koji postoji, traje jedan ili više vekova: *un arbre séculaire*. Sin. *centenaire* ‘stogodišnji’.

Prema RMS-MH reč *VEK*, ijek. *vijek* označava: 1. a. život b. trajanje čega. 2. veliko vremensko razdoblje: *stari* ~, *srednji* ~, *novi* ~. 3. vremenski razmak od sto godina, stoleće. Izrazi: *otkako je sveta i veka*, *od vekova* oduvek.

Pridev *vekovni*, ijek. *vjekovni* po definiciji je: koji traje vekovima, stoletni, vrlo dug.

U RMS *STOLEĆE*, ijek. *stoljeće* određuje se kao vreme od sto godina, vek¹ (3).

Pridev *stoletan*, ijek. *stoljetan* znači: 1. kome je sto godina, stogodišnji, koji traje jedno stoleće, sto godina: *stoletni hrast*, *stoljetno plemstvo*, *stoljetne ikone*. 2. (odr.) koji je vezan za vremenski razmak od jednog stoleća; *stoletni jubilej*.

Pridev *sekularan* (lat.) u prvom značenju: koji traje stotinu godina, stogodišnji. ~ godina prva godina u stoleću, godina kojom počinje stoleće.

2.6. Reč *PÉRIODE* (lat. *periodus* < gr. *periodos* ‘okrug, opseg’) jednako se određuje u DFC i DLF: duži ili kraći vremenski odsek: *une période de deux ans*, *la période des vacances*; određeni vremenski razmak obeležen važnim događajima, nekom pojavom: *la période mérovingienne*, *la période révolutionnaire*, *la période électorale*, sin. *époque*.

Pridev *périodique* (lat. *periodicus*, iz grč.) prema definicijama u DFC i DLF znači: koji se pojavljuje u određenim vremenskim razmacima: *une publication périodique, la presse périodique*.

Reč *PERIOD* (grč.) definiše se u RMS po primarnom značenju: 1. razmak, odsek vremena, doba. 2. faza u razvitku.

Pridev *periodičan/periodički* znači: koji se pojavljuje ili ponavlja u određenim vremenskim razmacima, povremen: *~ spis, ~ kriza*.

3. Leksičko-semantički odnosi

3.1. *TEMPS – VREME*. Francuska reč *temps* i srpski prevodni ekvivalent *vreme* po definicijama označavaju 1. neodređeno globalno trajanje; 2. ograničeni deo globalnog trajanja, vremenski odsek, razdoblje.

Imenice *temps* i *vreme* sa pridevom, posesivom, demonstrativom ili imenicom čine sintagmatske izraze kojima se identifikuje ili karakteriše vremenski odsek: *temps universel, temps passé, au temps des rois, ancien, bon vieux temps, de mon temps, ces derniers temps, en ce temps-là, en temps de paix, en temps de guerre, le temps des moissons, des vendanges* (CEF); *za duže vreme, u poslednje vreme, za ratno vreme, za vreme rata, u ono vreme, za vreme studija, vreme prolazi* (EKSJ).

Lekseme *temps* i *vreme* u izrazima bez determinativa: *Le temps et l'espace, Vreme i prostor*; sa glagolom: *Le temps passe, Vreme prolazi* ili sa pridevom odgovarajućeg značenja: *temps universel* označavaju vreme kao univerzalni fenomen 'neodređeno globalno trajanje'.

U sintagmatskim izrazima sa determinativom lekseme *temps* i *vreme* označavaju vremenski odsek, razdoblje 'ograničeni deo globalnog trajanja', sa obeležjima prema značenju determinativa: *en ce temps-là* i *u ono vreme* 'određeni razmak, prošlost', *au temps des rois* i *u vreme kraljeva* 'istorijski karakter', *en temps de guerre* i *za vreme rata* 'negativni karakter', *de mon temps* i *u moje vreme* 'mladost, pozitivno sećanje', *le temps des moissons* i *vreme žetve* 'godišnje doba poljskih radova'. U izrazima *au temps des rois* i *u vreme kraljeva* mogući sinonim za *temps* je *époque*, a za *vreme*, *epoha* ili *doba* po značenju 'razdoblje obeleženo istorijskom pojavom'. U izrazima *le temps des moissons* i *vreme žetve* sinonimi za *temps* su *époque* i *saison*, a za *vreme*, *doba* i *sezona* po značenju 'poljski radovi'.

3.2. *ÂGE – DOBA*. Prema rečničkim definicijama, francuska reč *âge* i srpski prevodni ekvivalent *doba* označavaju duži vremenski odsek, istorijsko razdoblje i kraći vremenski odsek, godine života, uzrast, starost. Reč *doba* označava i vreme u odnosu na tok dana i vremenski odsek u odnosu na tok godine.

Sintagmatski izrazi sa imenicom *âge* ili *doba* i determinativnim članom označavaju različite aspekte vremenskog odseka: *Moyen Âge, l'Âge d'or, l'âge*

actuel, notre âge, l'âge tendre, à l'âge de l'adolescence, l'âge mûr (CEF); 'zlatno doba' Periklove Grčke, u doba Nemanjića, njegovo i naše doba, životno doba, u bilo koje doba dana, godišnje doba ili sezona (EKSJ).

Lekseme *âge* i *doba* u sintagmatskim izrazima *Moyen Âge* i 'zlatno doba' Periklove Grčke, u doba Nemanjića, koji označavaju duge vremenske odseke, istorijska razdoblja povezuje semantički sadržaj 'dugotrajnost', 'istorijski karakter', a u izrazima *l'âge tendre, à l'âge de l'adolescence, l'âge mûr* i *zrelo doba, životno doba*, semantički sadržaj 'identifikacija uzrasta', karakter perioda. Za razliku od lekseme *doba*, leksema *âge* ne označava određeno vreme dana niti vremenski odsek godine: *u bilo koje doba dana / à n'importe quel moment de la journée; godišnje doba / saison*.

3.3. *ÉPOQUE – EPOHA*. Francuska reč *époque* i srpski leksemski i prevodni ekvivalent *epoha* prema rečničkim definicijama znače: vremenski odsek obeležen važnom (istorijskom) pojavom, zbivanjima u životu društva i pojedinca.

U sintagmatskim izrazima imenice *époque* i *epoha* kombinuju se sa pridevom, posesivom, imenicom ili sintagmom u funkciji determinativnog člana: *époque contemporaine, l'époque révolutionnaire, l'époque des grandes invasions, l'époque des vendanges, à notre époque* (CEF); „Istoričar i savremena epoha”, istorijska epoha, epoha renesanse, epoha Obrenovića, epoha velikih ljudi, naša epoha (EKSJ).

Leksema *époque* u izrazima *l'époque révolutionnaire* i *l'époque des grandes invasions* i leksema *epoha* u prevedenim izrazima *revolucionarna epoha* i *epoha velikih najezdi* podudarne su po semi 'istorijski karakter', a u izrazima *époque contemporaine* i *savremena epoha*, po semi 'identifikacija u odnosu na sled pojava'. One su ekvivalentne i po označavanju dela godišnjeg perioda, ali su različitog valera i ne javljaju se nužno u istim kontekstima, u nekima se zamenjuju sinonimima: *époque* sinonimom *saison*, a *epoha* sinonimima *doba, vreme, sezona*. Tako npr.: *l'époque des vendanges – vreme/doba berbe grožđa; la saison des foins – vreme senokosa; sezona lova*.

Semantički sadržaj prideva *epohalan* 'koji obeležava epohu, koji je od izuzetnog značaja' može se – u nedostatku korespondentnog francuskog prideva – preneti perifrazom *faire époque* 'činiti epohu', 'biti od velikog značaja'.

3.4. *ÈRE I ERA*. Prema definicijama, francuska reč *ère* i srpski leksemski i prevodni ekvivalent *era* označavaju veliko vremensko razdoblje čiji je reper određeni značajan događaj od kojeg počinje brojanje godina i duži vremenski odsek obeležen karakterističnom pojavom.

Sintagmatski izrazi u kojima se imenice *ère* i *era* kombinuju s pridevom kao drugim članom obeležavaju određena vremenska razdoblja: *l'ère juive, l'ère romaine, l'ère chrétienne, l'ère musulmane* (DFV); *hrišćanska era, muslimanska era* (RMS-MH). Izrazi s pridevom, imenicom ili sintagmom označavaju vremen-

ski odsek koji počinje nekom važnom pojavom: *une ère de prospérité* (DFC), *l'ère des croisades*, *l'ère de la liberté* (DLF); *moderna tehnološka era*, *kosmička era* *čovečanstva*, *nova informatička era* (EKSJ).

Lekseme *ère* i *era*, koje obeležavaju razdoblje sa naznačenim početkom brojanja godina od nekog značajnog događaja po kojem dobijaju ime, kao u primerima *l'ère chrétienne* – *hrišćanska era* i *l'ère musulmane* – *muslimanska era*, povezuje semantički sadržaj ‘polazište’, ‘merenje’, ‘dugo trajanje’, ‘karakter’. Kolokacije istog tipa sa pridevima markerima drugih važnih događaja javljaju se i u sintagmama *l'ère juive* – *hebrejska/jevrejska era*, *l'ère romaine* – *rimska era* i sl. U označavanju dužeg vremenskog odseka karakterističnog po nekoj pojavi, kao u sintagmama *l'ère de la liberté* – *era slobode*, *moderna tehnološka era* – *l'ère technologique moderne*, obe lekseme pokazuju semantički sadržaj s komponentama ‘dugo trajanje’, ‘karakter’. U definicijama između *ère*, *era* (epoha / duži vremenski period sa karakterističnim novim pojavama) i *époque*, *epoha* (istorijski period obeležen važnim i karakterističnim događajima) uspostavlja se sinonimski odnos na osnovu sema ‘dugo trajanje’ i ‘(istorijski) karakter’: *une ère de prospérité*, *l'ère des croisades*.

3.5. *SIÈCLE* – *VEK/STOLEĆE*. Francuska reč *siècle* i srpski prevodni ekvivalenti *vek* i *stoleće* prema definicijama obeležavaju vremenski razmak od sto godina, a *siècle* i *vek*, i razmak od približno sto godina, razdoblje određenog (istorijskog) karaktera, i veliko vremensko razdoblje. U sintagmatskim izrazima kojima se dati vremenski odsek određuje i identifikuje po redosledu smenjivanja i karakteru, tri imenice za odredbeni član imaju pridev, redni broj, posesiv, imenicu ili sintagmu genitivnog odnosa: *les siècles passés*, *les siècles futurs*, *le premier siècle avant Jésus Christ*, *le siècle de Périclès*, *le Siècle de Louis XIV*, *le Grand Siècle*, *le dix-huitième siècle*, *le siècle des lumières*, *le Siècle d'or*, *depuis des siècles* (CEF); *pretprošli vek*, *prošlo stoleće*, *ново stoleće*, *4. vek pre nove ere*, *Periklov vek*, *bogat i sadržajan vek Jovana Dučića*, *osamnaesti vek*, *vek Prosvećenosti*, *dvadeseto stoleće*, *zlatni vek*, *naše stoleće*, *srednji vek*, *ljudski vek*, *životni i radni vek* (EKSJ).

Lekseme *siècle*, *vek* i *stoleće* ekvivalentne su po primarnom značenju ‘stogodišnje trajanje’: *le vingtième siècle*, *dvadeseti vek*, *dvadeseto stoleće*, a *siècle* i *vek*, i po sekundarnom značenju ‘približno stogodišnje trajanje’: *Le siècle de Périclès*, *Periklov vek*; dok leksema *stoleće* – semantički markiran izraz – nema to značenje. *Vek* označava i veliko vremensko razdoblje ‘viševekovno trajanje’ u nazivu *srednji vek*, u kojem mu je značenjski i prevodni ekvivalent leksema *âge*: *Moyen âge*. Za razliku od *siècle*, leksema *vek* se u nekim kontekstima, preko sema ‘živo’ i ‘ljudsko’, vezuje za pojam ‘čovek’. U sintagmatskim izrazima *ljudski vek* ‘razdoblje (retko, stogodišnje) ljudskog života’ i *životni i radni vek* ‘razdoblje života i delat-

nosti čoveka', na mestu upravnog člana leksemu *vek* ne može zameniti leksema *stoleće*, budući sama nespojiva sa pridevima *ljudski*, *životni* i *radni*.

Pridevu *séculaire* po značenju 'koji se događa svake stote godine' srpski ekvivalent je pridev *stoletan* ili *stogodišnji*: *un jubilé séculaire* – *stoletni jubilej*, a po značenju 'koji postoji, traje jedan ili više vekova' ekvivalent je *stoletni*: *un arbre séculaire* – *stoletno drvo* ili *vekovni*: *une coutume séculaire* – *vekovni običaj*.

3.6. *PÉRIODE* – *PERIOD*. Francuska reč *période* i srpski leksemski i prevodni ekvivalent *period* prema rečničkim definicijama označavaju vremenski odsek, a *période* označava i određeni vremenski razmak obeležen nekom pojavom.

U sintagmatskim izrazima imenice *période* i *period* javljaju se sa determinativnim članom – pridevom, imenicom ili sintagmom: *une période difficile*, *une période de dix ans*, *la période révolutionnaire*, *la période de scolarité*, *la période électorale*, *une période de sécheresse*, *la période de récession économique* (CEF) – *težak period*, *period od deset godina*, *revolucionarni period*, *period školovanja*, *izborni period*, *sušni period*, *period ekonomske recesije* (prevod).

Lekseme *période* i *period* sa determinativnim članom u sintagmatskim izrazima *une période de dix ans* i *period od deset godina* određuju vremenski odsek po dužini trajanja: u *une période difficile* i *težak period*, *la période de scolarité* i *period školovanja*, *la période électorale* i *izborni period*, *une période de sécheresse* i *sušni period*, kvalifikuju vremenski odsek neodređenog trajanja; u *la période révolutionnaire* i *revolucionarni period*, *une période de récession économique* i *period ekonomske recesije* karakterišu određeno razdoblje po nekoj važnoj pojavi. Sadržaj pojma ovih dveju leksema u datim kontekstima čine seme 'odsek vremena', 'trajanje', 'karakter određen pojavom'. Po značenjskom obeležju 'karakter određen pojavom' bliske su lekseme *période* i *époque* i *period* i *epoha*, te su one kao sinonimi zamenjive u datim kontekstima.

Pridev *periodičan/periodički* je leksemski, prevodni, a po definiciji i značenjski ekvivalent prideva *périodique*.

4. Zaključak

Kontrastivno ispitivanje francuskih i srpskih reči i njihove funkcije označavanja razdoblja u sintagmatskim izrazima, na osnovu rečničkih definicija njihovog semantičkog sadržaja, pokazalo je karakteristike njihovih leksičko-semantičkih struktura i unutarjezičkih i međujezičkih odnosa.

Reči *temps* i *vreme*, obično, bez determinativa odnose se na univerzalni fenomen 'neodređeno globalno trajanje', a sa varijabilnim determinativom u sintagmatskim izrazima označavaju razdoblje, 'ograničen deo globalnog trajanja' – kao i ostale ispitivane reči.

Sve reči u kombinaciji sa različitim determinativima označavaju duži ili kraći vremenski odsek i, često, njegove karakteristike prema značenju determinativa (*Le Siècle des lumières – vek prosvećenosti*).

Pored osnovnog značenja, francuske i srpske reči imaju više značenjskih obeležja, od kojih su se neka specijalizovala za pojedine odlike razdoblja (*âge, ère, siècle – doba, era, vek/stoleće*), i po kojima se reči razlikuju. Po nekim se, pak, obeležjima reči približavaju i postaju delimični sinonimi, zamenjivi samo u određenom kontekstu (*l'époque révolutionnaire/la période révolutionnaire – revolucionarna epoha/revolucionarni period*), kao što se iz rada vidi.

Dati parovi francuskih i srpskih reči ekvivalentni su po bitnim značenjskim obeležjima, a pojedini se u nekoj upotrebi razlikuju.

REČNICI I IZVORI

- DFC Dubois, Jean et al. (1966). *Dictionnaire du français contemporain*. Paris : Larousse.
- DLF Robert, Paul (1989). *Petit Robert I. Dictionnaire alphabétique et analytique de la langue française*. Paris : Le Robert.
- DFV Davau, Maurice, Marcel Cohen, Maurice Lallemant (1972). *Dictionnaire du français vivant*. Paris/Bruxelles/Montréal : Bordas.
- DSLFBailly, René (1971). *Dictionnaire des synonymes de la langue française*. Paris : Larousse.
- RMS-MH *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (1967) I-III. Novi Sad, Zagreb : Matica srpska, Matica hrvatska; RMS (1971-1973) IV-V Novi Sad : Matica srpska.
- CEF *Corpus électronique français* www.mediadico.com
- EKSJ *Elektronski korpus savremenog srpskog jezika*. www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/

LITERATURA

- Greimas, Algirdas Julien (1966). *Sémantique structurale*. Paris : Larousse.
- Lalević, Miodrag (1974). *Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika*. (fototipsko izdanje 2004). Beograd : Nolit.
- Mitterand, Henri (1963). *Les mots français*. Paris : PUF.
- Mounin, Georges (1963). *Les problèmes théoriques de la traduction*. Paris : Gallimard.
- Picoche, Jacqueline (1977). *Précis de lexicologie française*. Paris : Nathan.
- Ullmann, Stephen (1952). *Précis de sémantique française*. Berne : Francke.

Plemenka Vlahović

LES TERMES FRANÇAIS ET SERBES DÉSIGNANT UN ESPACE DE TEMPS

Résumé

Dans ce mémoire, sont examinés, en tant que marqueurs d'un espace de temps, les termes français *temps*, *âge*, *époque*, *ère*, *siècle* et *période* et les termes correspondants serbes *vreme*, *doba*, *epoha*, *era*, *vek/stoleće* et *period*. Les termes sont comparés selon leur contenu sémantique, défini dans les dictionnaires descriptifs du français et du serbocroate et manifesté en syntagmes tirés du corpus électronique des deux langues.

L'analyse contrastive des termes français et serbes associés à des déterminants variables a démontré des caractéristiques de leurs structures lexico-sémantiques et de leurs rapports intra – et interlinguistiques.

Les termes *temps* et *vreme*, d'habitude, sans déterminant concernent le phénomène universel 'durée globale indéterminée', et avec un déterminant, ils désignent un espace de temps 'partie limitée de cette durée globale' – comme les autres termes.

Tous les termes avec un déterminant variable marquent un espace de temps plus ou moins long, et souvent ses caractéristiques, selon le sens du déterminant (*Le Siècle des lumières* – *vek prosvećenosti*).

Outre leur sens propre, les termes français et serbes ont plusieurs traits sémantiques dont certains se sont spécialisés pour des qualités particulières d'un espace de temps (*âge*, *ère*, *siècle* – *doba*, *era*, *vek/stoleće*), et par lesquels les mots se distinguent. Par certains autres, cependant, les mots convergent et deviennent synonymes partiels, substituables uniquement dans un contexte déterminé (*l'époque révolutionnaire/la période révolutionnaire* – *revolucionarna epoha/revolucionarni period*).

Mots clés: mot, syntagme, collocation, rapport lexico-sémantique, synonyme, équivalent

Plemenka Vlahović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
e-mail: francuzi@ff.uns.ac.rs

Milorad Pupovac

IMENA I NJIHOVI SVJETOVI (mala rasprava o svijetu *poduzeća bez poduzetnika* i o svijetu *poduzetnika bez poduzeća*)

Sažetak. U zemljama u tranziciji kakva je Hrvatska došlo je u posljednjih dvadeset godina do promjena u sistemu imenovanja. Uočavaju se pet osnovnih pravaca promjena: od socijalističkog prema liberalnom sistemu imenovanja; od hrvatskog ili srpskog prema hrvatskom sistemu imenovanja; od multinacionalnog prema mononacionalnom sistemu imenovanja, od proizvodno-tvorničkog prema konzumerističko-informatičkom sistemu imenovanja; od suverenističkog prema evropeističkom sistemu imenovanja.

Karakteristike socijalističkog i liberalnog registra imenovanja institucija i poduzeća analizirane su na osnovi frekvencije pojavljivanja u određenoj kategoriji naziva, kao i na osnovi semantičko-pragmatičke uspješnosti i morfosintaksičke ispravnosti.

Ključne riječi: imenovanje, diskurs, tranzicija, socijalistički registar imenovanja, liberalni registar imenovanja, frekvencija pojavljivanja, semantičko-pragmatička uspješnost, morfosintaksička ispravnost.

1. Uvod

Političke promjene koje su obilježile kraj osamdesetih i početak devedesetih godina prošlog stoljeća u bivšim socijalističkim državama i danas, nakon više od dvije decenije, promatraju se i vrednuju pretežno iz političke perspektive.¹ Znanstvenih studija, barem na prostoru bivše Jugoslavije, koje bi osvijetljavale karakter, obim i posljedice tih promjena, još uvijek nema. Izuzmemo li tranziciološke studije koje zapravo unapređuju i legitimiraju **diskurs tranzicije**, druge i drugačije studije ili su rijetke ili ih još uvijek nema. Još uvijek čekamo na studije koje bi istražile i kritički vrednovalе ekonomske, socijalne, etičke i jezične posljedice ovih promjena. Vjerojatno će to čekanje potrajati do momenta dok se dogode

¹ Temu ovoga članka prvi sam put obradio 2003. godine, u obliku predavanja na Sveučilištu Pittsburgh, a potom sam sa svojim studentima na Odsjeku za lingvistiku u ljetnom semestru 2005. godine proveo prvu ozbiljniju analizu sistema imenovanja ustanova i poduzeća u Hrvatskoj do 1990. godine i nakon nje. U Zagrebu je imena ulica i trgova s aspekta rodne ravnopravnosti istraživala sociologinja Jasenka Kodrnja.

dvije stvari – dok ne oslabi znanstveni udio u legitimiziranju diskursa tranzicije i dok ne ojača udio znanosti u formiranju **govora referencije**.

To što se dogodilo drugim znanostima dogodilo se i znanosti o jeziku. I ona je u protekle dvije decenije mnogo više sudjelovala u legitimiziranju diskursa tranzicije nego li u formiranju govora referencije. U tom razdoblju znanost o jeziku mnogo je više pretvarala, tranzicirala teme nacionalnih jezika, jezičnih politika i jezične standardizacije u referentna mjesta diskursa tranzicije nego što je opisivala, objašnjavala ili komentirala referencijske karakteristike jezičnih promjena. Zato i danas imamo neku vrstu svijesti o tome što se dogodilo s jezikom kao formacijskim elementom diskursa tranzicije, ali ne i svijest o tome što se dogodilo s jezikom samim. Jedan od razloga zašto je to tako je i taj što je i znanost o jeziku obuzeo **entuzijazam božanskog stvaranja**, u kojem je ona sebe lišila obaveze da sumnja, a druge je lišila prava na sumnju, prava da pitaju ili da osporavaju. I premda je taj entuzijazam božanskog stvaranja uvelike splasnuo, znanost o jeziku još uvijek više živi u zadanim granicama diskursa tranzicije, nego li u živim, slobodnim tokovima jezika.

Takav jedan živ i veoma značajan tok jezičnih promjena dogodio se i događa se u sferi **imenovanja**. Uzroci tih promjena su različiti. Neki od njih su općetranzicijski, a neki su domicilno tranzicijski. Na prostoru bivše Jugoslavije, posebno na prostoru Hrvatske moguće je prepoznati sljedeće dominantne uzroke promjena u sferi imenovanja:

1. promjena socijalističkog (komunističkog) u liberalan sistem imenovanja;
2. promjena hrvatskog ili srpskog u hrvatski sistem imenovanja;
3. promjena multinacionalnog (polisuverenističkog) u mononacionalni (suverenistički) sistem imenovanja;
4. promjena proizvodno-tvorničkog u konzumerističko-informatički sistem imenovanja;
5. promjena od suverenističkog prema evropeističkom sistemu imenovanja.

Promjena socijalističkog (komunističkog) u liberalni (demokratski) sistem imenovanja odvijala se u sferi državnih institucija, političkih, ekonomskih i društvenih naziva. Tako su iz javne upotrebe nestale riječi kao što su *socijalizam*, *komunizam*, *društveno vlasništvo*, *samoupravljanje*, *radnička klasa*, *radni ljudi*, *udruženi rad*, *centar za obrazovanje* i njihove izvedenice. Tih nekoliko riječi i naziva samo su međaši u toponimiji² socijalističkog društvenog uređenja. S njihovim uklanjanjem nestala je cijela mreža, cijeli jedan ideološko-nominacijski sistem, a na njihovo mjesto postavljeni su novi međaši u novoj toponimiji liberal-

² Termin *toponimija* koristi se ovdje kao oznaka za mjesta u socijalnopolitičkom prostoru, a ne kao što je to uvriježeno u socijalnofizičkom prostoru.

nog društvenog uređenja: *parlamentarizam, višestranačje, izbori, tržište, nezavisni mediji, privatizacija, vladavina prava, ljudska prava, prava manjina*.

Promjena hrvatskog ili srpskog u hrvatski sistem imenovanja zahvatila je mnogo šira i raznolikija područja imenovanja te su se pretežno odnosila na leksičke dublete koje su označivane kao srbizmi. U tu su svrhu sastavljani razlikovni rječnici.³ Bolje reći, neka vrsta *index verborum prohibitorum*. Tako su kao srbizmi označene riječi svakodnevne i frekventne upotrebe kao što su: *hiljada, ličnost, glasati, aerodrom, izvještaj, oficir, ambasador, komisija, prisutan, učestvovati*, i brojne druge više ili manje frekventne riječi. Umjesto njih u upotrebi su ostale ili su u upotrebu⁴ uvedene *tisuća, osoba, glasovanje, zračna luka, izviješće, časnik, veleposlanik, povjerenstvo, nazočan, sudjelovati*.⁵

Promjena od polisuverenističkog (multinacionalnog) prema suverenističkom (mononacionalnom) sistemu imenovanja obuhvatila je promjene u nazivu državnih i javnih institucija, te trgova i ulica. U ovo područje spada i tzv. „hrvatsko izlaženje iz genitiva“⁶, a to znači da su državne institucije koje su nosile naziv *Sabor Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske, Narodna banka Hrvatske, Društvo književnika Hrvatske, Nogometni savez Hrvatske*, preimenovane u *Hrvatski Sabor, Hrvatska Vlada, Hrvatska narodna banka, Hrvatsko društvo književnika, Hrvatski nogometni savez*. Istovremeno su javne ustanove koje su nosile nazive *Željezničko-transportno poduzeće Hrvatske, Javno poduzeće za vode, Javno poduzeće za šume, Javno poduzeće za ceste, Radio Zagreb, Radio Split, Radio Osijek* preimenovane u *Hrvatske željeznice, Hrvatske vode, Hrvatske šume, Hrvatske ceste, Hrvatski radio, Hrvatski radio Split, Hrvatski radio Osijek*.⁷ U velikoj većini gradova i općina nazivi poput *Trg Republike, Trg slobode, Trg maršala Tita, Ulica Vuka Karadžića, Beogradska ulica, Sarajevska ulica, Ulica Zmaja Jove Jovanovića, Ulica Stojana Jankovića, Ulica Branka Radičevića*.

³ Npr. Brodnjak (1992), ali i brojne interne upute, posebno u nacionalnim medijskim kućama.

⁴ I za ovu riječ postoji nekoliko inačica stvorenih u potrazi za **autentičnijom hrvatskom riječju: uporabu, porabu**. Fenomen autentizacije jezika bilo u procesu standardizacije bilo u autorskim tekstovima u sociolingvistici je obično prekriven fenomenom ili bolje reći imenom *purizam*. Ne mislim da je to najsretnije rješenje zbog toga što purizam u prvom redu ide za tim da u većoj ili manjoj mjeri ukloni posljedice miješanja jezika, tj. da ukloni elemente „tuđeg jezika“ prisutne u „našem jeziku“. Autentizacija ili stvaranje autentičnog jezika u osnovi se sastoji u nastojanju da se progovori iz „duha nacije“, iz „duha jezika“ ili „iz prirode stvari“.

⁵ U većini slučajeva promjene nisu potpune, pa tako imamo *Europsku komisiju* i *povjerenicu za tržišno natjecanje Europske komisije* ili imamo to da se vjernici *križaju* na spomen Božjeg imena i da se njihovu djecu *krsti*.

⁶ Ovu formulaciju u nekoliko navrata se moglo pročitati ili čuti, pored ostalih, od lingvista Dalibora Brozovića.

⁷ U jeku preimenovanja ove vrste dovtljivci su dizajnirali i proizvodili limenke s oznakom *Hrvatski zrak*.

ća, Trg Nikole Tesle, Trg bratstva i jedinstva promijenjeni su u Trg bana Jelačića, Trg Franje Tuđmana, Trg Ante Starčevića, Ulica Mile Budaka, Ulica Brune Bušića, Ulica Ivana Lučića.

Promjena od suverenističkog prema polisuverenističkom (evropeističkom, potencijalno multinacionalnom) konceptu imenovanja zapravo je u svojoj početnoj fazi. Prvi rezultati tih promjena svejedno su vidljivi u različitim područjima stručnih govora ali i općeg javnog govora. Uvedeni su nazivi evropskih institucija kao što su *Europska unija*, *Europski parlament*, *europarlamentarci*, *Europska komisija*, *europski povjerenik*, *Ministarsko vijeće*, *Predsjedništvo*, nazivi različitih evropskih dokumenata kao što su *Sporazum iz Maastrichta*, *Shengenski sporazum*, *Lisabonski ugovor*, *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*, *direktiva*, *rezolucija*, *pristupni ugovor*, *ratifikacija*, te nazivi vezani uz proces *pregovora* i *pristupanja* kao što su *pravna stečevina* (*acquis communautaire*), *shengenski režim*, *pregovaračka poglavlja*, *mjerila* (*benchmarks*), *prijelazna razdoblja*, *tržišno natjecanje*, *javna nabava*, *kvote*, *zaštićeni ribolovni pojas*, *borba protiv korupcije*, *diskriminacija*, *manjinska prava*. Mnogi od tih naziva su adaptirani nazivi korišteni u engleskoj verziji **Eurospeak** ili prevedenice s istoga, a u hrvatski ulaze posredstvom dvaju paralelnih procesa: procesa evropeizacije (polisuverenizacije) i procesa bilingvizacije.⁸ Oba procesa utječu na to da se kod jednog broja govornika ti nazivi pojavljuju u bilingvalnim oblicima, što ovu vrstu promjene čini drugačijom od promjena 1., 2. i 3., a unekoliko sličnom s promjenom 4., s tim što nam se čini da je promjenu 4. bolje promatrati kao primjer **miješanja jezika**,⁹ kao posljedice bilingvalnog konteksta i bilingvalne interakcije negoli kao stanje ili proces bilingvizacije.

Tih pet promjena u sistemu imenovanja samo su dominantni i osnovni pravci zamašnih promjena kroz koje je ili prošao ili prolazi hrvatski jezik u posljednjih dvadesetak tranzicijskih godina. Iza nekih od ovih promjena stoje i razne granske promjene. Jedna od takvih stoji iza promjene od socijalističkog („komunističkog“) u liberalni („demokratski“) sistem imenovanja u području **naziva ustanova i poduzeća**¹⁰ (*tvrtki*, *kompanija*, *firmi*). I kao što je u Jugoslaviji

⁸ Proces bilingvizacije u Hrvatskoj jedan je od najznačajnijih sociolingvističkih pojava u posljednjih dvadesetak godina. Istina, on se odvija u sjeni proklamiranog procesa monolingvizacije i jezične purifikacije, ali zbog toga nije ništa značajniji od ovog prvog. Premda se bilingvizacija, posebno hrvatsko-engleska, može pratiti i golim okom, jer je toliko brza i rasprostranjena, sociolingvistički bi je trebalo istražiti s obzirom na dobnu, teritorijalnu i profesionalnu distribuciju, te naravno s obzirom na stupanj razvijenosti.

⁹ Zanimljivo je da u sociolingvistici na prostoru Jugoslavije nije bilo i nema značajnih problematiziranja fenomena miješanja jezika, premda je prostor Jugoslavije i prostor Balkana bio i još uvijek je prostor značajnog miješanja jezika.

¹⁰ Riječ *poduzeće* zanimljiva je sama po sebi jer više nije dio ni službenog ni kolokvijalnog sistema imenovanja, za razliku od riječi *poduzetnik* koja je i službeno i kolokvijalno veoma raširena riječ. Tako poduzetnici nemaju svoja poduzeća niti njima upravljaju, što bi sa stajališta lingvističke

nakon 2. svjetskog rata i nakon kratkotrajne tranzicije od „narodnooslobodilačkog rata“ prema „socijalističkoj revoluciji“ provedena radikalna promjena imena ustanova i poduzeća tako je to s istom mjerom učinjeno nakon pada berlinskog zida. Gotovo preko noći izmijenjena je realnost društvene toponimije, a ljudi su se u pravilu ponašali kao da jednu vrstu odjeće, „izlisanu i okraćalu“ zamjenjuju „novom i prikladnom“. A što se zapravo mijenjalo i što je zamijenjeno s čim, te koja je društvena i lingvistička relevantnost tih promjena pokušat ćemo pokazati na osnovi komparativne analize *registara/upisnika* ustanova i poduzeća iz onog i ovog vremena.

Već na prvi pogled i na njemu zasnovanoj usporedbi dvaju registara pokazuje se da između njih (ondašnjeg ćemo nazvati **socijalistički registar**, a sadašnjeg ćemo nazvati **liberalni registar**) postoji jasna razlika u pogledu **otvorenosti** i **zatvorenosti** kako procesa imenovanja tako i raspoloživog fonda imena. Socijalistički registar je zatvoren, dok je liberalni otvoren. Proces imenovanja u socijalističkom je registru zatvoren zbog toga što iza njega stoji država i njezini agensi, pa je imenovanje ili preimenovanje u njihovoj nadležnosti, dok je proces imenovanja u liberalnom registru otvoren zbog toga što iza njega stoji privatna inicijativa koju mogu poduzimati svi odrasli i poslovno sposobni državljani i zainteresirani nedržavljeni u skladu s propisima. Uostalom, tamo gdje se država pojavljuje kao imenovatelj i u liberalnom registru, taj podsistem imenovanja je zatvoren i ima specifične lingvističke karakteristike u kojima dominiraju opisni nazivi (npr. *Dom zdravlja Šestine, Gradska četvrt Podsljeme, Zagrebačke ceste, Gradski ured državne uprave*). Fond imena u socijalističkom registru zatvoren je zbog dominantne logike imenovanja koja je ideološko-politička, sastavljen je od imena koja imaju posebnu bilo ideološku bilo političku relevantnost, dok je fond imena liberalnog registra otvoren zbog toga što je u njegovu formiranju dominantna logika privatno-poduzetnička,¹¹ a ona se kreće od raspona osobnog imena

ekonomije i sa stajališta lingvističke (tržišne) logike bilo i očekivano i normalno, nego oni imaju *tvrtke* ili *kompanije* ili jednostavno *firme*. Gotovo na isti način na koji poduzeća nisu imala svoje poduzetnike nego *upravitelje, direktore* i *vlasnike*. Dakle, netko bi mogao, ne sasvim bez osnova, zaključiti kako sistem imenovanja ili logika imenovanja u ovom slučaju pokazuju kako su u ono vrijeme postojala *poduzeća* bez *poduzetnika*, a kako u ova vremena postoje *poduzetnici* bez *poduzeća*. Bilo kako bilo, ovo je zacijelo jedan od brojnih primjera koji pokazuju kako procesima analogije i na njoj zasnovane „proizvodne linije“ imenovanja ne upravlja jezik i njegova moguća logika u intuiciji govornika, već izvanjezični razlozi, tj. ideološko-politička vjerovanja i na njima oformljeni sistemi imenovanja.

¹¹ U Jugoslaviji u ranom razdoblju socijalizma, s mnogo izraženijom ulogom države i planskog koncepta privrede, koristio se izraz *stinosopstvenički*, koji je označavao malog privatnika, a vremenom je od poduzetničko-vlasničke oznake prerastao u moralno-političku oznaku za osobu koja nema razvijenu svijest o općem interesu i društvenom dobru.

vlasnika ili prezimena njegove obitelji do nekog drugog imena što ga na nekoj motivacijskoj osnovi imenovatelj može izabrati.

Već na drugi pogled i na njemu zasnovanoj usporedbi između jednog i drugog registra moguće je uočiti još jednu jasnu razliku u pogledu **simboliziranja** i **indiciranja**.¹² U socijalističkom registru najveći broj imena čine leksički, semantički pune riječi: *sloboda, budućnost, jedinstvo, napredak* ili *stočar, radnik, borac, rudar* ili *čelik, munja, duhan, katran* ili *sigurnost, pokućstvo, domaćinstvo, rasvjeta* ili *dom učenika, osnovna škola, veterinarska stanica, medicinski centar* ili *hrvatsko narodno kazalište, jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, centar za društvene djelatnosti omladine, centar za obrazovanje poljoprivrednih radnika*. U liberalnom registru najveći broj imena čine ili osobna imena ili kratice sastavljene od osobnih imena: *Antunović, Vinček, Pivac, Kerum* ili *Deny, Dragica, Dora*, ili *lura* (Luka Rajić), *niva* (od Nikica Valentić), ili *di&db, di&di* ili *di-da, vla-gor* ili *d.g.p.n, d.f.f.ž*. To znači da imena socijalističkog registra pretežno simboliziraju, dok imena liberalnog registra pretežno indiciraju.

2. Primjeri socijalističkog registra imenovanja

Premda je po svojim osnovnim karakteristikama socijalistički registar imenovanja ustanova i poduzeća zatvoren on je unutar sebe raznoliko kategoriziran. Za potrebu ove analize broj mogućih kategorija imenovanja ograničili smo na sedam, i to zbog toga što su ovih sedam kategorija reprezentativne kako u semantičkom tako i morfosintaktičkom u pogledu.

¹² Premda bi se moglo činiti kako bi ovdje odgovaralo razliku imenovati kao **ideologiziranost** i **ne-ideologiziranost**, to sam izbjegao zato što je dominantno indeksički sistem imenovanja u konačnici također moguće promatrati kao ideologiziran. Zato sam se radije odlučio za primjenu Peirceove terminologije u razlikovanju znakova na **simbole, indekse** i **ikone**.

Tablica 1 - Izbor iz upisnika naziva tvrtki u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj¹³

I M E N A						
<i>velika</i>	<i>mala</i>	<i>herojska</i>	<i>ekumenička</i> ¹⁴	<i>opisna</i> ¹⁵	<i>složenice</i>	<i>kratice</i>
Sloboda	Sigurnost	Rade Končar	Sava	Elektronski računski centar	Visokogradnja	Nama
Pobjeda	Urednost	Josip Kraš	Drava	Zagrebačka industrija svile	Industrogradnja	Vama
Budućnost	Domaćinstvo	Nada Dimić	Dunav	Institut za narodnu umjetnost	Jugoturbina	Vartekst
Napredak	Munja	Prvomajska	Korana	Malo kazalište Trešnjevka	Jugoplastika	Vupik
Progres	Beton	3. maj	Mrežnica	Boje i lakovi	Jugoton	Imes
Borba	Katran	25. maj	Mirna	Ljevaonica umjetnina	Agrokoka	Me-Ga
Razvitak	Čelik	Marko Šavrić	Cetina	Pamučna predionica	Elektromehanika	Ro-Ma
Jedinstvo	Stočar	Đuro Đaković	Sutla	Tehnička knjiga	Elektromonter	Ingra
Bratstvo	Krmiva	Marijan Badel	Mosor	Tvornica laboratorijskog stakla i opreme	Žitokombinat	ZET
Sloga	Obuća	August Cesarec	Dinara	Veterinarska stanica	Tehnocentar	INA
Jednakost	Pečat	Otokar Keršovani	Biokovo	Tekstilni školski centar	Krovorad	PPK
Polet	Ciglane	Marijan Čavić	Velebit	Zagrebačka banka	Rukotvorine	RIO

¹³ Upisnik Trgovačkog suda Socijalističke Republike Hrvatske, fotokopija registra.

¹⁴ Izraz **ekumenička imena** smatramo prikladnijim od izraza *topografska imena*, i to zbog činjenice što on sadrži, barthesovskim riječima kazano, drugostepenu značenjsku formaciju koja nije samo imenovanje mjesta već i imenovanje svijeta mojeg prostora, svijeta prostora moje nacije, svijeta prostora moje države.

¹⁵ U nekoj potpunijoj kategorizaciji ova bi kategorija svakako trebala imati i potkategoriju **proširena opisna imena**, koja su se pojavila u posljednoj fazi Kardeljeve dogradnje koncepta samoupravljanja u Jugoslaviji, u kojem se imenuje novi ideološko-organizacijski koncept različitih područja društvenog djelovanja kao što su ekonomija, obrazovanje i kultura. U tu svrhu nastaju imena kao što su *Složena organizacija udruženog rada (SOUR)* „Rade Končar“, *Osnovna organizacija udruženog rada (OUR)* „Rade Končar“ – *lokomotive*, *Centar za usmjereno obrazovanje (CUO)* „Marin Getaldić“, *Samoupravna interesna zajednica (SIZ) kulture*. O jednom aspektu ovog sistema imenovanja pisao sam u knjizi *Politička komunikacija: prolegomena teoriji političke komunikacije* (Pupovac 1990).

Mladost	Lovac	Ivo Lola Ribar	Kalnik	Privredna banka	Croatiatrans	AGM
Ponos	Tapetar	Boris Kidrič	Ivančica	Osnovna škola	Exportdrvo	VIS
Znanje	Grafičar	Andrija Žaja	Bilogora	Dječji vrtić	Ferimport	TEŽ
Rad	Metalac	Ivana Lavčević	Zagorje	Kulturni radnik	Foto export-Import	PTT
Ideje	Monter	Janko Gredelj	Lika		Elektro-kontakt	DTR
Vjesnik	Duhan		Kordun		Auto-Hrvatska	TOZ
Zvijezda	Kvalitet		Banija		Taxi-remont	UPIN
Zora	Ukus		Dalmacija		Zagrebteksstil	ŽTP
Nikola Tesla	Kristal		Slavonija		Hidroelektra	RIZ
Miroslav Krleža	Mehanika		Zagreb		Dalekovod	TVIK
Ruđer Bošković	Čistoća		Balkan		Kinematografi Birotehnika	TPK
	Rasvjeta				Drvoambalaža	MTČ
	Sirovina				Geotehnika	PP- Maksimir
	Rublje					PIK- Vrbovec
	Kemikalija					
	Furnir					

Navedeni primjeri socijalističkog registra imenovanja pokazuju više nje- govih karakteristika, a možemo ih sagledati prema **frekvenciji pojavljivanja, semantičko-pragmatičkoj uspješnosti i morfosintaktičkoj ispravnosti**.

Što se frekvencije pojavljivanja pojedinih imena tiče najčešće se pojav- ljuju opisna imena, potom složenice i herojska imena. Nakon njih dolaze mala, pa velika imena. Česta je kombinacija opisnih imena i herojskih imena: *Osnov- na škola „August Cesarec“* te, u znatno manjem broju, velikih i malih imena: *Tvornica rublja „Nada Dimić“, Brodogradilište „Viktor Lenac“*. Opisna imena također se pojavljuju u kombinaciji s ekumeničkim imenima kao što su *Tvornica ortopedskih pomagala „Banija“*. Ekumenička imena nerijetko se pojavljuju i u kraticama kao što su *RIZ (Radio industrija Zagreb)* ili *VIS (Varaždinska industri- ja svile)*. Mala imena u pojedinim kombinacijama s opisnim imenima poprimaju karakteristike bilo velikih bilo herojskih imena. Takav je slučaj *Rukometni klub „Metalac“* ili *Sindikalni dom „Grafičar“*. Premda po frekvenciji pojavljivanja rjeđa, velika imena i mala imena u sinergiji s herojskim imenima zapravo domi-

niraju ovim sistemom imenovanja. Ona nisu samo njegova *differentia specifica*¹⁶ već i *loci nominationis*. Stoga se može reći kako su velika, mala i herojska imena ona prema kojima prepoznavamo socijalistički registar imenovanja. Te tri kategorije imenovanja zbog toga što služe kao nominacijske dopune opisnim imenima povećavaju svoju učestalost i time stvaraju dojam mnogo veće raširenosti nego što je zapravo imaju.

Što se semantičko-pragmatičke uspješnosti tiče nju je moguće promatrati i ocjenjivati iz dvije perspektive – **referencijske** i **performativne**. Obje perspektive pokazuju **dosljednu strukturiranost** ovog sistema imenovanja. Tako su u funkciji povezivanja obrazovanja s pojedinačnim vrlinama i poželjnim društvenim vrijednostima škole najčešće bile imenovane herojskim imenima, a tvornice, s obzirom na emancipatorsko razumijevanje rada i društvene pravde, velikim imenima, te s obzirom na vrstu rada, vrstu materije koja se obrađuje, vrstu proizvoda koji se proizvodi, vrstu zanimanja koju netko može obavljati, malim imenima. Za razliku od njih ustanove su najčešće dobivale opisna imena, samostalna ili uz dodatak herojskih i ekumeničkih imena. Najveći stupanj referencijske uspješnosti postignut je kod malih i opisnih imena, te složenica i kratica koje se ionako mogu promatrati kao, a nerijetko i jesu, neka vrsta opisnih imena. Istina, vremenom, s proširenjem djelatnosti proizvodnih ili uslužnih poduzeća ta je uspješnost relativizirana, ali bazično očuvana. Najveći stupanj performativne uspješnosti postizavan je kod velikih, herojskih i ekumeničkih imena. Ukoliko performativna uspješnost nije bila praćena referencijskom uspješnošću i ukoliko se ona približavala banalnosti (npr. *Tvornica ženske odjeće „Naprijed“*) tada se pretvarala u svoju suprotnost – lošu, kompromitiranu upotrebu velikih imena.

Imena sadržana u ovom registru karakterizira visok stupanj morfosintaktičke ispravnosti. To naravno nije neobično, zbog toga što su korištena imena preuzimana iz općeg korpusa hrvatskog jezika o kojima su govornici posjedovali pouzdano znanje, te zbog toga što su davatelji imena slijedili jednostavnu i čvrsto strukturiranu morfosintaktičku logiku imenovanja. Samo na malom broju mjesta ta je logika narušena i kompromitirana, i to najčešće kod složenica kao što su *Drvoboja* i *Staklorad*. U drugim slučajevima, uključujući i kratice, poštovana su morfonološka i sintaktička pravila. Tako je za većinu kratica karakteristično da su bile napravljene tako da su imale svojstva leksičkih jedinica bilo u pisanom (*Nama, Ingra, Čateks*) ili izgovornom (*TOZ, INA, ŽeTePe, TePeKa*) obliku.

¹⁶ Komparativna studija religijskih, na primjer kršćanskih, registara imenovanja i socijalističkog registra imenovanja zacijelo bi pokazala značajnu komplementarnost ova dva sistema imenovanja. Velika imena pojavljuju se u oba sistema, kao što su s jedne strane *Istina, Spas, Vjera*, a s druge *Sloboda, Rad, Znanje*, te imena svetaca u religijskom i imena heroja u socijalističkom.

3. Liberalni registar imenovanja

Kao što smo rekli, liberalni je registar imenovanja otvoreniji u pogledu fonda imena i aktera imenovanja, i to se vidi kako na osnovi broja imena tako i načina na koji se do imena dolazi. Međutim, ta otvorenost u broju i načinu nije praćena većom unutrašnjom kategoriziranošću, većim brojem kategorija imena, nego nešto slobodnijim narušavanjem granica kategorija i njihovim miješanjem. Tako se miješaju mala imena i kratice, kao u *DM Vodopija* ili ekumenička imena i mala imena kao u *Dalmatia fishing*. U ovom registru nema ni velikih i herojskih imena. Kategorija velikih imena ne postoji i nije zamijenjena nekom drugom kategorijom imena, dok je kategorija herojskih imena zamijenjena kategorijom osobnih imena i prezimena. No, pogledajmo kakva su njihova frekvencija pojavljivanja, semantičko-pragmatička uspjehnost i morfosintaktička ispravnost.

Tablica 2 - Izbor iz upisnika Visokog trgovačkog suda Republike Hrvatske¹⁷

I M E N A						
<i>osobna imena i prezimena</i>	<i>mala</i>	<i>ekumenička</i>	<i>opisna</i>	<i>složenice</i>	<i>kratice</i>	
Davor	Dagnja	Dalmacija	Dječji vrtić „Maslačak“	Dalmacija-elektra	DMB	Dalma
Danica	Delfin	Dubrovnik	Dom zdravlja Duga Resa	Dalmacijabilje	DMD	Dalmar
Dalibor i Damir	Delicija	Dobra Voda	Dom za odrasle osobe Motovun	Damirgrad	DMM	Dal-Fin
Damjanić	Dobit	Dolina Neretve	Dalmatinski rudnici boksita	Damir-promet	DMN	DtpDagi
Drnasin i Drnasin	Dogovor	Donji Grad	Data elektronik	Damir-trans	DMP	Den-ing
Dora	Domar	Diklo	Dana link	Daly-Pereža	DMR	Den-prom
Dedić	Domena	Dinara	Dalmining invest trade	Dana-link	DMS	Den-sab
Dean	Detalj	Dnjepar	Dobar krov Auriga	Deki-promet	DMV	Davadi
Drago i Stipo	Depandansa	Drava	Dobre ideje	Domoinvest	DE-CE	Darkom
Drago & Christoph	Depozit	Dol	Dobri duh	Domogradnja	DE-DE	Daltours

¹⁷ Izbor je napravljen samo među imenima upisanim pod slovom D, i to zbog dva razloga: zbog velikog broja imena i zbog reprezentativnosti imena pod slovom D za cijeli registar.

JEZIK U UPOTREBI / LANGUAGE IN USE

Dani i Bobi	Dijamant	Dolomiti	Dobro voće svijeta	Domooprema	DO-MA-DE	Dalkoning
DM Vodopija	Difuzija	Dubci		Drvošped	DA-MA	Dana. V.G
Dekoni-Marić	Dignitas	Drvar		Drvo-promet	DM-INT	Danica-M
Dafina	Dimnjačar	Dolac		Drvo-boja	DA&MA	Danica KT
Dinko Beneta	Disk	Dobragošće		Drvoambalaža	D&D	DAGO Principium
	Dišpet	Desiničanka		Deltačelik	D/D	DE.NE.COM
	Dogma	Dražica		Delatamerkur	D/D13	D.G.P.N.
	Dohodak	Detroit		Drematrix	DAGO	DA.ZO.H
	Dovikivati	Dikovača		Drvometal	DAGOR	D.I.D.I.D.I.S
	Drama	Dalmatia Fischeing		Drani-comerc	DA-GO	D.A.B.E.E.L.T.O
	Drvenarija	Dakota Brač		Dom-dom	DA-GA MAR	D&B Adriatic See Company
	Dubina			Dolci-voće		
	Destiny					

Premda će za konačnu sliku biti potrebno provesti statističku obradu ukupnog registra, već na osnovi uvida u nazive pod imenom D vidljivo je da su najčešća imena ovoga registra iz kategorije opisnih imena, složenica i kratica. Opisna imena najbrojnija su u nazivima ustanova kao što su *Dječji vrtić ...*, *Dom umirovljenika ...*, *Državni ured ...*, dok su složenice i kratice najčešće u nazivima poduzeća. Kratice samostalno, u kombinaciji s ostalim kategorijama imena, posebno s osobnim imenima (*Danica KT*) i prezimenima (*DM Vodopija*), malim imenima (*DAGO Principium*) te opisnim imenima (*D&B Adriatic See Company*) vjerojatno predstavljaju najfrekventniji oblik imenovanja. Broj malih i ekumeničkih imena znatno je manji od imena u ostalim kategorijama. Doduše, ukoliko se ima u vidu pojavljivanje malih imena u složenicama (*ambalaža, promet, boja*) onda se broj malih imena povećava. Kod ekumeničkih imena važno je uočiti da se ona kreću u rasponu od lokalno-lokalno (*Dolac, Daksa, Diklo*) do globalno-lokalno (*Detroit, Dakar, Dolomiti*).

Jezična strukturiranost – semantičko-pragmatička ili morfonitaktička, svejedno – liberalnog registra razmjerno je labava i nekonzistentna. Tako postoje imena koja su rezultat **imenovateljeve invencije**, kao što su *Dobra ideja* i *Druga smjena*, ali i imena koja su rezultat **imenovateljeve oponašateljske rutine**, kao što su *D.G.P.N.* i *Doming*. Pri tome je naravno imenovateljeva oponašateljska rutina dominantnija od inventivnosti. To je zacijelo posljedica toga što je ime-

novanje stvar konkretnog, pojedinačnog imenovatelja, a ne sistemski, društveno ovlaštenog imenovatelja, te toga što su konkretni, pojedinačni imenovatelji u pravilu bili prepušteni sami sebi, svojim sposobnostima, svojem znanju i osjećaju za jezik. Za hrvatske prilike to je značajna činjenica, jer to nije slučaj s promjenama imena koje su se događale s promjenom hrvatsko-srpskog u hrvatski. U tom slučaju postojali su **ovlašteni imenovatelji**¹⁸ koji su to radili za cijelu jezičnu zajednicu. Iza tih ovlaštenih imenovatelja stajala je država i različitim sredstvima njihova imena pretvarala u općenacionalna. Zato njihov registar i nije liberalan već nacionalan ili nacionalno direktivan.¹⁹ U slučaju imenovatelja poduzeća (tvrtki, kompanija, firmi) to nije tako. Oni državu imaju ispred sebe, i to u formi obaveze da njezin registar dodijeli ime svojem poduzeću i u obliku svijesti da imena iz bivše države/sistema nisu poželjna.

Dobar dio semantičko-pragmatičkih karakteristika SLI proizlazi iz činjenice da ona pretežno indiciraju. Na osnovi njih se najčešće ne može prepoznati kojom se djelatnošću bave s pomoću njih imenovana poduzeća. Premda je većina poduzeća registrirana za djelatnosti trgovine, turizma, građevine i usluga, iz njihovih imena to nije moguće zaključiti. Ovih nekoliko primjera to pokazuje: *Dišpet, društvo s ograničenom odgovornošću za ugostiteljstvo (d.o.o.), putničke agencije i turizam; Dom-Dom, d.o.o. za građenje i rušenje; Dalma Brzet, d.o.o. za trgovinu; Da-Ga Mar, d.o.o. za trgovinu i proizvodnju tekstila; Dal-Fog, d.o.o. za gradnju, trgovinu, usluge, ugostiteljstvo i turizam; D.J.D.D, d.o.o. za savjetovanje i trgovinu; Drid-Velo, d.o.o. za komunalne djelatnosti*. Zbog toga se može reći da ta imena zapravo nemaju potpunu funkciju imenovanja. Ona, dobar dio njih, zapravo nisu tu da bi označila bilo doslovno ili preneseno, djelatnost kojom se poduzeća bave već zato da bi se na osnovi njih postiglo dvije stvari: razlika u odnosu prema drugim imenima i registracija pri nadležnom trgovačkom sudu. Kako ni postizanje razlike ni dobivanje registracije nemaju referencijsku funkciju, u njihovu slučaju teško je govoriti o referencijskoj uspješnosti. Ona su češće **imena razlike i registracije** nego li imena referencije. Ona indiciraju razliku u imenu i dobivenu registraciju. Naravno, ona s vremenom mogu početi indicirati, kao što *Kerum* i *Pevec* indiciraju trgovačke lance, ali to je slučaj s nevelikim brojem imena ovoga registra. Dobar broj njih razlikovan je ili minimalno (*DMP, DMR, DMS*) ili su razlike utopljene u obrascu imenovanja kao što je to slučaj s *Delta, Delta Čelik, Delta Data, Delta Gradnja, Delta Grupa, Delta Herceg, Delta In, Delta M, Delta Povrće, Delta Plus Croatia, Delta Stan* itd.²⁰ Zbog toga je upit-

¹⁸ Taj termin nastaje u analogiji s Bourdieuovim terminom *porte-parole* ili **ovlašten govornik**.

¹⁹ Riječ direktivan koristim u smislu razlikovanja između liberalnog i direktivnog tipa jezične politike kako ga navodi Škiljan (1988).

²⁰ Vrsta imenovanja s imenskim prefiksom i dodatkom vrlo je raširena u tom sistemu imenovanja.

na i njihova komunikacijska funkcija. Neka od njih poput *DMM* ili *D.I.D.I.D.I.S* ili *D.G.P.N.* teško da je mogu i imati. Bez komunikacijske funkcije u ovoj vrsti imenovanja teško je govoriti o performativnoj uspješnosti. Uostalom, mnoga od tih imena, kao što ne imenuju ono što indiciraju, tako i ne komuniciraju prema nekom drugom ono što je imenovatelj njima htio indicirati. Zato se može reći da se njihova semantičko-pragmatička obilježja kreću u rasponu između razlike od imena drugih poduzeća do upisanosti u registar ovlaštenih imena. S time za mnoge od njih počinje i završava njihova funkcija imenovanja i njihovo mjesto u liberalnom registru.

Morfosintaktička ispravnost tih imena ozbiljno je pitanje. Brojne kratice sastavljene su bez obzira na njihovu pogodnost bilo za čitanje bilo za izgovaranje, poput *D.J.D.D. (dejedede)* ili *D.G.P.N. (degepeen)*, *DI.MAR.SA (dimarsa)*. Mnoge su složenice slagane ne samo bez osjećaja za jezik već i u neobičnim jezičnim kombinacijama poput *Dom-Mercatus*, *Dom-Artis Doming*, *Drani-Comerc*, *Doming Projekt*. Neke od njih složene su s razmakom, neke s crticom, a neke s točkom, a bez morfonološke povezanosti poput *Dom-Vod*, *DP-Dig*, *DP.Aqua*, *Dom Invest*. Značajan broj imena koja nalazimo među opisnim imenima kao što su *Delta Sigma*, *Delta System Air*, *Delta Stil*, *Dalmining Invest Trade* zapravo su parataktička imena. Teškoće s morfosintaktičkom ispravnošću uglavnom se pojavljuju u kategorijama složenica i kratica, te djelomično opisnih imena. Kod ostalih kategorija, ukoliko se ne pojavljuju u kombinaciji s prethodne tri, tih teškoća nema. Suditi o tim teškoćama samo iz preskriptivističke perspektive bilo bi pogrešno, jer bi se tada izgubilo iz vida ono što ima iznimnu lingvističku i sociolingvističku relevantnost u ovom **naporu imenovanja**. Prvo, primjer s *Delta* i njezinim brojnim izvedenicama pokazuje svojevrsnu **ekonomiju proizvodnje imena** u kojoj imenovatelji ostaju svojevrsni zarobljenici te ekonomije, jer su uhvaćeni u mrežu proizvodne analogije i iscrpljivanja proizvodnih mogućnosti.²¹

Tako se u ulozu imenskog prefiksa pojavljuju različita imena, kao što su *Dental*, *Drvo*, *Derma*, *Digital*, *Dom*, *Domus*, *Dva*.

²¹ Ekonomija proizvodnje i njezine posljedice u ovom sistemu imenovanja suprotne su onome što se može primijetiti u drugom sistemu imenovanja, onom u kojem se prelazilo iz „hrvatsko-srpskog“ u „hrvatski“. U tom sistemu imenovanja naime, logika **proizvodnje imena razlike** imala je za posljedicu posve suprotne jezične posljedice – izvan jezika, *in vitro* proizvedene su riječi i uvedene u jezik tako da se od njih dalje nisu mogle proizvoditi druge vrste riječi. Na primjer, *izviješće* o kojem se ne može *izvješćivati*, a još je teže naći *izvješćivača* ili *posipavanje* koje bi trebalo biti ponavljanje radnje *posipanja*, a zapravo se radnja „posipanja“ ceste solju ili pijeskom ne obavlja ništa drukčije od radnje „čišćenja“. A *posipanje* zacijelo ni tvorbeno ni semantički ne može biti analogno *zatr-pavanju* ili, *horribile dictu*, *popišavanju* ili *zapišavanju*. Premda suprotne, posljedice jedne i druge proizvodnje bazično su iste. U prvom se slučaju sputava govornika, a u drugom slučaju sam jezik. I jedno i drugo sputava jezičnu kreativnost. O tom potpuno neistraženom fenomenu u hrvatskom jeziku prvi sam put govorio na konferenciji koju je na Sveučilištu Sjeverna Karolina – Chapel Hill

Drugo, primjeri poput *Delta System Air* pokazuju jasnu tendenciju **miješanja jezika** ili postojanje višejezičnog konteksta, što je značajan sociolingvistički indikator. Treće, primjeri poput *Doming*, *Doming Projekt*, *Delta Stan* pokazuju prisutne elemente **pidžinizacije** u ovom sistemu imenovanja, što naravno nije neobično imaju li se u vidu dvije činjenice: tendencija miješanja jezika i nevelik stupanj **jezične osviještenosti**²² kod prosječnog imenovatelja.

4. Razlike između socijalističkog i liberalnog registra imenovanja

Osim već navedenih razlika u pogledu otvorenosti i zatvorenosti, te simbolizacije i indeksikalizacije, između ta dva registra postoji još nekoliko značajnih razlika. Prva sljedeća razlika je u tome što u SRI imamo velika imena i herojska imena, dok ih u LRI nemamo.²³ U LRI pak imamo velik broj osobnih imena i prezimena te na njima ili nečem drugom zasnovanih kratica. Oba registra imaju mala imena, ali ona se razlikuju kako u broju tako i u semantičkim poljima koja pokrivaju. U SRI broj malih imena veći je nego li u LRI, i to zato što su pokrivala veći broj semantičkih polja, kao što su imena za djelatnosti, zanimanja, materijale, proizvode i usluge. Mala imena u LRI brojem su se smanjila u korist osobnih imena i prezimena. Također su se smanjila zbog toga što se smanjio broj djelatnosti. Većina imena u LRI pokriva samo četiri-pet polja imenovanja. U prvom redu trgovina. Zatim građevinarstvo, pa usluge, turizam i informatika. Dok je SRI vrvio od *tvornica*, *rada*, *prerade* i *proizvoda*, LRI vrvi od *prometa*, *gradnje* i *konzaltinga*.²⁴ To je druga razlika među njima.

2002. godine organizirao profesor Robert Greenberg, a kasnije sam u više navrata čuo profesoricu Nives Opačić s Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kako govori o tome.

²² Termin jezična osviještenost označava metalingvističku sposobnost svakog govornika, bio on monolingvalan, bilingvalan ili multilingvalan. Ta sposobnost sadrži barem tri komponente: sposobnost promatranja/slušanja vlastitog jezika/govora, sposobnost razmišljanja o vlastitom jeziku u postupku izbora boljih ili lošijih jezičnih/govornih mogućnosti i sposobnost kritike toga kako sami koristimo jezik. Ovom našem terminu odgovarao bi engleski termin *linguistic awareness*.

²³ Zanimljivo je da ni u drugim sistemima imenovanja nemamo značajnije prisutnosti velikih i herojskih imena. Osim imena kao što su *Hrvatska*, *Domovina*, *Crkva*, velikih imena zapravo i nema ili nemaju više status velikih imena. Imena kao što su *sloboda*, *demokracija*, *jednakost*, *bratstvo*, *jedinstvo* ili nemaju status velikih imena ili su na njihovim mjestima složena imena poput *ljudska prava*, *civilno društvo* i *pravna država*. Herojska imena također su malobrojna i uglavnom se mogu susresti u lokalnim nazivima ulica ili trgova (*Blago Zadro* u Vukovaru ili *Franko Lisica* u Zadru). Ono što je vidljivo u ovom vremenu u Hrvatskoj jest rehistorizacija **rojalističkim** imenima (*kralj Zvonimir*, *kralj Petar IV*) i desekularizacija s **religijskim**, nerijetko klerikalnim imenima (*kardinal Štepinac*, *Sv. Filip i Jakov*, *Sv. Ivan Zelina*, *Sv. Križ*)

²⁴ Ova se razlika, naravno, može promatrati i kao stvar fordističkog i postfordističkog tipa društva, a ne samo kao izraz tranzicije.

Sljedeća razlika vidljiva je u mnogo većoj upotrebi kratica kod LRI nego kod SRI. I naravno mnogo većem broju lingvističkih surogata među njima. Osim razlike u broju kratica i njihovih lingvističkih surogata, postoje još dvije važne razlike. Kratice u SRI su imale komunikacijsku funkciju i trebale su služiti mnogima, a to nije slučaj s kraticama u LRI. LRI kratice, bilo jednostavne ili složene, u funkciji su imenovatelja i registra, a ne komunikacije i potencijalnih sudionika u njoj.²⁵ Samo jedan dio njih uspijeva biti više od imena elektronskog dokumenta ili korisničkog imena na nekom elektronskom portalu. Kratice u LRI, od kojih dobar dio predstavlja ili kratice inicijala osobnih imena i prezimena ili kratice inicijalnih slogova imena i prezimena, zapravo su zanimljiva pojava **depersonalizacije** imena poduzeća. Iz nekog razloga, imenovatelj u LRI pribjegavaju postupku depersonalizacije naziva svojih poduzeća, iako im ova vrsta registra omogućava široku personaliziranost.

SRI je bio dio općeg sistema imenovanja pa između njega i državnog sistema imenovanja nije bilo značajnijih razlika. Na primjer, u nazivima vojnih jedinica ili vojnih ustanova. LRI je više ili manje autonoman sistem imenovanja koji je razmjerno neovisan od sistema imenovanja koje oblikuje država. Rijetko će se naći neko ime koje je dano i vojnom brodu i poduzeću. To je još jedna važna razlika između ova dva registra.

U SRI se ne susreću ni **paranomijska** imena poput *Doming*, *Drvoing* ili *Dagaz* ni **parataksička** imena poput *DGF Instalacije*, *Drvo-Hrast* ili *Dada Stil* a kakva susrećemo u LRI. U SRI nema imena koja ne znače ili čije značenje nije moguće bez većeg napora rekonstruirati. Čak i u slučaju velikih imena kao dijela ideološkog diskursa ta je rekonstrukcija jednostavna, pa se razmjerno lako može objasniti zašto se tvornica kristala naziva *Sloboda*. To nije slučaj sa značajnim dijelom imena iz LRI. Na kraju, SRI i LRI se razlikuju prema stupnju bilingvalnosti ili prema stupnju miješanja jezika. U SRI su bilingvalni nazivi prisutni (*export*, *import*, *progres*, *elektro-*, *kemikalija*), ali kao inkorporirane i udomaćene (vernakularizirane) riječi. Broj tih imena je višestruko manji od njihova broja u LRI. Za LRI može se reći i da je gotovo sistemski bilingvalan, a što treba gledati kao izraz ekonomske globalizacije.

Prema zaključku...

Na osnovi usporedbe između socijalističkog i liberalnog registra imenovanja, te na osnovi uočenih razlika između multinacionalnog i mononacionalnog sistema

²⁵ U registru imena poduzeća koji se vodi pri Visokom trgovačkom sudu Republike Hrvatske gotovo jedna trećina imena neaktivna je zbog toga što su poduzeća likvidirana. Tako visok postotak nepostojanosti imena zacijelo doprinosi čvršćoj i lingvistički prihvatljivijoj strukturiranosti ovog registra.

imenovanja, očito je da sistemi imenovanja zapravo uspostavljaju **sociokomunikacijske svijetove**. Osim što se mijenjaju **nominacijski reljefi** naselja, djelatnosti i ustanova mijenjaju se i **nominacijski regulativi**. Sistemi imenovanja uspostavljaju nove odnose kako među ljudima i zajednicama tako i prema onom što je bilo, ili prema onome što jeste. Sistemi imenovanja mogu – i to je zapravo njihova krajnja svrha – dio povijesti učiniti cijelom poviješću, lošu sadašnjost pretvoriti u dobru sadašnjost, nečeg čega nema pretvoriti u nešto čega ima i obrnuto – nečeg čega ima učiniti da ga nema. Stoga sistem imenovanja nije naprosto imenovanje, ni u formi simbolizacije ni u formi indeksikalizacije. On je **kognitivno-pragmatička ekumena**.²⁶ Bez njega diskursi socijalizma, liberalizma, nacionalizma naprosto ne bi imali svoja **mjesta**, ne bi postojala njihova *loci nominationes*. Bez njegova uzimanja u obzir zacijelo ni kritička analiza diskursa ne bi mogla biti potpuna, jer bi do **svijeta naracije** došla tako što bi preskočila **svijet nominacije**. Zato mi se čini da je jedan od mogućih zaključaka ove usporedbe između socijalističkog i liberalnog registra imenovanja i taj kako imenovanje i uspostavljanje sistema imenovanja predstavlja prednarativnu diskurzivnu formaciju bez koje se teško može objasniti njezina narativna formacija. Na primjer, kako objasniti da standardni jezik može predstavljati diskurzivnu formaciju ukoliko se ne sagleda uloga imenovanja u njezinu uspostavljanju?

Drugi mogući pravac zaključivanja mogao bi se sastojati u utvrđivanju važnosti registara imenovanja u borbi za različite svjetove. Prostor bivše Jugoslavije u posljednje stoljeće i pol iskusio je doista različite registre imenovanja – od naziva političkih i etničkih pa do naziva lingvističkih identiteta. Unutar njih su se uspostavljali ili nastojali uspostaviti različiti svjetovi. Borba za te svjetove, koja naravno nije samo lingvistička, može se promatrati i kao svojevrsna **onomatomahia**, borba protiv uspostavljenih sistema imenovanja kao **onomatoklazam**, dok se borba za uspostavljena imena može nazvati **onomatolatria**. Samo unutar 20. stoljeća bilo je nekoliko, svakako ne manje od četiri-pet sistemskih, osnovnih sukoba u registrima imenovanja, pa se dobar dio njegove povijesti može promatrati općenito kao onomatomahia ili, ovisno o odnosu prema imenima, kao onomataklastia i kao onomatalatria. Većina tih borbi odvijala se u nekomunikacijskoj sferi i nije bila stvar sukoba u imenima kakvu, na primjer, susrećemo u analiziranom liberalnom registru imenovanja, gdje se ljudi bore s imenima i gdje se imena iz različitih sistema ili podsistema sukobljavaju međusobno. Rezultat te borbe, koja se mogla odvijati bilo u političkim bilo u lingvističkim kabinetima, ogledao se u promjenama jednog registra imenovanja drugim.

²⁶ Termin **ekumena** ovdje je, kao i u ranijim dijelovima teksta, uveden po analogiji s etimološkim i terminološkim tumačenjem ove riječi prema Škiljanu (2006). Daljnja bi razrada ovog pojma vjerojatno pokazala da postoje različite vrste ekumene.

Treći smjer zaključivanja vodio bi prema sociolingvističkoj relevantnosti usporedbi socijalističkog i liberalnog registra imenovanja. Naime, jezične, lingvističke karakteristike SLI pokazuju da je to područje nezanimljivo za jezičnu politiku u Hrvatskoj. U ovom registru nema, ili je mi nismo prepoznali, ni jedne od karakteristika koje su svojstvene **standardizacijskom registru imenovanja** u hrvatskom jeziku. Za razliku od njega, standardizacijski registar imenovanja je **direktivan, monolingvalan i lingvističan**²⁷. U njemu su imenovanja kontrolirana, usmjerena i nerijetko rezultat djelovanja lingvista, filologa ili amatera filologa. To upućuje na postojanje dvije sociolingvističke realnosti. Prva je realnost ona u kojoj ovlašteni imenovatelji stvaraju/smišljaju imena za potrebe komunikacije Jezika s njegovim govornicima. Druga je realnost ona u kojoj neovlašteni imenovatelji pronalaze/dodjeljuju imena za potrebe svoje komunikacije s Registrom, eventualno Tržištem.

LITERATURA

- Brodnjak, Josip (1992). *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*. Zagreb : Školske novine, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pupovac, Milorad (1990). *Politička komunikacija: prolegomena teoriji političke komunikacije*. Zagreb : August Cesarec.
- Škiljan, Dubravko (1988). *Jezična politika*. Zagreb : Naprijed.
- Škiljan, Dubravko (2006). *Mappa mundi*. Zagreb : AGM.

Milorad Pupovac

NAMES AND THEIR WORLDS (On naming firms in Croatia)

Summary

In countries in transition such as Croatia during the last twenty years there have been changes in the system and practice of naming. It is possible to recognize five basic directions: from a socialist to a liberal system of naming; from a Croatian or Serbian to a Croatian system; from a multinational to a mononational system; from a production-technical to a consumerist-informational system; from a sovereignistic to a Europe-oriented system.

²⁷ Izraz **lingvističan** dobiven je od termina **lingvisticizam**.

In this discussion, the characteristics of the socialist and liberal registers of names of institutions and enterprises are analysed, primarily based on frequency of appearance of certain categories of names, as well as on semantic and pragmatic effectiveness and morpho-syntactic correctness. In the socialist register of naming (SRN) dominant categories are 'great' names (Liberty, Equality, Future, Progress), heroic names and 'small' names, while in the liberal register of naming (LRN) dominant are personal first names, abbreviations derived from dominant first names and surnames, as well as descriptive names. Names in SRN are semantically and pragmatically more effective, because they preserve the entire symbolic function, while names in LRN are less so, as they preserve a reduced indexical function. SRN is considerably more correct morpho-syntactically than LRN. SRN is a more closed system of naming and is monolingual, while LRN is open and bilingual (mostly with English). Both these systems of naming are important components in the formation of communication worlds and their discourses.

Keywords: naming, discourse, transition, socialist register of naming, liberal register of naming, frequency of appearance, semantic and pragmatic effectiveness, morpho-syntactic correctness.

Milorad Pupovac
Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu
e-mail: mpupovac@ffzg.hr

Milorad Radovanović

BELEŠKE O TEORIJI JEZIKA (Povodom jedne od glavnih knjiga Ranka Bugarskog)

Sažetak: U prilogu se prikazuju glavne teme koje su obrađene u knjizi Ranka Bugarskog *Jezik i lingvistika*. Autorovo osnovno polazište jeste da je to bila jedna od najuticajnijih opštelingvističkih knjiga na srpskom jeziku u proteklih nekoliko decenija. Osobito u našim akademskim sredinama, kroz univerzitetske kurseve, u uspostavljanju pojmovnika i kognitivnog stila, te terminologije naše savremene lingvističke nauke.

Ključne reči: istorija lingvistike, teorija jezika, jezičke univerzalije, jezička relativnost, tipologija jezika, tipologija pisama, metafore i modeli u nauci.

Poznati beogradski lingvista Ranko Bugarski u široj lingvističkoj, naučnoj i kulturnoj javnosti poznat je naročito po svojim sintetičnim delima, u obliku knjiga sačinjavanih kroz decenije (neretko i u ponavljanim i dopunjavanim izdanjima). U tom smislu, a posebno u univerzitetskoj nastavi (generacijama nastavnika, đaka i studenata), najdelotvornije su mu bivale knjige: *Jezik i lingvistika*, *Lingvistika o čoveku*, *Jezik u društvu*, *Uvod u opštu lingvistiku*, *Jezici*, *Pismo*, *Žargon* (osim ove potonje, poznije publikovane, one su, uz druge, uvrštene i u *Sabrana dela* Ranka Bugarskog [Bugarski 1996-1997]). Ovde ćemo se (sa neznatnim lektorskim intervencijama), u izvodima preuzetim iz našeg davnašnjeg prikaza knjige *Jezik i lingvistika* (Radovanović 1985), vratiti u prošlost na izmaku zlatnog doba lingvističke nauke, sa uverenjem da su nam intuitivne predstave ondašnje bile tačne – jer ta je knjiga i danas važno uporište u novijoj istoriji srpske opštelingvističke nauke (uz knjigu *Pravci u lingvistici* Milke Ivić [Ivić 1983] i, eventualno, knjigu *Sociolingvistika* pisca ovoga osvrta [Radovanović 1986]) – a, po našem i tadašnjem i sadašnjem mišljenju, posigurno jeste najbolja i najdelotvornija knjiga našeg slavljénika.¹

¹ [Kada je svojedobno taj prikaz bio pisan, imali smo nameru, između ostalog, njime da pokažemo (studentima i drugima) kako zamišljamo da valja detaljne prikaze pisati. Dakle, to je bila svojevrsna žanrovska „vežba“. Kada smo to bili saopštili Ranku Bugarskom (beše to u vreme dok je taj prikaz bio u štampi), ovaj je tu opasku duhovito prokomentarisao ovako: „A zašto baš na meni vežbate“. Razume se, radili smo to s razlogom, da na delu damo primer ozbiljnog odnosa prema važnom autoru i značajnom naučnom rezultatu.]

Bez obzira na to s kakvih stajališta prilazili poslu rekonstruisanja zamršenih puteva na kojima se smenjuju paradigme naučnog viđenja i tumačenja pojava u oblasti jezika, identifikovaćemo kraj njih prostorne, vremenske i civilizacijske graničnike duboko usađene u slojevito tlo nikad lako prepoznatljive mreže filozofskih i filoloških tradicija raznorodnih etiologija. Jednog takvog zahvata s rekonstrukcijskim pretenzijama prihvatio se beogradski teoretičar jezika, sistematičar i istoričar lingvistike Ranko Bugarski, u potpuno osveženom drugom izdanju knjige *Jezik i lingvistika* (Bugarski 1984). Čitaocu knjige štampane na srpskohrvatskom jeziku Bugarski je postao ponajviše poznat upravo po prvom izdanju ove knjige, kod istog izdavača i u istoj biblioteci, 1972. godine [...].

Već pominjano prvo izdanje knjige koja se ovde prikazuje objavljeno je u vreme za koje se samo moglo naslutiti da predstavlja predvorje trećoj paradigmi u naučnom viđenju i tumačenju pojava u oblasti jezika u XX veku, kroz koje smo u relativno užurbanom hodu različitih koreografija u međuvremenu zakoračili iz strukturalne i generativne u izrazito interdisciplinarnizovanu i sve nehomogeniju aktuelnu lingistiku. Odličan je to bio povod za odvažnost i poziv da se iznova, dublje i podrobnije, s novim teorijskim, činjeničnim i bibliografskim uvidima, a iz pomaknute vremenske distance, promisle, „domisle“, razrade, provere, a inoviranim i proširenim tekstom dopune teme koje je autor, očigledno već pre petnaestak godina, bio izdvojio kao stožerne za vrednovanje objašnjenja jezika i opisa jezika, te filozofskog i filološkog (danas lingvističkog) preokupiranja jezikom i jezicima. Dodajmo tome i podsticaje eksterne vrste da se sačini ne samo „drugo“, već upravo „prerađeno i dopunjeno“ izdanje ove knjige: to su razlozi tipa onog da je autora „... na brižljivu pripremu drugog izdanja obavezao i lep prijem na koji je kod stručne i šire čitalačke publike naišlo njeno prvo izdanje. Ono je čak dobilo sasvim neočekivan publicitet, kome je svakako doprinela i ugledna Nolitova nagrada koja mu je dodeljena za 1972. godinu“ (20).

Osetljivo ali neishitreno rezonirajući sa tako nastajalim povodima, pozivima i podsticajima različitih vrsta, ali i sa nalazima o u takvim okolnostima izmenjenom ili pridobijenom čitateljstvu, Bugarski je ovo izdanje opremio i sa nekoliko stotina novih bibliografskih uputstava, i iz osnova ga preradio, ponajviše upravo u onim segmentima koji su bili zamišljeni kao okosnica knjige (i po svedočenju autora to su prva četiri i poslednje poglavlje). Izdvojimo li na stranu *Predgovor prvom izdanju* (11-15), *Predgovor drugom izdanju* (17-20), *Registar imena* (315-321), i u ovakvim prilikama nužno selektivan *Predmetni registar* (323-328), lako ćemo već u naslovima poglavlja prepoznati staništa za tematska središta autorove opservacije: *I Jezik i jezici u istoriji lingvistike* (23-61); *II Lingvistička tipologija* (62-91); *III Jezičke univerzalije* (92-130); *IV Jezička*

relativnost (131-157); *V Lingvistika i vreme* (158-184); *VI Vrednovanje jezičkih sistema* (185-209); *VII Metafore i modeli u lingvistici* (210-234); *VIII Sistemi pisanja i jezička svest* (235-253); *IX Ka pojmu stvaralaštva u jeziku* (254-265); *X Fenomenološki pristupi u lingvistici* (266-290); *XI O predmetu i životnom dobu lingvistike* (291-313).

Rezultat ovako brižljivo projektovanog i strpljivo pripremanog drugog izdanja jeste, uz već pomenuto, ne samo knjiga u ukupnom obimu bogatija za trećinu novog tekstuelnog tkiva, već i knjiga za koju se može reći da je i sadržinski i jezički dovedena do optimuma svojih funkcionalnih moći. U odnosu prema knjizi *Pravci u lingvistici* Milke Ivić (Ivić 1983) i prema knjizi *Pogled u lingvistiku* Dubravka Škiljana (Škiljan 1980), knjiga *Jezik i lingvistika* Ranka Bugarskog (u ovom izdanju) pred čitaoca se postavlja kao istorija „problema“ (Bugarski) prema istoriji „škola“ (Ivić) i pojmovno-terminološkoj inventuri u obliku svojevrsnog „obratnog leksikona“ (Škiljan). Razume se da je ovaj nalaz nužno redukcionističke prirode, izveden sa ciljem da upozori čitaoca na mogućnost svrsishodnog služenja sadržinom pomenutih triju knjiga. No, kada bismo želeli iz ovog izdanja knjige *Jezik i lingvistika* izlučiti ono što je za njenu tematsku kvalifikaciju od takve važnosti da se unapred mora sugerisati budućem čitaocu, neovisno o tome iz kojih je on pobuda za knjigom posegnuo, u takvom povodu pratilac novije srpskohrvatske lingvističke produkcije teško da bi mogao da se ne seti naslova kojim se jednom prilikom slične tematske ali prostorno neuporedivo kondenzovanije prirode poslužio ugledni lingvist Radoslav Katičić: „Oko temelja jezikoslovlja“ [Katičić 1974]. Oko *temelja jezikoslovlja* doista se kreću ili su u njih ugrađeni i teme i diskurs Ranka Bugarskog u ovoj knjizi. A pošto su ti temelji, od vremena do vremena, od tradicije do tradicije, nastajali, razvijani ili prepoznavani i imenovani ili kao filozofsko ili kao filološko ili kao lingvističko preokupiranje jezikom odnosno jezicima, etiketa *jezikoslovlje* (premda načelno varijantno obeležena kao „zapadna“) u razgovoru o ovoj knjizi mogla bi se upotrebiti i kao najprikladnije, terminološki neobeleženo rešenje za upućivanje na mogućnost svakovrsnog (razume se i „filozofskog“, i „filološkog“ i „lingvističkog“) bavljenja i jezikom i jezicima (upotrebljava ga i Sreten Marić u naslovu jedne svoje rasprave: „O jeziku i jezikoslovlju danas“ [Marić 1982]). Za *temeljima jezikoslovlja*, dakle, u ovoj knjizi kao da traga i Ranko Bugarski. U njegovoj interpretaciji i njegovoj naraciji razaznajemo ih od vremena postojanja institucionalizovanih oblika čovekovog bavljenja sobom, saznajemo da su ih postavljali i filozofi i filolozi, dovodeći nas saznanju da „... nauka o jeziku kakvu danas imamo jeste proizvod mnogovekovnog naporednog toka dveju glavnih struja, koje se mogu sumarno obeležiti ako se kaže da je lingvistika za jednu od njih prevashodno nauka o jeziku, a za drugu – nauka o jezicima“ (24). Oprezan u vrednovanju, objektivna i obavešten u

nalazima, a nepristrasan u opredeljivanju, tematski zrelo selektivan, posmatrački pri tom savremen i u dobrom smislu odmereno samostalan, Bugarski nam u ovoj knjizi, kroz tekst na rubu između naučnog i esejističkog, pronicljivo i postupno otkriva i tumači ovako shvaćene temelje filozofske i filološke, danas u disciplinarnom smislu lingvističke, opservacije i naučnog i jezičkog.

Organizacija izlaganja je važno dobro svojstvo ove knjige Ranka Bugarskog. Autor u njoj veoma dosledno postupava po uzorku: postaviti problem – postaviti pitanja u vezi s problemom – dijahronijski rekonstruisati i prodiskutovati prethodna bavljenja tim problemom i postojeće odgovore na postavljena pitanja – u sinhronijskoj ravni sučeliti moguće poglede na iste pojave, sistematizovati ih i generalizovati – nenametljivim zaključkom ih prokomentarisati, a vlastitim sudovima raspravu o postavljenom problemu, pitanjima i odgovorima ne zatvoriti. U tom smislu ovo je izuzetno koherentna knjiga i lep primer kako se skladno organizovanim i valjano planiranim tekstom može istovremeno pripovedati i suditi o lingvistici, i eruditno i razložno. Razume se da i čitalac i prikazivač jedne tako ambiciozno projektovane i dobro izvedene knjige podležu iskušenju opasnosti da upravo prema njoj budu nepravedni kada kvalifikuju one delove njenoga tkiva za koje bi se, sa stanovišta pojedinačne recepcije samo, razume se, moglo poželeti, ili autoru sugerisati, da budu u detalju drugačiji (sa uslovnim značenjem „još bolji“). Jedino u tom smislu treba shvatiti sporadične kritičke opaske koje će se u ovom prikazu utopiti u sled kvalifikacija i interpretacija vezanih za pojedinačne segmente sadržine knjige. Odmah valja reći: prva četiri i poslednje poglavlje centralna su mesta u tekstu – o čemu svedoče i nalaz prikazivača-čitaoca i tvrdnja samog autora.²

Prvo poglavlje, *I Jezik i jezici u istoriji lingvistike*, u pravom je smislu sintetična a problemski postavljena istorija institucionalizovanih bavljenja jezikom, pri tom, za razliku od većine postojećih, neevropocentrično postavljena. To nam poglavlje, zapravo, pruža uvid u praćenje preokupacija jezičkim pojavama u okrilju dva osnovna disciplinarna središta: bavljenje jezikom kao opštim fenomenom u okrilju filozofije u različitim tradicijama, sa kontinuitetom i u epizodama, i bavljenje jezicima kao varijacijom tog opšteg fenomena, po pravilu u okrilju filoloških radnji, mahom normativističkih ili deskriptivističkih, ponicalih na raznovrsnim jezičkim i kulturnim podlogama i iz veoma nejedinstvenih pobuda. Zato su ovde našli mesto: starovavilonski tekstovi, starogrčki filozofi i logičari, aleksandrijski filolozi, rimski gramatičari, srednjovekovni evropski spekulativni gramatičari, filolozi i prvi semiotičari, staroindijski deskriptivisti i normativisti, starokineski mislioci, fonetičari, leksikografi i kodifikatori jezika, srednjovekovni arapski filozofi i filolozi-leksikografi, srednjovekovni jevrejski filolozi (gra-

² Ovu bi napomenu trebalo shvatiti kao nepretenciozno čitaćevo opažanje: knjiga bi i u okvirima sadržinske građe izložene u ovih pet poglavlja delovala kao koherentno i završeno delo.

matičari, leksikografi i prvi komparatisti), vizantijski i u širem smislu evropski filolozi i filozofi postsrednjovekovnog perioda, nosioci egzotičnih tradicija Tibeta i Japana, evropski filozofi, logičari, semiotičari i gramatičari empirizma i racionalizma, filozofi-gramatičari i filolozi evropskog romantizma, tipolozi, uporedni gramatičari i istoričari jezika evropskoga XIX veka, i drugi, što bliže našem vremenu sve manje neevropski istraživači jezičkih pojava. Zanimljivo je i opažanje da Bugarski ovde, za razliku od mnogih drugih autora rasprava slične vrste, manje poseže za etiketama tipa „škole“, više za imenima istraživača i njihovim delima. Izlaganje se završava posmatranjem dva osnovna smera tretiranja pojava u oblasti jezičkog: teorijskog i deskriptivnog, s osvrtnom na njihove reperkusije na strukturaliste i generativiste i na funkcionalističko-antropološke pristupe proučavanjima. Gotovo neprimetno, autor nas u ovom poglavlju uvodi u novi svet, disciplinarno etiketiran kao svet lingvistike jezika i lingvistike jezikâ, za koji je karakterističan polarizovan raspored težišta pažnje: *metodologija i deskripcija / teorija i objašnjenje*. Sledstveno načelima vlastitoga postupka, autor knjige se, nakon rekonstruisanja prošlosti, priklanja shematskom sistematizovanju lingvističkih istraživanja u novijem dobu u domenima opšte lingvistike, deskriptivne, uporedne i istorijske lingvistike, te domenima rezervisanim, s jedne strane, za matematičku lingvistiku, psiholingvistiku i neurolingvistiku, a s druge strane, za antropološku lingvistiku, etnolingvistiku i sociolingvistiku (55-56). Pri tom, prikazivaču nije ostalo jasno da li se onim prethodnim pripisuju dosledno teorijsko-eksplanatorni fokusi, ovim potonjim deskriptivno-metodološki? Uz to bi, čini se, bilo dobro upravo ovde unekoliko eksplicitnije razjasniti domene upotrebe i semantičku pozadinu disciplinarnih pojmovno-terminoloških odrednica *filologija / lingvistika*. U svakom slučaju, izvedene sistematizacije dobro su polazište kao potka za izlaganje dalje sadržine knjige, a naročito kao polazište za razrade ove vrste koje se iznose u poslednjem poglavlju knjige (uz pomoć dodatnih merila, postupaka „probe“ i variranja istih sistematizacijskih postupaka prema različitim merilima). Jasno, Bugarski nije zaboravio ni to da ovoj sistematizaciji priključi relacije prema lingvistici susednim aktuelnim disciplinama poput, s jedne strane, filozofije jezika, logike, psihologije, semiotike i kibernetike, a s druge strane, filologije, folkloristike, etnologije i istorije (ostaje nedorečeno kakvo mesto u ovakvim disciplinarnim povezivanjima i pregrađivanjima imaju antropologija, sociologija i neurologija).

U drugom, trećem i četvrtom poglavlju (*II Lingvistička tipologija, III Jezike univerzalije, IV Jezička relativnost*), planski se konzekventno prate tri sigurno najrelevantnije oblasti jezičkih pojava koje su i teorija i istraživačka praksa izlučile kao medijum za proveravanje nalaza o invarijantnom i varijantnom u jezicima i njihovom odnosu prema izvanjezičkim realijama. I u njima će prosede

autora slediti već opisani uzorak, s osloncem na rekonstrukciji i sistematizaciji istraživanja u oblasti odgovarajućih jezičkih pojava i iz njih proisticalih naučnih pristupa. Pri tom su ova poglavlja (i međusobno i u odnosu na prvo) primer rafiniranog smisla za pomeranje piščeve optike s jednog fokusa na drugi. Ovo su, ujedno, i tri u najvećoj meri eruditno pisana poglavlja, u čije je građenje Bugarski uložio trud da postavljene probleme oživi i u tom smislu što će, gde god je to bilo potrebno i moguće, izlaganje osvežiti jezičkim i gramatičkim egzemplifikacijama posuđenim iz tuđe ili izvedenim iz vlastite lingvističke laboratorije. Šteta je, međutim, što autor u tu svrhu nije imao prostora da posegne za više slavističkog jezičkog materijala, pa i literature, na primer u obrazlaganju ponašanja bezličnih konstrukcija u jezicima sveta – u vezi sa diskusijom o fenomenu jezičke relativnosti [...]. Sa puno zrele mere, recimo i to, upravo u ovim poglavljima Bugarski svoj odnos prema mogućnim odgovorima na lingvistički važna pitanja iskazuje više diskusiono nego u verbalnom smislu eksplicitno. U svakom slučaju, pisac ovog prikaza ne može a da ne kaže da do sada nije imao prilike upoznati kondenzovan tekst u kojem se autor, među tako složenim pitanjima, oko kojih se iz temelja prelamala lingvistička nauka (osobito u poslednja dva veka), kakva pred nas postavljaju pojmovi jezičkih *tipova*, jezičkih *univerzalija* i jezičke *relativnosti*, kreće u toj meri čitaocu pristupačno i lako, premda ambiciozno i tačno.

Peto poglavlje ima nalog: *V Lingvistika i vreme* (u prvom izdanju imalo je naslov *Lingvistika i istorija*). U nastaloj izmeni naslova, međutim, valjalo bi, izgleda, videti i rezultat autorovog nastojanja da nas nedvosmisleno upozori na to da su u ovoj knjizi za čitačevo opažanje manje važne disciplinarne etikete u odnosu na one pojavne, pojmovne i problemske. Bugarski se u ovom poglavlju, nakon inventarisanja svih bitnih aspekata relacije lingvistika – vreme, usredsređuje na aspekt uloge „istorijskih podataka i opšte vremenske dimenzije u lingvistici“ (158), i na mnogobrojna lingvistički relevantna pitanja koja se kroz njega prelamaju. Jedno od takvih jeste, na primer, pitanje prirode, delokruga i statusa lingvistike u odnosu na filologiju (s obzirom na njihove ishodišne i aktuelne preokupacije, rekli bismo, „jezikom u vremenu i vremenom u jeziku“). Bugarski se opredeljuje za realističan, s obzirom na već izložena vlastita shvatanja konzekventan, sud da je ove dve discipline „... najbolje posmatrati kao zasebne, iako susedne: one se mestimično duboko prožimaju, ali se zato na drugim stranama potpuno razilaze“ (161) (i drugačija shvatanja, kao i obično, autor i rekonstruiše i sistematizuje). Dakle, u pitanju nije puko terminološko razgraničenje ili nedoumica, već krupna disciplinarna reparticiona između dva prepoznatljivo paralelna, različito ustrojena i imenovana smera ispitivanja jezičkih pojava (i nejezičkih s njima u vezi), s različitim ciljevima, metodologijama, korpusima, rezultatima, terminologijama, itd., i sa drugim naučnim i drugačijim filozofskim precima, sa čestim preplitanjima, ali katkad i u ulozi manje

ili više jasno prepoznatljivih graničnika među epohama. Završetak ovog poglavlja upravo je tipičan primer kako Bugarski razmatranje jednog tematskog područja istovremeno i rezimira i otvara (182-184).

Za poglavlje *VI Vrednovanje jezičkih sistema* karakteristično je očigledno smisaono vezivanje za prethodna. Tu se s razlogom uvodi razgraničenje između „spoljašnjeg“ ili „sociološkog“ i „unutrašnjeg“ ili „lingvističkog“ vrednovanja jezičkih sistema. Diskusija koja sledi pokazuje vešto kretanje kroz problematiku veoma suptilnih i naučno teško samerljivih raznorodnih pojava na relaciji jezičko–nejezičko. Najviše prostora u ovom poglavlju posvećuje se kritičkom razmatranju Jespersenovih pogleda o „usavršavanju jezičkih sistema“ i premoći „progresivnih“ nad „regresivnim“ kretanjima u tom smislu u jezicima sveta, ka „gramatičkom uprošćavanju“, a sa uvidom da nisu ni svi jezički sistemi ni svi segmenti njihovih gramatičkih struktura podjednako „laki“ ili „teški“ u uslovima usvajanja maternjeg ili učenja drugog jezika, itd. Celo poglavlje kao da je i nastalo razvijanjem skice jedne studije o Jespersenu. Buduća razmatranja aktuelnih pitanja u ovoj tematskoj oblasti biće, po Bugarskom, predmet „jedne obnovljene antropologije i jedne nedavno konstituisane ali veoma vitalne sociolingvistike“ (209). Nije, međutim, jasno zašto autor u ovo poglavlje odlučnije ne uvršćuje u međuvremenu (između dva izdanja ove knjige) nastajale i objavljivane vlastite rezultate u oblasti tzv. „narodne lingvistike“, na disciplinarnoj granici između antropološke lingvistike i sociolingvistike? (Jedno razumno objašnjenje za to moglo bi se naći u pretpostavci da se ti nalazi u sintetičnom i razvijenom obliku nameravaju publikovati u nekoj za to prikladnijoj prilici, kada pažnja ne bi bila, kao ovde, naglašeno usmerena na „unutrašnje“, već na „spoljašnje“ vrednovanje jezičkih sistema?³)

Inače poznat visok stepen sposobnosti da iz vlastitih i posuđenih zapažanja i njihovih interpretacija izvodi jasne i dalekosežne generalizacije, autor ove knjige verovatno najeksplicitnije i najskladnije dokazuje u sedmom poglavlju: *VII Metafore i modeli u lingvistici*. U filozofiji nauke posredovanje metafora i modela dobro su poznati mehanizmi građenja konstrukcija o naučnoj istini i njihove prezentacije u ulozi metajezika naučnog mišljenja. Njihovo posredovanje u lingvistici, međutim, nedovoljno je eksplicitno tumačeno u priručnicima posvećenim istorijskom pregledanju lingvističkih opisa, metodologija i teorijskih uvida. Nakon izlaganja osnovnih načela funkcionisanja toga posredovanja, sledi traganje za lingvističkim metaforama preuzimanim iz biologije, fizike, hemije, građevinarstva, geologije i dr. (npr.: *genetska* klasifikacija jezika, *porodica* jezika, *grane*, *stablo*, *čvorište*, *račvanje*, *srodstvo*, *poreklo*, *predak*, *koren*, *vrsta*, *rod*, *morfolo-*

³ [I doista se srazmerno ubrzo, 1986. godine, pojavila upravo takva jedna knjiga Ranka Bugarskog: *Jezik u društvu* (Bugarski 1986), sa obimnim poglavljem „V Narodna lingvistika“ (108-157).]

gija, filogeneza, ontogeneza, sloj, nivo, građenje, konstrukcija, plan, struktura, talasi, krugovi, čestice, polja, žarišta, valentnost, dubinska struktura, površinska struktura, itd.). Posebno karakteristične za ranije periode u stasanju lingvističke nauke, ove metafore, čak i kada su deo danas aktuelnih lingvističkih modela, kao da po pravilu gube svoju primarnu motivisanost, a ulaze u fond važnog osnovnog naučnog pojmovno-terminološkog instrumentarija u lingvistici.⁴ Zatim se sistematizuju lingvistički modeli (*statistički, informacijski, komunikacijski, algebarski, topološki*, i dr.). Poglavlje se završava nepretencioznim i realističnim zaključcima: „Svi aspekti jezičke forme podležu modeliranju, ali svet značenja dobrim delom i dalje ostaje van domašaja ovakvih modela“ (234); „... modeli su nužno parcijalne i fragmentarne prirode; ali onde gde su istinski delotvorni, njihova moć je takva da im ostaje zagaranтовано počasno mesto u lingvističkoj aparaturi naše epohe“ (234). Ovi su zaključci uz to i veoma upotrebljivi u funkciji objašnjavanja takvih „pojediniosti“ kakvo je, recimo, pretežno izostajanje semantike iz strogo naučno shvaćenih organizovanih jezičkih istraživanja u mnogim [u to vreme] vodećim „školama“ i orijentacijama, te nedvosmislena premoć efikasnijih modela nad ekstenzivnijim metaforama u aktuelnim pristupima jeziku, bilo onima sa teorijskim, bilo onima sa deskriptivnim ciljevima.

Daleko od makluanovskih pretenzija da se dinamika civilizacijskog pri-raštaja tumači kao neposredno srazmerna stepenu jednostavnosti alfabeta na kojem se jezik date civilizacije u pisanom obliku iskazuje, Bugarski relaciji jezik – pismo posvećuje posebno poglavlje u knjizi: *VIII Sistemi pisanja i jezička svest*. Pri tom tematiku ovoga poglavlja kao da implicitno dovodi u vezu sa nekim prethodnim tematskim segmentima knjige, transponujući razmišljanja o jezičkoj relativnosti i jezičkom determinizmu na plan „grafičke relativnosti“ „kao osobenog vida ispoljavanja jezičke relativnosti“ (213), ne formulišući namerno neposrednoj asocijaciji tim povodom primamljivo nametljivu ideju o mogućnom „grafičkom determinizmu“. Suštinu sadržine poglavlja ilustruće sledeći navod iz autorovog izlaganja: „... savremene teorije o fonemi predstavljaju svojevrsnu kulminaciju napora ulaganih tokom tri milenijuma u izgrađivanje alfabetskog pi-

⁴ [Upravo od sredine osamdesetih godina naovamo kognitivna lingvistika (semantika, gramatika, ili slično imenovana disciplina) postaje ta grana nauke o jeziku u kojoj procesi metaforizacije i postupanja s metaforama obeležavaju važno naučno uporište i u sinhronijskim i u dijahronijskim lingvističkim istraživanjima. A lingvistički su terminološki sistemi i pojmovnici (osobito kod generativista i kod kognitivista) sve više posezali za metaforama iz domena matematike, informatike i drugih oblasti znanja. Npr.: “interface”, “working memory”, “input”, “output”, “processing”, “redundancy”, “cluster”, “architecture”, “construction”, “boundary”, “tier”, “frame”, “module”, “government”, “binding”, “barriers”, “building”, “device”, “construction”, “production”, “profile”, “granulation”, “encapsulation”, “trace”, “transformation”, “movement”, “economy”, “scanning”, “scope”, “scalar adjustment”, “scalar system”, „zero value“, “fuzzy set”, “fuzzy rule”, “degree of membership”, “Gestalt”, itd.]

sma, dok s druge strane i sami počeci ovog pisma već podrazumevaju izvesnu svest o distinktivnim glasovnim jedinicama jezika. Istorijski gledano, razvoj bilo tradicionalnog pisma bilo moderne fonologije ne može se valjano razumeti bez pretpostavke da je u svesti ljudi kroz vekove delovao kreativni spreg fonemske i grafičke intuicije“ (241).

U devetom poglavlju, *IX Ka pojmu stvaralaštva u jeziku*, manjega obima u odnosu na druga, razmatrana je jedna od ključnih odrednica savremene lingvističke teorije, odrednica na koju mnogi upućuju etiketom *jezička kreativnost*. Pišući o tipovima jezičkog stvaralaštva (npr. filozofsko, naučno, književno, žargonsko i dr.), interpretirajući i sučeljavajući različita shvatanja u ovoj oblasti lingvističkih i nelingvističkih pojava i interesovanja (od Aristotelovog shvatanja do shvatanja Noama Čomskog), s posebnim osloncem na široko prihvatano Humboltovo stanovište „... da se jezik rekreira svaki put kad se upotrebi“ (259), Bgarski ponajviše pažnje posvećuje kritičkoj analizi poimanja jezičke kreativnosti kod Čomskog, i u kontekstu takvih razmišljanja postavlja važnu opasku o nedostatnosti modela kojima se pitanja ove vrste svode na postuliranje dihotomičnog razgraničenja *čovjek kao stvaralac jezika / čovek kao korisnik jezika*, budući da ovaj drugi „... u velikoj meri ostaje izvan ovakvih modela“ (263). Poglavlje se završava sudom „... da proste dihotomije – kao ona između instrumentalne i stvaralačke upotrebe jezika, ili pak ona između stvaralaštva potčinjenog pravilima i stvaralaštva koje menja pravila – predstavljaju tek neophodne početne korake u rasvetljavanju jedne daleko složenije problematike“ (264-265), i upućivanjem čitaoca na relevantnu literaturu u ovoj oblasti (među tim radovima su i radovi autora knjige). Vredelo bi, međutim, ovde podsetiti i na Del Hajmzov pokušaj upotpunjavanja pojma jezičke kreativnosti u interpretaciji Čomskog (Del Hajmz, recimo, pojam „kreativnog aspekta jezičke upotrebe“ dovodi u neposrednu vezu sa „prikadnošću“ iskaza s obzirom na moguće jezičke i nejezičke kontekste: „... kreativna upotreba jezika često i nije stvar novih rečenica, pa čak ni novih konteksta, nego je stvar novog odnosa među njima. Naime, i rečenica i kontekst mogu biti uobičajeni, a da je samo upotreba neke rečenice u određenom kontekstu ono što je novo“ [Hajmz 1980: 268]).

Poglavlje *X Fenomenološki pristupi u lingvistici* predstavlja odličan ogled rekonstrukcije zamršenog protoka, bolje reći preplitanja, filozofske i lingvističke misli u novijem vremenu. Zasnovano je ponajviše na uverenju da su implikacije fenomenološkog mišljenja u nauci o jeziku bivale u istoriji lingvistike od presudnijeg značaja no što se to u uobičajenim prilikama sugerise, pretpostavlja, zna, očekuje ili priznaje. Tu se kao podsticajno izvoriste mogućih uticanja rekonstruiše prvenstveno Huserlova teorija jezika i značenja (tzv. „rani Huserl“), sa idejama o „primitivnim elementima značenja“ i „značenjima kao idealnim predmetima“,

o distinkcijama tipa „izraz“/„značenje“/„predmet“, itd., „... koji su imali izrazitijeg uticaja na kasniji razvoj lingvistike, semantike i filozofije jezika, posebno fenomenologije jezika“ (272) – prvenstveno na početku veka. Osnovna teza koja se ovde izlaže svodljiva je na uverenje da elementi podudarnosti Huserlovih filozofskih nalaza sa teorijskim nalazima Bilera, Jakobsona, Brendala, Hjelmsleva, Ajdukijeviča, Bar-Hilela, De Sosira, De Kurtenea, Bahtina, Kasirera i drugih ne mogu biti slučajni, barem ne iznenađujući (ostaje pitanje zašto se u predloženoj shemi neposrednog uticanja Huserla na Bilera i Jakobsona ne pominje Ogdenova i Ričardsova teorija značenja, iako se u prvom poglavlju knjige, na str. 35, to implicitno čini u vezi sa diskusijom o „modistima“). Podudarnost o kojoj je reč tu mači se katkad direktnim, katkad indirektnim uticanjem Huserla na druge, katkad paralelizmom tokova sličnih načina mišljenja u opštoj duhovnoj klimi vremena. Po Bugarskom: „U jednoj ranoj i ključnoj fazi čak je bilo teško razlučiti fenomenološko mišljenje od strukturalističkog, jer su se u nekim slučajevima iste ili slične osnovne ideje javljale u oba idejna kruga“ (275). Podatak o kasnijim divergirajućim kretanjima u lingvistici „... ne bi smeo da retrospektivno pomuti sliku jedne ranije harmonije, koja se ocrtavala ne samo u neposrednom uticaju Huserla na glavne protagoniste važnih evropskih strukturalističkih centara u nastajanju, nego i kroz opšta obeležja intelektualne klime toga vremena“ (275). Što se, pak, fenomenologije jezika tiče, Bugarski je ne smatra odveć produktivnom, dok zbog nepostojanja moguće „fenomenološke lingvistike“, koja je tridesetih godina imala šansu da se konstituiše, autor ove knjige izražava neskriveno žaljenje. Na str. 285 (kao i u narednom poglavlju na str. 293 i 297 – drugim povodima) Bugarski bez rezerve kao argumentaciju u prilog uverenju u mogućnost povezivanja De Sosirove i Huserlove misli navodi segment završnog suda iz De Sosirovog *Kursa*, o jeziku kao predmetu „po sebi i za sebe“, koji je, inače, ili problematičan (u pogledu autentičnosti i autorstva) ili barem kontradiktoran sa preliminarnim De Sosirovim proklamacijama o lingvistici kao delu semiologije, discipline sa zadatkom da ispituje život znakova u društvenom životu. U svakom slučaju, ovo se poglavlje čita s neotklonivim uzbudjenjem, postavlja pitanja, izaziva nedoumice, pobuđuje iznenađenja, upozorava i obaveštava, i kao izraz slobodnog, pronicljivog mišljenja na pravi način uvodi čitaoca u završno poglavlje knjige.

I dok se za prvo poglavlje knjige moglo reći da je neke vrste sintetizovana istorija dosadašnjih bavljenja jezikom, poslednje njeno poglavlje (*XI O predmetu i životnom dobu lingvistike*) nameće se čitačevoj proceni kao izvanredno kondenzovan pregled aktuelnih bavljenja jezikom i njihovih izvorišta (ono prvo, razume se sa pretežnim rekonstrukcijskim i neevropocentričnim, ovo poslednje, sa pretežnim sistematizirajućim i evropocentričnim pretenzijama u postupku). Razlučivši prethodno pojam objekta od pojma predmeta u nauci, Bugarski u ovom

poglavlju, s obzirom na vrstu odnosa prema vlastitom predmetu, po nekoliko merila razvrstava svu množinu lingvističkih filoloških, filozofskih, antropoloških i njima srodnih susednih naučnih pravaca, u proteklih deset ili dvanaest desetleća: kao pretežno dijahronijski, istorijsko-filološki pravac rada na jeziku, kao pretežno sinhronijski, filozofski i sociološko- psihološki pristup („u tradiciji Humbolta i donekle de Sosira i Sapira“), kao empirističko-deskriptivističku struju (Blumfild i dr.), te kao teorijsko-aksiomatsku struju (De Sosir, Trubeckoj, Hjelmslev, Čomski, i dr.). Jasno je da bi se strukturalna i generativna lingvistika u ovakvoj shemi mogle prepoznati u sva tri poslednja, dakle pretežno sinhronijski zasnovana lingvistička stremljenja novijeg vremena, no nije sasvim jasno da li je ova sistematizacija u saglasju s onom izloženom u prvom poglavlju knjige (56), već komentarisano u ovom prikazu (pitanje je, recimo, gde u predloženu shemu smestiti sociolingvistička, psiholingvistička i srodna interdisciplinarna istraživanja). U izlaganju ove vrste, razume se, odmah se neminovno pokrenu i toliko aktuelne rasprave oko autonomije lingvističke nauke, oko međudejstva centrifugalnih i centripetalnih sila u lingvistici i susednim naukama, oko mogućnosti integrisanja danas brojnih razdvojenih lingvističkih pristupa i u metodološkom i u teorijskom pogledu, oko definisanja lingvistike kao nauke sa stanovišta uzusa naučnosti uopšte, s tim u vezi oko hronološkog preciziranja stvarnog početka naučne lingvistike, itd. Sledi koristan popis pitanja čije proučavanje ne može mimoći savremena naučno shvaćena lingvistika (306). Poglavlje i knjigu autor završava predlogom uslovne sistematizacije četiri glavna programa lingvističkih istraživanja, koji se, retrospektivno, mogu primeniti i na prethodne epohe, a obuhvatali bi i sve ranije i sve postojeće orijentacije u zahvatanju jezičke tematike: deskriptivistički (jezička struktura kao formalni sistem), korespondentni (jezik i mišljenje), sociokulturni (jezik i kontekst), projekcioni (konstruisanje formalnih sistema kategorijalnih jezika), uvodeći za njih i novije alternativne oznake nauke o jeziku tipa: lingvistički, psiholingvistički, sociolingvistički, logičko-lingvistički – sve u svrhu „... objedinjavanja istorijski veoma udaljenih pristupa ako se oni temelje na zajedničkim predstavama o ispravnom načinu bavljenja lingvistikom“ (309). I tako, pomerajući optiku sa predmeta na ciljeve, sa ciljeva na aspekte, sa aspekata na programe lingvističkih istraživanja, te sa ovih na naučne hipoteze i iz njih proistice lingvističke teorije, Bugarski se polagano primiče mogućnosti razmatranja koje privremeno naziva „sociologijom lingvistike“. Raspravljajući na samom kraju o starosti discipline, Bugarski nam nudi alternativna rešenja: „Idući po delovima, a imajući pri tome u vidu i razne druge pomenute mogućnosti, kao i iznete metodološke rezerve, moglo bi se uslovno reći da filozofija jezika počinje sa Platonom, deskriptivna gramatika sa Paninijem, normativna gramatika evropskog tipa sa Dionizijem i Varonom, uporedno-istorijska lingvistika sa

Bopom, opšta lingvistika sa Humboltom, savremena lingvistička metodologija sa Šljaherom, a teorijska lingvistika u modernom smislu sa de Sosirom“ (311). „Ima, ipak, osnova za uverenje da bi većina njih najpre bila sklona da kao istinski konstitutivni period lingvistike označi prošli [XIX] vek, uz napomenu da do konsolidovanja ove oblasti kao relativno autonomne naučne discipline sa autentičnim i zasebnim predmetom i ciljevima, sa sopstvenom teorijom i metodologijom i vlastitim kadrovima, dolazi tek tokom prvih decenija [XX] stoleća“ (312). Ostaje, dakle, za neka buduća saznanja pokušati videti da li je doista u ovom vremenu (bilo) moguće nastajanje nekakve stvarno integrirajuće lingvistike (u obliku sve aktuelnije *pragmatike*?), koja je svojim naučnim konstituisanjem mogla stvoriti uslove za neutralisanje relevantnosti sistematizacija ove vrste (osim u istoriografskim svrhama), ili pak proglasiti takvu vrstu očekivanja ipak utopističkim? (Del Hajmzova argumentacija u prilog sveintegrirajućoj nauci o jeziku i ponašanju nedovoljno je bila razrađena kada je u pitanju *pragmatika*, a vremenom je slabila tamo gde se zalagala za *etnografiju komunikacije*, dok je već starinska De Sirova argumentacija u prilog *semiologiji* vremenom bila temeljno potiskivana, reinterpretirana ili prosto zanemarivana.)⁵

I knjiga i njen autor zaslužuju, uz sve već rečeno, još nekoliko načelnih i detaljnih napomena. Jedna od njih jeste da se jezik knjige, između ostalog, odlikuje ne samo znakovima visoke kulture pisanog izražavanja, već i, za ovakve prilike izuzetno važnom, skladno i dosledno izvedenom i primenjivanom terminologijom. (Neupućenog čitaoca, međutim, u zabunu može dovesti opažanje da se i u naslovu knjige i u naslovima većine poglavlja pojavljuje etiketa *lingvistika*, zastupajući, kao samo uslovno neobeleženo rešenje, sadržinu u kojoj se raspravlja i o *filozofskim*, i o *filološkim*, a tek u XX veku i o terminološki strogo shvaćeno *lingvističkim* ispitivanjima jezičkih pojava.) Autorova terminološka rešenja po pravilu se raspoređuju u binarne opreke ili trijadne obrasce, što upućuje i na mogućnost prosuđivanja o u osnovi strukturalističkom načinu mišljenja prilikom sistematizovanja i shematizovanja svakovrsnih preokupacija jezikom i jezicima koje su autoru knjige u vizuri. Smisao za jednostavne i elegantne definicije takođe je jedna od važnijih dobrih osobina autorovog diskursa, a praksa da se kritičke opaske upućuju radije novijim autorima nego onim starijim, uz to odražava i autorovu umerenost u procenjivanju razloga i mogućnosti za stvarno polemisanje s tuđim mišljenjima. Samo sasvim izuzetačno Bugarski je nedovoljno precizan u kvalifikovanju izvora za kojim poseže: tako bi na str. 162, nap. br. 3, prilikom pominjanja knjige Pavla Ivića *Srpski narod i njegov jezik* (Ivić 1971), valjalo opreznije okarakterisati njenu sadržinu kada se kaže da se u njoj „... obrađuju

⁵ [Autor ovoga prikaza je u međuvremenu u nekoliko prilika predlagao konstituisanje „kontekstualne lingvistike“ – takođe uglavnom bezuspešno.]

odabrane teme (pretežno! – M. R.) iz oblasti spoljne istorije srpskohrvatskog jezika“. U inače pretežno naučno-esejističkom stilu knjige, ponekad funkcionalno svrsishodno zaiskri i poneka duhovita opaska. Dobro je za knjigu i to što autor u njoj dosledno eksplicitno upućuje na izvor informisanja onda kada informacije preuzima posredovanjem drugoga autora (tipičan takav slučaj jeste interpretiranja Rajhlingovih pogleda na jezik u desetom poglavlju knjige) [...].

I dok se prvo izdanje ove knjige moglo čitati gotovo kao jedan neprekinuti esej isparcelisan naslovima poglavlja, drugo je izdanje opremljeno već osetnom množinom napomena koje i čitaoca na drugačije ponašanje obavezuju ili mu barem i drugačiju mogućnost pružaju. Prema množini citata, interpretacija, pozivanja i upućivanja, sve u vezi sa neposrednim ili posrednim izvorima autorovih saznanja ili sa mogućnom, manje opštom, više specijalnom, budućom čitačevom lektinom za pojedine tematske oblasti, čitalac se ne može odnositi samo kao prema podatku koji govori o „lepoj obaveštenosti autora“ (kako se to u ovakvim prilikama obično uzdržano svečano saopštava). Karakteristična je u tom smislu npr. gotovo proizvoljno odabrana nap. br. 12 na str. 276, u kojoj su se stekla bibliografska uputstva nastala kao rezultat autorovog druženja sa literaturom nastajalom u vremenu između objavljivanja prvog i drugog izdanja ove knjige (bibliografska uputstva, inače, datiranjem dosežu sve do godine u kojoj je knjiga objavljena). Pri tom su tkivu teksta po pravilu češće u vidu napomena priključivana nova bibliografska uputstva nego ona ponovljena, češće na kakvom drugom nego ona na srpskohrvatskom jeziku. Napomene su raspoređene ispod teksta i numerisane za svako poglavlje (to pomalo otežava iščitavanje ponovljenog bibliografskog podatka, koji se donosi redukovano, sa upućivanjem na višestruko prethodno pominjanje). Osim za bibliografska uputstva, napomene ponekad služe i za terminološka pojašnjenja (kao ona br. 18 na str. 310, gde se razmatraju terminološka rešenja „lingvistika“, „lingvist“, „lingvistički“, „filologija“, „glotologija“, „nauka o jeziku“). U donošenju bibliografskih uputstava uočeno je nekoliko nedoslednosti maloga domašaja: u nastojanju da se po pravilu navode izvorna dela, uz upućivanje na njihov eventualni srpskohrvatski prevod, ponekad izostane podatak o srpskohrvatskom prevodu (za Nejgelovu knjigu *Struktura nauke* [Nejgel 1974], ili za *Prolegumenu teoriji jezika* Luja Hjelmsleva [Hjelmslev 1980]). Za pojedina dela pri tom se eksplicira i podatak o autoru prevoda, za pojedina, međutim, ne (recimo, pominje se Aćin kao autor prevoda Rusoovog *Ogleda o poreklu jezika* [a u pitanju je Ivan Vejvoda, dok je Jovica Aćin autor prpratnog eseja o Rusoovom *Ogledu*; up. Rousseau 1975], ali ne i Sreten Marić kao prevodilac De Sosirovog *Kursa* [Sosir 1969]). Bibliografski podaci su samo na razini omaške nepotpuni, kao npr. u slučaju knjige Maršala Makluana *Poznavanje opštita* (čovekovih produžetaka! – M. R.) [Makluan 1971]. Bibliografska

uputstva izložena u napomenama ove knjige ponekad su prave male, selektivne tematske bibliografije, poput one br. 6 na str. 29 sa popisom pregleda istorije istraživanja u oblasti jezika [...], ili nap. br. 2 i 5 na str. 236 i 238, sa selektivnim popisima relevantne literature u oblasti tipologije sistema za pisanje s obzirom na odgovarajuće jezičke realije [...]. Sličan je slučaj i selektivna bibliografija relevantne novije literature u oblasti izučavanja metafore na str. 213, nap. br. 6. [...].

Ukoliko bi se autoru knjige poževela uputiti i poneka sugestija sadržinske ili problemske prirode, koja bi po mišljenju prikazivača mogla biti korisna za projektovanje eventualnog trećeg izdanja, teško da bi se za njih našlo stvarnoga mesta i razloga. Formuliramo, stoga, samo nekoliko pitanja. Nije li premalo prostora u razmatranju udela filozofije u istoriji konstituisanja lingvističke naučne misli dodeljeno nemačkim filozofima idealistima [...]? U korelaciji sa ovim pitanjem (ovisno o odgovoru na njega) jeste i pitanje: nije li u tom smislu nesrazmerno prenaplaćena uloga fenomenološke filozofske misli u konstituisanju temelja strukturalne lingvistike na primer? Da li je u ovakvim prilikama, kada se rekonstruiše istorija više disciplinarnih doprinosa konstituisanju moderne nauke o jeziku, irelevantan pojam Kunove *paradigme* za razumevanje postupaka strukturiranja naučnih (r)evolucija – pošto mu se na str. 309 eksplicitno pretpostavlja pojam *programa*? (Kunov koncept *paradigme* [Kun 1974] mogao bi se, svakako, i zastupati i braniti [...]).⁶

Jedna sugestija tehničke vrste: ne bi li vredelo razmišljati o mogućnosti primenjivanja kurzivnog tipa slova i spacioniranog tipa sloga na onim mestima u tekstu čija bi percepcija prilikom ponovljenog parcijalnog čitanja knjige, ili mimo postupka uobičajenog čitanja teksta, bila uz takva rešenja u velikoj meri ekonomičnija?

Uz sve već rečeno, čitaocu se može sugerisati i nalaz da su na najviše mesta u knjizi pominjana imena [Aristotela,] Humbolta, [Šlajhera,] Sapira, De Sosira, Blumfilda, Jakobsona i Čomskog. Takav nalaz, razume se, kao puki statistički pokazatelj ne bi morao imati nikakvu analitičku vrednost da se ne udružuje (time i osmišljuje) s nalazom o prepoznatljivom uverenju autora ove knjige kako se upravo u filozofskim i filološkim, poznije i u antropološkim ishodištima mora tragati za pravim temeljima moderne lingvistike (bila ona teorijski ili deskriptivno usmerena, strukturalno, generativno ili drugačije ustrojena).

Nema nikakve sumnje: ovu dobru knjigu treba toplo preporučiti svima koji su bilo kojim pobudama podstaknuti da se upute u najvažnija znanja o jeziku i preokupacijama jezikom. Nakon uvida u njeno drugo izdanje, učvršćuje se utisak: po tome kako u pojmovno-terminološkom, teorijsko-metodološkom i problemsko-istorijskom pogledu osvetljavaju jezičku nauku, *Pravci u lingvistici*

⁶ [Razume se da danas već o tome postoji obimna naučna literatura što je u međuvremenu nastajala (npr.: Cohen 1994).]

Milke Ivić (Ivić 1983), *Pogled u lingvistiku* Dubravka Škiljana (Škiljan 1980) i *Jezik i lingvistika* Ranka Bugarskog (Bugarski 1984) ostaju za čitaoce srpskohrvatskog jezika tri nezaobilazna, a pri tom funkcionalno komplementarna štiva.

LITERATURA

- Bugarski, Ranko (1984). *Jezik i lingvistika*. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Beograd : Nolit (Sazvežđa, 34; 1. izd. 1972).
- Bugarski, Ranko (1986). *Jezik u društvu*. Beograd : Prosveta (Biblioteka XX vek, 64).
- Bugarski, Ranko (1996-1997). *Sabrana dela*, 1-12. Beograd: Čigoja štampa/XX vek.
- Cohen, Floris H. (1994). *The Scientific Revolution. A Historiographical Inquiry*. Chicago/ London : The University of Chicago Press.
- Hajmz, Del (1980). *Etnografija komunikacije*. Beograd : BIGZ (Biblioteka XX vek, 44).
- Hjelmslev, Louis (1980). *Prolegomena teoriji jezika*. Zagreb : Grafički zavod Hrvatske.
- Ivić, Pavle (1971). *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd : Srpska književna zadruka (Kolo LXIV, knj. 429).
- Ivić, Milka (1983). *Pravci u lingvistici*. 5. izd. Ljubljana : Državna založba.
- Katičić, Radoslav (1974). *Oko temelja jezikoslovlja*. *Suvremena lingvistika* 9: 3-12.
- Kun, Tomas (1974). *Struktura naučnih revolucija*. Beograd : Nolit (Sazvežđa, 40).
- Makluan, Maršal (1971). *Poznavanje opštila – čovekovih produžetaka*. Beograd : Prosveta.
- Marić, Sreten (1982). *O jeziku i jezikoslovlju danas*. Novi Sad : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti (Akademske besede, 6).
- Nejgel, Ernest (1974). *Struktura nauke. Problemi logike i naučnog objašnjenja*. Beograd : Nolit.
- Radovanović, Milorad (1985). Ranko Bugarski, Jezik i lingvistika. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje, Nolit, Biblioteka 'Sazvežđa', 34, urednik Miloš Stambolić, Beograd, 1984, 328 str. *Južnoslovenski filolog* 41: 135-147.
- Radovanović, Milorad (1986). *Sociolingvistika*. Novi Sad : Književna zajednica Novog Sada/ Dnevnik (Theoria, 4).
- Rousseau, Jean-Jacques (1975). *Ogled o poreklu jezika, u kojem je reč o melodiji i muzičkom podražavanju*. *Ideje* 4: 43-90.
- Sosir, Ferdinand de (1969). *Opšta lingvistika*. Beograd : Nolit (Sazvežđa, 24).
- Škiljan, Dubravko (1980). *Pogled u lingvistiku*. Zagreb : Školska knjiga.

Milorad Radovanović

NOTES ON LANGUAGE THEORY
(A 'key book' by Ranko Bugarski)

Summary

This article elaborates on several main topics of the book *Jezik i lingvistika* ('Language and Linguistics'), written by the well-known Serbian linguist Ranko Bugarski. The author's main point is that this appears to be one of the most influential books on general linguistics published in Serbian during the course of several decades - especially as regards the academic intellectual environment, with reference to university courses, the establishment of conceptual and cognitive styles, terminologies, and so on.

Keywords: history of linguistics, theory of language, language universals, linguistic relativity, linguistic typology, typology of writing systems, metaphors and models in science.

Milorad Radovanović
Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
e-mail: milard@eunet.rs